

ГАЛИНА КОХАНСЬКА

**З УКРАЇНОЮ У СЕРЦІ
СПОМИНИ**

**ЛІТОПИС УПА
БІБЛІОТЕКА - ТОМ 9**

**LITOPYS UPA
LIBRARY — VOL. 9**

HALYNA KOKHANS'KA

WITH UKRAINE IN MY HEART

MEMOIRS

Editors

Peter J. Potichnyj and Mykola Posivnych

**ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
БІБЛІОТЕКА — ТОМ 9**

ГАЛИНА КОХАНСЬКА

**З УКРАЇНОЮ У СЕРЦІ
СПОМИНИ**

**Редактори
Петро Й. Потічний та Микола Посівнич**

УДК 94(477.82)
ББК 63.3(4УКР–4ВОЛ),013
К 75

Галина Коханська. «З Україною у серці». Спомини.

Спомини Галини Коханської присвячені історії національно-визвольного руху на Волині 1930-1940 рр. Вони відображають діяльність польського окупаційного режиму та більшовицькі репресії 1939-1941 рр. Авторка детально розповідає про свій вступ у ряди ОУН, проходження вишколів, діяльність в Колківській республіці УПА у відділі розвідки. Окремий розділ споминів відтворює картини ув'язнення в советських концтаборах.

Memoirs of Halyna Kokhans'ka ("Orysia") are devoted to the history of the Ukrainian National Liberation Movement in Volyn during 1930-1940. The author describes in detail how she became member of the OUN, her training, and her intelligence activities in the UPA Kolki Republic. A separate chapter describes her imprisonment in various Soviet concentration camps.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
Петро Й. ПОТІЧНИЙ

ISBN: 978-966-2105-05-6 (Ukraine)
ISBN: 978-1-897431-05-4 (Canada)

© Літопис УПА, 2008
© Litopys UPA, 2008

ФУНДАТОРОМ
видання цього тому є
с.п. **МИХАЙЛО КОВАЛЬСЬКИЙ**

Михайло Ковальський

Йосиф Ковальський

Брати-близнюки Михайло і Йосиф Ковальські народилися у 1920 р. в с. Вілька Горинецька Любачівського повіту в родині Андрія Ковальського і Марії (з дому Галинчак). В роки воєнного лихоліття Другої світової війни близнюки були розвіяні по світі та довший час не знали про долю один-одного. Щойно через 52 роки розлуки, у 1992 році, підчас святкування 50-ліття УПА, брати зустрілись вже у незалежній Україні. Михайло помер 7 квітня 2004 р. в м. Торонто (Канада), та похований у м. Оквил на цвинтарі Св. Володимира біля пам'ятника "Слави УПА". Переживши свого брата-близнюка на 53 дні, 30 травня 2004 р. в Україні у м. Винники коло Львова відійшов на вічний спочинок Йосиф Ковальський.

ПЕРЕДМОВА

Пропоновані увазі читачам спомини Галини Коханської – “Орисі” (1.10.1926 – 3.6.1993), учасниці національно-визвольного руху на Волині в 1940 рр., не обмежуються лише історичними фактами, а мають вагоме суспільно-виховне значення для сучасної молоді. Адже у народу, який плекає почуття національної гідності, борці за його свободу стають взірцем для виховання наступних поколінь.

Так уже склалося в мемуаристиці, що спомини жінок є набагато цікавіші та читабельніші. Як приклад, з історії українського визвольного руху можна навести спомини Марії Савчин – “Марічки”¹ та інших підпільниць. У такому ж стилі відобразила своє життя і діяльність Галина Коханська – “Орися”.

Свої спомини вона почала писати майже після проголошення незалежності України в 1991 р. Маючи від природи добру пам’ять та спостережливість, вона з притаманним їй максималізмом взялася до їх написання, щоб не забути всіх тих, хто боровся з нею та загинув під гаслом: “За Україну, За Волю, За Народ”. Відчуваючи свої болячки від поранень та каторжних робіт на Воркуті, вона намагалася написати спомини якомога скоріше. Поряд із тим вона була дуже активна в громадсько-політичному житті Волині. Галина Коханська – “Орися” – одна з багатьох засновників “Братства вояків УПА Волинського Краю імені полковника Кліма Савура”, виконувала обов’язки секретаря й скарбника.

У своїх споминах авторка не розкривала повністю імен і прізвищ своїх соратників, а вказувала лише ініціали чи псевда. Вона це пояснювала непевною ситуацією в молодій українській державі та побоювалася повернення советського режиму з КГБ. Більшість імен редактори розшифрували і подали біографічні дані, однак з’ясували менше ті імена людей, ініціали яких вказувалися в розділах, присвячених ув’язненню і перебуванню в таборах Воркути.

Свої спомини Галина Коханська – “Орися” розпочала з опису родинного дому і атмосфери національного духу, який там панував; впливу брата на її виховання. Яскраво змалювала прихід до Луцька советської влади, тотальні репресії серед населення, розстріл батька; початок війни СРСР та Німеччини, поводження нового окупанта та смерть брата. В наступних розділах вона описала свій вступ в ОУН; боротьбу двох течій в націоналістичному русі – мельниківської і

¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1995. – Т. 28: Савчин Марія (“Марічка”). Тисяча доріг (Спогади). – 598 с.

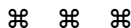
бандерівської; проходження організаційних вишколів та спеціальних курсів розвідки; діяльність у відділі розвідки та в штабі Івана Литвинчука – “Дубового”; перехід фронтів та допити СМЕРШу; останій бій з енкаведистами; допити в тюрмах Луцька та Львова; етап на Сибір; каторжні роботи в таборах Воркути та виживання в’язнів; повернення додому.

6 липня 1993 року у луцькій лікарні назавжди зупинилося серце Галини Коханської – “Орисі”. Вічна пам’ять славної дочці українського народу.

Сподіваємося, що ці спомини стануть важливим джерелом для майбутніх дослідників діяльності ОУН і УПА на Волині.

Щиро дякуємо всім, хто спричинився до появи даної книги. Спеціальна подяка належить пп. Миколі та Романові Куликам за адміністративно-фінансову допомогу та всебічне сприяння у виданні цього тому.

Микола Посівнич

ВСТУП

*Тим, хто з любови до Рідного Краю
і свого народу
віддав найдорожче – своє життя,
присвячую*

Були дороги чести, але і були поразки болючі. В багатьох випадках вирішували люди більш чи менш досконалі, більш чи менш пристосовані до конкретних умов, більш чи менш зв'язані з традиціями, до яких тяжіли за інерцією.

Ті, хто пережив жахливі роки війни, бачать минулі події кожний на свій лад: одні – в категоріях героїства і посвяти, інші – як незреалізовані мрії грізних і суворих років, а ще інші – як випадкові події та обставини тих часів. Найважче, будучи почуттєво заангажованому, винести безсторонній осуд історика, бо ці буремні часи вже відійшли в минуле.

Історичні події тих літ різні люди оцінюють за особистими почуттями, часто не розуміючи чи не бажаючи розуміти ідей і причин, які змушували діяти так чи інакше в цей важкий час нашої боротьби, славні традиції якої продовжуються і нині. Без сумніву, хтось оцінить правдиво, а хтось буде заперечувати й осуджувати. Якщо мені вдасться правдиво висвітлити фрагменти боротьби нашого народу за свою волю і незалежність, то вважатиму, що я виконала своє завдання, сплатила хоч мізерну частку обов'язку честі щодо тих, хто в цій боротьбі віддав своє життя. Саме їм, полеглим друзям своїм по зброї, присвячую ці спогади, що базуються на дійсних фактах і подіях. А всім друзям та недругам скажу словами великого Кобзаря:

...За святую правду, волю, розбійник не стане...

Зважаючи на певні обставини, в деяких випадках буду користуватися лише псевдами моїх друзів. Ім'я мого покійного брата також умовне. Прізвища подруг пишу неповністю, з огляду на їх безпеку. Якщо колись їм доведеться це прочитати, вони себе впізнають.

***Присвячується друзям,
що загинули в нерівному бою з енкаведистами
7.03.1945 р. на Волиці-Лобачівський,
де мене важко поранено і взято до неволі.***

Заграй мені, кобзарю старий,
Такої, як бажаю,
Про друзів вірних, що полягли
За волю рідного краю.

Заграй же, друже мій, заграй,
Кобза серце крає,
Вишневий сад, батьківський дім
У мріях знов оживає.

В тих мріях, наче наяву,
Я знову поміж своїми,
Нехай забуду я на час,
Що все ж я між чужими.

Кругом чужі, кругом чужі,
Серце щемить від жалю,
Бо ж справжні друзі в сирій землі
Давно вже спочивають.

О, не забудь мені той час,
Як друзі умирили ...
“Подруго, жий хоч ти за нас, –
Вмираючи благали.

Ти мусиш жити, щоб про нас
Сказати правду людям,
Ми ж не розбійники лихі,
Як вороги назвуть нас.

За волю рідної землі
Не всі до бою стали,
Тож не здолали ворогів,
Юні життя віддали...

Багато спить в полях, лісах,
Ще більше – на чужині,
Мені ж дісталась доля зла –
Блукати в самотині...

Заграй же, друже мій, заграй,
Про рідну Україну,
Хай серце сповниться теплом,
Без нього я загину...

*Воркута, 1956 р.
(коли одна лишилась на весь табір)*

РОДИННИЙ ДІМ

Брат мій, Іван², народився в 1910 році. На початку 30-х років був повітовим комендантом Української Військової Організації. Після закінчення навчання, як і всі свідомі українці, не міг працювати в Польщі за фахом учителя, тому був змушений освоїти професію столяра. Працював удома і виробляв досить добрі меблі для замовників.

Пам'ятаю, як я була ще дитиною (мала всього 5 років), він навчив мене читати, щоб менше йому докучала. В дитячому журналі “Світ дитини” було оповідання “Дві вивірки”³. Він показав мені букви, і з його легкої руки я почала сама читати. Та через рік, коли пішла до школи, було трудно вивчати латинські букви. Однак швидко звикла. Польська поліція час від часу робила в нашому домі обшуки, але безрезультатно. Напрвесні 1936 року, коли мені було лише 10 років, на світанку поліція оточила наш дім і почала робити обшук. Він тривав дуже довго, а мені треба було вже йти до школи. Поліцай обшукав мене, портфель, розгорнув навіть другий сні-данок, який я завжди брала з собою до школи, і відпустив мене. Підійти до брата мені не дозволили. В школі я не могла ні на чому зосередитись, все думала про брата, ледве дочекалась кінця лекцій. Повернувшись додому, застала лише заплакану маму. Вона сказала, що, нічого не знайшовши, один із поліцаїв сам ще раз поліз на горище і, тут же повернувшись, зловтішно заявив: “Сурма”⁴ єст”. Протести брата нічого не допомогли. Поліцай, зрозуміло, приніс заздалегідь приготовану “Сурму”, тим самим начебто виявивши нелегальну націоналістичну літературу. Брат був непо-

² Коханський Іван – “Денис”, с. Степана та Ганни (20.7.1910 р., м. Володимир-Волинський Волинської обл. – 1940 р., м. Криниця, Польща). Член ОУН з 1929 р. Організаційний референт Волинської округи ОУН (від 11.12.1935 р.). Повітовий провідник ОУН Володимирщини (1936). Заарештований польською поліцією 10.10.1936 р., засуджений 31.8.1937 р. окружним судом у Луцьку до 7 років ув'язнення. Помер у в'язниці через туберкульоз.

³ З польської – білки.

⁴ “Сурма” – підпільний друкований орган УВО. Виходив із 1 січня 1927 р. до середини 1934 р. один раз на місяць. Видавався спочатку в Німеччині, а пізніше в Литві (Каунас) накладом 10.000 примірників. До редакційної колегії входили: Володимир Мартинець (відповідальний за збір матеріалів та хроніку подій), Євген Коновалець (ідеологічно-програмні теми), Ріко Ярій (військовий відділ), Сидір Чучман (політичний відділ), Омелян Сенік (національно-визвольна боротьба народів). Розповсюдженням займався Іван Рев'юк – “Бартович”. За її зберігання польські суди засуджували власників на декілька років тюремного ув'язнення.

ганим конспіратором і нелегальної літератури вдома ніколи не тримав. Лише через кілька місяців я випадково натрапила на його тайник, замаскований у невеликій шкільці диких яблунь і груш, які він виросщував, а потім сам нащеплював хорошими сортами.

Після того, як поліцай “знайшов” “Сурму”, брата заарештували, наклали кайдани на руки і повели до в’язниці через усе місто, наче небезпечного злочинця. Арешти відбулися в цілому повіті. Всього 49 осіб, серед них двоє дівчат. Тоді ще причини арешту ніхто не знав. Це виявилось лише згодом. Із тих, хто часто бував у брата, заарештовано Василя Дишканта⁵, Івана Халімана, його сестру, Харуцького⁶, Сергія Мартіяніва, Василя Савича⁷, братів Олексія⁸ та Анатолія Комаревичів. Інших заарештованих я тоді не знала.

На допитах брата били так жорстоко, що відбили легені. Але його мовчанка не врятувала нікого. Дружина Василя Савича – Шура Дорошенко, донька царського полковника, який емігрував до Польщі, у слідчого на допиті застала Василя розповісти про все і всіх. Декого і дещо знала й сама. Вона повірила слідчому, який пообіцяв, що коли розповідь усе, то Василя випустять, а інші

⁵ Дишкант Василь (21.4.1911 с. Мошків Сокальського р-ну Львівської обл. – 8.4.1981, м. Сокаль Львівської обл.) Закінчив Сокальську гімназію 1931 р., правничий факультет Львівського університету 1936 р. На процесі над 42 членами ОУН у Луцьку 31.8.1937 р. засуджений на 3 роки. Після розпаду Польщі – вчитель у с. Бузок на Холмщині. У 1941 р. голова міської управи Сокаля. Пройшов 3-місячні курси у старшинській школі ім. Є. Коновальця у Кракові. У січні 1944 р. арештований гестапо, засуджений до страти, яку замінено на концтабір Авшвіц. В 1945-46 рр. – провідник Північної Баварії і провінції Гессен. У 1947 під час нелегального переходу в Україну його заарештували поляки і передали КГБ. Засудили до рострілу, який замінили на 25 років Мордовських таборів. Повернувся в 1966 р. у Сокаль, без права виїзду за межі району.

⁶ Харуцький-Сухозанець Віталій (19.5.1909, с. Затурці (за іншими даними – в с. Павловичі) Локачинського р-ну Волинської обл. – місце і дата смерті не відома). Студент Вільнюського університету. Військовий референт Волинської округи ОУН (від 11.12.1935 р.). Заарештований польською поліцією 10.10.1936 р., засуджений 31.08.1937 р. окружним судом в Луцьку до 5 років ув’язнення.

⁷ Савич Василь (20.12.1909 р., м. Володимир-Волинський Волинської обл. – місце і дата смерті не відома). Член ОУН, референт зв’язку Волинської округи ОУН (від 11.12.1935 р.). Член повітової ексективи ОУН Володимирщини (1936). Заарештований польською поліцією 10.10.1936, засуджений 31.08.1937 р. окружним судом в Луцьку до 7 років ув’язнення. Поліцейний конфідент на псевдо “Єзерський” (“Скальський”).

⁸ Комаревич Олексій (10.10.1910 р., с. Зборишів Горохівського р-ну Волинської обл. – місце і дата смерті не відома). Член Пласту у Володимирі-Волинському. Студент політехніки у Вільному місті Данцігу. Організатор просвітянського життя, член ОУН, політв’язень польських і німецьких тюрем. Заарештований польською поліцією 10.10.1936 р., засуджений Луцьким окружним судом 30.8.1937 р. до 4 років ув’язнення. Заарештований і страчений більшовиками в другій половині 1940-х.

неодружені відсидять по кілька місяців. Але це була провокація, насправді вийшло по-іншому. Спочатку всіх заарештованих тримали у в'язниці міста Володимира, колишньому княжому замку над річкою Лугою (побудованому ще Володимиром Мономахом), довкола оточеним високим земляним валом, який зберігся до сьогодні. Хлопців чи то навмисне, чи випадково тримали якийсь час усіх разом, і вони надумали тікати. Почали з середини розбирати димохід, не маючи змоги знищити сліди сажі, бо в камері не було умивальника. І все ж якийсь час їх роботу не виявили, та несподівано під час перевірки димохід рухнув у камеру. Всіх перевели до Луцька, де і відбувся суд. На судовому засіданні всі, за винятком Василя Савича, тримались упевнено і хоробро. Їх захищали адвокати зі Львова – Панчишин і Степан Шухевич⁹. В останньому слові заявили, що якби була не УВО, а навіть якась чортяча організація, яка би боролась проти польської сваволі на окупованих українських землях, то вони всі вступили б у її ряди.

Брату, як коменданту та основному “злочинцю”, дали найбільше – 7 років закритої в'язниці. Всім іншим – від 3-х до 5-ти років. У жахливих умовах вогких і холодних казематів Тарнова, Равіча та Седльце, підірване тортурами на допитах здоров'я брата сильно підупало. Він захворів на туберкульоз. Всі посилки, які ми висилали йому, повертались назад. Та не просто повертались, а зі слідами наруги – ковбаса та сало перемазані медом і цукром, печиво покришене... Гроші ж приймали в невеликій кількості. Їх також часто повертали назад із повідомленням, що в'язень позбавлений права одержувати допомогу. За які “провини” – не вказувалось. Очевидно, і там він вступав у конфлікти з адміністрацією в'язниці. Восени 1939 року після захоплення гітлерівцями Польщі, звільнений безладдям, що панувало тоді скрізь, брат та інші в'язні, виснажені й хворі, з

⁹ Шухевич Степан (1.1.1877 р., с. Серафимці Городенківського повіту – 6.6.1945 р., Амберг, Німеччина) – визначний політичний та військовий діяч, адвокат, письменник. Навчався в Академічній гімназії у Львові та університеті на юридичному факультеті (1895-1899). Дядько Р. Шухевича. Під час Першої світової війни – командир куреня легіону УСС. У 1918 році – комендант Одеси й член Начальної команди УГА. На багатьох політичних процесах 1920-х – 1930-х рр. захищав учасників українського національно-визвольного руху, палко обстоюючи ідею, за яку вони боролися. С. Шухевичу вдалося врятувати життя десяткам українських політв'язнів. Найвідоміші процеси, на яких він виступав: над Степаном Федаком (1921), Д. Данилишином та В. Біласом (1932), Львівський процес (1936), процес над гімназистами Волині (серпень 1939 р.). У вересні 1939 р. С. Шухевич емігрував до Кракова. Автор декількох книг спогадів, зокрема “Моє життя”, “Велика історія українських політичних процесів у Галичині і Волині від 1922 до 1939” та “Невідомі герої” (дві останні не опубліковані).

великими труднощами добрались додому. Брат ішов майже два тижні. Його друзі, повертаючись з Берези Картузької в Галичину, заходили до нас, розпитували про нього, але брата на той час ще не було.

Саме тоді недобитки польської польової жандармерії (“канарки”, як їх називали) пиячили і тероризували нас, українців. Одна така команда заарештувала мого батька і ще кількох свідомих українців. Замкнули їх в льоху, а вранці мали розстріляти. Та не судилось тоді батькові загинути від їхніх куль. Врятували радянські танкісти, які вночі прийшли з Луцька у Володимир. У нас на вулиці ніхто не спав, і коли почули гуркіт на шосі, то наперехват танкам поїхали хлопці на роверах і розповіли про дії “канарків”. Танкісти відразу прийшли на допомогу. Коли очманіли з перепою “канарки” усвідомили, що сталось, то повзали на колінах перед батьком, просили, щоб помилювали їх, бо танкісти віддали “канарків” на розправу заарештованим, сказавши: “Вони вас хотіли вбити, а тепер робіть із ними що хочете”. Мій батько, за натурою дуже добра і лагідна людина, запропонував відпустити їх, попередньо забравши у них всю зброю для самооборони.

Незабаром прийшов брат із відкритою формою туберкульозу. Почали його лікувати. Кордон на річці Буг ще не був встановлений. Порадившись із друзями, брат сказав, що йому не можна залишатися вдома, бо з одної в’язниці потрапить в іншу. Щоб відвернути небезпеку від нас усіх, він візьме путівку в санаторій у Криницю, яка розташована за Бугом. Санаторій називався “Наш дім”. Не думали ми тоді, що бачимось із братом востаннє. Путівку дістав братові Микола Крих. Увечері за братом приїхали його друзі і допомогли перебратись через Буг, а на ранок кордон було закрито. Німецькі та радянські прикордонники стали на протилежних берегах Бугу.

До школи я пішла, коли мала 6 років, а в 1939 році закінчила 7 класів загальної школи. Вчилась у жіночій школі, що знаходилась на території Володимирського Успенського собору і звалась “Замочок”. Раніше там був монастир. Навчання велось польською мовою. Лише два рази на тиждень по півгодини українці могли залишатись і вчити українську мову. Польки йшли додому. На кожному кроці вони нас зневажали, називаючи бидлом, хамом і т. п. Якось перед самим закінченням навчального року наша директорка Урбанська поцікавилась у нас, семикласників, хто буде далі вчитись, а хто піде працювати. Коли черга дійшла до мене, я сказала, що буду вчитись далі. Тоді вона мені заявила, що через брата я не буду навіть допущена до екзаменів у польську державну

гімназію. Я гордо відповіла, що в польську гімназію і не думаю йти, а піду до Львова в українську приватну гімназію імені Кукурудзів. Вона замовкла, і розмова припинилась.

І справді, завдяки клопотанням і допомозі лікарів Арсена Річинського та Могильницького після успішного складання екзаменів я була зарахована на безкоштовне проживання в бурсі, як тоді називались гуртожитки. Мені мама готувала необхідні речі, білизну, постіль і т. п. Пошили й відповідну гімназійну форму, яка дещо відрізнялась від форми польської гімназії. На лівому рукаві всі гімназисти носили невеликий голубий щит із номером гімназії. В нашому місті у польської гімназії був номер 709, а я з викликом і гордістю носила свій 648.

“ВИЗВОЛИТЕЛІ ЗІ СХОДУ”

На жаль, навчатись мені у Львові не довелось. Перешкодила польсько-німецька війна, яка почалась 1 вересня 1939 року. З приходом радянської влади польська державна гімназія в нас у місті стала середньою школою № 1. Туди я і пішла вчитись далі. В той час був дуже великий вплив учнів із сіл, бо в селах в основному були 4-класні школи. Молодь хотіла вчитись, та не всі мали змогу при Польщі вчитись у містах. Особливо було багато паралельних п'ятих класів. Тому школа працювала у дві зміни і нам, старшокласникам, довелось ходити у другу зміну.

Наше місто стало прикордонним і діяв комендантський час. Рух дозволявся до 24.00. Нам видали учнівські квитки з фотографіями, які служили за перепустки. Патрулі прикордонників досить часто супроводжували нас майже додому. Мені і моїм двом шкільним подругам було найдалі. Шефом нашої школи була прикордонна частина, розташована в нашому місті. Крім української школи, в місті ще була єврейська та російська. Ми дуже часто влаштовували літературні вечори, на які завжди запрошували шефів. Першим директором нашої школи був Анатолій Комаревич – друг мого брата. Олексія ж Комаревича, брата Анатолія, поляки на допитах так жорстоко били, що він став нервовохворим.

Незабаром розпочались арешти, забирали всіх, кого поляки судили за націоналізм, у тому числі Сергія Мартіяніва та Олексія Комаревича. Анатолій хоч і працював ще в нашій школі, але вже не директором, а завгоспом. Він теж відчував небезпеку, тому поїхав над Буг в ліси ніби для заготівлі дров для школи, а там його зв'язковий переправив через Буг.

Поступово всіх місцевих керівників почали замінювати присланими зі сходу. Нашим директором став А. А. Пальцун. Людина, можливо, й непогана, але дуже сувора і похмура. Ніхто з нас не бачив його усміхненим. Усі наші вчителі були східняки. Невдовзі НКВД добралось і до нашої школи. Під час навчання 10 класу забрали Ніну Дячук з Вінниці та кількох хлопців. Атмосфера в школі стала дуже напруженою. Почались вивози, розкуркулювання, хоч більшість “куркулів” тяжко працювала, щоб прикупити якийсь клаптик землі на придане дорослим синам і дочкам. Часто в такий спосіб зводились особисті рахунки між селянами. Варто було якомусь неробі та п’яниці наговорити на сусіда, і цього було достатньо для репресії.

Влітку 1940 року, нелегально перейшовши кордон, до нас завітав “Крук”, приніс вістку від брата. Мене батьки виставили за двері і наказали нікому не говорити про ці відвідини. “Крук” приходив до нас декілька разів, то маскуючись косарем-заробітчанином, то точильником ножів, серпів, то приїздив возом з дровами. Це не привертало уваги, бо дехто з Холмщини втік від німецьких порядків на нашу сторону і справді шукав тимчасових заробітків.

Восени 1940 року вперше заарештували батька. Мене тоді не було вдома, але обшуку не робили. Через два дні він повернувся і казав, що розпитували про брата. З того часу постійно хтось ходив у нас під вікнами. Одного разу, повернувшись дуже пізно зі школи, десь після опівночі, я вечеряла на кухні, коли хтось сильно постукав у двері. Батьки встали і відчинили. На кухню зайшов енкаведист у шкірянці та два міліціонери зі зброєю. Енкаведиста цікавив брат. На щастя, у нас була поштівка, яку написав брат із санаторію, де йшлося про його поганий стан здоров’я. Розпитував про брата все. Один із міліціонерів був місцевий і знав брата. Він втрутився в розмову і сказав, що коли б йому повідомили, то сам би розповів про нього. Тоді енкаведист сказав, що вони начебто прийшли розпитати про брата те, хто його видав, і поспівчував нам. Але коли брат був би дома, то, без сумніву, його б забрали.

В 1941 році на Водохреща прийшли до нас із обшуком. В одній кімнаті вивалили всю стіну, яка чомусь видалась їм підозрілою. Зривали підлогу, виривали цеглини з печей. Я робила домашнє завдання, сиділа коло стола. Наказали встати, чи часом не сиджу на чомусь. Переглянули всі мої книжки та зошити. Те ж саме зробили і в інших кімнатах. Вийти на кухню, щоб напиться води, мені не дозволили.

Потім зайшов батько, пригорнув до себе, поцілував і сказав: “Прощаємось, донечко моя. Пам’ятай, що ти тепер повинна допомагати мамі та сестричці”. Так я востаннє бачила батька. Довго не

могла отямитись. Як же так?! Поляки переслідували нас, національно і морально гнобили, принижували на нашій споконвічній українській землі. Тепер нас визволили “брати зі сходу”. Наша школа, мова, література, преса – українська, а арешти і репресії як і раніше? За що? Чому? Мій батько ніколи нікому не причинив зла! Навпаки! Коли хтось звертався до нього за допомогою, не було випадку, щоб не допоміг, щоб відмовив. І ось як переслідували нас колись, так переслідують і тепер.

Чомусь батька заарештувало залізничне НКВД. Відвезли до Ковеля, а потім у Луцьк. Побачень не давали, передач, крім білизни, не приймали. Лише згодом з’ясувалося, чому залізничне НКВД заарештувало батька. Мама часто їздила і до Ковеля, і до Луцька, але безрезультатно. В один час із батьком забрали ще Леоніда Сосая, Бориса Свідерського, Омеляна К., Григорія Антонока. Правда, на кілька місяців раніше забрали заступника начальника залізничної міліції Сергія К. – нашого сусіда та родича. Так, у постійній тривозі, напрузі, непевності минав час.

У школі я вчилася добре, мала непогану дикцію, як вважала наша вчителька української мови і літератури Надія Федорівна, тому мені часто доводилось декламувати на літературних вечорах.

Якось десятикласник Микола Ж. задумав познайомити мене зі своїм братом лейтенантом-прикордонником, який часто бував на наших вечорах у школі. Коли Микола сказав мені про це, я категорично відмовилась. По-перше, мала всього 15 років, а, по-друге, до всіх “східняків” почала ставитись упереджено, не могла забути, хто арештував мого батька і безвинно посадив до в’язниці. Досі не знаю, чи на той час у школі знали про це, чи ні. Але вже не могла доброзичливо ставитись до наших “визволителів”. Вони нічим не відрізнялись від польської дефензиви.

Після одного літературного вечора в школі мали бути танці. Микола знову підійшов до мене і наполягав на знайомстві. Я відмовлялась. Оглянувшись, побачила за спиною в себе усміхнене лице прикордонника. Я розсердилась, відповіла, що ніяких знайомств не бажаю, і пішла геть. Вслід мені донеслось: “А то ми ще побачимо”. Забравши портфель і одягнувшись, я хотіла чорним ходом непомітно пробратись до вхідних дверей. Та за вказівкою Миколи сторож їх замкнув і не випустив мене. Він сказав: “Микола розпорядився нікого не випускати, особливо тебе!” На той час Микола був комсоргом школи і сторож його слухав.

Коли ми торгувались зі сторожем, на сходах почулися кроки, і я шмигнула в темний коридор першого поверху. На щастя, у мене

в кишені був ключ від природничого кабінету, і я заховалася там. У нас працював гурток юних натуралістів. Я була заступником голови гуртка, мала ключ від кабінету, тому що сама годувала рибок, які там жили в акваріумах. Нагорі, в аулі, як ми тепер кажемо, актовому залі, хтось голосно розмовляв зі сторожем. По коридору пролунали швидкі кроки. Потім усе затихло.

Та треба було якось вибратися з пастки, в яку сама потрапила. Єдине, що було можливе – це вибратись через вікно, яке знаходилося доволі високо. Під вікнами першого поверху тягнувся дикий виноград по міцно прикріпленому до стіни товстому дроті. Я викинула портфель, прикрила вікно й злізла по цьому дроті на землю. Задоволена зі своєї перемоги, пішла додому. По дорозі зустріла патруль, який бачив світло в школі і далеко від неї не відходив. Проводжаючи мене, партульні поцікавилися, чому, крім мене, більше ніхто не вийшов. Я їм розповіла про свою пригоду. Хлопці з цього посміялися.

Як пізніше виявилось, мого батька та інших, кого забрали в цей час, видав Сергій К. Він знав або здогадувався про відвідини “Крука”. Зараз же після того, як танкісти виручили батька й організувалась самооборона проти нападу польських каральних команд, батька вибрали начальником самооборони, доки не встановиться влада. Потім він здав зброю, відмовився працювати у міліції та ліг у лікарню на операцію грижі. А Сергій К. із задоволенням пішов у залізничну міліцію, яка охороняла ешелони з майном польських генералів та членів уряду, що втекли до Румунії, а їх майно у вагонах застрягло на залізничній станції у В[олодимирі]. Потім якось С. К. попався на крадіжці з тих вагонів. У нього вдома зробили обшук, вилучили дуже багато речей і заарештували. Тоді, рятуючи свою шкуру, заявив про брата, про те, що батько здав не всю зброю, і про багато ще дечого.

Коли на станції формували “состав теплушок”, тобто задротованих вагонів на худобу, то люди вже знали, що скоро почнуться вивози. Тоді моя мама мене з сестричкою виряджала на ніч до Крихів, а сама ночувала у сусідки. Але це лихо поки що нас обминало.

В ніч з 21 на 22 червня ми з сестрою чекали на маму, яка через Ковель повинна була повернутись із Луцька, куди їздила до в'язниці з передачею для батька. Повернулася вона пізно, десь о першій годині ночі, і сказала, що наступного разу, коли знову будуть приймати передачі для батька, вона візьме мене з собою. Слідчий обіцяв дати мені побачення з батьком. Передачі приймалися один раз на місяць за буквами, з яких починалось прізвище в'язня. Наприклад, 1-го числа всім, чиє прізвище починалось на А і Б, 2-го

– на В і Г, і т. д. Якщо з певних причин у це число не потрапиш, то чекати доводилось цілий місяць.

ВІЙНА. НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ

Ми довго не спали в цю ніч. Тільки-но почали дрімати, як страшений гуркіт розбудив нас. “Мабуть, буря, – подумала я, не розплющуючи очей. – От досада! Я ж хотіла на світанку в нашій саджавці наловити вудкою риби.” Але коли бабахнуло так, що мало не повилітали шибки у вікнах, ми з мамою одночасно схопились і сіли на ліжках. Я глянула у вікно. Був тихий, сонячний, чудовий ранок. На небі ні хмаринки, лише над Ковельськими кошарами появились білі димки і повільно танули у повітрі. “Що це?” – запитала я у мами. – “Це рвуться снаряди”, – відповіла вона. Ми швиденько одяглися і вийшли надвір. Повітря здригалось вже від потужних звуків авіамоторів, які цілими армадами летіли із заходу. Одночасно далекобійна артилерія почала методичний обстріл нашого міста. Так почалася війна. Як виявилось трохи пізніше, у той час уже були підготовлені списки на виселення нас у Сибір. Це мало статися 25 червня 1941 року.

У мене була шкільна подруга Маруся, яка у важкий час завжди була поруч. Лише їй одній я казала про арешт батька. Ми сиділи за одним столом у класі. Вони приїхали зі сходу і жили в центрі міста біля костелу. Я поїхала на ровері до них із тим, щоб забрати їх до себе, бо там було дуже небезечно. Поїхала потайки від мами, бо вона не пустила би мене.

На залізничній станції було пусто. Лише подекуди стояли погаслі паровози. На вулиці, що від станції йшла до центру міста, вже хтось грабував склепи. Горіло декілька будинків, лунали автоматичні черги, рвались снаряди. Люди, які тікали з центру, казали, що в місті вже німецька розвідка на мотоциклах стріляє по людям. Знайомі мене завернули і добре висварили. Довелось вертатися. В кінці нашого саду побачила людей із валізками та дітьми. Як виявилося, це була сім’я мого вчителя історії Григорія Кукурудзи та директора школи з Островецької вулиці Г. Я забрала їх до хати. Мама напоїла дітей молоком. Їхні речі разом із нашими замкнули в льоху. Невдовзі німці почали бомбити станцію. У нас стало теж небезпечно. Ми всі пішли в поле до нашого ставка, на березі якого густо росли верболози. Там і просиділи до вечора. Я повернулась додому з мамою варити їсти, а потім понесла обід у поле.

Німецькі снаряди влучили в арсенал, який був розташований неподалік станції. Страшно було дивитись і чути, як ревуть і рвуться

снаряди, гранати, патрони; сотнями злітали в небо різнокольорові ракети. Надвечір трохи стихло і на ніч ми всі повернулись додому. Ці сім'ї жили в нас ще кілька днів. Потім часто приходили, і мама, жаліючи дітей, ділилась із ними чим могла.

Ми з надією і тривогою чекали на повернення батька. Німці 25 червня 1941 р. зайняли Луцьк. А за два дні до того, вранці 23 червня 1941 р., три з половиною тисячі політичних в'язнів Луцької в'язниці розстріляли енкаведисти. Серед них і мого батька, і всіх тих, кого разом із ним заарештували. Кримінальних не розстрілювали, тому Сергій К. і повернувся. Як оповідали очевидці, тоді начальником або заступником в'язниці була дівка Шпилька. Її батько мав невеличку меблеву майстерню у Луцьку на Ковельській вулиці. Поляки часто її заарештовували, та батько завжди викупляв. Коли прийшла радянська влада, вона одягла військову форму і завжди ходила з наганом. Саме вона і керувала розстрілом, а потім ходила і добивала поранених. Втекла на схід. Після війни повернулась. Родичі жертв кілька разів пробували вбити її. Пізніше вона виїхала в США, де, можливо, проживає і нині. Та чомусь ніхто не зарахував її до воєнних злочинців, хоча вона могла втопитись у крові своїх жертв.

Коли нам сказали, що повернувся С. К., ми з мамою побігли до нього. Він сидів коло своєї хати, на нас не дивився. На запитання, де батько і що з ним, твердив лише одне: його немає в живих. Горе наше стало ще важчим. 26 червня 1941 р. в тіні дерев нашого саду розташувалась якась німецька частина на короткий відпочинок, і хтось пострілом із нашого саду вбив німецького офіцера, що стояв на дорозі. У нас в хаті саме був дядько Олексій С. [авчук], Олександр та Сергій Мартіянів, який прийшов дізнатись про мого брата та ба-тька. Несподівано ввірвались два німецькі польові жандарми з бляхами на грудях, рукави заковчені до ліктів, на шії червоні шовкові хустки і жєстами наказали всім чоловікам іти за ними. Так, з нашої вулиці забрали 40 заручників. У сусіда навпроти забрали батька і двох синів. На той час проходив, на свою біду, поляк, учитель з Варшави, Едвард Олесь. Був зодягнений у польську військову шинель. Забрали і його. На ніч їх замкнули в клуні, що садинок стояла в полі. Не підозрюючи, що їх чекає, вони не робили спроби тікати. Зранку їх вишикували, відділили кожного другого і наказали їм бігти в поле. Пострілами в спину всіх повбивали, а двадцять інших відпустили. Повернувся Олександр і Сергій Мартіянів. Дядько Олексія Савчука, двох синів сусіда Гошка та поляка з Варшави ми знайшли серед убитих. Олексія і Едварда ми поховали.

Відразу ж після повернення з тюрми С. К. пішов до німців на роботу, як потерпілий від більшовиків. Вони його призначили директором свиноферми, яку створили ще більшовики в маєтку Кмачека під містом, і вона залишилась цілою. Та він недооцінив німців. За крадіжку свиней із цієї ферми згодом був заарештований і, очевидно, страчений, бо більше його вже ніхто не бачив. 28 серпня 1941 р. до нас прийшов “Крук” і Панас Матвійчук, якому вдалося залишитися живим у в’язниці, а також Олексій Комаревич. У в’язниці було закатовано 150 осіб, 39 осіб, у яких не було рідних. Поховали їх поруч із могилою Січових Стрільців, яку я завжди раніше прибирала та садила квіти. А згодом на обох могилах було зроблено один спільний меморіал.

“Крук” приніс нам зо два десятки фотографій брата з його похорону в Криниці. Розказував, що, підлікувавшись, брат почав знову працювати з військовими, віддаючи цій справі всі сили. Себе не беріг. На фото він у своїй палаті, з друзями, а також кадри з похорону. Багато священиків, людей, військовики несуть труну, салют, і могила вся в квітах і вінках. А ми сподівалися, що хоч він повернеться живий.

Крім того, “Крук” приніс вирізку з газети зі статтею під заголовком “Не жеріться!”. Там було написано, що коли до умираючого брата прийшов сам професор В. Кубійович і привітав традиційним “Христос рождається”, брат із палаючими очима, на останньому подиху з трудом відповів: “Не жеріться! Я боровся за волю України, а тепер помираю за неї. Не жалію за тим, але мені легше було б вмерти, коли я знатиму, що буде єдність між вами, бо інакше не здобудеться воля нашому народові!” Й замовк навіки. Ця стаття була підписана двома літерами В. С. чи Г. С. Зараз уже не пам’ятаю.

Забігаючи далеко вперед, скажу, що коли була в підпіллі, один раз зустріла “Крука”. Щодо Панаса Матвійчука, то він родом із села Старий Порицьк. За польського ладу закінчив гімназію. Мав лагідну вдачу, був добрим, чуйним до друзів по підпіллі. Високий, обличчя довгасте, з голубими очима, волосся русяве. Трохи сутулився. Після Акту проголошення самостійності 30 червня 1940 р. у Львові і арешту членів уряду на чолі зі Степаном Бандерою¹⁰, пішов у підпілля, був окружним провідником на “Степу” і “Січі” загальної сітки. Згодом його відкликали з цього терену в обласний провід. Загинув від ран у лютому 1945 року в Паридубському лісі на Ковельщині під псевдонімом “Криlach”.

¹⁰ Головою уряду УДП був Ярослав Стецько, а С. Бандера – Провідником ОУН-р.

Так і не було з'ясовано, хто ж стріляв у того німецького офіцера з нашого саду. В хаосі, який створився у перші дні війни, важко було щось зрозуміти, адже багато прикордонників, військових, міліції, енкаведистів ще розрізнено блукало по селах і полях. Можливо, хтось і ховався в гущавині нашого саду та зробив цей постріл, за який 20 осіб безвинно загинуло.

Поступово життя в місті почало налагоджуватись, хоч, правда, в умовах німецької окупації. Була заведена карткова система. Єдине, що почало одержувати населення, – це ячмінний хліб і зрідка ячмінну крупу. Червень 1941 року для нашої родини був трагічним. Загинув батько, дядько Олексій, дізнались про смерть брата. Та жити якось треба було. Восени 1941 р. відкрили гімназію. Директором став знову Анатолій Комаревич, який повернувся з-за Бугу. Я пішла вчитися.

Кожного ранку, ідучи від залізничної станції до гімназії, я бачила на бруківці вбитих, вкрай виснажених радянських військовополонених, деякі були напівроздягнуті. В колишніх Устилужських кошарах зробили табір для військовополонених. Із залізниці виводили деякі колони, а вкрай виснажених полонених добивали по дорозі. Щоранку на шляху лежало з десяток трупів. Адесь жили їх рідні, котрі їх любили та чекали...

У Ковельських кошарах створено табір для вищого командного складу. Туди направлялись полонені від рангу майора та вище. Якось на великій перерві ми з подругою хотіли з'їсти бутерброди, тому вийшли на подвір'я гімназії. Саме в цей час по вулиці вели велику колону полонених. Ми підійшли на тротуар. Крайнім від нас ішов майже хлопчина і жадібними очима дивився на хліб у наших руках. Усе якось сталося швидко і несподівано для нас самих. Ми озирнулися і, не змовляючись, підбігли до того хлопця і віддали свої сніданки. Через хвилину хтось схопив нас ззаду за коміри, наче паршивих котенят, і потягнув за колоною. Оглянулась і побачила здорового німця з автоматом на шії, який, лаючись, тягнув нас за собою. Не знаю, чим би це все скінчилось для нас, коли б хтось із наших товаришів не повідомив директору про те, що сталось. Він прибіг слідом за нами і вже під воротами табору виручив. Повертаючись разом із нами, сварив нас і повчав, що не обов'язково підходити до колони, можна було просто кинути і крикнути, щоб зловив. Ми потім так і робили.

Згодом проводити якусь акцію на селах виїхав заступник гебітскомісара Краузе – мала, кривонога потвора. На горіщі одної хати переховувались наші підпільники. Він першим поліз на горище і був убитий. Побили й солдатів, які були з ним, але загинули й самі. Солдат поховали на кладовищі, а Краузе – перед вікнами нашої гімназії.

Згодом його труну перевезли до Німеччини. На ту церемонію нас усіх вивели з класів.

У нашому класі з'явився високий, стрункий юнак із зеленкуватими очима та русявим і хвилястим чубом. На лиці мав ледь помітне ластовиння і трішечки картавив. Я, може, і не звернула б на нього особливої уваги, якби не його чудові вишивані сорочки, які він міняв майже щоденно. Заінтригувало й те, що він унікав розмов із дівчатами. На перервах ми з дівчатами, взявшись попід руки, проходили коридором. Незнайомий із хлопцями йшов попереду. Хтось із подруг навмисне голосно почав вихвалити вишиту сорочку. На повороті помітили, що, почувши нашу розмову, він почервонів. Із того часу він не мав уже спокою від нас. Звали його Володимир Джана.

Не знаю чому, але мені хотілось чимось дошкулити Володимиру. Йшов саме урок латини, яку в нас викладав пан Пасек, дуже добра і флегматична людина, поляк, хворий на водянку. Володимир сидів за мною. Якось, обернувшись, я помітила, що він уважно слухає, підперши голову рукою. Відкинувши свої коси ривком назад, я вдарила його ними по обличчі. Він щось пробурмотів собі під ніс і злегка потягнув за коси, а потім відкинув мені їх наперед. Кінчики волосся були злегка вимазані у чорнилі. “Ну, постривай, – подумала собі, – я відплачу тобі за це”. Переждавши трохи та добре вимастивши в чорнилі кінці, знову різко відкинула коси назад. Все обличчя вимазала йому чорнилом. Пан Пасек тільки скрутно похитав головою та погрозив пальцем. Володимир бурмотів, що він повідрізує мої коси або підсмажить. З того часу між нами почалась тиха війна. Правда, його витівки не були такими дошкульними, як мої. Та й вдача в нього була лагідна, не те що в мене.

У березні 1942 року стало дуже тривожно. Почались масові вивози молоді на роботу до Німеччини. Німці відкривали різні курси для хлопців та дівчат, а потім оточували приміщення та забирали всіх у Німеччину.

Якось ми прийшли на навчання, а в учительській не було нікого. Зайшов сторож і покликав старосту, яким був Володимир Джана, до директора. Ми почали розпитувати сторожа, що сталося. Виявляється, директор дізнався, що німці надумали закрити гімназію, а нас усіх та викладачів забрати в Німеччину на роботу. Директор встиг попередити всіх викладачів та цілу ніч друкував нам довідки про освіту. Ми насторожено спостерігали за вікнами, щоб німці не захопили нас зненацька. Повернувся староста Володимир і почав усім видавати довідки. Коли черга дійшла до мене, то він мовчки мою довідку, як і свою, положив під низ. Хто одержував довідку, швидко прощався

з усіма і відразу ж зникав із класу. Незабаром ми з Володимиром залишились удвох. Сиділи навпроти одне одного і мовчали. Я не просила свою довідку, а він не віддавав. Тоді мовчки взяла портфель і виходжу з класу одягатись. Він робить те саме. Мовчимо. Допоміг одягнути пальто, одягнувся на ходу сам, і ми мовчки йшли поруч вулицею. Коли вже доходили до центру, побачили, що в напрямку гімназії поїхало німецьке легкове авто і кілька грузовиків з німцями. Володимирові треба було звертати в бічну вулицю, а мені йти прямо. Він зупинився, вийняв з кишені довідку і, простягаючи її, якось несміло запитав мою адресу. Я забрала папірець, фуркнула і сказала, що, якщо дуже захоче, то може мене знайти. Кинувши “до побачення”, пішла далі, не оглядаючись.

Відразу після закриття гімназії, наш квартирант Андронік Якович, який лишився живим під трупами під час розстрілу в Луцькій в'язниці, а тепер працював у районній управі, головою якої був Харитон Радчук (його син Сергій вчився зі мною), запропонував мені поїхати в села виписувати “аузвайси” – тимчасові німецькі довідки з фотографіями. Я взяла зі собою свою подругу Тамару К. У призначений день за нами приїхав староста села Острів і повіз нас у село. Сергій М., який часто заходив до нас, дізнавшись, що поїду виписувати аузвайси, попросив дістати декілька чистих бланків для хороших людей. Я, звичайно, догадалась, що то за люди, і погодилась. Коли нас розподіляли по селах, то заступник голови Орест Тарасевич сам призначив нам Острів, Черників і Рокитницю. В останньому селі жили його батьки. Сказав, що на вихідний день приїде сам і допоможе, якщо виникне в цьому потреба. Так я познайомилася з Орестом. Бланки нам видавали під розписку, та з десяток чистих вдалось приховати. Зіпсовані треба було повертати, я ж сказала, що їх просто порвала. Орест виручив. Підтвердив, що бачив, як я порвала і кинула їх у піч. Він не встиг мене зупинити. А коли зустрілись віч-на-віч, сказав, щоб я так більше не робила. Якщо комусь із моїх знайомих потрібні аузвайси, то щоб заповнювала, як і всі інші. Він підпише і завірить печаткою. Я потім часто користалась з його допомоги.

Наше матеріальне становище було важке, і я змушена була в 16 років піти працювати, щоб хоч якось допомогти мамі й сестрі. Мама віддала батьків святковий костюм, і директор хлібопекарень Василь Статкевич узяв мене до себе на роботу секретарем. Моїм обов'язком було реєструвати хлібні карточки населення і на звороті ставити номер склепу і день одержання хліба, муки, крупи. Тим, хто працював, видавались картки білого кольору, а членам сім'ї та утриманцям – сірі. Першим видавали по 2 кг хліба на тиждень, раз у

місяць муку, крупу, іноді м'ясо. Дорослим на сірі карточки – 1,5 кг хліба і меншу кількість муки і крупи. Утриманцями вважались діти до 14 років. Їм видавали 750 г хліба на тиждень.

Я вже писала, що на кошти населення, які ми збирали в неділю по вулицях за ініціативи товариства “Просвіта”, було споруджено чорний меморіал на могилах Січових Стрільців і закатованих у в'язниці. Він стоїть і зараз, лише зірвана центральна плита, зверху на якій був тризуб і слова: “За кров, смерть, муки і руїну верни нам, Боже, Україну!” Плита лежить там написом донизу. “Просвітою” керували мельниківці: Процик, Мисечко, А. і Ю. Гайворонські, М. Кунь, Дишкант. Головою міста був Черниш, комендантом поліції – Квасницький. Послідовники С. Бандери змушені були йти в підпілля, за винятком тих законспірованих, кого спеціально з певним завданням було направлено в поліцію та інші установи міста. Серед них – Кость Берзовський, який працював секретарем поліції, брати Комарі та інші.

Перекладачем у жандармерії був Василь Дишкант, згодом туди перейшов Орест. Спочатку мельниківці не були дуже агресивні до бандерівців¹¹. Згодом, на превеликий жаль і наше споконвічне нещастя, розпочалось переслідування бандерівців. Почалось братовбивство. Воно було, як завжди, вигідне лише нашим ворогам. З висоти своїх 15 років я ще не могла повністю зрозуміти всіх причин тої ворожнечі. Чому замість єднатись, спільно чинити опір ворогам нашого народу, українці почали ділитись на різні табори і ворогувати між собою?

Мельниківці мали легальне становище, відкрито співпрацювали з німцями. Бандерівці пішли в підпілля. Перші місяці німецької окупації були тривожні. Жорстокість німців до беззбройних полонених зроджувала лише ненависть до них, а облави, масові вивози молоді на роботу до Німеччини посилювали її. Отож, я була всім серцем на боці бандерівців, які розпочали боротьбу з німцями. Всі друзі мого

¹¹ Назрівання конфлікту всередині ОУН відбулося через суперечливість поглядів щодо програми діяльності Організації між молодшою та старшою генерацією. Перші виступали за опертя на власні сили і ведення боротьби революційними методами, другі – за помірковані дії та повну орієнтацію на Німеччину. Тому 10 лютого 1940 року в Кракові було створено Революційний Провід ОУН на чолі з С. Бандерою, який підтримала більшість членів на території України. Члени ОУН на еміграції підтримали Андрія Мельника. Нові організації почали називатися за прізвищами своїх лідерів: ОУН-р(еволюційна) – “бандерівцями”, ОУН – “мельниківцями”. Для полагодження конфлікту була створена “Окрема комісія”, до складу якої входили Ріко Ярий, Омелян Сенік, Роман Шухевич, Іван Габрусевич та Степан Ленкавський. Але у червні 1940 р. Андрій Мельник категорично відхилив її пропозиції, і конфлікт переріс дещо пізніше у відкриту конфронтацію між двома крилами націоналістичного руху.

померлого брата, крім В. Дишканта, перебували в підпіллі. Мені дуже хотілося бути разом із ними, стати корисною, але сама нав'язуватись їм не сміла, а вони поки що не кликали до себе. З радістю виконувала деякі доручення Сергія М., але це було ще не те, про що мріяла.

В ПІДПІЛЛІ ОУН

Відчула себе по-справжньому щасливою, коли на Великдень 1942 року в церкві св. Миколая до мене підійшов Сергій М. і попросив згоди, що додому підемо разом, бо має до мене дуже важливу справу, яку терба обговорити без свідків. Серце моє радісно забилося, я здогадалася про що буде розмова. Він сказав по дорозі, що вже настала пора і мені включитись в боротьбу, продовжувати братову справу, задля якої він не пожалів свого життя. Я, звичайно, з радістю погодилась. У ту ж ніч Сергій приніс мені нелегальну літературу. З того часу він став для мене районним провідником загальної сітки ОУН "Іваном". Я почала виконувати певні його доручення в місті.

Це був найкращий час у моєму житті. Незабаром "Іван" відправив мене на вишкіл, який проходив у селі Мокрець. Довелося відпрошуватись із роботи на 10 днів. Директоріві сказала, що мушу їхати на Війницю до важкохворої хрещеної матері. Директор відпустив мене дуже неохоче, та виручив Рашкевич, який погодився виконувати мої обов'язки.

"Іван" сам відвів мене на зв'язок, а далі вів уже зв'язковий. Переходячи Вербу, де був посилений постерунок поліції, ми йшли нарізно. В молочарні села Мокрець я зустрілась і познайомилась з "Олесем" і "Вороном". "Олень" був невисокого зросту, лисий, як мені здалося, мав років за тридцять. "Ворон" був також середнього росту, чорнявий, лице смугле, але набагато молодший за "Олеся". Він, на мій погляд, досить невдало почав мене перевіряти. А що характер у мене був войовничий, то ми з "Олесем" таки добре посварилися.

Вишкіл проводила окружна провідниця жіночої сітки "Оксана" – висока, чорнява, середнього віку жінка. Ознайомила нас з ідеологією ОУН, програмою, організацією, правилами конспірації національно-визвольної боротьби, одним словом, з усім, що необхідно знати підпільнику. Під кінець вишколу прийшла "Верба". Як я зрозуміла, вона була з обласного проводу. Це був вишкіл районних провідниць жіночої сітки. На моє щире здивування, мене призначили районною жіночої і юнацької сітки у Володимирі

Волинському. Згодом, коли організую жіночу сітку і підберу кандидатуру на районову, то в мене залишиться лише юнацька сітка.

У нашій окрузі було одинадцять районів, і ми користувались надалі тільки цифрами. Кисилінський – одиниця, Локачинський – двійка, Горохівський – трійка, місто Горохів – четвірка, Берестечківський – п'ятірка, Іваничівський – шестірка, Володимирський – сімка, місто Володимир – вісімка, Устилузький – дев'ятка, Вербський – десятка. Центр, тобто одинадцятка, складався з сіл Локачинського, Володимирського, Горохівського та Іваничівського районів. Саме на одинадцятці були розміщені всі референтури окружного проводу. Крім того, наша округа була поділена на “Степ” і “Січ”. Кордоном між ними було шосе Володимир – Луцьк; на північ від неї – “Січ”, на південь – “Степ”.

За віком я підходила до юнацької сітки. Але на початку довелось організовувати також і старших жінок. Закріпили за мною псевдонім “Зіна”, який мені не дуже подобався, і я згодом вибрала собі інший – “Орися”. У “Просвіті” бібліотекаркою працювала Оля Здиховська, яку мені “Іван” порекомендував як надійну дівчину. Та вона мене розконспірувала перед мельниківцями. Михайло Кунь повів на мене категоричний наступ, переконуючи, що я пішла хибним шляхом. Умовляв, залякував, змальовуючи картини тортур у німецьких катівнях, які на мене чекають, якщо не відступлюсь від бандерівців. Він був хворий і завжди ходив з обмотаним горлом (незабаром, правда, помер). А тоді довелося вдаватись до хитрощів, симулюючи переляк, вагання, обіцяти, що нікуди не буду втручатись. На знак примирення він мені подарував маленький тризубець з мечем посередині. Я його носила, доки мала легальне становище. Зате при зустрічі з “Іваном” я “подякувала” за його кандидатуру і почала підбирати людей сама.

Згодом районовою жіночої сітки стала Галина Турчаківна – “Лада”. Я їй передала залучених дівчат, які підходили за віком, сама лишилася в юнацькій сітці. Районовим юнаком міста був “Тихий”. Усього декілька разів доводилось мені з ним зустрічатись для обговорення спільних завдань. Мені легше було працювати, ніж іншим районним юначкам. Дівчата, яких я залучила до праці, всі були освічені, тому завжди легко справлялись з завданнями, які надсилав нам окружний юнак “Марко”. Поділивши юначок на ланки, я двічі на тиждень проводила з ланковими навчання, а вони потім – у своїх ланках. Моєю заступницею була чудова дівчина “Вертушка”, а коли я змушена була йти вже в підпілля, вона стала районною. “Вертушка” була нареченою “Наливайка” – секретаря місцевої поліції. Він там працював за наказом підпілля.

Крім матеріалів, які я сама одержала на вишкoлі, ми вивчали історію України, писали реферати на задані теми, вивчали топографію, складали плани діляниць, окремих укріплених та зайнятих німцями будинків під різні установи і т. п. Ми також проводили виховну, роз'яснювальну роботу серед молоді, пробуджували почуття національної свідомості, готували майбутніх борців за волю і незалежність нашої Батьківщини.

Багато уваги приділяли конспірації, оскільки треба було остерегатись не стільки німців, як мельниківців. Цілком зрозуміло, що в цей час досвіду підпільної праці я ще не мала, а зрада Здиховської розконспірувала мене перед мельниківцями. Скоріше інстинктивно, ніж свідомо, я зрозуміла, що треба перед ними якось захищатись, дізнатись, що їм відомо про нас і нашу роботу, тобто створити свою розвідку в стані мельниківців, щоб своєчасно знати наміри і попередити можливі акції з їхньої сторони. Мені це вдалося. Декілька дівчат проникли до них, не викликаючи підозри, і я мала інформацію про справи мельниківців. Крім того, "Наливайко" через зв'язкових попереджував у разі небезпеки. Тому нам вдалося кілька разів майже з-під носа поліції врятувати від арешту "Крилача"¹², "Олеся", "Орлика", які в своїх справах прийшли в місто. Крім української допоміжної поліції, німці ще створили так звану "кріпо" – кримінальну поліцію, в якій були лише мельниківці такі, як Юрко і Василь Кравчуки, Іван Роговський та інші. Вони не стільки займались кримінальними справами, як полювали за нашими підпільниками. Так, Іван Роговський, який займав там значне становище, вбив на вулиці зв'язкового Володимирського району – "Малого". В селі Чесний Хрест вони вбили кількох наших підпільників, заарештували і віддали німцям на тортури Олександра Денисюка – "Ворона". Правда, згодом за допомогою Ореста нам вдалось останнього визволити. Про це детально розповім пізніше. Якщо я сама не потрапила в їхні лабеті, то тільки завдяки тому ж Оресту. Від "Вертушки", яка успішно проникла до мельниківців, я дізналася, що там стояло питання про мою ліквідацію, та за мене гаряче вступився Кунь і Орест. Вони казали, що я ще дуже молода, і вони зуміють мене перевиховати. Мельниківці також робили спробу проникнути в нашу організацію, точніше втертися в довіру до "Лади", позакохуватись у неї, адже вона була дуже вродлива. Тоді

¹² Можливо, це Матвійчук Панас – "Віталій", "Крилач" (1918–1945). У 1944–1945 рр. – комендант заплілля ВО "Турів", ЗГ "33" ("Завихост"), командир ЗГ "33", оргреферент північно-західної ГО НВРО та ПЗК. Майор-політвиховник УПА від 15.II.1945 р.

Орест сказав, що йому вдасться те, що не вдалось іншим. Згодом він став її нареченим. Мною він опікувався і оберігав, як брат.

Зник він за досить загадкових обставин. Це дало привід мельниківцям звинуватити нас у його зникненні. Декілька разів я влаштувала йому зустрічі з окружним на той час референтом СБ “Залісним”¹³. Орест охоче йшов на контакт із ним. Можливо, що його, як колишнього комсомольця, в чомусь запідозрила німецька СД? Він допомагав тим, кому не вдалося своєчасно евакуюватись на схід. А, може, СД довідалась про налагодження контактів між бандерівцями та мельниківцями і старалась перешкодити йому? Їм же було вигідно, щоб гризлились між собою, і тихо ліквідували його. Мені важко відповісти на це.

Тим не менше, мельниківці чомусь вважали, що я винна в його зникненні. По кілька разів на день приходили до мене на роботу. Спочатку просили, а потім погрожували, щоб я сказала, де він. Не хотіли вірити, що для мене це така сама несподіванка, як і для них. Андрій Гайворонський та Мисечко не давали спокою. Навіть “Лада” вимагала, щоб я доповіла зверхникам, що вона хоче йти до Ореста. Настільки була впевнена, що він у нас. Думаю, що мельниківці погрожували їй. Оскільки місто було наповнене таємною поліцією, допоміжною та шпигунами як німецькими, так і мельниківськими. Нашим підпільникам було дуже небезпечно в ньому з’являтися. Я мусила виконувати обов’язки і зв’язкової, і розвідниці. Обставини так склались, що всі окружні референти прибували до нас додому і просили сконтактувати їх з потрібними людьми. Та їхні зустрічі відбувались у різних місцях за межами міста. Така система була дуже небажаною для мене і ставила на грань провалу. Маму я втаємничила в свою роботу, і вона допомагала чим могла. Я усвідомлювала, що ризикую, але на цей час іншого виходу в мене не було. “Іван” мусив ховатися. За ним невпинно полювали. Правда, це тривало недовго, поки кожний референт не створив своєї сітки для явок. Доки в місті був Орест, я нічого не боялася. Він приховував від німців доноси на мене, які писала сусідка. Але його не стало, і небезпека стала реальнішою. В моїй пам’яті Орест назавжди залишився справжнім другом, братом, якому я неодноразово була зобов’язана життям. Тому мені було образливо і боляче вислуховувати звинувачення і погрози з боку мельниківців. Про

¹³ Ковальчук Панас – “Залісний” (1913 – 4.3.1949). Окружний референт СБ ОУН Володимирщини 1941–43 рр. Крайовий референт СБ ПЗУЗ 1944–49. Загинув у Торчинському лісі у криївці, оточений відділом МВД.

обставини, які склались, я повідомляла “Залісному”. У відповідь він прибув сам стурбований, сказав, що на призначену зустріч Орест не прийшов. Ми знали, що Орест був хворий на туберкульоз. “Залісний” мав розмову з “Ладю”, а ще з ким – невідомо.

Моя розповідь випереджає події, тому повернусь трохи назад. Влітку 1942 року прибув “Іван” і сказав, що приїхав окружний юнак “Марко” для особистого знайомства і перевірки моєї роботи. Ми вже листовно були знайомі. На його адресу я висилала звіти, реферати і т. п. Сама ж від нього одержувала різні матеріали, директиви, накази. Правду кажучи, трохи хвилювалась і з нетерпінням чекала зустрічі. “Іван” сказав, що приведе його пізнім вечором.

Я сиділа на лавці під хатою. Була по-справжньому чудова, тиха, тепла місячна ніч. Почувся скрип роверів, і на подвір’я заїхало двоє. “Іван” ще не встиг відрекомендувати нас, як “Марко” сказав “Добрий вечір!”, а я відразу ж впізнала його, назвавши по імені. Він мене також. Це був Володимир Джана – мій шкільний, а точніше гімназійний “недруг”. Ми обоє від несподіванки трохи розгубились, а “Іван” щось там собі під ніс бурмотів про конспірацію. Виявляється, він цілий день тримав його у схованці, щоб, зустрівшись поночі, ми вдень не змогли впізнати одне одного на вулиці при зустрічі. І як виявилось, його намагання не були зайвими. Пішов до воріт вартувати, доки ми розмовляли.

Ми раділи зустрічі обоє і водночас відчували певну ніяковість. Він, очевидно, був задоволений, що є моїм зверхником, проте, знаючи мій незалежний характер, ще не вирішив, як себе вести. Я ж була насторожена, хоч і рада, адже пам’ятала, як колись дошкуляла йому. Та треба віддати належне “Маркові”. За весь час, доки ми працювали в одній сітці, він не дав мені відчутти свого зверхництва і не згадував моїх колишніх дошкульних витівок. А коли я, будучи вже в підпіллі, працювала у військовій розвідці, а його перевели в область, він все ж віднайшов мене і прийшов попрощатися. Лишив свою адресу і просив час від часу писати і не забувати його. У нас була чиста юнацька дружба. Хто-зна, чи не проросла б вона в щось більше з часом, коли б не трагічні обставини 25 січня 1945 року. Тоді “Марко” загинув у селі Колодежах. Але про це детально згодом.

Спогади про події тих буремних років насуваються так наполегливо, що мені зараз важко бути послідовною. Але постараюсь писати про все в хронологічному порядку. Отож, влітку того ж таки 1942 року одного разу, коли я повернулась з роботи, мама сказала, що на мене в нашому саду чекають двоє незнайомих. Я підійшла до

них, привіталась і почула пароль, який назвав мені “Іван” для контакту з окружними референтами. Сказала відзив, тоді вони відрекомендувались: один “Зимний”, другий – “Залісний”. Перший був русявий, середнього зросту, з м’яким, приємним обличчям. Лагідність і доброта світилась в його голубих очах. Другий – високий шатен з вольовим підборіддям і дуже пильними великими очима, кольору яких зразу не могла встановити: видавались сірими, то знову ставали чорними.

Говорив “Зимний”. “Залісний” більше мовчав, але не спускав з мене пильного погляду. Розпитували про ситуацію в місті, чисельність і розташування німецьких опорних пунктів, про допоміжну кримінальну поліцію, дії мельниківців і т. п. Попередили, щоб вела себе з останніми дуже обережно. На кінець сказали, що вони зі Служби Безпеки. Здивовано переглянулись, коли їхнє повідомлення не справило на мене особливого враження, і усміхнулися. Я попросила, щоб розповіли мені, що то за СБ, чим вони займаються. “Залісний” коротко охарактеризував завдання СБ і просив (мені сподобалось, що саме просив, а не наказав) виконати деякі його завдання. Вони стосувалися насамперед особового складу поліції, їхнього озброєння, кількості, озброєння німецького гарнізону та жандармів, дислокації, характеристики осіб, які працювали в німецьких установах і т. п. Він дав мені пароль до “Наливайка”, який повинен був через мене передавати повідомлення про плановані акції німців та поліції. Для термінових повідомлень дав також зв’язок.

У місто прибула невеличка частина українців в ґранатових мундирах. Вони охороняли бензосклади залізничного депо. З ними теж треба було познайомитися, дізнатись, хто вони, а якщо можливо, то залучити до роботи. Одним словом, займатися розвідкою.

У цей час мельниківці, особливо М. Кунь, почали наполегливо залучати мене до праці з ними. Я відмовилась категорично, заявила, що вони співпрацюють з німцями проти свого народу, що у них руки в крові своїх братів. Тут я вказала на вбивства, вчинені Іваном Роговським, що це зрада ідеї визволення нашого народу. “Бийте свій свого, щоб вороги духу боялись” – ось так воно в нас виходило. Мене залишили в спокої. З того часу я рідко заходила до “Просвіти”, хіба що Орест викликав мене туди, щоб сповістити щось.

Ця розмова стала відома Роговському, і він вирішив розправитись зі мною. Було це так. Мене викликали до сусідів. У них на квартирі жив працівник “кріпо” з дружиною. Вдома у них в цей час

нікого не було, а Тамара, дочка господарів, мене всіляко затримувала. Зайшов хлопець, який часто навідувався до неї. Його звали Віктор. Я вже збиралась піти додому, як несподівано підїхав фаєтон. З нього вийшов працівник “кріпо” з дружиною, п’яний Роговський та перекладач з в’язниці, що колись вчився зі мною в школі (був старший від мене на два роки). Знала його лише візуально. Вони привезли зі собою патефон з платівками і самогон.

Я старалась непомітно вислизнути, доки вони голосно заходили до хати. Гидко було дивитись на цю п’яну компанію, а особливо на вбивцю. Але Роговський схопив мене за руку і не відпускав. Сказав, що давно вже хотів познайомитись зі мною. Насильно заставив сісти і вибирати платівки, а сам почав крутити ручку патефона не в ту сторону. Коли Віктор зауважив, що той не в ту сторону крутить, Роговський кілька разів ударив його в лице. Віктор розгубився і не дав здачі. Тут потягнули всіх за стіл, і Віктор непомітно зник. Тоді вся увага Роговського спрямувалась на мене. Він намагався напоїти мене. Я відмовилась, мотивуючи тим, що з презирством відношусь до людей, що п’ють, і пити сама ніколи не буду. Тоді Роговський витягнув наган і націлив його на мене, мовляв, він добре знає, що я за пташка. Якщо не вип’ю з ним, то він уб’є мене. Він давно вже чекав того моменту, щоб поквитатись зі мною. При цьому вихилив сам цілу шклянку самогону.

Гнів і злість опанували мною. Я вже не стримувалась і крикнула йому в лице: “Мало тобі крові “Малого”, ще й моєї хочеш напиться? Стріляй!”. Його руку підбив перекладач, і куля влучила в стелю. Всі накинулись на нього, хотіли відібрати зброю. Зчинився переполох, перекинувся стіл і стільці. Всі повибігали хто-куди. Я не знайшла нічого кращого, як захватитись за шафу, яка прикривала двері в іншу кімнату. Стояла у своїй схованці ні жива ні мертва, адже мені ще ніколи в житті не доводилось попадати в таку перепалку. Тим часом отямилась компаньйони Роговського. Вони вивели його надвір, посадили у фаєтон і поїхали. Він завжди носив на руках чорні рукавички. Казали, що в нього короста і сифіліс. З того часу я почала уникати його, бо була впевнена, що друга зустріч, де б вона не відбулася, закінчиться для мене трагічно. При нагоді я розповіла про все Оресту і Куню, а згодом і “Залісному” та “Івану”.

Невеликий конфлікт стався у мене з “Оксаною” та її заступницею “Марійкою”. Незважаючи на те, що вони вже мали тут свою сітку, яку очолювала “Лада”, хотіли керувати мною, заставляти виконувати їхні завдання. Я збунтувалась, сказала, що маю своїх зверхників і виконую відповідну роботу. Незабаром “Оксана” перейшла в

обласний провід, а замість неї лишилась “Марійка”. Та з ними у мене не склались щирі дружні стосунки.

На північній околиці розкинулись Ковельські кошари. Коло них знаходився арсенал радянської зброї, який охороняв спеціальний відділ поліції в зелених мундирах. Серед охоронців було кілька наших хлопців. Їхнє завдання полягало в тому, щоб постачати зброю підпіллю. “Іван” мене познайомив з Федьком К., який кожного ранку приносив мені все, що вдалося їм вкрати – пістолети, гранати, набої, частини гвинтівок та кулеметів, ракетниці і т. п. На той час я сиділа сама в невеличкому кабінеті за дуже великим письмовим столом. Принесене ховала в нижній ящик стола, а надвечір зв’язкові приїздили і в кошиках або невеличких мішках вивозили все за місто. Це був, звичайно, великий ризик, але, усвідомлюючи, що зброї в нас дуже мало, а вона необхідна, я свідомо йшла на це. Наша контора була неподалік цього арсеналу і зручнішого місця не було. Так продовжувалось десь півроку, доки німці там не поставили свою охорону.

У нас в конторі працювало двоє молодих євреїв – Аба і Мойше. Вони приходили з гетто щодня на роботу. Напередодні ліквідації німцями гетто вони туди не повернулись. Очевидно, домовились із кимось і заховались. Приблизно через тиждень після ліквідації гетто мені принесли чергову партію зброї: з десятків гранат, три нагани та трохи патронів. Ніщо не віщувало біди. Десь в обідню пору до нас у контору ввірвались жандарми на чолі з заступником ґебіткомісара та перекладачем і почали до мене кричати: “Де жиди?! Ми знаємо, що тут переховуються два жиди! Скажи, де вони?” Відповіла, що їх тут немає, і я нічого про це не знаю. Тоді жандарми в кількох місцях зірвали підлогу, вистукали стіни, розвалили кафельну грубку, заглядали у шафи, відсували їх. Мені нічого не залишалось, як вийти з-за свого стола і запропонувати, щоб шукали в моєму столі і під столом. Я відчинила обидві тумби, холонучи від думки, що буде, якщо висунуть шухляди і побачать зброю. Проте, очевидно, мій зовнішній вигляд не насторожив їх, бо, махнувши зневажливо рукою на відчинені тумби, німець наказав мені працювати. Вчинивши добрячий погром, вони пішли. Коли хлопці приїхали забирати зброю, я розповіла їм про свою пригоду. Вони дуже стурбувались і обіцяли згодом знайти інше місце для схованки.

Десь, певно, за тиждень до ліквідації гетто, до мами звернулась лікар Дора Полянська, єврейка. Чоловік її українець і також лікар, розлучився з нею. У них була донька Тамара, трохи старша від мене.

Дора просила маму надати їм притулок. Мама погодилась. Існував наказ підпілля забирати з гетто лікарів з родинами для майбутніх шпиталів УПА. Я прийшла на домовлене місце. Дора з Тамарою вже були там. На моє здивування, Дора сказала, щоб я взяла зі собою тільки Тамару, а вона повернеться в гетто за деякими цінностями, щоб мати потім за що жити. Вона планувала пробути у нас кілька місяців, а згодом переїхати в яке-небудь інше місто, де її ніхто не знав. До речі, вони обидві не були подібні до єврейок, особливо Тамара. Як ми з Тамарою її не вмовляли, вона не погодилась іти з нами. Дора до нас не прийшла. Ми старались переконати Тамару, що вона десь переховується в іншому місці, та самі мало в це вірили. Очевидно, або їй не вдалось вийти непоміченій з гетто, або ж той поліцай, що погодився випустити її, відібрав цінності, які вона мала, і вбив її. Напевно ніхто нічого не знав.

Тамара прожила у нас кілька місяців. “Наливайко” попередив мене, що є донос про переховування жидів. Я негайно повідомила мамі й вона ще встигла відвести Тамару далеко в поле. Там стояла одинока хата, де жили хороші люди. Коли до нас прийшла поліція з обшуком, то нікого не застала. Треба було шукати якийсь розумний вихід. Я пішла до лікаря Полянського, щоб допоміг виїхати кудись своїй рідній дочці. В його двоповерховому гарному будинку квартирували німецькі офіцери. Коли я зайшла і служниця пішла доповісти йому, то побачила їх усіх за столом. Вони весело про щось розмовляли. Нова дружина лікаря, пройдисвітка, весело реготала. Вийшов лікар. Коли я йому сказала, що його донька жива і знаходиться у нас, та залишатись їй небезпечно, то він, боязко озираючись на дружину і німців, затуляв мене в якусь кімнату в кінці коридора, впав на коліна, почав цілувати мої руки і благати: “Врятуйте мою дитину, я вас озолочу”. Трудно мені сказати, хто в ньому плакав – батько чи горілка. Ох, яким гидким він видався тоді мені. Я з відразою вирвала руки і мовчки пішла. Тоді мама попросила Миколу Криха, і він відвіз Тамару в Кременець до хороших людей. Там вона легалізувалась і працювала, але якось випадково попала в облогу на вулиці і її вивезли на роботу до Німеччини. Повернулася в 1945 році. Приходила до нас, питала, чи не було якоїсь вістки від її мами. Пізніше вона з іншими євреями виїхала в Польщу, а згодом – у США.

Я не люблю оперувати високими фразами, а скажу просто: все, що тоді робили, вважали за свій обов’язок і не сприймали це ні тоді, ні пізніше, як якісь геройські вчинки. Робили те, що підказувала наша совість.

І все ж, працювати мені на трьох ділянках підпілля та ще на легальній роботі в конторі було дуже важко. Згодом усе більш-менш унормувалось, залучено було нових надійних людей до праці, і я займалась лише юнацькою сіткою та розвідкою.

Обласний керівник юнацької сітки “Орелюк”, окружний “Марко”, його заступник “Чорнота”, який згодом пішов на схід України, були задоволені моїми ланками і частину моїх кращих юначок забрали в інші райони. Думаю, що працювали непогано. Завдяки добре налагодженій розвідці, ми були своєчасно інформовані, тому допомогли уникнути обшуків і арештів. “Сокіл” – Яким К., став районним керівником СБ. Пробравшись у поліцію, мав постійний контакт з “Наливайком” та зі мною. Якщо ставало відомо про каральні акції на якісь села, терміново відправляв куди слід повідомлення.

Поліція випадково заарештувала “Ворона”, прийнявши його за розвідника АК, і здала в жандармерію. А коли виявили, хто він є насправді, було вже пізно, жандарми його жорстоко кували. Про це я доповіла “Залісному”. На його прохання, постійно підтримувала з “Вороном” зв’язок через ключника в’язниці і надавала матеріальну допомогу. Одного разу випадково побачила “Ворона”, коли його жандарм і поліцай вели з допиту. Лице в нього було синє від побоїв, а цівка крові засохла коло рота на бороді. Одяг також був закривавлений і подертий. Він ледве ступав ногами. Мені стало дуже жаль хлопця, і я почала писати йому підбадьорючі листи, “піддержувати на дусі”, як висловився “Залісний”, коли просив налагодити зв’язок. Всі записки, які передавав “Ворон”, я давала йому читати.

За два місяці, що довелось йому відсидіти, доки ми з допомогою Ореста все ж визволили його, я й не помітила, як в листах ми перейшли на “ти”. На допити його стали водити рідше, і хлопець почав очунювати, молодість брала своє. Писав мені листи при світлі місяця, романтичні, ніжні та навіть відважився цілувати мене в листах. Це вже мене занепокоїло. Я не могла відповісти йому взаємністю, але, усвідомлюючи його критичний стан і жаліючи його, я відповідала стримано, але не перечила йому. Справа в тому, що особисті почуття на той час для мене не існували. Всіх своїх друзів по боротьбі я однаково любила, як братів, а іншої любові не приймала. Мені на той час здавалось, що так розуміють усі. При нагоді, даючи чергового листа від “Ворона” “Залісному”, трохи бентежачись, сказала йому про це. Він пильно подивився на мене, усміхнувся і відповів: “Коли визволимо його з в’язниці, тоді

поговорите з ним відверто, а поки що хай лишається так, як є”. Довелось скоритися.

“Наливайко”, “Сокіл”, я та ще дехто розробили план втечі “Ворона”. З великими труднощами дістали напильники “дамський волос”, які майже нечутно перепилюють ґрати. Передала “Воронові” кілька міцних простирадл, які при потребі він міг подерти на шнури. Зовні на валах охороняли два поліцаї. В будці при вході на територію в’язниці сторожували ще два поліцаї та один жандарм. Нам залишалось дізнатись заздалегідь, коли на варті будуть мельниківці, або просто шкурники, яких було немало. Планувалось, що ключник, який здав своє чергування, вручить “Ворону” пістолет, і той, перепилявши ґрати, з другого поверху спуститься на подвір’я в’язниці. Тоді обережно і непомітно перебереться через вал із західної сторони. За валом протікала річка Луга, де на нього мали чекати озброєні наші люди з човном. Небезпека пострілів з боку охоронців відпадала. В приміщенні поліції, де зберігалась зброя, в призначений час наша людина повинна була замінити набой в гвинтівках, висипати порох і насипати піску. Телефон мали перерізати в останню хвилину. Як правило, під час чергування жандарм із вартівні не виходив. Щоб запобігти несподіваним ускладненням, кілька озброєних хлопців зі сторони річки мали вповзти на вал і при потребі прикрити вогнем втечу “Ворона”. Про час втечі “Ворона” попередить ключник. Це була непогана людина, могла пригодитись і на майбутнє. Ризикувати ним ми не хотіли.

На жаль, весь цей план полетів шкереберть. До в’язниці несподівано привезли велику групу німецьких дезертирів СД, всю охорону замінили жандарми. Тоді ми думали напасти на жандарма, який поведе “Ворона” на допит, але його чомусь не водили. Ми вже не знали, що робити. Допомогла “Лада”, яка працювала кресляркою у ґебіткомісара, і свого часу передала нам план міста з позначенням усіх німецьких об’єктів. У ньому була вказана кількість гарнізонів та розташування кулеметних гнізд.

Щодня частину арештантів таких, як спекулянти, злодії і т. п. виводили в колишнє ґетто розбирати мури. На прохання “Лади” Орест наче випадково включив у цей список і “Ворона”. Цих арештантів охороняли лише два поліцаї. Вони дозволяли рідні передавати заарештованим одяг і їжу, а декому – навіть заходити в ґетто. Нас заздалегідь попередили про день, коли “Ворона” виведуть на роботу. Пилип, який знав особисто “Ворона”, пробрався в руїни ґетто ще перед приходом арештантів на роботу. Він мав зі собою одяг та зброю для “Ворона”. “Сокіл” із двома роверами чекав неподалік.

Все пройшло успішно. Один із поліцаїв також виявив бажання йти з “Вороном”. Всі троє без пригод виїхали за межі міста. “Сокіл”, відвівши “Ворона” в безпечне місце, повернувся і розповів мені все, не підозрюючи, що я також непомітно спостерігала і бачила, як вони їхали роверами по Ковельській вулиці, а потім звернули на Кисилинську.

Мені й “Соколу” ще доводилось брати участь у викраденні колишнього коменданта поліції в Іваничах, але на цей раз із лікарні. Його, тобто Федора П., німці (вже не пригадую зараз за що) арештували. У в’язниці він захворів на тиф. Поклали його в інфекційну лікарню. Довго був непритомний, тому жандарми, зважаючи на це і боячись заразитись, варти не ставили. Але наказали лікарям, що як тільки він почне видужувати, щоб повідомили. Сестра Федора часто пробиравась до нього. Одного разу прийшла до мене і сказала, що брат просив прийти до нього. Я пішла. Федір благав допомогти йому втекти і сконтактуватись із підпіллям. Обіцяв боротись з окупантами до загиби. До речі, слова додержав, адже в 1946 році загинув у бою, відправивши на той світ десяток ворогів. Я повідомила “Залісному”, і він дозволив провести цю операцію.

Медсестра дала знати, що лікар вважає стан Федора задовільним і вже сповістив про це жандармерію. Вартового обіцяли прислати після обіду. У нас лишалось дуже мало часу. Знову “Сокіл” з двома роверами чекав біля воріт лікарні. Ми зі сестрою в обідню перерву пробрались в палату. Костюм і зброю сестра принесла за день перед тим, і він сховав усе це під матрацом. Допомогли йому одягнутись. Я обережно виглянула в коридор. Не було видно нікого, а медперсонал обідав в ординаторській, звідки було чути розмову. Я вийшла перша, за мною – Федько, а його сестра – остання. Проходячи повз ординаторську, ми побачили, що ключ стирчить у дверях. Сестра поспіхом двічі його повернула. Федько за допомогою “Сокола” сів на ровер і якимось зигзагами поїхав, а за ним – “Сокіл”. З ординаторської долинав крик і сильний грюкіт у двері. Переконавшись, що втікач завернув на Гноїнську, ми поспішили зникнути. В палаті, крім Федька, лежав ще один поліцай, та розуміючи, що Федькові загрожувала смерть, не перешкодив втечі. Попросив лише прив’язати його до ліжка, щоб німці потім не чіплялись. Жандарми таки повірили, що він не був причетний до втечі Федька.

Якось невдовзі після звільнення “Ворона”, коли я повернулась з роботи, мама мене попередила, що в нас гості – “Залісний”, “Орлик”

і “Ворон”, який прийшов подякувати за звільнення і допомогу. Я так розгубилася, що ніяк не наважувалась зайти до кімнати, де вони були. Вмить пригадалися листи, якими ми обмінювались з “Вороном”, коли він був у в’язниці. Мені стало соромно і ніяково. Він, очевидно, сприйняв їх серйозно, а я лише “підтримувала його на дусі”. Доки ми з мамою сперечались, до нас вийшов “Залісний”, і я кинулась до нього майже зі сльозами, питаючи, як же мені далі бути. Адже ми вже цілувались у листах, і я боюся дивитись в очі “Ворону”. Він трохи покепкував із моїх страхів і пообіцяв, що не залишить нас із “Вороном” віч-на-віч. Це мене влаштувало, і я зайшла до кімнати.

“Залісний” відрекомендував мені “Орлика” як свого заступника. “Ворон” подякував за допомогу. Було видно, що він прикро вражений, адже розмова велась майже офіційно і на “ви”. Так і не вдалось нам поговорити наодинці, чому я була дуже рада. Вони всі відходили на світанку. Мама вийшла приготувати їм сніданок. Я також прокинулась, але вдала, що сплю. “Ворон” влучив момент і підійшов до мого ліжка. Я завмерла. Він постояв мить, потім нахилився, обережно поцілував мене в щоку і зник. Я ще довго боялась поворухнутись, і лише коли зайшла мама і сказала, що вони вже пішли, полегшено зітхнула. Це ж перший раз у житті мене поцілував хлопець. Потім “Ворон” передав мені довгого листа через “Марка”, в якому просив пояснити мою незрозумілу для нього поведінку. Тоді я написала йому правду. Надалі ми залишились з ним тільки хорошими друзями, хоча я бачила, що небайдужа йому.

Варто розповісти ще про один випадок, який мені мало не коштував волі, якщо не життя, але завдяки Оресту все обійшлося. В Успенський собор прислали з Рівненщини архієрея Мануїла Тарнавського. Його повинні були урочисто ввести в собор. Проте коли б хтось із віруючих став на порозі й сказав, що не пустить його до середини, то він Службу Божу відправляти там не зможе. Ми, молодь, мали намір зупинити його на порозі і запитати, якою мовою він буде відправляти службу і просити, щоб богослужіння відправляв українською, а не мало кому зрозумілою старослов’янською, як було до сьогодні. У церкві св. Миколая і Василівській богослужіння відправлялося українською мовою, хоча в останній – через тиждень. У день Введення всі зібрались у соборі і чекали на Мануїла. Однак хтось повідомив йому, що ми чекаємо і не впустимо його, однак не пояснив чому.

У цей день він не прийшов зовсім. Наступного разу всі знову зібралися, але Мануїла не було. Ми ж не надали значення тому, що

поступово собор наповнювався незнайомими хлопцями в цивільному, які намагались триматися біля нас. І тут мене відкликає набік один поліцай у цивільному і передає наказ Ореста негайно зникнути всім, якщо не хочемо попасти в лапи СД. Виявилося, Тарнавський викликав СД на допомогу, і саме вони тут у цивільному вбранні мають наказ усіх заарештовувати, хто наважиться підійти до Тарнавського. Коли ми збирались перший раз, то серед нас було багато мельниківців, які також хотіли, щоб богослужіння відбувалось по-українськи. А зараз нікого з них не було. Ризикувати своїми я не мала права, тому, непомітно попередивши всіх, ми залишили собор.

Треба визнати, що Тарнавський був чудовим оратором. Коли виїздив на села освячувати символічні могили і мав проповіді, то ніхто з присутніх не міг стримати сліз. Насторожувало тільки те, що німецькі офіцери СД були в нього частими гостями. Як згодом з'ясувалося, його скрізь розшукувала Служба Безпеки Рівненщини, де він спричинився до провалу і смерті великої групи членів ОУН. Коли ж у формі офіцерів СД за ним приїхали працівники СБ і запропонували йому поїхати з ними, він без заперечень зробив це. Вони з ним розмовляли по-німецьки. Деталі цієї справи мені не відомі, тому що його відвезли в Рівненщину, а там вела допити СБ. Тільки згодом в інформаторі чи бюлетені було повідомлення, що він був агентом двох ворожих розвідок ще з 1939 року, а кличка його була "Грім".

До нас часто у своїх організаційних справах навідувались "Залісний", "Зимний", "Крилач", "Олесь", окружний військовик "Славко", "Орлик", "Орелюк", "Чорнота" та "Марко". Про "Вовка" треба розповісти окремо. Мені дали пароль для контакту з обласним членом проводу "Пірвані береги" – "Пожовкле листя". З цим паролем до мене прийшов "Вовк" – високий, стрункий, чорнявий, на досить вродливому інтелігентному обличчі мав невеликі чорні вуса. На деякий час я поступила в його розпорядження. Це була людина відважна, холонокровна, рішуча. Я особисто кілька разів у цьому переконалася при випадкових зустрічах з німцями, які для більшості з них стали останніми. Крім службових завдань, "Вовк" попросив знайти фотографа, якому можна довірити проявити плівки, які він дав, і в кількох примірниках зробити фото. В основному це були церкви і символічні могили Волині та Рівненщини. А в час останньої нашої зустрічі несподівано запропонував направити мене у Туреччину в розвідшколу, бо нам потрібні свої кваліфіковані кадри. Я ж у цей час була переповнена ентузіазмом у боротьбі з

фашистами і розцінила його пропозицію як бажання усунути мене від небезпеки. Тому рішуче відмовилась, хоча згодом не була впевнена, що зробила правильно. Він не наполягав, хоч висловився так: “Дуже жаль, бо з вас би вийшов непоганий фахівець”. “Вовк”, як і всі названі вище друзі, були для мене ідеалами. Тільки такими повинні бути люди, які присвятили своє життя боротьбі за волю і незалежність нашого народу.

У місто для охорони бензоскладу прибула невеличка частина, яка носила німецьку форму незвичного для нас кольору (ми називали тоді ґранатового). Вони трималися насторожено. В контакт з місцевими не вступали. Хліб одержували в магазинах для німецьких службовців. А оскільки всі хлібні магазини перед нами звітувались, завідуючий, мій сусід, дуже часто не додавав талонів на контроль. Я довго терпіла, але врешті терпець увірвався. Одного дня в обідню перерву пішла до нього і добре висварила. Адже не тільки він, але і я могла мати неприємності, коли хтось захотів би перевірити талони. Всівшись на високий прилавок, продовжувала ляяти його. На моє здивування, він не виправдовувався, а весь час зиркав за прилавок і виглядав якимось розгубленим. “Чого мовчиш і все заглядаєш під прилавок?” – накинулась на нього і сама теж заглянула туди. Сторопіло замовкла, бо під прилавком сиділо два вояки в ґранатовій формі. Мені стало якось незручно, і я поспішила вийти, пообіцявши розправитися із завідуючим пізніше. Тими “ґранатовими” цікавився з певного часу “Залісний”. Я подумала, що тепер за допомогою завідуючого зможу з’ясувати, хто вони.

Коли завідуючий ввечері здавав талони і виручку, я спитала, кого це він у себе ховав під прилавком. Сказав, що це українці з Галичини. Необхідно було з’ясувати їхні політичні погляди, але про це розмовляти із завідуючим не можна. Треба було якось нав’язати знайомство. Я надіялась це зробити з допомогою того ж завідуючого, але якось непомітно. Та виявилось, що вони самі шукали знайомства зі мною. А сталося це так. У найближчу неділю після зустрічі в магазині надвечір за мною прийшов молодший брат завідуючого і сказав, що його сестра просить, щоб я прийшла до них з гітарою. Та я ще не забула зустрічі з Роговським в їхньому домі, а тому насторожено запитала, хто в них є. Відповів, що нікого немає. Я прихопила гітару і пішла.

Справді, у них не було нікого. Ми з нею трохи посиділи, і я вже зібралась іти додому, як тут прийшли хлопці та дівчата, а трохи згодом – два в “ґранатовому”. Нас познайомили. Одного високого шатена середнього віку звали Андрієм, а молодшого, русявого –

Павлом. Родом вони з Самбірщини. Андрій був командиром, а Павло його заступником. Я, звичайно, вже додому не пішла. Кращої нагоди познайомитися з “гранатовими” годі було шукати. Але ж як непомітно почати розмову про те, що мене цікавило? Вечорниці проходили весело, співали, трохи танцювали. Згодом усі чужі, крім Андрія і Павла, пішли. Сусідка почала готувати вечерю. Її брат також кудись вийшов, і я залишилась з ними одна в кімнаті.

Не знала, як почати розмову на тему, яка мене цікавила. Взяла гітару і стала награвти мелодії наших пісень. Хлопці переглянулись і почали співати. А коли заграла “Не пора” і “Гей гу, гей га”, Андрій несподівано мене запитав: “Подруго, а ви і декалог знаєте?” Серце радісно стрепенулось. Свої. Але саме в цей час зайшла сусідка з братом з тарілками в руках, і я відповіла: “А його їдять з хлібом чи без нього?” Однак хлопці мене зрозуміли. Після вечері Андрій удав, що йому щось недобре стало, вийшов у другу кімнату і приліг на ліжко. Згодом я вийшла за ним і відразу ж накинулась на нього: як він, не знаючи людей, може щось таке питати? Він відповів, що з радости, що знайшов однодумців, бо вони вже давно відірвані від своїх.

Я запропонувала брати у мене книжки. З вдячністю погодився. Я збиралась додому. Андрій хотів мене провести, та несподівано швидко одягнувся Павло і сказав, що проведе мене він. Я не заперечувала. Йти було недалеко. Прощаючись, сказав, що завтра вільний, а якщо я не заперечую, то зустріне мене після роботи і проведе додому. Я погодилась. Треба було ж з’ясувати до кінця, хто вони насправді. Розмова з Андрієм – це ще не все. Могли виникнути всілякі несподіванки. Я була задоволена, що знайомство відбулось і незабаром зможу відповісти “Залісному” про них. Ні про що інше тоді я не думала.

Павло був дуже вродливий, високий, стрункий, з гарними голубими очима. Багато дівчат прагнули з ним познайомитись, але він ні на кого не звертав уваги. Я була першою, до кого він виявив зацікавлення. Це мені, звичайно, заімпонувало, та коли під час роботи, що вже наближалася до кінця, я випадково глянула у вікно і побачила, що він прогулюється на протилежному тротуарі і зиркає час від часу на годинник, мене чомусь покинула мужність. Коли б він уже був членом нашої організації, то це побачення було б для мене звичним, діловим (як це було вже не раз з “Тихим”, нашим районним юнаком, чи іншими). Хоча всі знайомі, котрі бачили нас, розуміюче усміхались, сприймаючи нас як людей, які симпатизують. З конспіративного погляду нас це влаштовувало. Були і такі, що натякали мамі, що скоро буде мати зятя. А дехто

вважав мене легковажною, зустрічаючи то з одним, то з другим. Але з Павлом? Я ще повністю не знала його ідейних поглядів, і це мене бентажило. Вперше у житті я погодилась на побачення з хлопцем і розгубилася. Старалась переконати себе, що це необхідно, але не змогла.

Хоча робочий час уже скінчився, і всі працівники пішли, я боялась вийти з контори. Виглядала у вікно, але Павло терпляче прогулювався. Лаяла себе в думці, називаючи боягузкою, доки прибиральниця не насварила мене. Надворі було холодно. Врешті відважилась. Насунула на лоба берет, підняла комір пальта так, що видно було тільки очі. Я рішуче вийшла на вулицю і пішла повз Павла швидким кроком, не зупиняючись. Бідний хлопець розгубився і не наважився зупинити мене. Він не був упевнений, що це я. Зітхнувши з полегшенням, я пішла додому.

Вдома, тільки-но закінчила обідати, як мама випадково поглянула у вікно і здивовано сказала, що до нас прямують якісь два німці у синій формі. У мене від мами секретів не було, крім організаційних. Тому в кількох словах я описала мамі, хто вони, бо вже почувся стук у двері. До хати зайшли Андрій і Павло, яких я познайомила з мамою і тіткою. Попросили книжки. Я повела їх у кімнату, де була наша бібліотека. Доки вибирали, Павло встиг тихо запитати, чому не прийшла на побачення. Я, капосна, зробила його винуватим, адже він повинен був першим підійти до мене, а не я до нього. Він почав вибачатись. Мене мучила совість, хоча цього і не показала.

З того часу весь свій вільний час вони проводили у нас. Згодом я сконтактувала їх з "Іваном" і "Залісним". Незабаром Андрія познайомила зі своєю шкільною подругою Тамарою, і в кіно чи в театр ми ходили вчотирьох. Правда, вистави, які у нас ставили, відбувались в колишній гімназії, і слово "театр" не зовсім тут влучне. Ставили й концерти. Приїжджала капела бандуристів з Києва. У хлопців були нічні перепустки, тому з їх допомогою у комендантський час доводилось виконувати термінові справи. Зі всього було видно, що їм, вже давно відірваним від рідних домівок і близьких, приємно було бувати у нас. Згодом почав заходити до нас один Павло, коли не було в нього нічного чергування. Всі вважали, що він залицяється до мене. Я не заперечувала. Так було зручніше. Павло був дуже хорошим другом. Якось ми із "Залісним" ішли з конспіративної квартири після побачення з потрібними йому людьми і зустріли по дорозі Павла. "Залісний" поцікавився, хто для мене Павло. На його думку, він приділяє мені забагато уваги. Не задумуючись, сказала: "Це мій найкращий друг!" "Залісний" вів мене під руку і, стиснувши

так, що я мало не скрикнула, сказав, розділяючи кожне слово: “Запам’ятайте раз і назавжди! Ваш найкращий друг – я!” Не знайшовши, що відповісти на це, я тільки кивнула головою.

Можливо, що дійсного значення цих слів я тоді не зрозуміла. В майбутньому він завжди опікувався мною, як старший брат, часто виручав у скрутних ситуаціях і навіть тоді, коли я вже була в таборах Воркути, не забував мене до самої своєї трагічної смерті в березні 1949 р. на Хорохоринських хуторах. У вирішальну хвилину, а власне в ніч з 27 на 28 березня 1943 року, майже всі хлопці в “Гранатовій” формі пішли в УПА на “Січ”, попередньо забравши все, що було можливо, знищивши решту.

Потім ще декілька разів Павло (тепер вже “Нечай”) приходив у розвідку. Я допомагала йому виконувати завдання. Коли вже сама була змушена йти в підпілля, в селі Завидів біля хати лікаря на возі побачила пораненого в ноги “Нечая”. Це було десь на початку липня 1943 року. Він сказав тоді, що виносив з бою пораненого повстанця Володю, котрий незабаром помер від ран. Я знала його. Це був гарний, веселий хлопець, шатен, з кучерявим волоссям, що належав до Гранатової команди. Андрій став сотенним “Березою”, “Нечай” – чотовим. Його та інших поранених у бою в Локачинському районі відвезли до шпиталю, який на той час був розташований в Печихвостах на Горохівщині.

Досі караюсь, що не знайшла часу провідати його там. Багато роботи та початок німецьких каральних акцій, що розпочались тоді, не виправдання для мене. Остання зустріч з “Нечаєм” відбулася перед штурмом укріпленої німцями гуральні в селі Конюхи. Штурмував їх курінь “Голуба”. Ця зустріч була важкою для нас обох. Почуваючи свою провину за бездушне ставлення до “Нечая”, я старалась уникнути розмови з ним. У мене було багато хороших друзів, товаришів по боротьбі, але, крім почуття дружби до них, іншого ні до кого не мала. І якщо помічала щось більше, ніж прості дружні відносини, віддалялась, навіть обурювалась. Це можна пояснити молодістю, а, може, у мене було просто кам’яне холодне серце. Я не хотіла нікому причиняти біль, але несвідомо причиняла. “Березу” ще кілька разів зустрічала на “Січі”, коли там бувала у справах. Він мені сказав, що “Нечай” пішов на північ і там загинув. До сьогодні мене мучить думка, що я скривдила “Нечая”, що винувата перед ним. Але вже забігла наперед. Повертаюсь до подій наповесні 1943 року.

Десь у кінці лютого – на початку березня 1943 року німці готували на відправку до Німеччини понад тисячу молоді. Тримали їх у кошарах до дня вивозу під охороною.

Коменданту поліції Квасницькому доручено наказ “Залісного” – дати змогу молоді втекти. Якщо він його не виконає – буде розстріляний. Я повинна була простежити за виконанням наказу.

Найзручнішим місцем для цього мені здалось приміщення районової управи, яка на цей час розташовувалась у колишньому притулку для сиріт, що його утримували колись католицькі монахині. На південь від притулку аж до бруківки, яка вела на станцію з центру міста, ріс високий і густий очерет. Влітку там неможливо було пройти. Але тепер ще все замерзло, і це було єдине місце для втечі. Колону вів сам Квасницький, а супроводжувала поліція, очевидно, для такого випадку підібрана Квасницьким. Коли голова колони порівнялась з очеретом, Квасницький вистрілив з револьвера вгору. Поліція також почала стріляти вгору. Це був сигнал розбігатись. Молодь про це попередили заздалегідь. І доки з центру над’їхали німці, то вже не було кого саджати у вагони. Німці заарештували охорону, підозрюючи в змові, і мали намір відправити на роботу до Рейху.

Тут же почали набирати у поліцію поляків. Їхнім комендантом зробили Гілевича. Так продовжувалось до кінця березня, коли німці надумали обеззброїти всю українську поліцію і вивезти на роботу. Тоді наша поліція, крім, звичайно, мельниківців, які віддано служили німцям, захопивши всю зброю і все, що вдалось (а що не вдалось – знищили), пішли в загони УПА, що на той час формувались на “Січі”.

Приблизно тоді на території Польщі німці розпочали каральні акції проти польських партизанських загонів Армії Крайової, які під натиском фашистів перейшли Буг і розташувались у лісах Волині. Та тут вони повелись не як сусіди, а як грабіжники і бандити. Ночами грабували українські села, вбивали людей, які протестували проти грабунку, та палили будинки. Першими потерпіли села під Ковелем – Літин і Туличів. Загони УПА, зорганізовані з людей, що за наказом підпілля пішли в поліцію, щоб здобути зброю, тепер стали на захист українських сіл.

Польські партизанські загони АК в основному склались з колишніх військових, були добре озброєні. Крім того, Англія допомагала зброєю і всім необхідним. Червоні партизани, які згодом з’явилися на Поліссі і Волині, теж одержували зброю і все необхідне з-за лінії фронту. Ми ж мали лише те, що вдавалось здобути у ворогів хитрощами та ціною крові й життя. Через багато років, виявилось, що у нас знайшлися “друзі”, які співчують нам, нашій визвольній боротьбі. Та де вони були тоді, коли ми, стікаючи кров’ю, в боях здобували зброю?!

Податки, або як тоді казали контингенти, німці могли тільки силою взяти в селах, неподалік міст і містечок, де були розташовані німецькі гарнізони та польська поліція.

Ворогам нашим було вигідно нацьковувати поляків на українців і навпаки. Почали палати українські і польські села, лилась кров з обох сторін. Першими постраждали українські села на захід від Бугу, а згодом і в нас. Німці дали полякам зброю, і вони почали організовувати так звані “пляцувки”, а звідти нападати на українські села. Білин, Стенжаричі, Верба, Купичів та інші осередки, створені поляками за згодою і допомогою німців, становили серйозну загрозу. Але наші юнаки, взявши вперше зброю в руки, мужньо захищали українські села. Згодом все це оцінять односторонньо. В усьому звинуватять лише нас, тих, хто захищався, а не покійно, як мешканці ґетто, йшли на смерть. Що ж, у кого сила, того і правда. І нас, що боролись проти німців, зробили їхніми поплічниками.

А тоді в Галичині, та й не тільки в Галичині, співали:

Там десь далеко, на Волині,
Там, де створилася УПА,
Там вже воскресла Україна,
І завітала свобода.

Про контингенти там не знали,
І жили люди, як в раю,
Бо за ту волю, за свободу,
Пролила Волинь кров свою...

Посеред Свинаринського лісу знаходилось невеличке село Вовчак. Там розмістився штаб формування загонів УПА. Військова структура була такою: ланка, рій, чота, сотня, курінь, полк або ж загін. Відповідно до Полевої Служби, загони складались із стрілецьких, кулеметних і гранатометних ланок, приданих відповідним бойовим одиницям за статутом.

Варто згадати ще про одну подію, яка мене звела з “Грізним” – на той час обласним провідником мельниківців. А було це тоді, коли при загадкових обставинах зник Орест Тарасевич – окружний провідник мельниківців.

Одного разу на вулиці я зустріла братів Гайворонських, які супроводжували якогось русявого чоловіка з голубими очима. Років мав, мабуть, біля сорока, середнього зросту, помітно накульгував на одну ногу. Я відчула, що розмовляли про мене, бо,

порівнявшись із ними, помітила його пильний і оцінюючий погляд. Гайворонські привітались, і ми розминулись. Я швидко витягнула невелике люстерко з кишені і побачила, що вони зупинились. Незнайомець дивився мені вслід. Тоді я ще не знала, що це “Грізний”, і що він дав наказ їм взяти мене як заручницю. Я навіть не припускала, що мені може загрозувати якась небезпека з боку мельниківців. Однак це передбачав “Залісний”, який був стурбований візитами та погрозами у мій бік. Тому непомітно навіть для мене наказав охороняти мене.

Десь, мабуть, за тиждень після зустрічі на вулиці з “Грізним” до мене на роботу прийшов “Сокіл” і Федько К. Повідомили, що мене хоче терміново бачити “Лада”, і вони на відстані будуть мене туди супроводжувати. Привели в якийсь будинок біля Успенського собору, де була “Лада”. Вона обняла мене за шию і сказала, що я повинна зникнути з міста, бо мельниківці помилково взяли її замість мене в заручниці. Якщо не повернеться Орест, то мене уб’ють. Розповіла, що вночі прийшли до неї і сказали, що Орест хоче бачити її, щоб негайно йшла з ними. Вона повірила і пішла. Уникаючи зустрічі з німецьким патрулем, вивели її за межі міста. Там чекала фірманка, і повезли її в село Мишів, де тоді знаходився штаб мельниківців. Почався допит. Вів його кульгавий, як вона сказала. Коли він побачив, що це не я, дуже розсердився і гримав на конвойних, які привели “Ладу”. Мене врятувало однакове ім’я. Перед “Ладою” кульгавий вибачився, а своїм наказав без мене не повертатись.

Так, завдяки “Ладі” я дізналась про плани мельниківців щодо мене. Вона ще сказала, що вдень вони, очевидно, взяти мене не наважаться, хіба що вдадуться до хитрощів. Я не повинна була ходити одна по місту і ночувати вдома. Щиро подякувавши за попередження, я попрощалась із “Ладою”. Більше нам зустрітись не довелося. Про неї завжди згадую з вдячністю.

Хлопці на мене чекали, і по дорозі я розповіла їм про все. В місті вже мені появлятися було небезпечно. Щоб ніхто не чіплявся до мамі і взагалі не було зайвих балачок на роботі, я написала заяву на звільнення у зв’язку з тим, що їду на навчання в місто Рівне. Додому мене супроводжував “Сокіл”. Доки не одержала розрахунку, супроводжував вранці також на роботу. Вдома я не ночувала. Звичайно, про все відразу розповіла мамі. Зі зникненням української поліції, вірна німцям польська поліція і мельниківці почали в місті арешти тих, кого запідозрювали у зв’язках з УПА. За мною також приходили декілька разів, та мама сказала, що я поїхала в Рівне. Йшли навіть на хитрощі. Мамі сказали, що хочуть мене

бачити, щоб допомогла їм піти в УПА. Мама вдала, що нічого не знає і не розуміє про що мова.

Прийшов ґрипс від “Залісного”. Він писав, що в силу обставин, що склалися, мушу негайно йти в підпілля. І знову ж на Великдень 1943 року, через рік від мого вступу в ОУН, я пішла в підпілля. Взяла з собою найнеобхідніше, і “Сокіл” відвіз мене в Жашковичі. Але не на зв’язок, як потім виявилось, а до матері “Ворона”. Вона хотіла подякувати за допомогу синові. Правду кажучи, коли я довідалась про це, мені було дуже незручно.

Вночі провели мене вже по зв’язку Старо-Порицьк – Риковичі в Топилище, де в той час була розташована “централь”, тобто наш окружний центральний пункт. Села Топилище і Білопілля поруч. У Великодній четвер німці палили Білопілля, і налякані селяни вдома не ночували. Поруч з окружним пунктом зв’язку, на якому тоді я познайомилась з “Омельком” (начальником зв’язку), були і його помічники “Люба” і “Стрілець”.

Мене влаштували в сусідній хаті, господарі якої на ніч кудись пішли, і я лишилась сама. Та спати мені не довелось. Тільки-но почала дрімати, як прийшли “Залісний” і “Орлик”. Довго розповідала про останні події в місті. Пішли далеко за північ. Потім з’явився “Запопадливий”, якого я зовсім не знала, а пізніше “Остап” і “Марко”. Останній дуже зрадив, що може мене дати в поміч окружній юнацці “Жені”. В розмові “Залісний” натякнув, що забере мене в свою сітку, але я вагалась. Все сталося якось несподіванно. Я не знала як бути. Кілька разів зустрічалася раніше з “Женею”, і вона видалась мені високомірною. Прийшла “Марійка”. Після того, як “Оксана”, окружна жіночої сітки, відійшла в область, “Марійка” залишилась на її місці. Побачивши мене в підпіллі, також хотіла залишити мене в своїй сітці. Я не знала на що зважитись і сказала, що працюватиму там, де буду найбільш потрібна і корисна. Свою районову юнацьку сітку я залишила в надійних руках “Лесі”.

У ВІДДІЛІ РОЗВІДКИ УПА

Недовго довелось чекати на рішення окружного проводу. “Криlach”, “Славко”, “Марійка” підтримали його, хоч протестував “Марко” і “Залісний”, який казав: “Добре подумайте, друзі, кого ви даєте військовикам, адже вона ще дитина. Не охолола від материнської ласки, а військовики – завжди військовики. Туди треба направити дорослу і більш досвічену людину!” І все ж вирішили, що для сформованих загонів УПА терміново необхідно організувати

військову розвідку. І цю нелегку справу доручили мені. Правда, коли ще була на легальному становищі, часто доводилось займатись розвідкою. Але те, що доручили мені зараз, було дуже складним і відповідальним.

Отож, я поступила в розпорядження окружного військовика “Славка”. Це був Микола Горобець зі села Білопілля. Військовий вишкіл проходив за кордоном. Високий, русявий, середніх років, лагідний за вдачею, уважний і вимогливий у роботі. Районові дістали наказ підшукати мені здібних і освічених дівчат на районних розвідниць. Для засвоєння азів військової розвідки, Полевої Служби та структури армій мене забезпечили відповідною літературою і відправили на домівку в Старий Загорів. Мене мали екзаменувати “Див” і “Славко”.

Вивчати ці матеріали я повинна була самотужки. Лише кілька разів за цей час одержала консультації і пояснення від “Славка”. Це була врівноважена, розумна, освічена людина. З 1939 по 1942 рік він навчався в США. В трудну хвилину від нього завжди можна було одержати пораду і допомогу. Лише один раз “Залісний” був незадоволений моїм призначенням. Він не припускав, що я відмовлюсь від праці в його ділянці і якось сказав мені, що моя мама доручила йому опіку наді мною, то ж він при потребі вдасться і до ремінця. Жартував, звичайно. Віднині я мала одного зверхника і двох опікунів (другим вважав себе “Славко”).

Вчилась сумлінно і наполегливо, боялась осоромитись перед “Дивом”, а пізніше “Климом”¹⁴. Лише вечорами дозволяла собі виходити в сад, щоб подихати свіжим повітрям, насиченим пахощами квітучого саду. А коли вже засвоїла всі матеріали і ввечері вийшла в сад, то мені нестерпно захотілося чомусь вилізти на яблуню. На мій сором, там мене і знайшов “Славко” з незнайомцем, який назвався “Климом”. Ніяковіючи від своєї майже дитячої витівки, я злізла на землю. Вони ж зробили вигляд, що не помітили мого збентеження. Повідомили, що завтра зранку будуть перевіряти, як засвоїла матеріал.

Після перевірки “Клим” сказав, що був готовий до гіршого. Це був своєрідний комплімент. Побажав мені успіху в праці, якнайскоріше провести фаховий вишкіл і організувати розвідувальну сітку. Люди в районах вже підібрані. Підібрали мені кмітливих, сміливих і освічених дівчат. У призначений час усі зібрались на

¹⁴ Бедрик Борис – “Клим”, “Див” (1915–1945). У 1944–45 рр. – керівник оперативного відділу, ШВШ УПА-Північ. Поручник УПА від 26.1.1944 р.

вишкіл, який відбувався в Топилищах. Проводила його я. “Славко” також брав участь, а під кінець прибув “Залісний” з “Орликом”.

Після закінчення вишколу ми по черзі розмовляли з кожною районою розвідницею, вказуючи на особливо важливі об’єкти в її районі. Крім усього, кожна повинна організувати свою сітку і зв’язок для термінових повідомлень. В останньому випадку дозволялось користуватися допомогою військових кур’єрів своїх сотень, які були в усіх районах. “Славко” дав на це відповідне розпорядження курінним і сотенним. Звіти за спеціальною формою, яку видав мені “Клим”, повинні присилати двічі на місяць. Але у випадку зміни у складі німецьких гарнізонів чи підготовки акцій проти населення та УПА, негайно повідомляти своїй сотні й мені. Перед підготовками таких акцій німці завжди поповнювали свої гарнізони. Особливо це було помітно на німецьких прикордонних заставах між Волинню і Галичиною, а також уздовж Бугу.

Пильна увага приділялась залізницям, дорогам, приміщенням та укріпленням, де знаходились німецькі гарнізони, їх чисельності, озброєнню і т. п. Складали плани приміщень, де вони розташовані. У них вказувалося з чого побудовані приміщення, товщина стін, кількість і розташування вікон, дверей, де і як прокладений кабель зв’язку. А головне – скрізь і всюди потрібно мати своїх інформаторів, які б повідомляли номери частин, які проходять чи стоять гарнізонами, до якого роду військ належать, наявність і охорона аеродромів, напрямок і вантажпоїздів і т. п.

Хочу розповісти про один не зовсім приємний для мене випадок, який навчив мене їздити верхи, що не раз виручало пізніше. Ми зі “Славком” і його спецзв’язківцями зі Старо-Загорова йшли пізно ввечері на зв’язок в Топилище, де мав відбутися вишкіл моїх районних. На прохання “Остапа” приховали і його коня, гарного осідланого світло-сірого жеребця. Йти треба було польовою стежкою через конюшину. Вже не пригадаю, чи перед тим випав дощ, чи була роса, але було мокро. Я ж була в туфлях, хлопці всі – в чоботях. “Славко” запропонував мені сісти на коня. Я ж не посміла зізнатись, що ніколи раніше не їздила верхи. Притримали коня, доки я з якогось стовпчика забралась у сідло. Щастя, що хлопці пристосували стремена під мій зріст. Кінь відразу відчув, який я вершник. Почав нервуватися і крутитися, вибрикував, намагався скинути мене. А тут, як на лихо, хтось із хлопців свиснув, і кінь помчав галопом. Інстинкт самозбереження підказав мені, що треба встати і лише носками туфель триматись у стременах та добре тримати вуздечку. Намагаючись зупинити коня, хлопці почали бігти

і гукати. Та вийшло ще гірше. Кінь помчав, як стріла. Ох і сварив же їх “Славко” за це. Я відпустила трохи повід, і кінь перестав крутити і задирати голову. Він привіз мене на окружний зв’язок, куди добре знав дорогу. Там у густих кущах малини і слив були припнуті коні зв’язківців, які прибули з районів. Вони допомогли мені злізти, запитуючи, хто я і як опинилася тут, ще й на “Остаповому” коні. Його, виявляється, вони знали. Надбігли вкрай захекані і стривожені мої супутники. Відтоді я дала собі слово чимскоріше навчитися їздити верхи. На другий день почала вишкіл.

У майбутньому потім раз у два-три місяці приїздили мої районіві на “Відправу” на фахове навчання. Час від часу “Клим” мені надсилав нові інструкції і матеріали. На одиниці працювала “Ксеня”, на двійці – “Зірка”, на трійці – “Яринка”, на четвірці – “Лена”, на п’ятірці – “Верба”, на шестірці – “Ольга”, на сімці – “Інна”, на вісімці – “Зіна”, на дев’ятці – “Леся”, на десятці – “Христя”, на одинадцятці – “Наталка”. Ознайомила їх із шифруванням, правда, нескладним, а також із нашими шифрами зв’язку. Кожний окружний референт мав свої шифри для зв’язку. “Криlach” – 999 А, “Марійка” – 999 Б, “Славко” – 999 В, Окружний зброяр “Юрко” – 999 В-1, я – 999 В-2, “Залісний” – 999 Г. І так далі. Число 999 з конспіративних причин часто мінялось. Райони мали свої номери і знаки.

“Славко” представив мене як свого штатного працівника з окремою адресою “Омельку”, “Стрільцеві” і “Любі”, з якою згодом нам довелося пережити багато незгод і пригод. Вона мені дуже припала до вподоби. На той час наша військова референтура короткий час знаходилася у Топилищах, а згодом у Деречині та Завидові під самим лісом. Маючи трохи вільного часу, я пішла на зв’язок, щоб забрати пошту для нашого штабу і водночас попередити, що міняємо дислокацію. На зв’язку був один “Стрільць”. Я забрала наші ґрипси і звернула увагу на книги, які лежали на підвіконні. Поцікавилася, де він їх бере, бо й сама не проти щось почитати, тим більше, що досі мені доводилось більше чергувати в штабі і приймати зведення за відсутності “Славка”, який часто виїздив на терен. Зі мною лишались лише два кур’ери, вони ж і охоронці – “Кушмина” і “Яструб”. Це були хороші, відважні, розумні хлопці. “Стрільць” порадив мені тут же написати ґрипса суспільно-політичному референтові “Косарю”, і сьогодні ж до вечора він сам, “Стрільць”, принесе мені книги. Очевидно, “Косар” був десь недалеко.

Я написала і попросила, щоб дав щось почитати на свій смак. Через кілька годин “Стрільць” приніс мені книгу і записку, в якій “Косар” писав, що передав те, що мав під рукою, а коли по-

вернеться з терену, то підшукає щось краще. Оперативність і доброзичливість друзів мене приємно вразили. Надалі з присланими і поверненими книгами ми з “Косарем” часто обмінювались думками і враженнями від прочитаного, та особисто не бачились жодного разу.

Одного разу я сама лишилась в штабі. Всі були в терені, а “Кушмина” спав після нічного чергування. На всяк випадок він залишив мені карабіна та показав як користуватись у разі потреби. З короткою зброєю різних зразків я вже ознайомилась. Розбирала, складала і стріляла. Навіть від тугої пружини “ТТ” носила кілька днів синяк під оком. Вона раптово вирвалась з-під пальців, коли я складала пістолет, і вдарила мене. Тепер захотілось мені навчитись вправ із карабіном, які точно і гарно робив “Кушмина”. На стіні в кімнаті висіло велике дзеркало. І от, ставши перед ним, я подавала собі команди і робила вправи, дивилась, чи чітко це у мене виходить. Хоча, сміючись, “Кушмина” не раз мені казав, що вся вогнепальна зброя один раз на рік сама стріляє, закінчивши з вправами, я почала тренуватись у швидкому ладуванні і розладуванні карабіна та цілитись, ставила на запобіжник і знімала з нього. Результатом був постріл, сильний поштовх у праве плече, дірка в стіні під дзеркалом і повна кімната їдкого диму. Доки прибіг заспаний “Кушмина” і господиня, я встигла відчинити вікна і підмести підлогу. З її допомогою заліпила дірку в стіні. Я вбачилась перед господинею, а “Кушміні” сказала, що тепер вже переконалась, що зброя вміє сама стріляти. Коли потім доповіла “Славкові”, то він пообіцяв покарати мене за це, але якось пройшло.

Скоро ми перебрались у Деречин. Там довелось працювати в одному приміщенні з “Юрком”, який з незрозумілих мені причин мав секретаря “Сокола”. Згодом виянилось, що “Юрко” малописьменний. “Сокіл” пропонував мені свою допомогу в складанні звітів, але я категорично відмовилась. Чомусь він викликав у мене підсвідому настороженість. Як виявилось пізніше – даремно. Це був радянський розвідник. Забігаючи дещо вперед, скажу, що після загадкової смерті “Славка”, він зник і згодом опинився у штабі “Енея”¹⁵, який під Почаєвом вів успішні бої з ковпаківцями. Там його викрили і стратили.

Організаційний період у моїй сітці вже був закінчений і почалась робота. У вільні хвилини, які зрідка випадали, я з дозволу курінного

¹⁵ Олійник Петро – “Еней”, “Роман”, “Сергій”, “Старий” (1909–1946). У 1944 р. – командир групи “Богун”, провідник ПСК (1944–45). 1945–46 рр. – організаційний та військовий референт ПЗК (“Москва”). Майор УПА від 17.2.1946 р.

“Голуба” і з допомогою його вістового сідлала коня і в лісі вчилася їздити верхи. Саме в цей час сотні куреня “Голуба” вишколювались у Завидівському лісі. Настав час і мені знайомитись з тереном. Чомусь завжди мені в супутники нав’язувались “Юрко” з “Соколом”. Спочатку я терпіла, а потім мені набридла така опіка, тим більше, що “Юрко” почав виявляти до мене особисту прихильність. Це мене вкрай розлютило. “Юрко” був високий, неповороткий, мав кругле, завжди облесливо усміхнене лице, чорне кучеряве волосся. Постійна готовність і бажання чимось мені прислужитись дратували. Я категорично заявила “Славкові”, що прошу звільнити мене від такої наполегливої опіки “Юрка”. Не знаю, що і як вони говорили, але більше “Юрко” не наважувався пропонувати свої послуги, навіть образився на мене.

Роботи все додавалось, і “Славко” порадив пошукати мені двох надрайонових і заступницю. Виручили “Марійка” і “Остап”. Перша передала мені “Мотрю”, відважну і пронирилу дівчину з Орищ, яка в скрутних обставинах завжди знаходила вихід. А “Остап” попросив взяти “Оксану”. В Горохові їй загрожував арешт. Це також була розумна і кмітлива дівчина.

“Остапа” я знала давно. Він зі “Славком” приходив до Володимира, коли я ще жила легально. Це був високий стрункий хлопець, з приємним обличчям, шатен, мав рідкісного кольору сині очі. Гарно грав на гітарі й співав. Він працював у Горохові перекладачем у німців і водночас виконував завдання підпілля. Не зміг стриматись, коли на огляді коней гарний кінь ударив німця копитом, що необачно підійшов близько до нього. Розлючений німець почав нагайкою шмагати селянина, власника коня. “Остап” вирвав з рук німця нагайку і добре відлупцював нею німця, після чого змушений був іти у підпілля. Ще до мого приходу він із сотнею УПА розгромив концтабір у Лобачівці під Берестечком. Там тримали радянських військовополонених і місцевих селян, які не виконували німецьких наказів. Охорону табору, яка відзначалась особливою жорстокістю, всю знищив.

До нас доходили чутки, що ще в лютому 1943 року відділ УПА зробив також вдалий наступ на Володимирець у Рівненській області. На початку березня загони “Тараса Бульби”¹⁶ змусили диверсійний загін особливого призначення полковника Медведєва передислокуватись із його території у Цуманські ліси, але згодом і

¹⁶ Боровець Тарас – “Тарас Бульба”, “Чуб”, “Гонта” (9.3.1908 – 15.10.1981). 3 липня 1941 організував і очолив на Поліссі і Волині збройні загони Поліської Січі з центром в м. Олевську.

звідти їх викурили. У Кременці, Рівному, Луцьку та інших містах німці почали арешти та розстріли членів і симпатиків ОУН. А в нас, на Горохівщині, коло Дружкополя (тепер це Журавники), вздовж залізниці сотня “Грома” вела майже позиційну війну десь протягом двох місяців.

Надрайонові одержали відповідні інструкції і взялись до роботи. Я була ними задоволена. Вони часто ходили в райони і перевіряли роботу на місцях. Такої змоги у мене не було, оскільки треба було підшукати заступницю. “Юрко”, який увесь час вдавав незаслужено скривдженого, порекомендував мені “Тамару”. Він вихваляв її здібності і казав, що вона мріє працювати в розвідці. І я необачно погодилась. Тоді я ще навіть не думала, що серед нас можуть з’явитись люди підлі, підступні, корисливі. Та, на щастя, їх було дуже і дуже мало. Саме такими виявились “Юрко” і “Тамара”, а згодом і “Сосенко”¹⁷. Скоро я зрозуміла свою помилку. Мало того, “Тамара” була неосвіченою і, як виявилось згодом, зовсім непридатною для нашої роботи. Та амбіцій вистачило б на цілий рій. Мені треба було відразу її відправити до “Марійки”, та я зволікала, думала, що зможу її якось пристосувати і дечому навчити, за що потім поплатилась. Але сталося це далеко пізніше.

На село Біличі Іваничівського району напали несподівано німці і почали грабувати та палити. Чота УПА виступила на захист села, оборонила, німців відігнала з втратами з обох боків, однак втрати німців були більшими. З нашого боку – п’ять поранених (чотири легко і сам чотовий важко). “Славко” наказав мені з охороною виїхати на місце, з’ясувати всі обставини бою і забрати поранених до нашого шпиталю. Четверо легкопоранених відмовились залишити чоту.

На моє здивування, біля важкопораненого чотового орудував Федько, якого колись допомагала викрасти з лікарні. Він тимчасово прийняв чоту і робив перев’язки чотовому. Мене зустріли по-різному. Федько – радо, чотовий – насторожено. Дізнавшись про початок, перебіг та результат бою, я сказала чотовому, що заберу його зі собою, бо без кваліфікованої медичної допомоги він помре. Федько теж був згідний зі мною і дістав ресорку, на якій, не причиняючи особливого болю, можна було перевезти важкопораненого. Чотовий протестував. Чого тільки не говорив мені: що в мене ще молоко на губах не обсохло, щоб я могла ним

¹⁷ Антонюк Профір – “Сосенко”, “Кліщ” (19.9.1909, с. Бискупичі, Володимир-Волинський р-н, Волинська обл. – 8.3.1944). Курінний УПА-Північ. Розстріляний за переговори з німцями.

командувати; що я ще пішки під стіл ходила, як він уже з моїм братом працював в підпіллі і т. п. Ні просьби, ні вмовляння не допомагали. Добре, що хоч Федько був на моєму боці.

Я робила так, як вважала за потрібне. Важкопораненого поклали на ресорку і ми всі пішки вирушили в зворотньому напрямку, обходячи стороною Іваничі. Німецькі патрулі були майже на всіх довколишніх дорогах. Федько з роєм супроводжували нас майже до Порицька. Чотовий всю дорогу скрипів зубами і лаяв мене, коли я наближалась до нього. Та я вже не звертала на це уваги, просто мовчала. Коли його оглянув лікар, то сказав, що ще день – і було б пізно. Починалась гангрена. Та з часом, коли чотовий одужав, він знайшов мене, вибачився і дякував за допомогу.

Саме в цей час надійшли звіти з районів і треба було скласти загальний, щоб відправити у відповідні інстанції. “Славко” неодноразово переконався в грамотності і якості моїх звітів як за формою, так і за змістом. Він доручав мені самій безпосередньо відсилати звіти “Климові” в область, не вносячи зовсім своїх коректив. “Тамара” на правах моєї заступниці вирішила звітувати сама. Я повернулась через три дні, і вона доповіла, що звіти відправила. Ознайомившись з копією, яка завжди підшивалась у нас, я звернула увагу на помилки і неточність, вже не кажучи про граматику. В одному лише слові “широ” вона умудрилась вліпити дві помилки – “щіре”.

“Тамара” на мене образилась. Та це ще був не кінець. “Клим” повернув звіт з неприємними приписками на мою адресу і “Славка”. Крім мене, він заборонив надалі будь-кому іншому звітуватись. Своєю чергою “Славко” відсварив “Тамару” і натякнув на її непридатність до такої роботи. Це страшенно обурило “Юрка” і “Тамару”, але на деякий час вони мусили змиритись. Ми стали помічати, що між ними склалась відносина більше, ніж дружні. Звернути на це увагу “Славка” мені було якось незручно і соромно, боялась, щоб знову не сказали, що невірно зрозуміла їхні взаємини. Незадовго перед тим “Юрка” різко “відшила” “Оксана”, до якої почав був залицятись. Він мало не вимагав звільнити “Оксану” за наклеп на нього. Ті чвари заважали роботі, і я старалась нічого не помічати. Інформації надходило дуже багато, я ледве встигала справлятися.

Нам видали особисту зброю. Мені дали німецький трофейний “вальтер”, а моїм дівчатам – “браунінги”. Правда, набоїв всього лише по два ладунки. Стрільці “Голуба” затримали німецьку шпигунку, яку послали в розташування його куреня з Локач. Казала,

що шукає корову. Це було відразу ж після розгрому ґуральні в селі Конюхи. Там виготовляли німці спирт для потреб фронту. Її доставили до нас. Я її впізнала. Вона у Володимирі виступала на концертах, гарно співала та часто вешталась по вулицях в товаристві жандармів. Я запитала, чи колись бувала у Володимирі. Вона відповіла, що ніколи. Як і тоді, була дуже намальована та мала штучну косу. Довелось передати її в СБ. При зустрічі “Залісний” подякував мені за пильність. Вона в усьому призналась і пообіцяла виконувати його завдання. Згодом її відпустили.

У пошуках потрібних мені для праці людей я часто бувала на вишколах молоді, яка тікала з міст і містечок, щоб не потрапити на роботу до Німеччини. І в Переславичах цілком випадково зустріла свою шкільну подругу Тамару та друкарку Олесю. Мені вкрай була потрібна ще одна друкарка.

Кожного місяця я одержувала пакети, де було необхідне канцелярське приладдя, як-от папір для цигарок, копірка, хімічні олівці, сургуч, сірники і т. п., а також зубна паста, паста для взуття, щітки, мило, одеколон. У штабі з мене трохи кепкували з цього приводу, бо я не знала, кому завдячувати такою увагою. “Славко” та “Юрко” отримували також, але в меншому асортименті. Як згодом виявилось, це дбав про мене “Косар”. Хоч досі нам зустрітись ще не довелось.

На Зелені свята ввечері до нас прийшов “Орлик”, а з ним незнайомиць. Він був середнього зросту, широкоплечий, голова брита, на круглуватому обличчі – великі сірі очі. Вітаючись, він не назвав себе. В “Орлика” була до мене якась справа, і ми поговорили про неї без свідків. А далі почалась уже загальна розмова, на якій були присутні “Мотря” і “Тамара”. “Орлик” наче ненароком запитав, що я читаю. На підвіконні саме лежав тритомник Б. Лепкого. Я сказала, що одержую хороші книги від якогось “Косаря”, хоч і не маю уявлення, як він виглядає. Ми час від часу переписуємось, однак зустрітись досі не довелось. Тоді незнайомиць запитав, як я собі його уявляю. Піддавшись загальному веселому настрою, я почала фантазувати: високий, вусатий, в солон’яному капелюсі, в постолах, в полотняному одязі і з косою через плече. Всі дуже сміялись, а з ними і я. Коли ж друзі, попрощавшись, відходили, то “Орлик”, затримавшись на мить, запитав, чи знаю того, хто з ним приходив? Я відповіла: “Ні”. “Подруго, та це ж “Косар”.” Ойкнули обоє – я від несподіванки, а “Орлик” від раптового доброго стусана в бік за те, що не попередив мене раніше. Він вважав, що ми з “Косарем” знайомі. Довелось мені швидко в письмовій формі

вибачатись перед “Косарем”. На щастя, він не образився на мої недоречні, майже дитячі витівки. Мої сімнадцять років і невгамовна воявоничо-бунтівна вдача, може, послужили хоч в якійсь мірі виправданням. З “Косарем” ми ще раз випадково зустрілись.

Було це в серпні 1943 р., коли я фірою саме поверталась зі села Стрільче після розмови з розвідницями трійки. Їхала через ліс. Над самою дорогою росла ліщина, яка цього року дуже рясно вродила. Не злізаючи з воза, я нарвала багато горіхів. Коли виїхала з лісу, зустріла “Косаря”, який прямував у Старо-Порицьк. Принагідно він передав мені деяку літературу. Побачивши горіхи, запитав, де я стільки набрала, що дуже їх любить, але не має часу і змоги нарвати їх сам. Віддала ті, що в мене були і обіцяла при нагоді передати ще. Незабаром така нагода трапилась. На моє прохання доньки господині принесли цілий кошик горіхів. Час від часу ми змушені були реквізувати в містах і районних центрах аптеки, щоб забезпечити всім необхідним наші шпиталі. Санітарна служба це приймала на склади, а потім розподіляла по шпиталях. Раніше реквізували допомогу у Володимирі, а зараз привезли в Іваничі. Фельдшер сортувала документи по сусідству з моєю домівкою. Я попросила у неї велику картонну коробку. Запакувала туди горіхи. Зверху написала “Ліки для зубів” та адресу “Косаря” і віднесла до “Стрільця” на зв’язок, попередивши, щоб спеціально зв’язкового не вислав, а вручив, коли сам “Косар” прибуде за поштою. Коли він прийшов і йому вручили пакунок, здивовано відповів, що зуби його ніколи не боліли і не болять. Розпакувавши і побачивши горіхи, відразу здогадався і сказав, що це тільки я можу таке придумати. Подякував, і завжди, направляючи мені матеріали, писав кілька слів. Я дякувала, але більше з ним ніколи не зустрілась. Незабаром він загинув. У моїй пам’яті назавжди лишилися великі, уважні, доброзичливі, розумні очі.

Всі мої друзі, з якими довелось працювати і зустрічатись, загинули в різний час і за різних обставин, але в моїй пам’яті залишилися назавжди. “Косар” загинув у селі Риковичах, де був разом з “Орликом” на домівці. Їх несподівано заскочили німецькі карателі фон Баха, які вже на той час проводили акції на Горохівщині. Друзі були в хаті, відстрілювались, а потім вирішили пробитись. Першим вискочив “Орлик”, прикриваючи вогнем “Косаря”. “Косар” також вистрибнув у вікно, але карателі, який несподівано заповз збоку, вбив його. Коли виручати прийшла боївка СБ, то їй вдалось лише відбити карателів і забрати мертвого “Косаря”. “Орлик” був невітшний. Поховали “Косаря” на кладовищі села Топилища. Це був

Юхим Видра зі села Садова, про що я дізналася набагато пізніше. На його похорон не встигла, виконувала наказ “Сосенка”, оглядала Ново-Загорівський монастир та оборонні споруди навколо нього. Коли повернулась у Топилище, то в сутінках застала свіжу могилу з хрестом. По дорозі нарвала цілий оберемок калини і ним обклала його могилу та “Славка”, що була поруч. Тут я знову випередила події, що відбувались влітку 1943 року.

Одного ранку мене терміново викликав до себе “Славко” і повідомив, що приїхала делегація від мельниківців прийняти їхній загін до себе. На той час вони посварились з німцями і хотіли відімстити їм. Вирішили воювати з нами проти німців. Оскільки я знаю в лице їхню верхівку, то на зустріч підемо разом. Я добре знала тільки Андрія Гайворонського з прибулими. Домовились, де і коли зустрінуть їх наші зв'язківці і перепровадять на “Січ”. Ми дуже зраділи, що врешті з'єднаємо свої сили і спільно будемо воювати проти німців, а не одні проти других.

На той час прийшло повідомлення, що німці з броневика обстріляли район, де жила моя мама зі сестрою. Багато було пораниених і вбитих, дещо згоріло. Потім німці з поляками пішли облавою. Серед утікачів моїх рідних не виявилось. Це було важким ударом для мене, та я старалась не виявляти свого болю прилюдно. Розвідниця з вісімки мені повідомила, що спеціально ходила до нашої хати. Вона стоїть пуста і пограбована, але всі будівлі вціліли.

“Славка” обманути все ж своїм показним спокоєм не вдалось. Він наполегливо допитувався в чому справа. Довелось розповісти. Спеціально приїхав “Залісний”, щоб заспокоїти мене. Сказав, що серед убитих моїх рідних не було. Що вони обоє зі “Славком” ідуть на “Січ” і постараються принагідно розшукати моїх. А коли повернувся “Славко”, то послав мене на “Січ”. Завдання, яке мені доручив, видалось дріб'язковим. Дав мені контактуючого ґрипса до “Сосенка” – командира “Січі”. Я повинна була познайомитись із ним, його штабом, розташуванням різних служб і об'єктів та складом мельниківського загону, який вже розташувався між Осекровом і Мочулками. З досить хитруватою посмішкою порадив у першу чергу зайти в будинок під самим лісом в Домінополі. Це була польська осадницька колонія, молодь якої була членами АК. Там же знаходився і їх розвідувальний штаб. Сусідство для “Січі” небажане і небезпечне. Частина поляків виїхала на свої опорні пункти – “пляцувкі” в Білин, Вербу, Стенжаричі, Купичів, а частина лишилась розвідувати дію і дислокацію загонів УПА. Для конспірації лишили деякі сім'ї своїх селян. “Сосенко” замість наказати всім

полякам опустити село, наказав ліквідувати всіх, хто залишився в ньому. Отож, Домінопіль став пустою. Там він розташував допоміжні служби УПА та втікачів із міст.

На цей час становище взагалі було складне. Німці і польська поліція з міст нападали на наші села. Поляки з “пляцувок” також грабували, мордували та палили села. Наші мусили боронитись від них усіх. Тому по селах була організована “самооборона”. На всіх дорогах, які були у селах, вкопані стовпи з підвішеними на них кусками рейок. Селяни чергували там по черзі (один-два чоловіки). В разі небезпеки били у рейки. Зброї у них майже не було, тому, прихопивши дітей та невеличкі клунки, тікали хто-куди. Спали одягненими, коней не випрягали з возів. Польські “пляцувки” німці постачали зброєю, як тепер уже відверто пише у своїй книзі “Червоне ноце” про Пшебраже комендант того часу Цибульський. Німці старались усіма засобами скрізь і завжди налаштувати поляків проти українців і навпаки. Я вже писала про те, як важко було у нас зі зброєю. Часто в боях з німцями коло одного повстанця зі зброєю поруч було два без зброї. Вони пильно слідкували, де впаде вбитий німець, і під градом куль повзли, щоб забрати у мертвого зброю. Або ж коли падав убитий повстанець, брали у нього і продовжували стріляти. Часом щастило знаходити зброю на місцях боїв радянського війська з німцями. Нападали на німецькі гарнізони, робили засідки на мотоциклістів, у зручних місцях натягуючи дріт нарівні шиї. Тоді брали зброю та мотоцикли, інші військові трофеї. Рідко, але у тих же німців вимінювали на сало, масло, мед трофейну радянську зброю. Підбирали і в розбитих танках, яких безліч стояло на дорозі з Володимира до Луцька. Викрадали з арсеналів. Та особливо скрутно було з набоями.

Надвечір із Завидова через Деречин, знамениту Білопільську греблю (про яку казали, що немає такого підпільника, щоб не перевернувся на тій греблі), Білопілля, Топилище, Риковичі, Волицю, Жашковичі, Колону, Микуличі, Багату, Свічівську Вільку ми з охороною і зв’язковим вирушили на “Січ”. Особливих пригод в дорозі не було, якщо не брати до уваги той факт, що коли переходили дорогу Володимир–Луцьк, нас з-за розбитого радянського танка обстріляли поляки, які завжди там робили засідки. Для моїх супутників це було несподіваним. Ми також відкрили вогонь по танку, дали змогу двом нашим перебраться через дорогу. А тоді, відкривши вогонь із двох сторін, дозволили швидко проїхати фірі. Коли ми перебігали дорогу, то вже по нас

ніхто не стріляв. Трудно сказати, чи ми знищили їх, чи вони при-
таїлись. Очевидно, їх було мало.

Через Багату ми дістались до Свічівської Вільки. Кілька годин
відпочивали і на світанку добрались до зруйнованого мосту через
Турію, саме навпроти Домінополя. Ми пройшли по дошках, а фіра
– через брід. У разі небезпеки дошки перетягували спеціальним
приладом. Біля цього імпровізованого мосту знаходилась наша
застава, яка по телефону викликала карнача, тобто караульного
начальника застави. Обмінявшись паролем, який був дійсний у
цей день, ми виїхали в Домінополь. Карнач по телефону сповістив
про наше прибуття трьом наступним заставам і штабу загону.

На узліссі я помітила замаскований і закопаний майже до по-
ловини величезний танк. Я такого ще не бачила. Дуло гармати було
направлене на переправу. Коло нього чергували гармаші. Друзі ме-
ні пояснили, що це новий німецький танк “Тигр”. Його притягли
п’ятьма парами коней із залізниці, де цілий німецький ешелон
пустили під укіс. Лише цей, що привезли, був придатний до бою,
але, маючи якісь пошкодження, сам не міг їхати.

Я всіх відправила в штаб, передала ґрипса для “Сосенка”
зв’язковому, а сама пішла в крайню від лісу хату, як радив “Славко”,
попросивши передати “Сосенку”, що буду через кілька годин. На
подвір’ї я побачила маму, яка щось мішала у каструлі на плиті, скла-
дений з п’ятьох цеглин. Тоді я зрозуміла хитрувату посмішку “Слав-
ка”, який приготував мені приємну несподіванку. Привітались, а
потім мама розповіла, що днями у неї були “Залісний”, “Славко” і
“Сосенко” і запропонували їй бути адміністратором шпиталів на “Січі”.

Медперсонал лікарні складався з лікарів Гріфеля, Каро, Варма
та одного військовополоненого росіянина. Лікарів з родинами сво-
го часу наші викрали з ґетто. Варм із дружиною були з Варшави,
Гріфель – з Луцька. Фельдшери і медсестри – частково з вій-
ськовополонених, частково – із сільських медпунктів. Богун,
фельдшер з Локач, та його дружина, медсестра, працювали в
шпиталі в Мочулках. До речі, там була також підстаршинська школа.
В лісі вже були побудовані бараки під шпиталі. Треба було лише їх
обладнати. Звідусіль звозили меблі та необхідний інвентар.
Обладнували також операційну, палати, кухню та інші господарсь-
кі приміщення і житло для персоналу.

Мама дала згоду і незабаром повинна була приступити до
праці. Завгоспом став молодий узбек “Микола”, як він сам себе
назвав. Говорив мішаною українсько-російською мовою, дієслова
вимовляв у чоловічому роді. Всі звали його “Дівчоною”. Він, коли

не спав, завжди співав. Особливо йому подобалась пісня “Там дівчина жито жала, сіла на сніп та й думала”, яку співав на свій лад: замість “дівчина” співав “дівчона”. Тому так його і назвали. Це був дуже жвавий, життєрадісний хлопець з розумними і бистрими очима. Комірником був уже немолодий росіянин Сашко, колишній полонений, інвалід, без лівої руки. Він втратив її під час повітряної атаки німців на їх частину. Був ще його друг Євген, також без руки. З ними всіма я познайомилась пізніше. Не встигли ми з мамою поговорити, як приїхав на легковій трофейній німецькій машині “Сосенко” і запросив мене у штаб. Пізніше обіцяв привезти назад до мами.

“СІЧ”

У самому Свинаринському лісі було розташоване невеличке село Вовчак. Там, у найближчій хаті дислокувався штаб “Січі”. Неповдалі були землянки для повстанців, м’ясарні, пекарня, кухня, шевська і кравецька майстерні, склади та інші господарські приміщення. Над Турією в Домінополі діяв млин для потреб “Січі” і навколишніх сіл. “Сосенко” познайомив мене зі своїм “господарством” і персоналом штабу. Начальником штабу був “Коршун”¹⁸ – вже старший петлюрівський офіцер. Він, як і сам “Сосенко”, справив на мене двоєке враження, яке зрозуміти і пояснити собі я не змогла. І зовсім несподіваною для нас обох була зустріч з “Грізним”, провідником мельниківців. Це ж він колись дав наказ взяти мене в заручниці. Я зробила вигляд, що не впізнала його, а він весь час не спускав з мене допитливого погляду.

Коли всі службові справи було полагоджено, “Сосенко” відвіз мене до мами, звідки мене повинні були забрати мої супутники. Щойно там я запитала у “Сосенка”, хто цей кульгавий, і, що він у нього робить. Я не обмовилась ні словом, що знаю “Грізного”. “Сосенко” відповів, що це провідник мельниківців, який наполягає на тому, щоб його направили в центр “Партизанської республіки” (як тоді називали Колки), однак за ним скоро приїде спецкур’єр. З його розповіді я зрозуміла, що “Грізний” старається вникати в усі справи “Січі” і цікавиться розташуванням сотень і куренів УПА. Вказала “Сосенку” на неприпустимість його дій, тобто втаємничення “Грізного” в справу “Січі”, щоб у його присутності не вів службових розмов. Попередила, щоб не казав, що я ним цікавилась. Але чи

¹⁸ Лещук Андрій – “Коршун” – шеф штабу загону “Січ” ВО “Турів” у 1944 р.

так чинив “Сосенко” – не впевнена. Сама ж вирішила негайно повідомити про все “Залісному”. Просто щастя, що встигла це вчасно зробити. Правда, знайомлячись зі мною у “Сосенка”, він назвав інший псевдонім. Не пригадаю зараз який.

Десь у половині квітня 1942 р. у Володимирі з’явився довгообразий, високий німецький офіцер, схожий на апостола, як їх малювали в церквах, тільки без бороди. Цей барон, прізвища якого вже не пам’ятаю, готував провокаторів і шпигунів для засилання як до УПА, так і до червоних партизанів. Ми його прозвали “тринадцятим апостолом”, тому що одночасно він готував тринадцять шпигунів. Не знаю, як червоні партизани, а в нас їх зразу викрили і ліквідували. Я вже згадувала, що Колківщину називали тоді “Самостійною республікою”, і німецьким шпигунам там не щастило. Німці доручили старому провокаторові Янушу – “Грізному” пробратись туди і повідомити в німецький штаб у Рівному план розташування частини УПА і схему оборони та озброєння. Після того, як “Грізний” відбув у Колки, загін мельниківців знову втік до німців.

За Янушем все ж таки (завдяки кмітливості “Залісного”) почали непомітно стежити. Вдалось виявити “мертвий пункт”, в якому він лишав для німецьких агентів документи і повідомлення, а сам забирав інструкції. Заарештували його в той момент, коли він туди клав план Колок і місцезнаходження наших застав, а також зручні, на його думку, місця для атак. Слідство в його справі вела обласна СБ, терміново сконтактувавшись з відповідною службою в Галичині. Виявилось, що він після атентату на міністра внутрішніх справ Речі Посполитої Перацького¹⁹ був причетний до арешту С. Бандери і М. Лебеда. Потім надовго десь зник. Знову він появився після поділу німцями Чехословаччини в 1938 році. Коли ж створилась Закарпатська Україна (на чолі уряду був Августин Волошин), там почалися бої з мадярами. Всі свідомі українці вносили пожертви, щоб купити зброю для Закарпатських січовиків. Зібрані гроші якимось чином попали до Януша, і він зник знову з тими грошима в той час, коли майже беззбройні січовики спливали кров’ю в боях проти добре озброєних мадяр. Рік тому на короткий час з’явився після зникнення Ореста у Володимирі і тепер, влітку 1943 року, продовжував вершити свою чорну справу.

На допитах Януш тримав себе викликаюче. Коли зрозумів, що викритий повністю, сказав: “Мені все одно чорними чи золотими

¹⁹ 15 червня 1934 р.

буквами, але моє ім'я буде записане на сторінках історії України". На суді в останньому слові просив дати йому лише три дні, і він, мовляв, напише поему, якої ще не було в українській літературі. Вирок відтермінували на три дні. Проте він нічого не написав. А за три дні німці розпочали наступ на Колки. "Грізний" (Януш) надіявся, що німці визволять його. В тій акції брали участь великі сили катартелів, літаки, артилерія. Ось яку поему готував УПА Януш – "Грізний". Вирок було виконано. Про все, що відбувалося тоді на Колківщині, мені розповіли "Оксана" і "Залісний", які в цей час були там.

Була на "Січі" майстерня, в якій ремонтували зброю. Очолював її "Козаченко" – високий, широкоплечий брюнет. Там працювали всі колишні полонені, як і він сам. Вони ремонтували карабіни, кулемети, міномети і гармати. Декілька разів виїздили в засідки на німецькі колони на шляхи Володимир–Луцьк та Володимир–Ковель і завжди успішно. Завдяки його майстерності повстанці отримували додатково зброю. Серед слюсарів і механіків були ті, котрих німці свого часу відпустили для ремонту водопостачання міста. Кільком із них я допомогла використати талони на хліб за попередні кілька місяців. І ось декого з них я побачила в майстерні. Вони впізнали мене, хвалились своїми успіхами. Потім я рідко бувала на "Січі", але завжди навідувалась у ремонтну зброярню, що потім спричинилось до великих неприємностей для мене. Але про це згодом.

Хоч організація і вся робота на "Січі" була добре налагоджена, я все ж інтуїтивно відчувала неприязнь до зарозумілого і хвалькуватого її командира Антонюка Порфирія – "Сосенка". Вище середнього зросту, худорлявий, волосся русяве, червонощокий, лице трохи видовжене, очі голубі, наче і чисто зодягнений, та все ж мав неохайний вигляд. Не видавався щирим, якийсь він був слизький, наче вуж. Одним словом, не викликав повної довіри до себе. Мене неприємно вразив ще і такий факт. За донесенням розвідниці, на станції Овадне було здобуто 20 тисяч набоїв, три кулемети, один гранатомет малого калібру, 500 мін і стільки ж гранат. Захопили все це методом своерідної психічної атаки.

Один рій на відстані цільного пострілу оточив будинок станції. Охорона її складалась із десятка німецьких солдатів. Перерізавши телефонний кабель, методично, з інтервалами в 15-20 хвилин, рій робив по кілька пострілів у вікна і двері станції, не даючи змоги німцям висунути носа. Спочатку німці інтенсивно відстрілювались, а далі замовкли. При наближенні поїзда повстанці відходили від залізниці, а потім все продовжувалось знову. Через дві доби нерви

німців не витримали, і вони поспіхом сіли в поїзд Володимир–Ковель і від'їхали. Так безкровно з нашого боку дістались чималі трофеї. Випадково я зустріла учасників цієї “психічної” атаки, які з захопленням мені розповіли всі подробиці. Доповіла “Славкові” і подала в звітті. “Сосенко” ж у своєму донесенні зазначив лише 5 тисяч набоїв і один кулемет. За це одержав сувору догану. Виправдовувався тим, що хотів про всяк випадок створити резерв. Частково я його розуміла. Коли б він утаїв кілька тисяч набоїв, можливо, і не звернули на це особливої уваги. Зробили зауваження – і кінець. Я вже кілька разів підкреслювала, як скрутну було у нас із набоями, зі зброєю, якою ціною її доводилось здобувати. Тому цей вчинок “Сосенка” видався мені нечесним. Крім того, “Січ” була краще озброєна, ніж сотні в інших районах, де набої рахувались на вагу золота. “Сосенко” просив мене в майбутньому без погодження з ним не звітувати про трофеї. На цей компроміс я не погодилась. Тоді, наче жартома, назвав мене шпигункою у власній хаті.

Хвалився також, що німці з танкової армії (зараз уже не пригадую номери частин і прізвища командирів) приїжджали до нього на переговори. Обіцяли допомогти зброєю, якщо він припинить диверсії на залізницях і шляхах, дасть змогу без перешкод просуватись німецькому транспорту на східний фронт. Він на це наче не погодився. На моє запитання, чи мав дозвіл на ті переговори від командира групи “Північ” або хоча “Славка”, “Сосенко” відповів, що не мав часу питати дозволу і що в стані сам вирішити такі питання. Отож, переговори він вів самостійно, не передбачаючи, що згодом звинуватять не тільки його, а й усе командування УПА. За це, а також інші самовільні дії, зловживання і просто злочини (здача “Січі” на початку березня 1944 року) був засуджений на страту Полевим судом УПА. На цей час я вже була на Поліссі в окрузі “Крим-Кавказ” і лише восени того року від “Орлика” дізналась про ці сумні події.

Повернувшись зі своєї першої поїздки на “Січ” у “Степ”, я доповіла “Славкові” про побачене і почуте, попередила “Залісного” про появу Януша – “Грізного”. Чим це все скінчилось, розповіла вже вище.

Я дуже любила і люблю ліс. Коли випадало хоч трохи вільного часу, що було дуже рідко, я старалась поблукати в ньому сама. Наш штаб перебував під самим лісом. На той час почали вже досягати суніці. Якось у неділю, блукаючи по лісі, я натрапила на вирубку, де паленілі досяглі суніці. Намилувавшись ними, вперше в житті почала їх збирати, а що була голіруч, то рвала китички. Частину, звичайно, відправляла до рота.

Назбиравши чималенько і блискавично відскочивши від одного пенька, на якому грілась на сонці, згорнувшись у кільце, гадюка, що засичала на мене, я вийшла на просіку і попрямувала до домівки. Назустріч мені їхали два вершники. В одному я впізнала “Славка”, а другий – стрункий, темноокий шатен у військовій формі кольору “хакі”, був незнайомий. “Славко” запитав, чи не боюсь сама ходити по лісі і попросив пригостити їх суницями. Потім вони поїхали на полігон у ліс, де вишколювались сотні, а я – до себе. В цей же вечір, коли заходила в штаб, почувла, як “Славко” щось весело і збуджено розповідає, а штабісти регочуть. При моїй появі сміх замовк і “Славко”, ховаючи посмішку, хоча в очах скакали бісики, запитав мене, чи знаю я того, кого зустріла з ним у лісі. Я відповіла, що ні, бо дійсно не знала його. Виявляється, після зустрічі в лісі незнайомиць поцікавився, хто я, бо бачив, що “Славко” привітно розмовляє зі мною. А цей запитав: “А хіба ти її не знаєш? Це ж наша “Орися”. Тоді курінний “Мирон”, а це був він, оторопіло подивився на “Славка” і почав страшенно лаятись: “Най тя шляк трафить! То я тої дитини так боявся? То через неї мав стільки неприємностей! Двічі попадав до карного звіту?!” І всю дорогу ніяк не міг із тим змиритись. Уявляв мене педантичною, сухою, прискіпливою старою дівою, а не таким дівчицьком, яким я була на той час. Від обурення ніяк не міг заспокоїтись.

А справа полягала ось у чому. Районова трійки “Ярина” декілька разів жалілась мені, що курінний “Мирон”, злегковаживши наказом штабу, не надавав відповідної допомоги розвідниці в тих обставинах, у яких зобов’язаний був надавати, і цілковито ігнорував її. Не виконував й інші розпорядження штабу, що стосувались нашої сітки, зате зовсім вільно поводився з деякими дівчатами. “Ярина” була розумною, серйозною, тому не вірити я їй не могла. Змушена була подавати рапорти на “Мирона”. Факти порушень були незаперечними, тому “Мирон” не міг відмовитись. Дивувався тільки, що то за відьма, звідки вона все знає? Познайдомитись особисто з ним і його сотенними “Громом”, “Довбушем” та “Вишнею”, сотні яких відповідно були розташовані на трійці, шестірці і п’ятірці, у мене ще не було нагоди. Хоча районів розвідники ставили їх до відома, коли німці планували акції в їхніх районах. Правда, останнім часом “Ярина” більше не жалілась на “Мирона”. Він виправився після одержання догани від “Славка” і зрозумів, що з нами жарти кепські.

Незабаром обставини склались так, що він був терміново мені потрібний. Прибувши на трійку, я дізналась, що він у “Грома” на фронті. “Ярина” повезла мене в Дружкопіль на залізницю Луцьк–

Львів, яку осідлав “Грім”, перешкоджаючи рухові німецького залізничного транспорту. Хоча я назвала пароль вартовому, він все ж відіслав нас далі, а за той час повідомив “Громові”, що його шукають. Як потім з’ясувалося, це вони робили з метою уникнення провокацій, які вже не раз здійснювали німці, засилаючи різних людей у розташування сотні “Грома”. При дорозі я побачила вбитого гарного коня. На моє запитання, хто ж убив коня, “Ярина” відповіла, що грім. Доки нас посилали з одного місця в інше, “Грім” і “Мирон”, повернувшись з позиції на командний пункт сотні, вже нас чекали. На “фронті” було відносно спокійно, лише німці час від часу строчили з кулеметів. Наші повстанці зрідка відповідали, берегли набої на випадок атаки.

На командному пункті (далі – КП) “Грома” відбулось офіційне знайомство і полагодження справи, з якою я прибула. На моє прохання побувати в окопах погодились не одразу. “Мирон” був сама ввічливість, і вони обоє дуже турбувались про нашу безпеку. Повертаючись назад на КП я не витерпіла і запитала “Грома”, чому ж він убив такого гарного коня. Він здивовано дивився на мене і нічого не розумів. Тоді “Ярина”, сміючись, сказала: “Подруго, коня убив не цей “Грім”, а грім із неба, тобто Перун”. Мені ж нічого іншого не лишалось, як вибачитись перед “Громом”. І таке зі мною бувало. “Мирон” і “Грім” були хоробрими вояками, знали добре військову справу. “Грім” був офіцером польської армії, а потім вчителював. “Мирон” же, як і “Ворон”, “Чорноморець”, “Чумак”, “Митрофан” проходив військовий вишкіл в українських батальйонах за Бугом, у Криничі Новій, де працював і помер мій брат.

Маючи вже добре налагоджену сітку і зв’язок з районovими розвідницями, я не спішила офіційно рекомендуватись референтам районів у які приїздила. Чомусь вони це сприйняли як ігнорування з моєї сторони і зазнайство. І, мабуть, хотіли мене провчити або ж випробувати, як то кажуть, “на зубок”.

На одному з хуторів села Стрільче жив керівник так званого Українського Народного Козацтва. Ця організація була дуже мала і лояльна до німців. Особливих ворожих дій проти нас не виявляла. Ункерці мали герб – тризуб, на середньому зубці якого зверху був сокіл. Мені була незрозуміла їхня політична програма, і я просто хотіла поговорити з керівником. Та все якось не було часу, а на моє прохання зустрітись із ним – відмовчувався. Якось у неділю надвечір вибралась до нього. Взяла зі собою “Люсю”, щоб хоч трохи провітрилась, бо весь час сиділа клято за машинкою. Планувала заїхати до “Ярини”, щоб утрюх завітати до ункерця Козачука. На

той час я вже добре їздила верхи і правила кіньми. В селі Стрільче на воротах домівки “Ярини” стояв господар. Він сказав, що “Ярина” пішла в терен, а ункорець несподівано з родиною перебрався в Горохів, і будинок його стоїть пустою.

Я почала розвертати воза, щоб їхати назад, коли раптом назустріч мені попався “Хмара”, районний загальної чоловічої сітки трійки, а з ним “Орест”, районний СБ, і “Комар”. Не знаю, з яких побуджень, але вони вирішили продемонструвати мені свою пильність. Догнали мене і наказали зупинитись. Та я замість зупинитись поїхала швидше на греблю, що коло кладовища села Підбереззя. Вони ж знають дороги у своєму районі краще від мене, тому захотіли на самій греблі перетяти мені шлях. Моя бідна “Люся” перелякалась, бо ще в таку ситуацію ніколи не попадала, а мені просто було цікаво, як поведуть себе далі хлопці. Вони підбігли до нас злі, запитували, хто ми такі, звідки і чому не зупинились. На мою спокійну відповідь, що ми свої, вимагали пароль. Я якось злегковажила і не взяла на цей день пароль трійки. Тому сказала правду. Мені не повірили і повідомили, що нас заарештовують, щоб ми їхали за ними. Порадилися про щось і, очевидно, не довіряли нам, бо один із них “Орест” сів на фіру і забрав у мене віжки. Це мене певною мірою забавляло, і я в душі сміялась із них, стиха підбадьорюючи сполотнілу і перелякану “Люсю”, котра зарікалась зі мною ніколи і нікуди не їхати. Привезли нас у домівку “Хмари”. Там жила зв’язкова “Ярини”. Раніше я там бувала, та все якось випадково, коли “Хмара” був відсутній. Господиня завжди готувала дуже смачну каву. На подвір’ї був великий мурований льох. Він стоїть ще й досі. Нам запропонували злізти з воза. Я побачила, що вони не знають, як діяти далі. Ми злізли. У мене була звичка, не одягаючи плащ в рукави, запинати його зверху на одного гудзика. “Хмара” помітив, що я озброєна. Розгублено сказав: “Доведеться забрати зброю”. І тут вся благодуність моя зникла. На одну мить я собі уявила, як будуть з мене насміхатися в штабі, коли їм стане про це відомо. Що я буду за вояка, коли відберуть у мене зброю? Думка про це була нестерпною. Розлюченою пантерою стрибнула до дверей і, вихопивши “вальтер”, націлилася в них. Попередила, що якщо хтось ступить крок до мене, буду стріляти. Очевидно, вираз такої рішучості був на моєму лиці, що вони повірили в це. Властиво, хлопці мали рацію лише в тому, що я їхала без пароля. З того часу я більше не допускала такої легковажності. Далі розмова була вже мирною. Я поступово врівноважувалась. “Куди їдете?” – запитали. – “У Завидів”, – відповіла. – “Там військовики не пусять вас через ліс!” – “А то ще буде видно, а кого ні!” – відповіла я.

Ми з “Люсею” сіли на свого воза і поїхали до лісу. Вони – слідом. Наша застава на узліссі мене не затримала, а їх повернула. Змушені були їхати в об’їзд лісу. Таких жартів я їм не змогла простити. В грудні 1943 року на великій відправі, яка відбулась у селі Стара Гута на Поліссі, на яку вони також прибули, я своєрідно поквиталась із ними. Про деталі напишу пізніше.

Крім ункорців, появились у нас і “мазепинці”. Читаючи їхню літературу, друковану на машинці, ми думали, що то якась організація. А на перевірці виявилось, що то одна людина, досить освічена, від нічого робити друкує відозви і розповсюджує їх по навколишніх селах. Якоїсь конкретної мети у неї не було, і ми перестали звертати на це увагу.

Як відомо, Галичина входила в Генеральне губернаторство, а Волинь вважалась окупованою територією. Тому в прикордонних селах Галичини були німецькі застави, як-от в Шарпанцях, Лучицях, Торках, Миколаєві і т. д. Німці на кордоні поводитись досить миролюбиво, коли їх було мало. Та коли планувались акції на села, гарнізони значно поповнювались. Наш зв’язок із Галичиною пролягав через села Княже – Торки. Застава в Торках нам заважала. Крім того, стало відомо, що там сконцентровано багато зброї. “Славко” вирішив ліквідувати цю заставу і забрати зброю.

У зв’язку з хворобою “Ярини” для уточнення останніх даних на зв’язок у Торки поїхала я сама. Дороги не знала, тому взяла зі собою “Зірку”, заступницю “Ярини”. Передягнувшись в одяг, який там носили сільські дівчата, ми опівдні вирушили. За розрахунками “Славка”, ввечері, якщо все буде гаразд, ми повинні повернутись. На цей раз коней і воза дав нам господар домівки. Для конспірації поклали якісь клунки. Крім того, мені треба було нав’язати контакти з районним проводом Радехівщини. Неповдалі від кордону залишили воза в певних людей, а самі через рівчак непомітно перейшли зі серпами, які дала нам господиня, де залишили воза. Саме починались жнива, і ми особливої уваги не привернули.

“Зірка” відпровадила мене на зв’язок, а сама пішла до застави, де на кухні працювала знайома їй дівчина, котра постійно інформувала про зміни і поповнення. Мені не пощастило зустрітись із районним. Чомусь не зміг прибути. Я написала йому все, що хотіла сказати, і грипс лишила на зв’язку. “Зірка” також трохи затрималась, але прийшла задоволена. В гарнізоні все спокійно. Поповнення немає. Та щоб знову перейти кордон, довелось чекати сутінків, бо патруль саме робив обхід кордону. Наші коні добре відпочили, і ми вирушили назад.

Села, які ми проїжджали, наче повимирали. В хатах ніде не світилось. Була чудова літня ніч. Місячне сяйво заливало все навкруги. Тишу будив лише гуркіт нашого воза. Вся місцевість при місячному світлі видавалась іншою, ніж удень. У селі Бодячеві, спускаючись із гори на місток річки, по якому в цей час проїздила якась фіра, ми погнали коней, щоб догнати її. Виразно бачили гарну пару коней, їздового і двох чоловіків, що сиділи ззаду. Вони видавались військовими. Думали, що хтось із наших. У цій досить моторошній тиші, що була навкруги, хотілось, щоб ще хтось був поруч. Та догнати їх не вдалось. Доки наш віз скотився на місток і застрибали колеса по нерівних дошках, вони вже вїжджали в браму зруйнованого маєтку і зовсім зникли з поля зору. Цей маєток був оточений білим муром. Залізна брама складалася з двох половинок. Одна половина лежала збоку внизу, а друга ледве трималась на одній завісі. З містка в браму вела дорога під досить круту гірку. Тінь від брами падала на в'їзд до неї. По алеї старого парку можна було значно скоротити шлях і потрапити в Стрільче: через невеличку греблю – на одну з ліній Підбереззя – Завидівський ліс. Впевнені, що попереду нас їде хтось із наших, старалися наздогнати їх, та не вдалось.

З нашими кіньми почалось діятись щось дивне. Як вкопані стали перед брамою, і ніяка сила не могла їх заставити вїхати в неї. Не допоміг і батіг. На довершення всього почали тремтіти, тулитись один до одного, форкати на сторони, рватись з упряжі і задкувати. Наш віз поволі почав котитися назад. Ми не могли зрозуміти, що так настрашило коней. Коли вже вони зупинились, але не переставали хропіти, ми з “Зіркою” злізли з воза, взялись за вуздечки і почали гладити та заспокоювати коней, але це не допомагало. Тоді знову всілись на возі і “Зірка” розповіла, що донедавна в тому маєтку господарювала якась німецька зондеркоманда, та наші ліквідували її. Я дуже злилась на таку несподівану затримку, бо ж добре знала, що на нас чекають у штабі. Але нічого не могла вдіяти з кіньми. Мені здавалось, що ми так сиділи дуже довго. Раптом наші коні зірвались і помчали, як вихор алеєю парку. Стримати їх навіть нам удвох було несила. Припинили вони свій біг лише на греблі біля кладовища. В штабі вже тривожились. Відділ УПА, призначений для наступу, був готовий і чекав наказ на узліссі. Доповіла “Славкові” про стан на заставі і, відповівши на всі запитання, які в нього виникли на цей час, ми поїхали до своєї домівки.

Зачувши гуркіт воза, господар вийшов, щоб допомогти мені розпрягти коней. Коли потім зайшов у хату, запитав, чому коні в піні, що з нами трапилось. Розповіла йому щиро про нашу пригоду

перед брамою, і він сказав, що то нас щось лякало. Та нам лякатись уже було пізно. Сотня повернулась з трофеями. Німці втекли зі застави, але незабаром знову повернулись з посиленням гарнізоном.

НІМЕЦЬКІ КАРАЛЬНІ АКЦІЇ

Наприкінці другої половини червня 1943 року почали надходити тривожні повідомлення про концентрацію німецьких сил на нашій території та прикордонних заставах. Каральні німецькі частини проти УПА очолив фон Бах. Вони прибули на Волинь з південних районів Білорусії. В каральних загонах, крім німецької дивізії, була мадярська, батальйони польської поліції, власовці, танки, автопанцерники, авіація і панцирні поїзди. Вся ця грізна і озброєна до зубів ворожа сила поступово насувалась на нас. Оскільки селяни знаходились до певної міри під захистом УПА і мали свою самооборону, хоч і погано озброєну, слід було чекати акцій і проти цивільного населення, яке не платило німцям контингентів, тобто податків. Досить часто поляки з німцями під посиленою обороною з Горохова виїздили на поля Верхостава, Маркович, Підбереззя, Лемешева жати. Що вже стояло в полукіпках – молотили на полях молотаркою, а зерно забирали з собою. Для остраху підпалювали кілька хат. Сотні курінного “Мирона” давали їм належну відсіч, та німці почали приїздити під охороною танкеток і бронетранспортерів. Ми стали проти них майже безсилі. Наші автомати та кулемети не причиняли їм великої шкоди. Відчайдухи підповзали до них з гранатами, але рідко хто повертався назад. Протитанкових гранат у нас майже не було. І все ж часом удавалось відбити награване.

Одного разу, коли німці знову приїхали на поля Лемешева і поставили свої кулеметні заслони, що вільно могли обстрілювати дорогу і узлісся, де “Грім” і “Мирон” готували загін для нападу на німців. Я з Деречина їхала ровером в об’їзд лісу, бо там були приготовані вже завали та вовчі ями для німецької техніки. Поспішала проскочити греблю доки не почалась стрілянина. Сидіти в такий час у штабі і чекати повідомлень було несила. Мої дівчата, тількино прийшло повідомлення з Горохова, всі виїхали в терен слідкувати за німцями і доповідати про їхні дії. “Зірка” мала чекати мене коло кладовища і приймати повідомлення, посилати кур’єрів курінному. Та я сама хотіла бачити все своїми очима.

Проминувши ліс, я поїхала дорогою. Ззаду почула свист і крики. Оглянулась і побачила “Грома”, що стояв на весь зріст і махав рукою та кричав, щоб негайно повернулась. Було тихо, і я все ще надіялась

проскочити через греблю. Відмахнувшись, я все ж поїхала дорогою. Та не проїхала і ста метрів, як збоку вдарила кулеметна черга, і я з ровером полетіла у досить глибокий, на моє щастя, рів.

Виявилось, черга з кулемета перебила торпеду, ланцюг, який крутив педалі і поранила злегка ліву ногу. Тоді мені здавалось, що я подряпалась, падаючи. Німці продовжували стріляти попереду, і мені довелось добиратися назад до лісу тим же ровом. Назустріч вже повзли виручати повстанці. “Грім”, стривожений і злий, почав мене сварити, чому знехтувала його пересторогою. Поранена нога кровоточила і почала дуже боліти. Зробили перев’язку, і я, хоч і накульгуючи, але ходити могла.

П’ять сміливців поповзли, щоб відсікти німецьких кулеметників від транспорту. Почався бій. Повстанці залягли в невеликій дубині, поливали вогнем поляків і німців, які молотили зерно. Вони в паніці розбіглись. Але на сміливців обрушився вогонь кулеметів і посунули танкетки від Верхостава. Та що могли вдіяти автомати проти танкеток? Були безсильні і змушені відступити. Троє загинуло. Чотовий “Герасименко” також відступив із поля. На моє запитання, чому відступив і не надав допомоги іншим сміливцям, трясучи автоматом, він лиш люто і з болем відповів: “Що можемо зробити з цим проти танкеток? Потрібні протитанкові міни, яких у нас немає. Чи хоча б суміш у пляшках!”

Нестерпно боляче стало від нашого безсилля супроти ворогів. Несподівано по нас вдарили міномети. Міни зі свистом пролітали над нами і рвались у лісі. Згодом спостерігач доповів, що танкетки рушили на нас. За ними йшла розстрільною німецька піхота. На наше щастя, танкетки в ліс не пішли, а десь метрів за двісті-триста зупинились і почали інтенсивно обстрілювати ліс. Снаряди рвались далеко в лісі і шкоди нам не зробили. Піхоту, що наближалась, відсікли вогнем, і вона залягла, відступаючи. Незабаром, очевидно, коли навантажили намелене зерно на машини, вони відступили і поїхали у Горохів.

Ще під час бою мене майже насильно намагались відвезти в штаб, та з того нічого не вийшло. А коли після всього повернулась, то ще “Славко” мене добре висварив, чому з “вальтером” і гранатою полізла під вогонь. Бурчав і “Грім” з “Мироном”. Зате симпатії повстанців були на моєму боці. Вони побачили, що я не боягузка. А це для мене було найважливішим. Деякий час довелось посидіти в штабі з папірцями, щоб трохи загоїлась поверхнева рана. До речі, дісталось і від “Залісного”, якому “Славко” все розповів. Він уважав себе моїм опікуном. Коли сварив мене, то казав, що дав слово моїй мамі

оберігати мене. Та хіба ж ми всі були застраховані від випадковостей? Правда, я не дуже тим усім переймалася, бо розуміла, що страх за моє життя заставляв їх тоді сварити мене. А взагалі, приємно було переконались, що у мене багато справжніх друзів.

Ще до приходу карателів фон Баха необхідно було ліквідувати опорні пункти німецьких гарнізонів, щоб вони в майбутньому не стали базами для карателів. “Славко” наказав сотні “Вітра” та “Сосенка” знищити фільварок у Стенжаричах, де на той час були розташовані німці з поляками, поліційний осередок у Вербі та польський у Біліні. З певних міркувань “Славко” вважав, що на час проведення тих акцій моя присутність у штабі “Сосенка” необхідна. Мої повноваження виклав у ґрипсі до “Сосенка”, але про всяк випадок усно мені повідомив. Очевидно, щось у діях “Сосенка” його насторожувало. За даними розвідки, німці готувались до великих каральних акцій на Горохівщині та Володимирщині.

На цей час на “Січі” було відносно спокійно. Лише час від часу надходили повідомлення про напади німців, польської поліції і самих поляків на наші села, які були розташовані поблизу міст та “пляцуків”. Треба було довести ворогам, що грабунки та вбивства наших селян їм безкарно не минуться. З особливою теплотою тоді попрощався зі мною “Славко”, наказуючи берегтись, не лізти нікуди. Таким веселим, жартівливим я його ще ніколи не бачила. Зі мною їхав його сотенний “Ворон” і “Вітер”, старий знайомий, два охоронці і озброєний їздовий. Їм також наказав пильно мене охороняти. Назавжди мені запам’яталося це чудове літнє надвечір’я, подвір’я, вщерть залите сонцем, і висока постать “Славка”, його привітно піднята рука і добре, усміхнене лице. Ніхто з присутніх навіть не думав, що бачимо живого “Славка” востаннє.

Цього разу дорога на “Січ” була без пригод. На світанку ми проїхали першу заставу і виїхали в Свинаринський ліс. У штабі “Січі” “Сосенка” вже не було. Він з оперативною групою і куренем “Голуба”, в який входили сотні “Вітра” та “Ворона”, вже виїхав у район майбутньої акції і зупинився зі штабом в селі Крать, куди і просив нас прибути. Оскільки в тих теренах краще було пересуватись вночі та й треба було дати відпочинок коням і самим поспати хоч кілька годин, то часу в нас було доволі. Я домовилась із сотенними, щоб заїхали за мною в шпиталь. Хотіла трохи побути там і відпочити в мамі. На той час бараки під шпиталь були вже обладнані. В палатах приємно пахло живицею. Мама і сестра дуже зраділи цій несподіваній зустрічі. Мене познайомили з лікарями та їх родинами: з Вармом, Ґріфелем і “Ташкентом” (дуже хороша

людина, за національністю узбек, родом із Ташкента, вчитель за професією, старший лейтенант радянської армії, який попав у німецький полон). Він розповідав, що йому вдалось втекти з табору з-під Грубешова, де в основному були полонені з Кавказу – вірмени, грузини, узбеки, азербайджанці, татари. Коли він опинився на “Січі”, весь час просив визволити його земляків. “Сосенко” спочатку зволікав, а потім виділив йому чоту, і він ліквідував табір. У шпиталь “Січі” привезли понад п’ятдесят вкрай виснажених полонених. Мама доклала багато зусиль, щоб їх урятувати. Єдиним порятунком для них був режим та нормальне харчування.

Згодом, коли вони вже очунали і набралися сил, їх усіх зачислили в охорону шпиталів. Командиром призначили капітана “Ашота”, вірменина. Грузини створили окремий відділ і брали участь в боях з окупантами. “Ташкент” знав кілька мов сусідніх народів. Працював у політвідділі УПА, вів ідеологічну роботу серед колишніх полонених, редагував бюлетені мовами кавказьких народів. Середнього зросту, стрункий, акуратно одягнений, з начищеними до блиску чобітьми, завжди привітний, він на всіх справляв приємне враження. Коли моя сестричка хворіла, то сидів коло неї і розповідав чудові казки про звірят. Довідавшись про мій приїзд, радісно виблискуючи зубами, прийшов “Дівчона”. “Ашот” познайомив мене з усіма своїми підлеглими.

Чомусь так повелось, що наші місцеві люди з настороженням відносились до всіх східняків та кавказців. Вони ж відчували це і їм, звичайно, було прикро. Я ж робила завжди навпаки і приділяла багато уваги, розмовляла, жартувала. Розуміла, що їм, відірваним від своєї Батьківщини і рідних, дуже сумно. Вони завжди радо зустрічали мене, називаючи “наш белій”.

Надвечір за мною зайшов “Ворон”, і ми вирушили в дорогу. До нас попросився “Чумак”, районний СБ десятки. В селі Оса він забіг у якийсь двір забрати свою шинель, яка довгий час лежала десь там у stodолі. Сів навпроти мене, а шинелю поклав позаду мене. Невеличка дівчинка дала нам кошик смачних яблук, які ми також висипали позаду. Протягуючи час від часу руку за спину, я брала яблука і пригощала всіх.

Ми їхали вже майже дві години, коли я відчула, що щось лізе у мене по шиї. Я думала, що це комаха і струсила її, не дивлячись. А потім знову щось полізло. Я придивилася і з жахом помітила велику худу вошу. Їх звідкись бралось дедалі більше. Гарячково почала думати, звідки ж вони могли взятись у мене, адже, незважаючи на різні умови, в яких доводилось мені жити, такої нечисті ніколи не

було. На мить подумала, що, може, в шпиталі, коли відпочивала, набралась їх. Але, знаючи маму, була переконана, що ніколи б до такого не допустила. Тут мій погляд упав на “Вітра”, який сидів поруч у Гранатовому френчі. З неприхованою огидою і жахом демонстративно відсунулась на самий край сидіння і сказала, щоб пострушував цю погань з себе. “Вітер” спаленів і страшенно зніжковів. Сказав, що щойно перед дорогою одягнув усе чисте, і цієї погані у нього немає. “Ворон”, що сидів навпроти “Вітра”, вже почав із себе струшувати. І раптом, витріщивши очі, показав пальцем позади мене. Не в стані промовити слова лише: “О, о, о!”. Ми, оглянувшись, побачили: вся шинель “Чумака”, що там лежала, кишіла від цієї гидоти. Ще ніколи в житті я не бачила чогось подібного. Я накинулась на “Чумака”, як кажуть, словом і дією. Треба було якось рятуватися від цієї біди. Шинель накинули на одного коня, мій плащ – на другого, і самі розбрелись по житті, яке, на наше щастя, було ще на пні, і почали нещадне полювання...

У селі Мокрець зупинились у молочарні. Ця погань не виносить кінського поту. Ми пострушували плащ та шинелю і знову накрили ними коней. Ми помились коло студні і зайшли в хату, де на нас чекала смачна вечеря. Я слідувала за друзями, щоб хтось не сів часом на ліжку, чи застелену килимом лавку. Хоч були голодні, та їсти ніхто з нас не міг. Щоб господиня не образилась, я розповіла їй про все. Нагодували коней і поїхали на Крать. Там знайшли штаб “Сосенка”. Домовились, що я залишаюся у штабі, а всі інші, хто буде брати участь в акціях, прибудуть сюди зранку. Господині я розповіла, в яку халепу попала. Вона нагріла багато води. Я вкупалася, помила голову і одягнула одяг її дочки.

Вранці прийшов “Сосенко” зі своїм начальником штабу “Коршуном”, літнім чоловіком, середнього зросту. Колись, очевидно, був брюнетом, але тепер голова посивіла. В розмові з’ясувалося, що в минулому він був офіцером армії УНР. Прибули сотенні “Вітер”²⁰ і “Ворон”²¹, курінний “Голуб” та сусід з півночі, з “Криму”, курінний “Лисий”²². “Коршун” знайомив нас із планом операції. Обговорювались і доповнювались деякі деталі. Я також

²⁰ Можливо, це Балицький Андрій – “Вітер” (1905 – місце і дата смерті не відома). Лейтенант ЧА. У 1944 р. – командир підрозділу куреня “Острого” (група “Заграда”), ШВШ з’єднання “Хмельницький”, помічник командира сотні “Чорноти” (група “Тютюнник”). Зголосився добровільно в НКВД.

²¹ Борозенко Василь – “Ворон”. У 1944 р. – командир сотні загону ім. Богуна.

²² Климчак Іван – “Лисий” (1915–1944). У 1944 р. – командир куреня “Буг”, бригади “Пилявці”. Хорунжий УПА від 31.8.1944 р.

брала участь в їхньому обговоренні, і “Коршун” звернув на це увагу. Один “Лисий”, скося поглядаючи на мене, щось там невдоволено бурмотів собі під ніс, на зразок того, що не місце бабству в штабі при розробці операції. Я зробила вигляд, що це мене не стосується.

Після наради сотенні відбули до своїх сотень, що знаходились на захід і південь від Стенжарич. З “Голубом” лишилась чота “Чорноморця” – В. Комара та обслуга полкового кулемета. Домовились, що під час операції я буду з ними.

“Лисий” ладнався у дорогу і знову ж таки не міг примиритись із моєю присутністю. Тут вже моє терпіння лопнуло, і я дала йому належну відсіч. На порозі стояв “Голуб”, слідкував за нашою перепалкою і усміхався у вуса. Це був щуплий, голубокий, середнього зросту чоловік, середніх років, із чубом і вусами кольору стиглої пшениці, досить лагідної вдачі. Павлюк – “Лисий” – високий, кремезний, трохи товстуватий, на круглому обличчі – сині хитруваті очі, шатен, якщо зважити на залишки волосся на вухами і потилицю, бо майже вся його голова була справді лисою.

Десь біля десятої ранку над сусіднім селом, а точніше колонією Стрілецька II, появився німецький літак і обстріляв людей, що йшли до церкви села Крать. Приблизно через дві години почалась сильна стрілянина. В Стрілецькій та багатьох інших місцях запалали хати. Дим стовпом підіймався в синє небо. Німці з поляками, прикриваючись густими зарослями верболозів, вдерлись у село. Почали вбивати людей, грабувати і палити хати. Діяли швидко і поварварськи. У “Сосенка” під рукою була чота “Чорноморця”, і він наказав їй блокувати обидві дороги, що вели зі села: одна – на Крать, друга – в Стенжаричі. До Стрілецької послали розвідку. Хотіли атакувати ворогів з метою вибити їх зі села. Місце розташування Стрілецької було дуже зручне для оборони, але не для атаки. Дорога пролягала поміж мочарами і густими зарослями зигзагувато. За кожним поворотом могла бути ворожа засідка. Всі підступи до Стрілецької були прикриті кущами і гайками, і звідти німці відкрили вогонь по наших.

Я не могла бездіяльно сидіти в штабі і попросилася на заставу. “Добре, але із застави ні кроку!” – наказав “Сосенко”. Я пішла безлюдною вулицею в напрямку Стрілецької. Десь там повинна бути наша заставка. Чулася стрілянина попереду, але ще сильніша – з південного заходу, на дорозі до Стенжарич. Проминувши Крать, я вийшла на дорогу, з обох боків обсажену старими вербами, з глибокими ровами, зарослими травою. Метрів за триста попереду, де до дороги підходили впритул кущі, я зауважила, що озброєні

люди перебігають дорогу. Я не могла пізнати чи це свої, чи німці. Вони по-пластунськи підповзали в моєму напрямі. Я зняла запобіжника в своєму “вальтері” й приготувала гранату. Поволі просувалась уперед під прикриттям верб. Коли плазуни були вже близько, я наказала їм зупинитись. Виявилось, що це стрільці чоти “Чорноморця”. Ми швидко порозумілись, і всі троє пішли на заставу. По дорозі вони розповіли, що нападників близько сотні. Всі озброєні кулеметами та машин-пістолетами (їх скорочено називали “МП”). Німці пригнали багато підвод, на які вантажать усе награвоване в хатах, ріжуть свиней, корів, овець, гусей, курей. Зерно і борошно рекувізували також. Вороги виставили сильні заслони на околицях села і збити їх поки що неможливо. Вирішили напасти на них у дорозі до Стенжарич. На той час стрілянина вже вщухла. Я виявила бажання сама піти в село, та “Чорноморець” не дозволив. Суперечка теж не допомогла. Сказав, що туди пішов його розвідник “Лис” і доки не повернеться, він мене нікуди не пустить.

В чоті було лише два кулемети, решта вояків мала карабіни, у чотового – ППШ. Крім того, чота була розділена на дві частини й блокувала обидві дороги. В такій ситуації було просто неможливо наступати на озброєного до зубів ворога.

Свого наміру пробратись у село я не залишила і надумала обманути пильність “Чорноморця”. Почала прогулюватись по дорозі, що петляла поміж чагарниками в село, доки повстанці звикли до цього і перестали звертати на мене увагу. Помітивши, що за мною не слідкують, я швидко пішла в село. Коли була вже на краю села, раптом спалахнула біла ракета. Це було не село, а скоріше хутір в оточенні садків. На протилежному краю зрідка ще тріщали постріли, деякі будинки горіли. Від диму було погано видно, що діється попереду. Я опинилася наче на невеличкому пагорбку. Праворуч виднілася досить широка дорога, а ліворуч вела найжджена колія, яка петляла поміж садибами.

Обережно крадучись за кущами, я спускалася вниз. Мою увагу привернула одинока постать із карабіном, що йшла мені назустріч. Помітивши мене, вона також заховалась у кущі. Відстань була задалека, щоб розгледіти її та окликнути. Я зупинилась, роздумуючи, що мені робити. Постать знову появилася на дорозі і робила мені якісь знаки крісом. Я здогадалась, що це “Лис”. Подавши сигнал, він зупинився. Очевидно, чекав сигналу від мене. Тоді я виламала гілку і, підносячи її над головою, повторила його рухи. Він рушив до мене. Раптом знову зник у кущах. Я ще не встигла здивуватись, як раптом почула за спиною по-російськи: “Так вот

она где!” Від несподіванки я наче закам’яніла. А тоді різко повернулась до них лицем, тримаючи готовий до пострілу “вальтер”, скерований на них. “А ми вас іщем, подруга! “Черноморець” крєпко злітєся на вас! Пайдьом назад. Ми за вами послани!”

Це були стрільці “Ляля” і “Алтай” з чоти “Чорноморця”. “Лис”, підкравшись кущами, пізнав своїх і вийшов зі схованки. Розповів, що був на протилежному краю села. Карателі зібралися від’їжджати. Все награбоване вже на возах, ракета, очевидно, була сигналом до від’їзду. Насилу вмовила хлопців піти в село подивитись. Можливо, ще комусь потрібна наша допомога. Хлопці мали автоматичні десятизарядні гвинтівки.

Ми просувались уперед обережно. “Алтай” був у напівнімецькій формі, тому пішов першим, час від часу обстрілюючи підозрілі кущі. Дійшли до хат. Від того, що побачили, крижаніла в жилах кров, волосся на голові ставало дибки. Нас почала від жаху трусити пропасниця. Коли б ми зустріли тих нелюдів у цей час, то кинулись би на них, незважаючи ні на що, душили б їх, рвали зубами, щоб помститись за мучеників, над якими так жакливо знущались. Подвір’я першої хати, що палало, все було залите кров’ю. Валялись нутрощі випотрошених тварин. У садку розкидані потрощені і обсмалені вулики, в повітрі сморід від горілого м’яса. Під плотом, на витовченій і залитій кров’ю траві, лежала святково одягнена молода дівчина з проломленим черепом. Одяг на ній пошматований, ноги оголені і повикручувані, груди порізані, в мертвих руках затиснута трава із землею. З пожарищ стирчали людські ноги. Діти – з розбитими черепами. В іншому місці тлів одвірок гарної мурованої хати, в якому накидано було повно сіна і підпалено, але чомусь не загорялось. Хлопці вилили кілька відер води на тліюче сіно і погасили зовсім. Ще далі між хатою і великим мурованим льохом лежала мертва жінка, спечена головешками. Правою рукою притискала до себе теж уже мертве немовля, а в лівій руці затиснула дитячу шапочку.

Десь далеко на заході розгорілась стрілянина – карателі наткнулись на засідку. Ми пішли далі. То тут, то там лежали по-звірячому вбиті люди. З пожарищ стирчали руки, ноги. Від їдкого диму дихати було важко. Здавалось, що я бачу жакливий сон, від якого ніяк не могу пробудитись. Ще трохи – і я збожеволю. Хлопці теж були в такому стані. Майже силою вилили мені в рот трохи води. Та це не допомогло. Тоді “Алтай” скрутив цигарку, припалив і силою втиснув мені до рота. Казав втягувати дим у себе. Закашлялась, але втягла і наче сп’яніла,

голова пішла обертом, поволі почала заспокоюватись, перестала бити пропасниця. В селі живих не було, тому й допомагати не було кому. Єдине, що вдалось – погасити кілька хат.

Почало вечоріти і треба було повертатись до своїх. Нас уже чекали і дуже сердились. Чотовий побурчав і повідомив, що обоз відбито, і багато карателів поклато голови. Це мене не втішило, адже повернути життя вбитим і спаленим уже ніхто не міг. Розлючений “Чорноморець” мене заарештував за самовільний учинок і доставив у штаб до “Сосенка”. Я тоді не вважала за потрібне назвати йому посаду і повноваження, тому “Чорноморець” був здивований ставленням до мене “Сосенка”, “Голуба”, зрозумів, що в штабі я своя. Після всього пережитого і побаченого, на докори і бурчання я не реагувала. Сорок років минуло з того часу, та пам’ять відтворює все до дрібниць. Цього забути несила.

Ввечері “Голуб” з мінометниками вирушили під Стенжаричі, згідно з планом операції з ліквідації опорного пункту. Сигналом атаки для сотень “Вітра” і “Ворона” мав бути мінометний обстріл фільварку. “Сосенко” водночас повинен був ударити на Вербу і Білін. “Голуб” сердився, і я його ледве вмовила взяти мене зі собою. Вирішили їхати в сутінках, щоб у призначений час бути на місці. Луками ми пробрались якнайближче до фільварку. Нас від нього розділяла лише трясовина. Встановили міномет. До початку наскоку лишалося не більше півгодини, коли надійшло повідомлення від “Лесі”, що цього ж вечора батальйон карателів з Устилуга прибув у фільварок на машинах. “Голуб” послав кур’єрів у сотні, але вони вже зайняли свої місця для наскоку, і знайти їх змогли лише за звуками бою.

Отож, ми розташувались біля якоїсь контори, можливо, колишньої молочарні. Там була дерев’яна вишка, з якої було добре видно забудови фільварку, оточеного досить високим муром. Нетерплячий “Ворон” з якихось невідомих нам на той час причин раніше, ніж передбачалося, розпочав атаку. За ним і “Вітер” вступив у бій. Хоч нас кур’єри попереджали про додаткове поповнення гарнізону, але відступати вже було пізно. Нашвидку був дещо змінений план акції. “Голуб” наказав мінометникам обстріляти фільварок. Незабаром там почалася пожежа, загорілись будинки. Щоб краще було видно, я забралась на вишку і доповідала про все, що діялось у німців.

Спочатку там виникла велика метушня. Потім почали обстрілювати ракетами та на всі боки стріляти трасуючими кулями. Випустивши всі міни, “Голуб” наказав відвезти міномет в тил.

При спалахах ракет було видно, як група німців (приблизно чоловік 50-60) біжить у нашу сторону, чи то в атаку, чи тікають. Чота відкрила по них вогонь. Німці розсипались по болоті, відстрілювались і поволі наближались. Ракет більше не пускали. В темряві було видно лише спалахи пострілів. Біля мене вже почали свистіти кулі. “Голуб” наказав відходити за будинки і звідти відстрілюватись. Вони стояли пустою, очевидно, мешканці вже давно їх залишили. Часті напади з фільварку змусили їх до цього. Про мене, мабуть, забули або ж думали, що відійшла раніше. Де свої, де вороги, вже трудно було зорієнтуватись. Раптом німці перестали стріляти в наш бік, а наші стріляли на пожежу, не даючи німцям змоги її гасити. Машинами німці з фільварку втекли до Устилуга. Було лише чути постріли з протилежної сторони фільварку.

Коло мене обережно ходили якісь постаті. Я сиділа тихо, бо не знала, хто це. Не знаю, як довго це б тривало, якби в одного не увірвався терпець, і він сказав спересердя: “Запропастилась кудись! А ти попробуй знайти її в темноті!” “Чи не мене ви часом шукаєте?”, – запитала я. – “Звичайно, вас”, – відповів “Алтай”. – “Наші вже всі відійшли, бо на світанку треба бути вже під Вербою! Курінний, коли виявив вашу відсутність, наказав нам повернутись і знайти вас! А мені щастить, знайшов вас у Стрілецькій, а тепер тут!” “Голуб” зі злості не хотів мене взяти під Вербу. Казав: “Влізете кудись, а мені потім відповідай за вас!” Ми повернулись у штаб на Крать.

Якось “Сосенко” попросив мене прийняти у розвідку якусь “Марину”, щоб вона числилась у мене, а працювала в його штабі. Я захотіла побачити її і порозмовляти. Це була дуже неохайна, тупа і розбещена особа. Не була членом ні юнацької, ні жіночої сітки. Хоч “Сосенко” вихваляв її на всі лади, але для нашої роботи вона не підходила, і тому я відмовилась зачислити її у свій штат. Як згодом виявилось, це була його чергова коханка, і він просто шукав для неї відповідне прикриття. Моею відмовою він був дуже незадоволений.

На Вербу “Голуб” таки мене не взяв. А коли я вже готувалась їхати з відділом УПА на Білин, приїхав дуже стурбований “Сосенко”, відкликав мене і повідомив про прибуття спецкур’ера зі “Степу”. Мене туди негайно відкликають. Казав, що несподівано великі сили карателів напали на Завидівський ліс, пройшли облавою по ньому. Був великий бій, і десь зник “Славко”. Сотня “Грома” все ж пробилась і зараз знаходиться в Печихвостському лісі. Карателі фон Баха наводнили всі села. Як згодом виявилося, районіві розвідниці своєчасно повідомили “Тамарі” про велику кількість карателів у містах і містечках, однак вона чомусь не поспішала доповісти “Славкові” про це. Дуже

тривожна склалася ситуація на Горохівщині. Охорона і спецкур'єр були вже готові в дорогу, і я поїхала з ними. Незважаючи на небезпеку, їхали вдень.

Проїхавши Жашковичі, на дорозі Старо-Порицьк – Риковичі я зустріла курінного “Мирона” з його почтом. На одній підводі вони везли когось прикритого килимом. Відкликав мене вбік і схвильовано сказав: “Подруго! Ми веземо мертвого “Славка”. Куди його везти?” Порадившись, наказали охороні їхати через Риковичі в Топилище. Якщо немає карателів, то там його і поховаємо на цвинтарі. Я пішла поруч з “Мираном” і возом, якого він і його люди супроводжували. Тільки тепер я помітила, як він змінився. Втарата для нас усіх була дуже болючою. Вперше в очах хороброго вояки я бачила невимовний біль і розгубленість. Попросила, щоб він розповів мені, як усе сталося.

Сотня “Грома” проводила навчання в Завидівщині, а “Мирон” був на той час із чотою “Чорноморця” в Печихвостівському лісі. “Славко” перебував у “Грома” в якихось справах. Прийшов до нього і “Омелько”. За час моєї відсутності “Тамара” всі повідомлення, які надходили з прикордонних застав, Горохова, Локач, Іванич преспокійно складала у папку, замість того, щоб негайно доповісти “Славкові” про незвичайну концентрацію ворожих сил. Карателі блокували села навколо Завидівщини. Цивільне населення почало втікати в ліс. “Мотря” і “Оксана” були в терені. “Юрко”, прихопивши на воза “Тамару” та “Люсю”, друкарку, з усіма нашими документами, особистими речами та машинками вискочив через Переславичі з небезпечної зони. “Славка”, який був у “Грома”, не повідомили.

На світанку карателі пішли облогою на ліс. Добре, що їх помітили вчасно вартіві. Карателів було десь біля двох тисяч. Почався нерівний бій на узліссі. В першу чергу треба було вивести цивільне населення. “Славко” наказав “Громові” розбити сотню на групи і пробиватися в різних напрямках, щоб виявити, куди можна вивести цивільних. Повстанці бились мужньо. Наші виявили слабке місце в оточенні і вивели цивільних з лісу, правда, не без жертв. Сорок сім повстанців загинуло. Сотня, пробиваючись невеличкими групами, мала зібратись у Печихвостщині.

У запалі бою зник “Славко”. Він відходив з ар'єргардом. Окремі стрільці, з ними й “Омелько”, пересиділи облогу на розлогих дубах. Карателі нишпорили в кущах. Вгору на дерева не дивились. Відсутність “Славка” спочатку нікого не стривожила. Думали, що він пробився з якоюсь групою. Та коли зібрались усі, тоді виявили, що його нема. Почались пошуки. Лише через два дні знайшли його мертвим під копицею жита під Печихвостівським лісом. Лежав ниць, пістолет біля

нього. Прострелене було горло і потилиця. Все вказувало на самогубство, як ми всі тоді думали. Мабуть, зробив це з відчаю, думаючи, що сотня загинула, а лише він урятувався. Не переніс цієї ганьби – застрелився.

Коли б мені тоді було не сімнадцять, а вдового чи втроє більше років, то, можливо, життєвий досвід мені б підказав, що треба було все детальніше розслідувати, можливо, навіть пов'язати з цим зникнення “Юркового” секретаря “Сокола” і багато іншого. Але, на жаль, такого досвіду в мене тоді ще не було. Зараз я не впевнена, що це було самогубство. Він не міг бути один. Напевно, хтось був поруч. “Мирон” казав, що стерня була сколочена коло “Славка”. Не було змоги та й належного вміння тоді, щоб провести експертизу. Дактилоскопія для нас на той час була неосяжною.

Нам повідомили, що в Топилищах карателів немає. Там на той час була “Галичина”, заступниця “Марійки”. Ми з нею за допомогою місцевих жінок приготували “Славка” в останню дорогу. Поховали його з військовими почесностями. Зібралось підпільників, повстанців та місцевихдесь близько тисячі осіб. Щоб зненацька на нас не наскочили німці, були розставлені застави. “Зимний”²³ запитав, де я була в той час, коли стався напад. Підійшов “Залісний” з “Орликом”, поцікавився справами на “Січі”, а потім відвів мене вбік і пильно, як тільки він умів, подивився мені в очі і запитав, які стосунки між “Юрком” і “Тамарою”. “Здається, звичайні дружні”. – “А не більше?” – “Не знаю, – здвинула я плечима. – Шпигувати за ними не маю часу”. – “А чи знаєте ви, що в цей час зник і “Сокіл”? Дивіться, щоб не поплатились за свою безпечність”. І відійшов до “Зимного”.

Мало не запізнившись на похорон, прибув і “Сосенко”. Про щось довго радився з “Юрком”, а потім, покликавши мене, повідомив, що поки пришлють когось на місце “Славка”, він виконуватиме його обов'язки. “Юрко” буде його заступником тут, на “Степу”. І відразу ж я відчула зверхність “Юрка”. Я підійшла до “Тамари”, що стояла з друкарками, і запитала, де мої речі, бо треба було переодягнутись. Вона відповіла, що залишила на домівці в Завидові. Друкарки тільки переглянулись між собою, але не посміли нічого сказати. До нас підійшов “Юрко” і запитав мене, куди я піду тепер. Відповіла, що на стару домівку в Завидів, щоб помитись і переодягнутись, а потім – куди накажуть. Тоді він наказав моїм підлеглим сідати на його воза, а мені – прибути на нараду завтра рано в Старо-Порицьк.

²³ Костецький Степан – “Зимний”, “Терешко” (1919–1945). 1944–45 рр. – політвиховник групи “Заграда”, співробітник політичної референтури ПСК “Одеса”. Член самопроголошеного проводу краю “Одеса” (1945).

Я пішла в Завидів через луг, щоб скоротити дорогу. Моя господиня здивовано сказала, що всі мої речі забрала “Тамара”. Я нагріла води, помилась, усе випрала. Переодягнувшись в полотняну сорочку господині, раненько пішла на нараду. Стурбована всіма подіями, що стались, я не дуже звертала увагу на поведінку “Юрка”, хоч вона була мені досить незрозуміла і дивна. По дорозі я пригадала собі, що він особливо підкреслено почав звертатись останнім часом до “Тамари”. Згадала, що не мені на відділ, а особисто їй, він передав у розпорядження два ровери та й інші дрібниці. Коли терміново треба було послати когось у район, а, крім неї, під рукою нікого не було, то вона знаходила причини, щоб не їхати. Коли ж я обурено говорила про це, то “Юрко” завжди знаходив привід для її виправдання. У мене вривався терпець, і я їхала сама. Говорити про це “Залісному” мені не хотілося, адже більш конкретних фактів я не мала, як і не мала часу займатися їхніми відносинами. Роботи вистачало, карателі активізували свої дії, і було не до “Юрка” з “Тамарою”.

Майже всі окружні референтури, крім зв’язку і СБ, перебралися на “Січ”. На місці лишався курінь “Мирона”. Після похорону “Мирон” підійшов до мене і запитав, де буду ночувати, бо дістав наказ від “Сосенка” прибути зі мною на нараду. Це трохи мене здивувало, але промовчала. Сказала де, а вранці прийду на зв’язок до “Люби”, з якою ми здружились. Там уже чекав “Мирон”, і ми поїхали на нараду.

На нараді були присутні “Сосенко”, “Юрко”, “Мирон” і я. Мене здивувала присутність ще однієї людини, але, не знаючи, хто він, мовчала. Наряду розпочав “Сосенко” з того, що повідомив нам, доки не пришлють когось на місце “Славка”, його обов’язки буде виконувати він, а “Юрко” буде заступником. “Мирон” і “Голуб” доповіли про розташування своїх боездатних куренів. У “Люби” на зв’язку лишалась наша пошта. В ній були термінові повідомлення про дислокацію, кількість і озброєння німців. Ні “Юрко”, ні “Тамара”, переїжджаючи із Завидова в Жашковичі, не повідомили зв’язок про це, тому пошти зібралось багато. На цій же нараді я знайомила присутніх з її змістом. Вказала на неприпустимість нашої байдужості, повільність “Юрка” і “Тамари” та багато іншого. “Юркові” це дуже не сподобалось, але, припертий фактами, мовчав, злісно зиркаючи в мій бік. Коли “Сосенко” зачитав наказ якогось “Ігоря” ставити заслони по селах у складі чот, виділених із сотень УПА, то проти такого наказу рішуче запротестував “Мирон” і я. Це ж означало віддати на поталу карателям роздрібнені сили повстанців, бо в разі нападу останні були б приречені на знищення.

Та на це наше “начальство” не діяли ніякі докази. Вони наче втратили глузд. Пригрозили, що в разі невиконання будемо віддані до військового суду, бо це наказ згори й обговоренню не підлягає. Перша половина наради пройшла бурхливо.

Зробили перерву, і я запитала у “Сосенка”, хто цей незнайомець, чому він тут присутній. Він сказав, що це лікар з колишніх військовополонених, працює в шпиталі на “Січі”, а тепер їде в Кременеччину. В шпиталях мами я такого не бачила, хоча візуально знала всіх. “Чим викликана його присутність на суто військовій нараді?” – уточнювала я. “Сосенко” зняковів і відповів, що сам напросився, а відмовити йому було незручно. Тоді я сама вирішила його виставити. Коли після перерви всі знову зайняли свої місця, я запитала у лікаря, хто його запросив на нараду, адже наскільки мені відомо, він не належить до окружного військового штабу. Я попросила його звільнити приміщення. Лікар запитливо глянув на “Сосенка”, і той змушений був підтвердити мою вимогу, правда дуже вибачливим тоном. Відходячи, лікар метнув у мою сторону такий погляд, що якби міг, то, мабуть, убив би мене. Я ж навіть не припускала, чим воно обернеться для мене. Нарада продовжувалась. Незважаючи на наші протести, все ж вирішили один гарнізон поставити в Ново-Загорівському монастирі. Сам монастир стояв уже в руїнах, діючою була лише церква на пагорбі, оточена, як і вся територія, грубим муром. Із трьох сторін знаходилося урвище, з четвертої – чисте поле. Ні лісу, ні яру поблизу не було. Від села вели бетонні сходи до церкви. “Сосенко” наказав “Миронові” послати туди найкращу чоту “Берези”, яка мала добре вишколених стрільців і була озброєна краще, ніж інші. Мені особисто наказано розвідати, що діється в монастирі й околиці. Я на деякий час повинна була лишитись при курені “Мирона”, а мій відділ переїде на “Січ”. Усі повідомлення з районів потрібно пересилати їм туди.

ЗАГОРІВСЬКИЙ БІЙ

Щиро кажучи, мені не усміхалася перспектива їхати з ними на “Січ”. Я вважала, що моє місце тут, на “Степу”, а не на “Січі”, де у той час було відносно спокійно. “Начальство” радо погодилось на це. Після наради до мене підійшов засмучений “Мирон” і сказав, що зараз він їде у сотні, а через кілька днів повернеться, то де можна мене пізніше знайти? Він хотів поїхати зі мною в монастир, бо цього терену не знає. Ми домовились, що зустрінемося на зв’язку у “Люби” та “Омелька”. Зв’язок поки що залишався в Топилищах.

Домовились, що до повернення “Мирона” я розвідаю монастирські руїни. Хоча раніше я сама ходила у розвідку, та тут ішлося про долю і життя цілої чоти. Послала виклик районівій двійки через три дні чекати мене на зв’язку, бо це була її територія. Хоч і не дуже радо, але “Юрко” був змушений відвезти мене в Жашковичі, де на той час знаходився наш відділ. Саме настав час звітувати перед обласним військовиком.

Прибувши, я була прикро вражена змінами, які там запровадила “Тамара”. Коли я сказала про це “Юркові”, він відповів, що коли переберемось усі на “Січ”, то знову зможу завести свої порядки. А поки що хай лишається все так, як є. Коли ж запитала в “Тамари”, де мої речі, вона знову підтвердила, що в Завидові. “Я там була, і господиня сказала, що ви все забрали!” – наполягала я. Тоді вона забурмотіла, що, очевидно, господиня присвоїла їх собі. “Леся” поділилася зі мною гардеробом, і я відклала з’ясування цієї справи на майбутнє. Друкарки сказали, що й “Оксана” шукала свої речі. Тепер “Тамара” жила в окремій домівці і вимагала, щоб доповідати їй приходили туди.

“Люся” попросила мене, щоб я перевела її в інший відділ, бо вона не може працювати з “Тамарою”. Я порадила набратись терпіння, а коли повернусь у штаб, то наведу тоді порядок. А поки що у мене були важливіші справи. Карателі не припиняли акцій проти нас і населення. Я вимагала чіткості, оперативності і правдивості повідомлень. Йшлося про життя наших людей. А це було найголовніше. Мені трудно було повірити, що серед тисячі чудових, відданих справі людей можуть бути такі лицеміри і кар’єристи, як “Юрко”, “Сосенко” й “Тамара”.

По дорозі в Жашковичі “Юрко” демонстративно мовчав, удаючи незаслужено скривдженого, та мене це мало хвилювало. Приїхав туди і “Сосенко”, повідомивши, що його лікар десь зник. У мене вже сумніву не викликало, що це був шпигун. І зник він, очевидно, за порадою “Сосенка”. Лікар цей був середнього зросту, мав гладко зачесане волосся, трохи видовжене лице. Розмовляв по-російськи. Зодягнений був у чорний мундир із сірими обшлагами, очі якогось невиразного кольору, водянисті. Тоді мене насторожило його зацікавлення дислокаціями сотень. “Сосенко” просив мене не говорити нічого “Залісному” про нашу сутичку на нараді. Я сказала, що вже пізно, бо про все повідомила “Залісному”. Хоча насправді тільки тепер надумала написати.

У цей час через нашу територію на північ у напрямі групи “Турів” проходив відділ вояків у німецьких формах. Діставши в руки зброю,

вони організовано втекли десь з-за Бугу до УПА. На зустріч із ними виїхав “Сосенко”, прихопивши зі собою мене. Прибулих через “Січ” відправляли в Паридубські ліси. Вони нас попередили, що слідом за ними ще йдуть відділи, які також треба відправляти за зв’язком. Уночі прийшов ще один відділ і розташувався на відпочинок в Жашковичах.

На ранок зчинили тривогу – зі сторони Волиці і Колони наближались німці з Локач. Населення почало втікати в соснину, що під Радовичами. “Юрко” поспіхом наказав вантажити майно нашого відділу і, прихопивши “Тамару” й друкарок, також дремену в туди у паніці. Я лишилася, щоб уточнити ситуацію. Село спорожніло. Тікали всі, хто міг. Я вийшла на дорогу, що вела біля церкви на Луковичі. На пагорбку праворуч було кладовище, густо поросле кущами бузку. Ліворуч – високі дерева над дорогою, рів, кілька садиб, на городах кукурудза, грядки з яриною. На краю кладовища над урвищем вела дорога на Волицю. Замаскувавшись у кущах, можна було добре бачити, що робилось на дорозі. До мене приєднався кущовий СБ з автоматами. Ми вдвох зайняли спостережливий пункт серед кущів. Правда, була ще й третя людина, котра стежила за німцями і за нами. Це господар крайньої хати. Він возом відіслав свою сім’ю в безпечне місце, а сам ще щось закопував чи заховував, а тоді помітив нас озброєних. По тому, що ми спокійно стояли і розмовляли, а не тікали, подумав, що ми цивільні поляки, які, до речі, дуже часто виїздили на акції з німцями. Вважав за краще притаїтися в густому і високому тютюні і слідкувати за нами.

Ми бачили, як унизу на дорозі, праворуч від церкви, зупинилась колона машин. Із них повискакували німці і ладнались облогою йти в нашому напрямку. Частина карателів, які над’їхали раніше, нам перешкодили помітити будинки і садки. Вони обійшли кладовище з південної, протилежної від нас, сторони і причаїлись. Полічивши машини і приблизно визначивши кількість карателів, які вже наближались до нас, ми почали обережно просуватись до дороги, яка круто сходила вниз. Нас помітили ті другі, що причаїлись на кладовищі вже тоді, коли ми вийшли на дорогу. Вони почали стріляти досить прицільно.

Від ворожих куль урятував нас рівчак. Далі пробірались городами. Я поспішила в Топилище на зв’язок із розвідницею двійки в домовлений час зустрічі. “Юрко” пообіцяв дочекатись мене, щоб разом їхати з відділом на “Січ”. Та не встигла я прибути на зв’язок, як він виїхав, пославши навздогін грипс, щоб на “Січ” не поспішала, а залишалась на “Степу”, бо я потрібна тут. Атмосфера

в штабі була такою напруженою, що я навіть зраділа, що лишаюсь. Небезпека мене не дуже лякала. Районова мене вже чекала і доповіла, що німецькі сапери навколо монастиря провадили фортифікаційні роботи, а, закінчивши, від'їхали до Локач. Очевидно, будуть там розташовувати свій гарнізон. Це ставило під удар наші шляхи сполучення і паралізувало б рух.

Там же, на зв'язку, я відіслала про це термінове повідомлення на "Січ" і "Миранові". Надвечір ми вдвох з районою пішли у Загорів до монастиря. Через долину, яка тяглась майже півколом, пролягала дорога. Кам'яні сходи вели до центрального входу. В мурі була залізна брама і фіртка з гнутих залізних прутів. Далі над досить стрімким урвищем з північної сторони густо, майже творячи живопліт, росли кущі бузини, шипшини та терену. Від монастиря лишилась лише цегляна коробка без вікон і дверей.

На здивування, ми побачили щойно викопані окопи повного профілю для кругової оборони, з нішами, очевидно, для гранат та кулеметні гнізда. Ходи сполучення вели в підземелля церкви і монастиря. Районова сказала, що ці роботи вели німецькі сапери, які від'їхали перед нашим приходом у Локачі. Стало ясно, що німці поставлять скоро тут свій гарнізон. Я залишила районову для подальшого спостереження, а сама поспішила на зв'язок, щоб вислати повідомлення в штаб.

На зв'язку мене вже чекав "Мирон" зі своїм почотом, точніше штабом. Стояла чудова місячна ніч. Було видно наче вдень. Ми їхали мовчки. У всіх був якийсь пригнічений настрій, кожний думав про своє. По дорозі ми зустріли обласного провідника юнацької сітки "Орелюка"²⁴ з охороною. Він кудись поспішав. Обмінялись паролем і розійшлись. Я знала його добре. Коли ще працювала в юнацькій сітці і була на легальному становищі, він часто інспектував, а точніше перевіряв мою роботу з юначками. Проводив він у нас і двотижневий вишкіл. Це був гарний, високий, стрункий хлопець з чорним кучерявим волоссям і великими чорними очима. Його брати – "Шварц", "Гарячий" та "Чорненький" у різний час загинули в підпіллі. "Гарячий" – у 1943 році, "Шварц" – при переході фронту навесні 1944 року під Володимиром, а "Чорненький" – у 1945–1946 роках. Прізвище їхнє було Куліш, імен не знаю. Родом із Садова під Торчином. "Орелюк" до того працював на сході України з 1941 по 1942 рр.

Ми наблизились до монастиря. Здалеку в місячному сяйві церква і руїни монастиря видавались казково величними, урочисто

²⁴ Куліш Василь – "Орлик", "Орелюк" (1918–1944). У 1944 р. – краєвий референт юнацтва ПЗУЗ, керівник політичного відділу ВО "Тютюнник".

таємничими. З нез'ясованим трепетом у душі, ми мовчки піднімались сходами догори. Якесь важке передчуття гнітило душу. Я подивилась на своїх друзів. Їхні лиця були суворими, зосередженими. “Мирон” оглянув уважно оборонні споруди. Не спускались ми лише в підземелля. Курінний сказав, що відвезе мене на зв'язок, а сам поїде назустріч хоті “Берези”, щоб особисто привести її сюди. Коли від'їхали трохи, я виявила, що моя кобура пуста і думала, що це хтось із друзів пожартував. Я на них накинулась. Переконавшись, що ніхто не жартував, “Мирон” наказав повернутись назад і шукати коло монастиря. Я знайшла свій “вальтер” на першій сходинці. Хтось із присутніх сказав, що то недобра прикмета. Курінний висварив його. Я вибачилась, і ми мовчки поїхали на зв'язок.

На світанку нас розбудили вибухи. Господар домівки сказав, що йде бій у Загорові. Це було на початку вересня 1943 року. Важке передчуття стиснуло серце, адже лише над ранком чота “Берези” зайняла монастир. Я негайно подалась туди, щоб з'ясувати ситуацію. По дорозі мене возом доганяв їздовий курінного, питаючи, що йому робити. “Мирон” верхи поїхав у Завидівщину до “Грома”, ми – в напрямі до монастиря. Здалеку було видно, як німці рушили, мов комахи окопувалися в полі. Залишивши воза за кущами, ми почали підкрадатись ближче. Дорогою було щораз більше машини з карателями. Монастир був оповитий димом. Його буквально засипали кулі, снаряди й міни.

Було все видно, як на долоні. Не могло бути й мови про те, щоб удень дістатися до монастиря. Спроба пробитись з оточення тоді теж не вдалася б удень. Треба дочекатись ночі, щоб надати своїм допомогу. Сили були нерівні. Вони не шкодували набоїв, а в “Берези” всього кілька кулеметів, автоматів, решта – гвинтівки, трохи гранат та обмаль набоїв. Я негайно повернулась на зв'язок і послала в штаб “Мирона” – про всяк випадок.

Опівдні прибув “Мирон”. Він повідомив, що наші ще не встигли розташуватись як слід, коли на них напали німці. Становище було скрутне. Нагорі не було криниці. Чота лишилась без води і провіанту.

“Мирон”, його помічник “Василько” і я розподілили між собою, куди кому їхати за допомогою, щоб виручати “Березу”, деблокувати гарнізон УПА. “Василько”, поїхав на п'ятірку за сотнею “Вишні”, “Мирон” – на розшуки “Грома”, а я – на шестірку з сотнею “Довбуша”. Курінний встиг мені сказати, що наказ залишитись “Березі” в монастирі безглуздий, але якщо комусь потрібна наша смерть, то ми доведемо, що вміємо боротись і вмирати за волю України. “Ми звідси не відступимо!” Розуміючи недоцільність такого наказу, але скований

військовою дисципліною, курінний не міг його порушити. Це – на совісті “Сосенка”. Я мчала на шестірку, не жаліючи коней, розуміла, що від моєї оперативності залежить життя сорока чотирьох повстанців. “Довбуша” знайшла в Мишеві. Передавши наказ, просила підняти сотню за тривоною і вести у Загорів на допомогу “Березі”. На мій подив, “Довбуш” скрипнув зубами, вилаявся, схопився за голову руками і занімів. Не розуміючи що сталося, я вимагала пояснення. Він тоді подивився на мене сповненими відчаю очима і мовчки протягнув наказ “Сосенка”, одержаний напередодні: “Негайно розпустити сотню, змаґазинувати зброю до особливого розпорядження, самому прибути на “Січ”. Цей наказ чомусь обминув штаб куреня, і “Мирон” про нього не знав. “Сосенко” сам послав його в сотні. “Довбуш” поспішив виконати наказ. Усе ж обіцяв зібрати кого зможе і приїхати в Загорів.

Важко описати мій душевний стан і почуття, з якими я поверталась назад. Зникла надія на допомогу “Березі”. Дорога для “Василька” була далекою і небезпечною, а найстрашніше, що безрезультатна. “Мирон” не скоро знайшов “Грома”, який змінив дислокацію сотні, законспірувався, та наказ про змаґазинування зброї не виконав. Я повернулась першою. Намагалася зрозуміти поведінку і дії “Сосенка”. Що ж це було? Свідома зрада чи бездарність?! Тим часом кілька зв’язківців і есбістів пропонували атакувати німців, щоб дати змогу пробитись чоті. Та що можна було зробити з кількома крісами та гранатами? Адже у кожного було лише з десяток набоїв.

Над ранком пробились і прийшли до нас легкопоранені, яких відпустив “Берега”. Поранених негайно відправили на “Січ” у шпиталі. Я ще надіялась на допомогу з “Січі”, та даремно. Поранені розповідали, що оборонці не падають духом. Надіються на нашу допомогу, але у них мало набоїв. “Берега” наказав усі кулемети закопати, щоб не дістались ворогові, а, економлячи набої, відбиватись тільки гвинтівками та гранатами. Нестерпна спека, відсутність води та харчів не зломали духу оборонців. Били прицільно, ні один набій не пропав марно.

Розлючені невдачою, великими втратами, карателі попросили допомоги у фронтових частин, які, знекровлені на фронті, в районі Здолбунова переформувались. Спочатку фронтовики відмовлялись, бо між ними і карателями не було добрих відносин. Та, одержавши згори наказ, пішли на допомогу. Включилася й авіація. Жахливо було дивитись, як літаки поливали вогнем з кулеметів і огнеметів невеличку територію монастиря. Буквально засипали її бомбами, гранатами.

І таки підпалили церкву. Все заволокло димом, пилюкою від розбитих мурів і вибухів бобм. Здавалося, в цьому пеклі ніхто не вціліє. Та все ж повстанці жили, боролись. Допомога не надходила нізвідки. Оточені всі були приречені...

Лише на третій день надвечір німці наважились зайти в монастир. Там уже, крім мертвих, з яких зняли взуття та одяг, не знайшли нікого. Кількох поранених, що недалеко зайшли в підземелля, потруїли газом, та самі туди не заходили. В своїх газетах тоді писали, що вели бій з полком УПА, який повністю знищено. Про свої втрати зазначили, що в боротьбі з бандитами загинуло сто двадцять і поранено сто п'ятдесят солдатів. Насправді втрати були набагато більшими. Вони гинули не тільки від куль повстанців, а й від своїх. Фактично 540 убитих, понад 600 поранених фашистів. Надто вже малою була територія монастиря, а вони оточили її дуже щільно. В безсиллі фашисти знущались і над мертвими. Винесли з церкви престол і, ставши на нього, повісили вже мертвого повстанця, одягненого в мундир німецького офіцера. Це був юнак із Дніпропетровщини – чорнявий, кучерявий веселун. Я раніше зустрічала його. Звали його “Терен”.

Надвечір третього дня карателі поїхали до Локач. Довго і жахливо горіла чудово розмальована і прикрашена рідкісними іконами та рушниками церква. Особливо грізне видовище було вночі, коли біліли покалічені кулями та снарядами її мури, а з розбитих вікон здіймалось червоне криваве полум'я, наче кров полеглих у боях друзів, що кликали до помсти. Кому була потрібна смерть відважних, стійких воїнів? Чий безглуздий наказ виконував “Сосенко”? Хто його руками знищив найбільш боєздатні одиниці УПА?! Дати такий наказ міг лише зрадник. І тут я усвідомила, що ні в що не можна вірити сліпо, все треба аналізувати. А юність надто довірлива і безпечна. Хоче бачити лише все позитивне.

Знову їдемо вночі до монастиря. “Мирон”, “Василько” я та почет. Церква палає і досі. Їдемо хоронити своїх друзів. Почуття провини перед ними гнітить несказанно, мов важкий камінь давить душу, викликає безсилля. Місяць своїм промінням освітлює руїни. Вже немає муру довкола, кругом лише купи сміття. Вікна церкви ще палахкотять кривавою загравою. Їдемо покаліченими і розбитими сходами нагору. З північної сторони церкви повстанці вже копають велику братську могилу. Домовин не робили, дно і боки обложили дошками. Вартові пильно стежили за дорогами. Інші зносять трупи до могили. Кругом ями від бомб, розбиті та позасипувані окопи. Обходжу руїни. То тут, то там лежить мертвий юнак, припорошений пилом від цегли. Лише кров під пилом виділяється чорними плямами. Востаннє світить

на них місяць, і всі вони, хоч мертві, такі прекрасні, всі до болю рідні. “Ви в дні весняні положили життя ...” – б’ється в душі розпач. Іду далі. Над самим урвищем лежить юнак. Його карателі не знайшли, не роздягнули, як інших, до білизни, не забрали зброї. Коли легкопоранені, що пробивались у першу ніч, одужали, то потім з-під купи сміття викопали кулемет та гвинтівки, які хлопці закопали, як закінчилися набої. Вмираючі пам’ятали, що в живих мало зброї, і зберегли її для них. А ми, живі, не змогли надати їм вчасно допомоги. Яка ганьба!

З підземелля винесли поранених і отруєних газами. Чотири, що глибоко заховались, лишилися живими. З південної сторони церкви в утвореному мурами закутку лежав “Береза”. Я знайшла його пістолет перша. Лежав горілиць, відкинувши на бік руку, біля якої лежав пістолет. Був без чобіт, лише в шкарпетках, та одягнений повністю. Середнього зросту, щуплий, з руським волоссям. Очевидно, вже після бою він застрелився сам. В братську могилу поклали 28 повстанців. Панахиду відслужив священник. Тіла прикрили дверима з церкви та дошками, а могилу зрівняли з землею. Зверху заклали дерном. Німці могли повернутись і познущатися над могилою.

Лише в 1976 році я мала змогу тричі побувати там знову. Зруйована в 1943 році церква стояла така, як була тоді, побита кулями і снарядами. Вона поступово руйнується і чорніє. Від монастиря і сліду немає. Окопи і ями від бомб заросли моріжком, потрохи затягуються землею, але ще добре видно, де вони були. Могила також поросла моріжком, знайти її можна, бо впритул до неї з північно-західної сторони виросла ще одна – “Миколи Зимного”. Там росте великий кущ бузку. В огорожі стоїть залізний хрест-пам’ятник, на якому напис: “Спи, брате, вічним сном”. Видно, що було фото, але знищене чи часом, чи злою рукою. Там же, над самим урвищем, стоїть могутня тополя зі збитим верхом, який, хоч мертвий, та не падає додолу. А нижня частина дерева живе і зеленіє, переросла мертву верхівку і гіллям своїм тягнеться в синє небо. Поруч під невеличким дашком, що видається здалеку грибом, висить дзвін із зруйнованої дзвіниці. Зруйована церква, скалічена тополя і дзвін стоять як пам’ятник безіменним нашим героям.

“СТЕП”

Після похорону курінний питав мене куди тепер поїду. Я сказала, що їду негайно на “Січ”, щоб з’ясувати у “Сосенка” все, що пов’язане з суперечливими його наказами, а також зустрітись із “Залісним”,

поділитись своїми сумнівами. Але мені не пощастило, бо “Залісного” там не було, а “Сосенко” відмовився дати пояснення. Сказав натомість, що прибув новий зверхник “Лівар”, який наказав, що коли він приїде, щоб я повернулась назад у “Степ” і всю свою сітку сконтактувала з курінним і сотенним. Тепер мої райони будуть у подвійному підпорядкуванні. Я здивовано запитала: “Та ж ви розпустили сотні!” Щось там собі пробурмотів під ніс і сказав, що сотні знову створені і діють. На моє прохання поговорити з “Ліваром” відповів, що його зараз немає. Він буде дуже сердитись, якщо, повернувшись, дізнається, що я не виконала його наказу.

Сперечатися з ним було зайвим. Я подумала: сконтактую все “Лівару” та “Залісному”. “Сосенко” і “Юрко” не дали мені навіть зайти у свій відділ. Особливо останній запевняв мене, що там усе гаразд, що “Тамара” добре справляється з роботою, щоб я провідала краще маму і там відпочила до вечора. Курінний тут, ввечері поїду разом із ним назад, а коли повернуся, то сконтактую розвідниць “Січі” з “Голубом”.

Напруження останніх днів минуло, і я відчула, що поранена і незагоєна нога знову починає дошкуляти. Відвезли мене до шпиталю, і лікар Варм висварив мене. Вичистив рану без наркозу, бо не було, і наказав мені менше рухатись. Помилась як слід, переодягнулась, відпочивала і чекала на курінного, якого чомусь не було. Приїхав за мною аж через два дні. А тим часом я навідалась до зброярів. “Борис” і “Козаченко” дуже зраділи. Хвалились, що закінчують ремонт гармати і поїдуть із нею у засідку на дорогу. Запрошували і мене з собою, їхатимуть вночі, а на світанку повернуться.

Мені було цікаво побачити все своїми очима. Я погодилась і вже навіть вместились на їхньому возі, коли до мене підійшов вістовий і покликав до штабу. Слідом за ним прийшли “Юрко” і “Миرون”. Останній, виявляється, за мною. Він уже готовий до від’їзду на “Степ”. Та я ще не тратила надії на зустріч із “Ліваром”. Але мені не щастило. “Юрко” знову сказав, що його немає. Мені тоді ще на думку не спадало, що це все робиться навмисне. “Миرون” наполягав, щоб вирушати негайно. Довелось швидко піти до мами попрощатись і пообіцяти “Козаченкові”, що поїду з ними іншими разом. “А куди ж це?” – поцікавився “Юрко”. – “В засідку на німців із гарматою. Я ще не бачила їх в дії зблизька!” – відповіла я. У відповідь він щось собі пробурчав під ніс. Прощаючись, був дуже улесливий.

Без особливих пригод ми прибули до Микулин. Довелось відпустити чергові вози – “стійки”, бо міст був спалений. Це зробили самі селяни, щоб забезпечити себе від нападу німців і

поляків. Скрізь по селах, як я вже зазначала, діяла самооборона. Ми якось перебрались по спалених балках через річку, вимазались в сажі. Доки станичний дав нам другу “стійку”, привели себе в порядок, почистились і помилися. Я залишилась у “Люби” на зв’язку, а “Мирон” поїхав у своїх справах. Обіцяв через день-два заїхати за мною, щоб разом поїхати в райони. Ще дорогою, як їхали назад, курінний сказав, що “Лівар” відмінив наказ про розпуск сотень і магазинування зброї. Ми засумнівались, чи взагалі був такий наказ.

З усіх моїх подруг у підпіллі “Люба” була найкращою, справжньою подругою і зустріла мене радо. Довго не могли заснути, розмовляли. Розповідала вона, як доводилось їй уникати зустрічей з карателями, що як скажені гасали по селах, гвалтували, убивали, грабували та палили хати. Селяни ховались де тільки могли: в льохах копали криївки, на городах. У хатах рідко хто ночував, хіба що дорослі, які вартували в самообороні. Ми з “Любою” ночували в хаті тільки вдвох. Я також розповіла їй про свої митарства.

Десь перед світанком нас розбудив тихий, але наполегливий стук у вікно. Це був “Стрілець” зі зв’язківцями. Їх за нами прислав “Омелько”. Виявилось, що ще звечора карателі оточили Топилище, а на ранок планували каральну акцію. Вдаючись до хитрощів, вони не зачіпали вартових самооборони. Досвід у таких справах карателі мали великий. Та “Стрілець” чудово знав місцевість і зумів зі своїми приповзти до нас полем, засадженим картоплею. Доки ми збирались, він зі своїми все ж устиг попередити людей та членів самооборони про небезпеку. Коли вони повернулись, то ми всі, обережно ступаючи, повзком вибрались за німецькі застави через Риковичі. Там ми попередили також самооборону й пішли в Старо-Порицьк до “Омелька”. З ним були зв’язківці з усіх районів.

На нічліг всі разом влаштувалися в одній клуні і виставили варту. Господарів будити не хотіли. “Омелько” мав кожух, усі інші – шинелі. Ми з “Любою” дуже змерзли. Світанки вже були холодні. Недовго думаючи, вона з “Омелька” потягнула кожух, а яз “Гайдамаки” шинель. Потім останній при кожній нагоді дразнив мене: “А пам’ятаєте, подруго, як ми з вами спали під однією шинелею?” Я червоніла і виправдовувалась як могла. Це викликало лише сміх і жарт.

Зранку ми з ним пішли у Стрільче польовими дорогами і стежками. Сотні були змушені часто міняти дислокацію після сутичок з карателями. Нам довелось багато їздити, обминати загани карателів. Нас було надто мало, зі мною всього сім осіб, щоб вступати у відкритий бій. Пересуватись доводилось ночами. Бувало і так, що по кілька днів були без їжі і води. Голодні, холодні, змучені, ми все ж

поступово посувалися в терені. Виходили з ворожого оточення або пробирались під самим носом у німців. Частіше пішки, ніж на возах. Осінь цього року була чудова. В багрянець і золото одягались ліси й сади, допікали вже холодні дощові дні та ночі. Але настрої, незважаючи ні на що, завжди був бадьорий. Справа, за яку ми боролись, додавала нам сили долати всі труднощі.

Хоч не так швидко, як планувала, а все ж передала своїх людей на двійці, трійці, четвірці, шістьці та одинадцятці. Залишалась одна п'ятірка, тобто Берестечківський район. Пробитись туди було дуже важко. Посилений гарнізон у Дружкополі на залізничній станції контролював безупинно всі дороги на п'ятірку. Доводилось пробиратися болотами та польовими стежками. Я була в гіршому становищі, ніж хлопці. Вони всі були у чоботах та шинелях, а я лише в легкому плащику і туфлях. До всього ще несподівано пішов дощ. Коли переходили через Лобачівку, напоролись на німецьку заставу. Довелось пробиватися. Добре, що була ніч, і вони не бачили, як нас мало. На щастя, не було ні вбитих чи поранених серед нас. З горем пополам, мокрі і змучені, добрались до розташування сотні "Вишні". Доки ми приводили себе у відносний порядок, викликали моїх людей. Та, на моє здивування, замість "Верби" прийшла "Ліда", а точніше дві "Ліди" – М. і П. Доповіли, що "Вербу" терміново викликала на "Січ" "Тамара". Я провела з ними короткий інструктаж: познайомила з курінним, сконтактувала з "Вишнею".

Полагодивши всі справи, ми збиралися вже пообідати і ввечері повертатись назад у Завидівщину, де мав дислокуватись штаб куреня і були підготовлені замасковані криївки. Та нічого не вийшло. Із трьох сторін нас атакували карателі. Почали обстрілювати з мінометів, коли наші застави примусили ворожу піхоту залягти. Обійшлося без втрат з нашого боку. Сотня зуміла відірватись від ворога.

"Вишня" дав нам парокінного воза. Разом із нами в дорогу вирушив господарчий сотні – "Батько" на своєму чимось наладованому возі. Їхали польовими дорогами. Ніч видалась дуже темною, та ще почався нудний, холодний дощ. "Мирон" віддав мені свою шинель, сам залишився в мундирі. Совість не дозволяла мені заволодіти цілою шинеллю. Ми накрились нею удвох. "Василько", що сидів з другого боку, також старався мене прикрити від дощу. Їхали полями. Часто доводилось зупинятися, бо у "Батька" рвалася упряж. Незабаром не допомагала і шинель, бо промокла. Потім пішла така дорога з рівчакми, що вози почали перекидатись, а ми – падати в болото. Мокрі, брудні, промерзлі, піднімали вози і їхали далі.

“Батько” дуже добре знав дорогу. Мабуть, німецькі вартові також поховалися від дощу, бо ми без пригод переїхали залізничну колію. Згодом знову їхали полями й вкотре перевертались. На цей раз я потерпіла найбільше. Перевернувшись, віз притиснув мої ноги до землі. Хтось, падаючи через мене, вдавив у болото коси. На довершення всього ще вдарили мене чоботом по лобі. Ні підвестись, ні крикнути я не могла, а коні боком сунули воза, мало не поламали мені ніг. Хлопці посхоплювались і почали мене шукати. Було темно, хоч в око стрель. Не відкриваючи рота, я застогнала. Хлопці зупинили коней і почали мене витягувати з-під воза. Переконавшись, що я ціла, поставили воза і, сяк-так всівшись, ми поїхали далі. І тоді курінний сказав: “Нехай вже нам, військовикам, доводиться терпіти всі незгоди, але за що молоді дівчата так мучаться? Ви – молодець, всі труднощі переносите нарівні з нами і не ремствуєте. А я думав, що ви випещена мамина донька. Дуже радий, що переконався в протилежному!” Мені, щиро кажучи, було приємно це чути. Я почала кепкувати з себе і зі стану, в якому ми всі опинились.

Незабаром зупинилися в Стрільчі біля дубового гайка, де було дві хати. Побачивши мене, господиня сплеснула в долоні і заходилась гріти воду. Хлопцям дала вмитись і відіслала спати в клуню на сіно, кинула їм кілька старих перин і кожухів, щоб зігрілись. Хоч які ми були голодні, але кожний хотів насамперед зігрітись і спати. Господиня розвісила мокрий одяг в клуні, а тоді вже взялась за мене. Незважаючи на мої протести, сама викупала мене в балії, помила голову, дала одягнути якусь довгу полотняну сорочку і загнала на теплу піч. Вона випрала мій одяг і білизну, а також розвісила, щоб скоріше просохло.

Зігрівшись, я швидко заснула. Вранці (пам’ятаю, що це була неділя) хлопці ще спали, господар чистив їхній одяг, господиня варила борщ, смажила курку і закінчувала ліпити вареники. Я, ковтаючи слину від приємних запахів, випрасувала свої речі і переодягнулась. Почала допомагати господині. Господар, виявляється, вартував усю ніч, пожалів стомлених хлопців. А зараз відніс їм вичищений одяг, попросив сусіднього хлопця повартувати, а сам пішов спати.

У хату прийшли хлопці і почали чистити зброю. Ми з господинею накрили стіл. Всі посідали і тільки-но взяли в руки ложки, як прибіг хлопець, що вартував, і сказав, що сім вантажних машин з карателями їдуть через хутори в наш бік. Хата, в якій ми перебували, була остання під лісом на пагорбку. Щоб не наразити на небезпеку господарів,

хлопці забрали зброю і причаїлись на узліссі. Я ж залишилась допомагати господині все прибрати зі столу. Така кількість страв і посуду могла насторожити німців. Упоравшись, я вже зібралась іти слідом за хлопцями, коли помітила на стіні бінокль, на вікні – замок від малярської гвинтівки та баночку з мастилом, а на лавці чийсь патронтаж. Все це забравши зі собою, я пішла в гайок.

Німці за порядком прочісували садиби і поволі пробирались до нас. Десь уже квичало поросся і кудкудакали кури. Я знала, що замок від гвинтівки, – “Батька”, бо тільки в нього була така гвинтівка, бінокль – “Мирона”, а чий патронтаж? Уявила собі, як зреагують “Батько” і “Мирон”, коли покажу їхні згуби. На узліссі нікого не було. Покликала стиха: “Батьку!” – “Я тут, дочко!” – почулося десь згори. Підвела голову і побачила, що всі сидять на величезному розлогому дубі. Так замаскувались, що помітити їх було неможливо, якби не відізнались. Зате вони могли добре спостерігати за дорогою і німцями.

Мене підхопили чийсь дужі руки, і я опинилася поруч із ними. Вже сидючи зручно на гілці, я, сміючись, запитала в “Батька”, з чого він збирається стріляти “Як з чого? Ось маю добру гвинтівку і з неї буду стріляти” – відповів. – “Але як?” – не вгамовувалась я. – “Добре подивіться на неї!” Коли він глянув, то все зрозумів. Я подала йому замок. Хоч не було всім до сміху, але, глянувши на збентежене обличчя “Батька”, ніхто не міг стриматись. Дякував якимось зняковіло. “А в мене ще децю є!” – сказала я і подала курінному бінокль. Він спаленів і стримано подякував. Кепкувати вже з нього не стала. Знайшовся і власник патронтажа.

Довго ми ще згадували цю пригоду. Німці, понишпоривши по хуторах, забрали кілька свиней та курей і від’їхали назад до Горохова. До хати, де ми ночували, не дійшли. Вони не любили без крайніх потреб наближатись до наших лісів. Лише після їхнього від’їзду господар покликав нас обідати.

Моя місія вже на “Степу” закінчилась і треба було повертатись на “Січ”. Подякувала господарям за гостинність і, тепло попрощавшись із хлопцями, я через село Завидів луками пішла на зв’язок в Топилище до “Люби”. Там уже було кілька тривожних повідомлень. Німці знову концентрували свої сили в Горохові, Локачах та на прикордонних заставах над Стрипою, починаючи від Крилова над Бугом, а далі в Шарпанцях, Лучицях, Тернах і аж до Миколаєва (близько Берестечка). Довелось ще затриматись і посилати своїх людей в місця концентрації. Розвідниці затримувались, я захвилювалась. Після останньої пригоди знову почала гноїтись і дошкуляти поранена нога. Вона розпухла, і я стала важко

ходити. Повернулись розвідниці не з пустими руками. Стали відомі плановані райони акцій. Повідомлення послала на “Січ” курінному. “Омелько” без охорони і зв’язківців не хотів мене саму відпускати. Казав, що скоро прибудуть із “Січі” зв’язківці і тоді з ними піду, а точніше поїду, бо ходити мені важко. Я погодилась. Чекати довелось кілька днів. Я нервувалась, але сама з хворою ногою вирушати не наважилась.

ЗНОВУ НА “СІЧ”. ШПИТАЛЬ

Пізно ввечері, коли ми вже спали, мене розшукав “Мирон”. Був якийсь мовчазний, сумний і чимось пригнічений. Сказав, що його викликали терміново на “Січ”, а мені негайно треба туди їхати. За мною приїде “Ворон” і відвезе мене. Як я не допитувалась у нього, що ж сталося, він відмовчувався. З його поведінки я відчула, що щось негаразд. Те, що сталося потім, було ще болючішим для мене. Прощаючись, він несподівано поцілував мене в чоло, руки і вибіг. Я від збентеження довго не могла прийти до тями. Після цього вже ніколи більше його не бачила. А коли через три роки зустрілася з “Любою” в таборах Воркути, вона мені дещо розповіла. Ще пізніше, десь наприкінці 1952 року, привезли сюди “Наталку”, і вона розповіла, що “Мирон” (Павло Скиба) загинув у бою десь на Радехівщині. Довгий час був просто невловимий для ворогів. Цілим виходив з найскрутнішого становища. “Якщо ми все це переживемо, то матимемо право стверджувати, що ми жили, боролись, а не існували покійно, як раби” – казав він. Це все сталося набагато пізніше. А поки що я з “Вороном” вирушала на “Січ”. Він дістав десь воза. Доїхали без пригод. Зранку я вже була в штабі “Сосенка”. Зустріли мене якимось дивно. “Сосенко” ніби жартома сказав, що чекав мене довго і вже чекати перестав, дізнавшись, що я вийшла заміж. Здивовано запитала: “То ж за кого ви мене віддали?” – “Як за кого? За “Мирона!” – відповів. Нічого не розуміючи, я дивилась на нього, але він більше нічого не пояснив. “Юрко” ж демонстративно не розмовляв зі мною, навіть не дивився в мій бік. Зайшла “Тамара” і офіційно, наче з незнайомою, привіталась, а потім сіла осторонь із блокнотом й олівцем.

Я нічого не зрозуміла. Відчула лише, що вони затіяли якусь провакацію. Сказала їм, що дуже втомлена, хочу з дороги відпочити і піду у шпиталь, бо з ногою щось погано. Лише тоді обізвався “Юрко”, що зараз, мовляв, треба дочекатися “Лівара”, а потім у мене буде доволі часу на все. Знову запанувала гнітюча мовчанка.

Я ще ніяк не могла зрозуміти, що ж сталося, в чому вони мене звинувачують, адже ніякої вини я не почувала за собою.

Нарешті зайшов до кімнати “Лівар”. Ми познайомились. Це був високий, широкоплечий, середнього віку чоловік. Високомірно задерши голову і досить-таки зневажливо глянувши на мене, стукнув закаблуками, відрекомендувався: “Командир загону імені Б. Хмельницького “Лівар”!” Я також назавала себе. Після того запросив мене й усіх сісти. “Тамара” хотіла вийти, очевидно, не до кінця втратила совість. Та “Лівар” сказав, щоб залишилась. Я могла лише здогадуватись, яку мені характеристику перед тим дали “друзі” “Лівару”. Я знала, що “Сосенко” ще за “Славка” затаїв на мене зло. В підлості й підступності “Юрка” вже ніяких сумнівів не мала.

Спочатку “Лівар” попросив доповісти про становище на “Степу”. Я коротко розповіла все. Помітила, коли доповідала, що “Лівар” якимось здивовано зиркав на “Юрка”. Коли ж закінчила, то “Юрко”, не відриваючи очей від столу, підленько всміхаючись сказав, що в нього є інші відомості. В районах я не була, все це вигадки. Весь цей час, що я була відсутня на “Січі”, як наречена “Мирона” провела з ним у його тітки в Квасові. Мало того, я самовільно поїхала з “Мироном” на “Степ” – теж мені закидали, казали, що я не викрила змови “Козаченка” з “Борисом”, і вони замість піти на засідку, втекли з гарматою до червоних партизан, і я начебто хотіла з ними тікати. Сиділа вже на возі і втекла б, якби вони не покликали мене до штабу. Сказали, що прихильно ставлюсь до колишніх військовополонених, які на той час були в УПА; “Мирон” заставляє своїх хлопців співати в мою честь “В горах грім гуде, хоч зима паде”. І нарешті запитав, чи ми встигли з “Мироном” обвінчатися.

Я була настільки приголомшена почутим, що в першу мить мені відібрало мову. Такої підлості й брехні навіть від них не чекала. Я вже не слухала далі, що говорив “Юрко”. Мене вразила підтасовка фактів. Правдою було те, що я хотіла їхати в засідку. Про їхній намір втекти не підозрювала. Цим повинна була займатись контррозвідка, а не я. Правдою було й те, що я багато уваги приділяла східнякам і кавказцям. Згадала також, що дійсно, коли ми, голодні та холодні, мокрі й брудні, пробивались через застави карателів, “Мирон” пропонував заїхати до його тітки в Квасів, де можна було б відігритись і привести себе в порядок. Його родину вивезли до Сибіру, але ми ні разу не їздили туди, а обсушувались і спали біля вогнища. З харчами завжди було сутужно, але якимось перебивались. Уважне братерське ставлення “Мирона” до мене я не вважала закоханістю. До мене так ставилися всі семеро, і ми всі

завжди були разом. Дійсно, він дуже любив співати цю пісню. Нас усіх здружила спільна робота, труднощі, небезпека. Та ось як усе перекрутив і висвітлив “Юрко”.

Спростувати всі ці безпідставні й образливі звинувачення було дуже просто і легко, варто лише неупереджено всіх допитати. Але що за людина “Лівар”, якщо доведеться мені з ним і надалі працювати? Тому поки що мовчала й чекала, як він сам буде реагувати на це все. Якщо він розумна і справедлива людина, то все ж повинен би хоч для проформи мене запитати, чи це правда. Але, на жаль, він мене нічого не запитав, і мою мовчанку сприйняв як підтвердження звинувачень. Почав читати нотації, але я вже його не слухала. Для мене вони перестали існувати як зверхники і взагалі чесні люди. За свою віддану працю, де доводилось ризикувати життям, не зважати на труднощі і небезпеки, я тепер одержувала “подяку”. Це був найстрашніший моральний удар у моєму житті, а головне – незаслужений. І від кого?! Від своїх! Мені важко описати все, що в цей час відчувала. Мною опанувала страшна зневіра. Незаслужена кривда, несправедливість важким тягарем гнітили душу. Мені не хотілося жити. Я легко могла б довести, що все це брехня. Виправдовуватись перед ними означало би визнати свою провину, а винуватою я себе не вважала.

Не кажучи ні слова, я розстебнула ремінь з кобурою і гранатою, поклала все на стіл перед “Ліваром”, повернулась і пішла до дверей. Не реагувала на оклик “Лівара”, який мені наказував повернутись. Несподівано в дверях зіткнулась із “Зимним”. Дізнавшись від “Ворона”, що я повернулась зі “Степу”, він поспішив у штаб, щоб детально ознайомитись із ситуацією, яка на той час там склалася. Зрадив, що побачив мене живою, а я коротко проінформувала його про все. “Зимний” запитав, куди я зараз піду. Відповіла, що в шпиталь, бо знову загноїлась рана. Попрощалась лише з ним, а коли виходила, “Юрко” мені нагадав, що я забула зброю. При “Зимному” ніхто не наважився мене затримати. Йшла лісом до маминого шпиталю наче сновиди. Мене зупиняли знайомі, щось говорили, запитували, але я нічого не чула і не розуміла, казала їм, що дуже втомлена, і йшла далі.

Відчула, як хтось мене взяв за плечі і добре струсонув. Це був “Марко”. Запитав, що зі мною? Йому нічого не могла розповісти, сказала, що дуже втомлена і болить нога. “Ти якась дивна. Такою ще ніколи тебе не бачив! Давай підвезу до шпиталю!” – сказав. Мама також звернула увагу на мій стан. Я відмовлялася страшенною втомою.

Хірург Варм висварив мене і почав чистити рану. Фізичного болю я не відчувала, душевний був набагато сильнішим. Лікар дивувався з моєї витримки. Поклали мене на ліжко. Зібрала всю силу волі, щоб якимось ненароком не розплакатись перед мамою і розповісти їй про все. Це і для неї було б важким ударом. Все переносила в собі. Чому і за що так підло повелись зі мною?! Відповіді не знаходила. Зрозуміла це пізніше, після зустрічі із “Залісним”.

Лежала майже тиждень. Мене провідували друзі, подруги і, звичайно, всі вільні від варту кавказці просиджували цілі дні біля мене, аж мама почала сердитись за це. Якимось приїхала “Оксана”, “Мотря” і “Люся”. Увірвався в палату узбек “Микола” (“Дівчона”, як його називали). Прийшов похвалитись трофейним “шмайсером”, якого голіруч здобув у бою. В лісовому шпиталі були лише важкопоранені, а легкопоранені разом із медперсоналом були розташовані в пустій колонії Чеснівка біля Домінополя. Німці якимось напали на Свічівську Вульку, а це створило загрозу і для Чеснівки. Чота УПА й охорона шпиталю наважилась на відсіч. “Микола” просив кріса в пораненого, але той не дав. Казав, якщо німці прорвуться, то він не буде мати чим оборонятись. Розсердившись, “Микола” пішов із чотою без зброї. Заліг біля озброєного повстанця, і коли німці пішли в атаку, вихопив кріс із рук повстанця, вбив німця, поповз до нього й забрав “шмайсера”, патронтаж, гранати і, сяк-так замаскувавшись, відкрив з флангу вогонь по ворогові. До нього приєдналася й охорона, змусили німців відступити. Нашим дісталась трофейна зброя.

Рана майже затягнулась. Я почала ходити. Дедалі важче було приховати від мами свій душевний стан. Коли мене провідала “Раїда”, на той час окружна провідниця жіночої шістки замість “Марійки”, яку направили на північ, то я попросила її, щоб умовила мою маму відправити мене в філіал шпиталю на Мочулки. “Раїда” пояснила мамі, що там медперсонал принагідний і краще буде, коли я трохи полежу там і пригляну за всім. Мама погодилась. Коли вона їхала в штаб “Січі”, то я напросилася з нею.

На Вовчаку, неподалік штабу, нас зустрів “Залісний”. “Ото добре, що зустрів вас. Нам треба поговорити.” Мама поїхала далі. Я обіцяла зайти за нею в штаб. “Залісний” досить сердито запитав: “Чому ви не розповіли правди “Лівару”? Він же людина нова і вас зовсім не знає.” – “Тому що він не запитував мене про те, як було насправді, а зразу ж почав читати нотації!” – відповіла я. “А мені розповісте, як було?” Звичайно, я розповіла щиро, хоч і не могла скрити душевного болю

від такої несправедливості. Та виявилось, що він сам про все добре знає. “Мирон”, “Василько” та весь почет віднайшли “Залісного” і попросили його втрутитися і зняти з мене безпідставні звинувачення. За свою мовчанку і впертість довелось і від нього вислухати докори та досить довгі нотації. Але це були докори справжнього друга. Я навіть вдячна йому за це. Пробував умовити мене повернутись назад, сказав, що про це його просив “Лівар”.

Якось на одній із нарад, де крім штабу “Січі” був “Залісний”, “Клим” та інші референти обласного проводу, постало питання про організацію аналогічної розвідувальної сітки на теренах “Крим” – “Кавказ”. Туди входили райони: Турійський, Любомльський, Головнянський (тепер Старо-Вижівський), Матіївський (Луківський), Шацький, Заболотівський, Ратнівський, Седлищанський, Ковельський, місто Ковель, Камінь-Каширський, Маневецький та Голобський.

У північних, великих за територією районах, села розташовувались далеко одне від одного. Наведу для прикладу, що у Володимир-Волинському районі було 76 сіл, а вдвічі більший Камінь-Каширський район мав лише 38 сіл. Крім німецьких гарнізонів всієї залізниці, через кожних 500 метрів були споруджені бункери. В охороні були румунські, мадярські війська та литовський батальйон. Польських “пляцувок” також вистачало. Вони досить часто нападали на українські села. Крім того, в Ратнівському і Заболотівському районах часто дислокувались червоні партизани. Вони приходили з Білорусії. На нашій території активних дій проти німців не проявили.

Отож, розвідувальну сітку треба було там обов’язково і терміново організувати. Вирішили туди послати людину з нашої округи, обговорювали кандидатури. “Сосенко” з “Юрком” в один голос почали дуже мене вихвалити. Казали, що сітка, яку я створила, працює бездоганно, маю досвід організаторської роботи, авторитет, і, що моя кандидатура підходить найбільше для цього. Втрутився “Залісний”, сказавши, що “Орися” організувала тут сітку добре, підбрала і вишколила людей, тож нехай і залишається в терені, а туди пошлемо “Тамару”.

Переконавшись, що мене не вмовить повернутись до “Лівара”, “Залісний” несподівано запитав: “Ну, а до мене підете працювати?” Без вагання дала згоду. Домовились, що коли зовсім вже вилікуюсь, то він забере мене до себе. На той час служба дислокувалася в селі Ревушки. Я призналась йому, що, будучи в депресивному стані, хотіла вбити “Юрка”, “Сосенка”, а потім і сама застрелитись. Тільки думка про горе мами часом стримує мене від такого вчинку. Він аж

відсахнувся, пильно глянув на мене і якимось злобно сказав: “Коли б ви так вчинили, це було б доказом нечистого сумління, вашої вини. Викиньте дурниці з голови і не смійте про таке навіть думати!” Його сердечність, чуйність і доброзичливість благодібно впливали на мене. Я й раніше знала, що він мій найкращий друг. Через день мама відвезла мене на Мочулки. Там були лише легкопоранені, всього дванадцять повстанців. Медперсонал складався з фельдшера “Богуна” з Локач, його дружини медсестри, санітарки Ніни С., кухарки “Галі” (дівчинка років дванадцяти, полька, сирітка). Кухарка скаржилась мені, що бунчужний, який видавав щоденно продукти харчування, недобросовісно відноситься до своїх обов’язків. За нормами – як особовому складу підрозділів, а не шпиталеве. Ось я і взялась для початку з ним воювати.

Крім філіалу, в приміщенні школи знаходилась ще і підстаршинська школа. Командиром її був “Морозенко”, старший брат “Орленка”, з яким згодом мені довелось багато подорожувати. Політвиховником був “Донець”, веселий і дотепний хлопець із Прикарпаття. Після теоретичних занять і муштри курсанти часто провідували поранених, приносили гітару, співали пісні. “Донець” проводив із ними бесіди, до яких підключалась і я. Біля шпиталю у Чеснівці на випадок термінової евакуації були постійно чергові “стійки” з добрими кіньми.

Одного разу, коли в якійсь справі я прийшла в Чеснівку, мама попросила мене привезти свіже масло і мед із села Твердині. Кавказці з охорони наввипередки пропонували їхати зі мною, щоб назад привезти “стійку”. Доки вони сперечались, татарин Сергій Михайлович схопив гвинтівку і під’їхав возом. Я поїхала з ним. Насос від ровера він якимось пристосував до гри, наче сопілку, і вигравав свої протяжні мелодії. Ми виїхали під вечір. При виїзді з лісу нас зупинив вартовий. Дізнавшись про мету нашої подорожі, порадив заїхати до школи і в чергового штабу взяти пароль на цю ніч. Виявляється, що знову мельниківський загін прийшов до нас, але на цей раз їх на “Січ” не пустили, і він розташувався неподалік Мочулок, у Мирославці. Отож, увечері нас можуть затримати.

Подякувала за пораду і поїхали до штабу. Замість того, щоб піти самій за паролем, я нерозважливо послала “Сергія”. За кілька хвилин почувся вереск: “Білий, іді скорей, мене хотят арестувать!” – і на ганок вискочив “Сергій”, лаючись, а за ним з дружним реготом повискакували чергові. Мене наче вітром здуло з воза, помчалась виручати “Сергія” з халепи. А сталось ось що. Черговий штабу і писар нудьгували, аж тут з’являється “Сергій” і каже: “Дай бистро

пароль! Белий едет в Твердиня!” – Хлопці захотіли пожартувати й сказали: – “Ніякого паролю не дамо! А тебе і “белий” посадимо до льоху!” Я висварила хлопців за такі жарти, взяла пароль, і ми поїхали далі.

Рана затягнулась, і я вже досить добре могла ходити. Ми з медсестрою частенько ходили в Осекрив до священика, який мав велику бібліотеку, позичати книжки. Виникла потреба знову піти в Чеснівку за медикаментами. Коли я прийшла, то мама саме їхала в штаб “Січі”. Попросила допомогти їй. Нашим фірманом був “Сашко” – завгосп, колишній полонений, росіянин, без лівої руки. День чи два до того наші знову в засідці добряче поколошматили німецьку колону, й німці вислали літаки, щоб розбомбити Вовчак, де був штаб “Січі”. Значної шкоди бомбардування не причинило. Згоріла лише одна стодола та вбили коня. Бомбовоз полетів після цього назад, а винищувач кружляв.

Ми їхали лісом і не дуже зважали на цей літак. У штаб приїхали вже після бомбардування. На складі одержали все необхідне і повертались назад. Коло самого лісу на нас напав винищувач, поливаючи кулеметним вогнем. Коні злякались і помчали в ліс. “Сашка” наче вітром здуло з воза, я й не побачила коли. Ми з мамою теж зіскочили й кинулись під прикриття товстих сосен. Десь хвилин п’ятнадцять продовжувався цей обстріл з повітря. Коли вже літак відлетів, ми пішли шукати воза і “Сашка”. Воза знайшли швидко, прибіг нарешті захеканий Сашко. На мої кепкування відповів, що дуже боїться літаків, бо саме під час такого обстрілу на фронті втратив руку.

Через кілька днів зранку ми почули вибухи бомб у напрямку сіл Дажва і Новий Двір. В обідню пору “Сокіл” з СБ одинки привіз до нас на двох підводах поранених із тих сіл. Мені чомусь запам’ятались середніх років чоловік, поранений трохи нижче ключиці, та дві дівчинки. Старша, десятирічна, була поранена в ногу, друга – мала не більше трьох років, її рука трималась лише на шкірці біля ліктя. Дитинка була напрочуд гарненька, з білявими кучериками і великими голубими очима. Невимовно боляче було дивитись на муки тих дітей. “Богун” зробив усе, що було в його силах, та порадив відвезти їх до мами. Поранених нагодували і напоїли, а вранці я сама відвезла їх у Чеснівку. Гріфель і Варм зайнялись ними. Я затрималась, щоб дізнатися про наслідки операцій. Варм сказав, що жити будуть усі троє, але найменшій дівчинці мусили ампутувати до ліктя руку.

Почало сутеніти, коли я сама поверталась лісом назад. На душі було важко. Дівчатка, а особливо менша, та ця жадлива дорога, по

якій ми везли поранених, стояли перед очима. Лісова дорога петляла поміж деревами. Ями, кореневища хитали возами на всі боки, причиняючи біль пораненим, хоч я старалась їхати обережно. Втішало лише те, що будуть жити.

Поступово краса і велич нічного лісу зачарували мене. Золота, багряна осінь вступила в свої права. Пахло грибами, живицею і ще чимось, притаманним тільки осінньому лісові. Цвів вереск, що наче рожевий килим вкривав землю на галявинах. Холодне місячне світло химерними візерунками пробивалось через густі крони струнких сосен і ялин, падало на просіку і галявини. Я наче потрапила в чарівну казку, ступала повільно, боячись сполохати і порушити цю урочисту тишу і красу.

Зненацька почувся спів: “Боже, вислухай благання, нищить недоля наш край. В єдності сила народу, не дай загинуть в ярмі. Волю України, щастя і долю дай їй.” Дужі чоловічі голоси співали вечірню молитву. Це були курсанти підстаршинської школи. Благання, туга, біль не тільки в лісі, а по всій скривавленій сплюндрованій і окраденій Україні. Лунав із неба, із землі. Далі йти в мене не стало сил... Спершись на стовбур сосни, я наче закам’яніла. То за минулим, за вами, мої щирі, віддані, хороші друзі, моєї юності. Хто скаже мені тепер, де ваші безіменні могили? Де знайти ці горбики, під якими сплять вічним сном вірні сини України? Над багатьма їх і немає. А скільки тих безіменних могил на далекій холодній чужині, у вічній мерзлоті тундри, в безмежній тайзі? Я пам’ятатиму всіх вас доти, доки б’ється моє серце. Єдине, чого віками бракувало нашому народові – це єдності. Свідомість того кривавить мою душу і серце.

Тоді я пізно повернулась до шпиталю. При світлі місяця нарвала невеличкий букетик блідо-рожевого вереску. На узліссі, де завжди стояв вартовий, було людно. Мінялись вартові. Поцікавились, чому і звідки так пізно йду. Розповіла, як зачарував мене їхній спів. Запитали і за квіти. Відповіла, що дуже їх люблю і завжди любитиму, бо нагадуватимуть мені цей чарівний і неповторний вечір, цю молитву. Ті, що змінились з варти, провели мене до шпиталю. Він був ближче до лісу, ніж школа. Я довго не могла заснути в цю ніч.

Того ранку, як і всі інші, котрі я провела в шпиталі, завжди знаходила на підвіконні, біля якого стояло моє ліжко, свіжий букетик вереску. Як не старалась дізнатись, як не допитувалась, хто мені їх кладе, але так і не дізналась. Всі курсанти заперечували і навіть дивувались. Та з хитруватих усмішок я здогадувалась, що знають. А, може, навіть по черзі це робили. Як би там не було, але мені було дуже приємно.

Через кілька днів черговий школи приніс мені ґрипса від “Лівара”, в якому він писав, що маю прибути в штаб, де планувалась нарада всіх моїх районових, тому моя присутність необхідна. Я відповіла, що після того, що сталось, не вважаю себе працівником його штабу. Йдучи на нараду, по дорозі до мене заїхали районіві одинки і двійки. Я була вдячна їм за увагу. Сказала, що більше з ними не буду працювати. Переходжу на північ на іншу роботу. Вони були здивовані і висловили жаль з цього приводу. Після закінчення наради, від’їжджаючи в свої райони, розвідниці гуртом відвідали мене. Хто не зміг приїхати, написв мені лист. Я такої уваги не сподівалась, була тим приємно зворушена.

Оповідали, що коли запитали у “Юрка”, де я, він відповів, що така для них уже вмерла і згадувати про неї не варто. “У вас є тепер “Тамара” – нова зверхниця”, – сказав. Та дівчата на це не зважали! Я ж, слухаючи це, з усіх сил стралась бути веселою, безтурботною, хоча в душі жаль мені назавжди розлучатись із ними. Дехто в листах просив мене забрати їх до себе, коли вже влаштуюсь на новій роботі. Не хочу лукавити, мені було дуже приємно це чути і читати.

“Верба” лишалась у мене на ніч. Жалілась на “Юрка” і “Тамару” – поводять себе дуже нетактовно по відношенню до неї і всіх підлеглих. Навіть у начальній справі не дозволяють заходити в їхню землянку, а “Юрко” виходить з неї і так приймає звіти і повідомлення. “Верба” була розумною, освіченою дівчиною і краще, ніж хто-будь бачила всі недоліки в теперішній роботі. Тому просила, щоб забрати її обов’язково до себе. Мало не плакала, розповідаючи про приниження своєї гідності та інші неподобства. Прощаючись на другий день з нею, я пообіцяла забрати її до себе. Напевно, я виконала б свою обіцянку, якби не обставини, які згодом склалися. Та про це пізніше.

Вона ще кілька разів відвідувала мене, радилась у деяких питаннях з роботи. Приїжджали й інші. Я радо допомагала їм у всьому. Знала, що, допомагаючи районовим, я допомагала спільній справі, а не “Тамарі” (тепер уже “Юльці”) чи особисто “Лівару”.

Закінчилось це все тим, що “Тамара” (“Юлька”) розвалила всю роботу, і “Лівар” усунув її, а згодом і “Юрка”. Громом з ясного неба був для мене ґрипс від неї, в якому писала, що нарешті зрозуміла, що справитись з такою відповідальною роботою їй не під силу. Пропонувала повернутись до своєї праці, а вона, як і раніше, буде виконувати все, що доручу їй. Я не відповіла нічого. Надто свіжою була ще несправедливо нанесена мені образа. Тепер, згадуючи все й аналізуючи, я не впевнена, чи правильно зробила, що не повернулась.

Але тоді твердо вирішила не повертатися в штаб “Лівара”, а йти на північ, де важче, і небезпека більша. “Орлик”, що лишився в нашій окрузі на місці “Залісного”, і з яким ми були давно знайомі, також просив мене лишитись у нього і організувати розвідувальну сітку для СБ. Та мої амбіції, може, й недоречні, взяли верх.

“Лівар” зробив ще одну спробу порозумітись зі мною особисто. Але необачно прихопив зі собою “Юрка”, і це зіпсувало всю справу. Одного недільного надвечір’я сиділи біля хати поранені. До них прийшли вільні курсанти, принесли гітару, співали, а я акомпонувала їм. До нас приїхало кілька вершників, серед них – “Лівар” з “Юрком”. “Юрко” підійшов до нас. Привітався з узлісся і, підійшовши до мене, облесливо усміхаючись, простягнув руку для привітання: “Подруго, з вами хоче поговорити без свідків ваш зверхник. Ось він там чекає на вас!” “Юрко”, його облеслива усмішка викликали в мене таку огиду, що я встала, демонстративно заховала руки за спину і сказала: “Вибачте! Руки вам не подам, бо у мене короста. Свого зверхника серед прибулих не бачу. А якщо командир загону УПА “Лівар” хоче зі мною розмовляти, то нехай покаже контактуючий ґрипс від “Залісного”. З вами ж розмовляти не буду ні за яких обставин”.

Хоч я розуміла, що поведжусь нетактовно і зухвало, але стриматись не могла. Знітившись, “Юрко” повернувся до вершників, і вони від’їхали. Присутні при нашій розмові були дуже здивовані і нічого не розуміли. “Донець” сказав: “Це ж був сам командир “Січі”. Чому ж ви так нечемно з ними повелися?” “Богун”, фельдшер, мовчки підійшов до мене, взяв мою руку: “Покажіть-но мені цю коросточку!” Після цього випадку мене залишили в спокою.

В ШТАБІ “ЗАЛІСНОГО”. ПОЛІССЯ

Через кілька днів я дістала наказ від “Залісного” прибути до нього в Ревушки. Сердечно попросившись з усіма, я пішла в Чеснівку попроситись з мамою і забрати свій скромний гардероб. Мама дала “стійку”, яка відвезла мене в Ревушки. По дорозі випадково зустріла свою шкільну подругу, а тепер районуву загальної жіночої сітки, Галю Березовську. Домівка її була поруч із домівкою “Залісного”. Вона гостинно запропонувала мені пожити разом з нею. В останньому ґрипсі “Залісний” писав, щоб в разі його відсутності, влаштувалась у будь-якій хаті. Він сам мене знайде. На той час він і “Орлик” були десь в терені. До нашої домівки часто забігала донька господині, де розташувався був “Залісний”. Звали її Надею. Від неї я й дізналась, що в домівці зараз тільки один хворий

на ангіну “Омелько” – колишній начальник окружного зв’язку, тепер очолює військову службу безпеки.

Маючи досить вільного часу, я товаришувала Галі під час її мандрівок в терені. В цей час повернувся “Залісний”, але не заставав нас удома. Від Наді знала, що вони шукають якусь “Орису”. Ще за їхньої відсутності залишила в домівці ґрипса, в якому сповістила, що я вже в Ревушках і чекаю наказу відійти на північ. Та у них були важливіші справи, і вони знову виїхали в терен. Діставши соди і стрептоциду, я пішла провідати “Омелька”. Зрадів, звичайно, але говорити не міг, лише шепотів. Казав, що вони, тобто “Залісний” і “Орлик”, шукають мене, а коли дізнався, що я в сусідній хаті, то сміявся, що не знайшли. Мають повернутись через кілька днів. Попросила в господині теплої кип’яченої води, всипала туди соди і заставила “Омелька” полоскати горло.

У цей час зайшов і доповів про прибуття на місце служби колишній чотовий “Чорноморець”, якого я обманула, коли пробралась у Стрілецьку. Побачивши мене, на півслові замовк, розгубився і почервонів, як дівчина. “Омелько” здивовано дививсь то на нього, то на мене, нічого не розуміючи. Та бравий вояка скоро оговтався і закінчив рапортувати. Чотового сотні УПА відправлено в розпорядження “Омелька”. Нічого не підозрюючи, “Омелько” послав його до нас. Будинок моїх господарів був великий, трикімнатний. Там же тимчасово, крім нас з Галею, поселились три майбутні працівники військової безпеки. Через кілька днів вони мали їхати на спецвишкіл. “Чорноморець” кулею вилетів із кімнати, діставши дозвіл “Омелька”.

Коли ми залишились удвох, “Омелько” запитав, чому то так розгубився “Чорноморець?” Я відповіла спокійно: “Певно, згадав полицники, які дістав у свій час від мене”. Омелько просив розказати коли й за що. Я розповіла, що коли приїхала на Крать, господиня допомогла мені остаточно позбутися вошей, які залізли до нас із “Чумакової” шинелі. Викупавшись і переодягнувшись, я лягла впоперек ліжка, де повинна була спати з її дочкою. В хаті було темно. Мій несподіваний приїзд і весь клопіт зі мною, очевидно, перешкодив дівчині вчасно вийти на побачення до “Чорноморця”. Отож, привозившись зі мною, вона все ж нишком вийшла з хати і, мабуть, розминулася з ним. А йому теж, певно, набридло чекати, і він прийшов до кімнати. Коли зайшов, я подумала, що це повернулася дочка господині. Він підійшов мовчки, сів біля мене, схопив в обійми і почав цілувати. Від несподіванки і такої нахабності в першу мить я розгубилась. Отямившись, випручалась і почала

бити його по лиці й куди попало. Схопила ліхтарик і направила світло на нього, а потім на себе. Тоді він зрозумів свою помилку і почав вибачатись. Та я, задихаючись від образи і злості, шипіла, як змія. Бідний “Чорноморець” вже не шукав дверей, а виплигнув у вікно, що, на його щастя, було відчинене. Я вслід пригрозила, що пожаліюсь “Сосенкові”. Зранку почалась нарада, потім напад німців на Стрілецьку, і вже було не до того. А тут знову зустріла його, тому він так розгубився. Я, звичайно, розповіла “Омелькові” у відповідних інтонаціях, він аж задихався від сміху, так що прорвався налив у горлі. Дала знову теплий розчин соди пополоскати горло і, на наше здивування, він почав розмовляти нормальним голосом. Жартома казав, що я виликувала його, жалів “Чорноморця”, що той так обпкся і, певно, буде мене обминати десятою дорогою. “Та ж ви його послали на ту домівку, де тепер тимчасово знаходжусь я!” – сказала йому. Він ще більше розвеселився.

Якось увечері я читала своїм господарям книжку “Як посварилась баба Палажка з бабою Параскою” з “Кайдашевої сім’ї” (її колись мені подарував на згадку “Косар” з підписом “Орисі”). Зайшла до нас Надя і попросила в мене почитати. Я дала. Цю книжку в неї побачив “Залісний” і відразу ж запитав, де вона її взяла. Надя відповіла, що в сусідній хаті у нової подруги. Тоді він, звертаючись до “Орлика” і “Омелька”, сказав: “От, чоловіче (це була у нього така примовка бабська), конспірація так конспірація! Я ж її скрізь шукаю, а вона спокійненько сидить у мене під боком і не обзивається!” Згодом напівсердито і напівзахоплено додав: “Зараз піду і всиплю їй як слід! Та поки він прийшов, вбігла перелякана Надя і розповіла про почуту розмову. Боялась, що дістанеться мені на горіхи через неї, а точніше через книжку, яку вона сама взяла. Слідом за нею прийшов сам “Залісний”, сердито мені вичитав, а побачивши Надю, сказав: “То і ти у змові з ними? Чекай, доберусь ще й до тебе!” Бідна Надя прожогом вискочила з хати.

Коли ж удавано чи насправді пересердився (думаю все-таки вдавано), насамперед поцікавився чи взута й одягнена. Обіцяв якнайшвидше доставити мого кожуха, який зберігався у тітки, а потім приніс теплий вовняний светер. Вирішив, що мої черевики ще можливі. Та не так легко було передати з міста кожух. Галина осінка була теплішою, і вона запропонувала мені помінятися. Я дуже вдячна їй за це, завжди згадувала і згадую Галю з особливою теплотою.

Потім прийшла збентежена Надя і допитувалась, чи дуже сварив мене “Залісний”, бо казав “Орлику”: “Зараз піду накручу добре вуха тій малій конспіраторці!” Я заспокоїла її, що все обійшлося. Як

тепер розумію, всі вони надто поблажливо ставились до мене. На їхньому місці я би так не панькалась.

Згодом ще декілька разів заходив “Орлик”. Він не тратив надії, що передумаю, не піду на Полісся, змальовував усі труднощі і небезпеки, які там на мене чекають. Я вважала, що варто йти туди, де більша потреба. Думала, що тут діє і залишається добре налагоджена сітка. Не припускала, що “Юлька” так скоро розвалить її. Та й “Лівар” теж виявився невдалим командиром. Як дізналася згодом, на “Січі” почався розлад. Наприкінці січня 1944 року, завдяки бездарності “Сосенка” й “Лівара”, не змогли відстояти “Січ” від червоних партизан.

Перед самим моїм відходом на північ віднайшов мене командир охорони шпиталів капітан “Ашот” і привіз нам від мами вовняні панчохи, рукавиці і ще деякі дрібнички. Розповів, що під постійним тиском німців скоро шпиталі також відправлять на північ, бо залишати поранених у небезпечній зоні було б злочином. Тоді ще ніхто не підозрював його у зраді. Це через безпечність, безвідповідальність та легковажність “Сосенка”, який в обороні “Січі” доручив йому окрему ділянку, не підкріпивши своїми. Ашот, бажаючи реабілітуватись перед червоними, пропустив їх на своїй ділянці, і вони вдарили в спину повстанцям. Пізно восени шпиталі були передислоковані в село Овлочин Турійського району. Та це все сталося пізніше, і я знаю про це лише з розповідей інших.

Якраз на північ ішов ще один друг, тому “Залісний” вирішив мене відправити з ним, а кожух згодом передати. “Орлик” зміг мені вручити його щоправда лише восени 1944 року.

“Залісний” дав мені контактуючий грипс до “Гонти” – окружного СБ – на “Крим – Кавказ” та зв’язківця. Провів на зв’язок, де чекав цей друг, з яким йти разом. Прощаючись із “Залісним” в цю осінню, холодну, вітряну і дощову ніч ні він, ні я не припускали тоді, що бачимось і розмовляємо на рідній землі востаннє. Відчула дружній, міцний потиск його руки, чула останні турботливі настанови. Він краще знав і розумів, що тепер мене чекає більш небезпечне і важке життя, яке було доти.

Коли на “Степу” – “Січі” ми мали справи з німецькими карателями, польськими “пляцувками” та власовцями, то тепер ще додаються червоні партизани та мадярські залоги, які охороняли залізниці Любомль – Ковель та Брест – Ковель. Через кожні 500 метрів уздовж залізниці були бетонні укріплення, доти (або як тоді називали “бункри”), обладнані важкими кулеметами, пристосованими для кругового обстрілу. Тому перебратись через залізницю завжди доводилось із боєм.

По дорозі ми ще заїхали на зв'язок "Січі". Зв'язківець мав забрати пошту на північ. Випадково або ж спеціально там на мене чекала "Верба". Прощаючись, дуже просила забрати її якнайскоріше до себе. Зайшов "Лівар". Побажав мені також щасливої дороги. Видався мені іншим, ніж при першому знайомстві, якимсь більш людяним, від зарозумілості не лишилося й сліду. Я теж чемно подякувала за побажання. Незважаючи на мої протести, "Верба" одягнула мене у велику бурку. На мить, лише на одну мить мене огорнув жаль розлуки.

Фірман без пригод завіз нас на зв'язок в Миляновичі і повернувся назад. Далі пробиратись треба було пішки. Бурку я повернула. Переднювали в Миляновичах. У межах села Гупали перебрались через залізницю. В Кошарах Нових знову взяли воза, доїхали до Красноволі. Потім пішки перейшли залізницею Ковель – Брест. Там курсував бронепоезд, час від часу обстрілюючи придорожні кущі і гайки. Тільки один раз ми попали під обстріл з бронепоезда, коли вже перебігли залізницю. Та кулі пройшли над головами. Зв'язковий добре знав дорогу, і ми вскочили в якийсь рівчак неподалік села Рудники.

Тоді вже лежав сніг. У селі за залізницею ми взяли сани й поїхали до окружного зв'язку в Облапах (типово поліського села). Багато чого я побачила вперше в житті. Тут люди жили набагато бідніше, ніж на Горохівщині та Володимирівщині, але були дуже щирі й привітні. На зв'язку я попрощалась зі своїми супутниками. Інший зв'язківець повіз мене в Кукуріки, колишнього Головнянського району, до "Гонти". Як завжди, залізницю в Гридьках ми перейшли вночі. Нам пощастило, бо десь годину перед нами там із боєм проходив загін "Кубіка"²⁵ і добре налякав мадьяр, так що вони тихо сиділи в своїх бункерах. А назагал вони тільки вдень проявляли своє героїство, коли у селян грабували харчі.

Трудно сказати, чим саме, але я якось відрізнялася від місцевих. На відпочинках селяни з цікавістю дивились на мене й випитувались, як живуть люди в південних районах. Цікавились, яка там земля, що на ній родить. Зітхаючи, казали, що, мабуть, там росте гарна пшениця. Мені спочатку було дуже важко звикати до їхніх страв, що варилися в чугунках у печах, які пахли димом. Хати були побудовані з кругляків, зашпакльовані клоччям або мохом. Часом вони були оштукатурені й побілені всередині. Були й глиняні домівки, що

²⁵ Зінчук Тихін – "Архип", "Кубік", "Ромб" (1909–1946). У 1944–45 рр. – командир сотні, бригади "Соборна Україна" (ім. Вовчака). 1946 р. – референт зв'язку ПЗК ("Москва", "Хмельницький", "Ліс"). Сотник УПА від 7.3.1946 р.

подекуди, найчастіше в кухнях, зустрічались і в нас на півдні. Майже у всіх одяг був домотканий. Взуття їхнє – постולי з лика чи шнурків. Вечорами в кухнях на припічках горіли смолисті скипки, скупі освітлюючи приміщення. Але привітність і щирість поліщуків перекривала все. Йшли через Шайно, величезне село Смідин зі своїми знаменитими на всю округу кутками – Сорочим, Воронім, Коршуновим (назви четвертого не запам'ятала), через Сьомаки й Рудню, яку напередодні мого приїзду палили поляки з німцями. Прибула на зв'язок в Кукуріки. Починаючи від Смідина, ми їхали вдень. Я з цікавістю спостерігала за зміною ландшафту. Він дуже відрізнявся від звичних для мене південних районів. Там – розлогі поля, зрідка ліси чи гайки. А тут – болота й чагарники, ліси у воді, часом на пісках, луки. Рідко попадались села без садочків, переважно осикові або соснові ліси й знову болота. Подекуди були невеличкі клаптики землі, обгороджені тичками, схожими на тини; на спеціальних помостах і під дашками стояли стіжки із сіном. Сани однокінні, з дугою.

Якийсь дивний, невимовний смуток і туга охопили мене. Ні, я навіть на хвилинку не жаліла, що приїхала сюди. Як казали мені потім жартома, проміняла пшеничники на їхні ячмінники. Просто там, на півдні, я залишила все знайоме, друзів. Тут опинилась одна серед незнайомих мені людей, з якими тепер доведеться жити і працювати. Мимоволі сплили на думку слова з вірша Дмитра Фальківського (Левчука):

Очерет мені був за колиску,
В болотах я родився і зріс.
Я люблю свою хату поліську,
Я люблю свій зажурений ліс.

А поліське похмуре болото?
Півполісся вода залила,
Тільки де-не-де хутір самотній,
Тільки де-не-де клаптик села.

Своєрідна і водночас якась сумовита ця краса Полісся. Тут майже не бачиш парокінної упряжки в саях чи возі, як у нас. В постолах ходять майже всі. Вміння взутись у них – це теж непросто. Треба спочатку вміло огорнути ногу домотканим полотном, але так, щоб ні один рубчик не муляв ноги, потім взути постולי з лика чи сплетені з грубого мотуззя, і знизу вгору нахрест переплести всю

ногу шнурками майже до колін. Згодом я також навчилася їх взувати. Навчилася і прясти на коловоротку та ткати на кроснах.

Це все було пізніше. А тепер я сиділа на зв'язку й чекала свого новго зверхника “Гонту”. Я не хвилювалася. Знала, що працюємось. Була впевнена, що “Залісний” вміло підбирав собі людей. “Гонта” прийшов не сам, а з своїм заступником “Вороном”. “Гонта” – вчитель із Ковеля чи з одного з сіл, розташованих під Ковелем. Іван Демчук – був вище середнього зросту, середнього віку, русявий, з карими допитливими очима. Зодягнений був у селянський кожух, чомусь видався мені маломовним. “Ворон” – Олександр Никитюк – навпаки життєрадісний, жвавий, балакучий. Середнього зросту, але кремезний, брюнет, родом із Турійська. Його брата Бориса (“Березу”) вбили німці. Звичайно, про це все я дізналася набагато пізніше. А зараз ми познайомились, і я вручила “Гонті” контактуючий ґрипс від “Залісного”. Змінивши терен праці, довелось міняти і псевдо. Тут я стала “Санею”. “Гонта”, читаючи ґрипса, декілька разів ледь помітно усміхався і скося поглядав на мене. Хоча “Ворон” намагався відвернути мою увагу балачками про дорогу і пригоди, але я помітила, як реагував “Гонта” на ґрипс. Думала, яку ж то характеристику дав мені “Залісний”. “Гонта” досить доброзичливо віднісся до мене, сказав, що десь через тиждень прибудуть з районів підібрані кандидатури на районових розвідниць. Їх уже підбирають районові референти СБ, і ми зможемо розпочати вишкіл. А поки що призначив мені у заступниці “Пріську”, яка добре знала терен, володіла непогано німецькою мовою. Він сказав, що це смілива, розумна дівчина, і я буду задоволена нею. Тоді вона виконувала якесь завдання. Коли повернеться, то її відразу направлять до мене.

Маючи вже гіркий досвід з “Тамарою” (“Юлькою”), я зустріла “Пріську” досить насторожено. Проте при ближчому знайомстві з нею переконалася, що мої страхи даремні. Вона виявилася хорошою, відданою помічницею. Завжди весела, бадьора, смілива і доброзичлива, вона допомагала мені швидко освоїтись у незнайомому терені. Після першої розмови “Гонта” відвів мене на квартиру, де я почала укладати план і писати конспекти для майбутнього вишколу. “Гонта” схвалив мою програму й доповнив лише деякі деталі. Я бачила, що він нею задоволений.

Повернулась із завдання “Пріська”, і нас познайомили. Вона виконувала таке завдання: на залізничній станції Матіїв (тепер Луків) гарнізоном охорони міста й залізниці стояв батальйон литовців. Наші шукали контакту, щоб одержати зброю і провіант зі складів.

Власне “Пріська” познайомилась із командиром батальйону і нав’язала з ним відповідні контакти. В кінці грудня 1943 року “Пріська” сконтактувала курінного “Лисого” з командиром батальйону литовців. Він передав УПА всі запаси провіанту, значну частину якого становив цукор, усе військове спорядження, що знаходилось на складах станції, зброю і т. п., а литовський батальйон перейшов у підпілля. За допомогою наших зв’язкових пішли через Білорусію до себе в Литву. Перелякані вчинком, німці поспішили поставити на їхнє місце мадярів.

Моє знайомство з “Пріською” відбулося так. На мою домівку прийшла висока, струнка, русява дівчина із зеленкуватими очима, круглолиця. Зодягнена в короткий козушок, на голові вишнева хустка в квіти, темна тепла спідничка, чобітки. Сказала, що “Гонта” її направив у моє розпорядження, і що її домівка поруч із моєю. Я помітила, що вона простуджена, мала температуру. Порадила лягти в ліжку і обіцяла зайти ввечері.

Та в цей вечір зайти не вдалося. Треба було зі зверхником обговорити деякі організаційні справи. На другий день познайомилась із окружним “Шварцом” та окружною провідницею жіночої сітки “Світланою”. Остання ж відразу заявила, що відбирають кращих дівчат у свою сітку, і намагалась дати мені вказівки щодо моєї роботи. Я ж чемно, але становчо дала їй зрозуміти, що втручатися в мою роботу не дозволю нікому, звичайно, крім безпосередніх моїх зверхників. Таким чином, наші відносини зі “Світланою” стали натягнутими. Смерком я пішла до “Пріськи”. В неї була ангіна, висока температура, і вона лежала в ліжку. Над нею чаклував сивий дідусь, даючи пити якісь настої з трав. Коли він пішов, ми почали розмовляти.

Раптом відчинились двері і в кімнату влетіли три постаті, наче буря. Ми сиділи в потемках і лише на фоні вікна бачили, що їх три. Рідко в кого були нафтові лампи. Світили лише на кухнях, на припічках палили заздалегідь приготовані сухі смоляні скалки. До нас наблизилась висока, неповоротка, як медвідь, постать у великому кожусі і запитала з галицьким акцентом: “Прісько, де ви тут є? Що з вами, яка потрібна допомога?” Врешті він віднайшов її в ногах і почав питати дещо про литовців. Я сиділа в головах, то мене він не помітив. Голос, акцент та галаслива поведінка нагадали мені про сутичку на Краті. Я майже не сумнівалась, що це курінний “Лисий”. Начальник штабу “Буря” і сотенний “Богдан”, віднайшовши лавку під вікнами, сиділи мовчки, не втручаючись у розмову. Накінець “Лисий” запитав, чи “Пріська” бачила своє нове начальство, і яке воно? До мого прибуття “Пріська” була тимчасово

закріплена до його куреня як розвідниця, а що з дорученою роботою справлялась добре, то він був настроєний не віддавати її мені. “Прісія”, опинившись у досить незручному становищі, лише щось заперечливо бурмотіла, коли він грозився в мій бік.

Очі його потроху звикли до темряви, і він помітив мене: “Хто тут біля вас?” – запитав у неї. “Моє нове начальство! – весело відповіла вона. – Знайомтесь!” Тут уже не стрималась і я. “А ми вже давно знайомі! – відповіла я. – Познайомились на Краті влітку, де ви досить категорично висловили свою думку про “бабство”. Не кажучи ні слова, “Лисий” схопив мене за руку і потягнув безцеремонно до вікна, в якому відбивались червоні відблиски від заходу сонця та було трохи видніше від снігу. Я ж інстинктивно вільною рукою вхопилася за “Прісію” і почала гнівно протестувати проти такого безцеремонного поводження зі мною. “Прісія” вхопила мою руку і не випускала. Розсердившись, я сказала, що вони обоє просто навіжені, що переламають мені руку. Тоді “Буря”, який досі мовчав, здогадався засвітити сірником. “Лисий” побачив моє сердите лице і відпустив руку. Він також упізнав мене. Не дивлячись на його галасливу і безцеремонну поведінку, образливої грубості все ж у ній не було. Та незважаючи на це, я удавано сердилась на нього. Він вибачався, і ми почали розмовляти вже серйозно. Загалом це був кмітливий, діловий, знаючий свою справу вояк. Він ознайомив мене з ситуацією на терені, який займав його курінь. У деталях розповів про розташування всіх ворожих опорних пунктів, їхню кількість, озброєння і т. п. Виявилось, що становище тут набагато складніше, ніж на півдні. Вкінці він висловив надію і побажання, що в майбутньому я буду ділитись із ним розвідданими. Вже не згадував, що не віддасть мені “Прісію”. Він знав, що воювати зі мною марна справа. Я пообіцяла “Лисому” задовольнити його прохання. Це його влаштувало. Попрощавшись, військовики пішли. Я попросила “Прісію” висловити свою думку про них. “Лисого” і “Бурю” вона охарактеризувала позитивно, про “Богдана” сказала, що він якийсь слизький, викликає в неї антипатію. Пізніше, коли мені довелось більше спілкуватися з “Лисим”, я переконалась, що це була щира, порядна, чесна людина. Я бачила справді його батьківську турботу про своїх стрільців, а тому змінила про нього думку на краще. Одного разу сама була свідком такої сцени. Прикрившись шинеллю, один стрілець сам латав свої штани, які буквально розлазились у руках. Це побачив “Лисий” і віддав йому свої запасні штани. Було відомо, що в нього самого гардероб був скромний. Його любили і шанували всі його стрільці.

Незабаром “Гонта” повідомив, що прибули дівчата з дванадцяти районів. Місто Ковель було 13-тим районом. У нашу округу входили такі райони: Турійський, Матіївський, Любомльський, Головненський, Шацький, Заболотцівський, Ратнівський, Седлищанський, Ковельський, Камінь-Каширський, Маневецький, Голобський. Із кожною майбутньою районною розвідницею я і “Гонта” розмовляли окремо. Вишкіл проводили в селі Стара Гута. Він тривав десять днів. За цей короткий час я старалась передати всі свої знання з теорії і практики розвідки. Мені допомагав “Гонта”. Звичайно, цього було замало для вишколу розвідників, але час і обставини не давали нам кращих можливостей.

Після закінчення вишколу ми обговорили форму звітування та отримування зв'язку за непередбачуваних обставин. “Гонта” признав, що я добре ознайомена з методами розвідки, особливо, коли навчила дівчат досить простого шифрування.

Незабаром наша новостворена розвідувальна сітка почала працювати, однак не так чітко і злагоджено, як на півдні. Умови праці були важчі. Тут, крім німців і їхніх помічників – мадяр, поляків, власовців, були ще червоні партизани, банди дезертирів. Їздити по терені було небезпечно. До того ж, північні райони за своєю територією були дуже великі, населених пунктів, тобто сіл, було мало. Великі вологі ліси та болота, погані дороги часто затрудняли пересування.

Перед самим Різдвом 1944 року “Гонта” мусив послати когось у Ковель, щоб дізнатись про плани каральних акцій, що мали провести німці у деяких селах. У Ковелі “Гонта” мав добре законспіровану людину, якій були доступні секретні документи СД. Цю людину знала “Пріська”. Отож, я повинна була з нею познайомитись і домовитись про справи на майбутнє. Крім того, пора вже було знайомитись із тереном. І хоча “Гонта” прямо не сказав цього, але я зрозуміла, що він хотів, щоб я поїхала до Ковеля і Різдвяні свята провела в нормальних умовах. Правду кажучи, крім чорного хліба, картоплі, квашеної капусти, грибів, часом молока та пирогів з горохової муки, начинених вареним горохом, скупом помазаних олією, іншої їжі в нас не було. Сир, розведений солодким молоком, до вареної в мундирах картоплі подавали як великий присмак. Він мав декілька назв: омачка, таркавка, тицянка і зиркуля. Правда, був іще делікатес, що звався “клочча”. Одного разу, коли зі зв'язковою повернулись із терену, добряче промерзнувши та зголоднівши, господиня нас послала на гарячу піч, щоб зігрітись. Вона бідкалася, що не сподівалась нас і нічого не

зварила. Має лише свіжий хліб і “клочча”. Запитала чи будемо їсти. Я вагалась, бо не знала, що відповісти. “Клочча” у нас звали залишки від конопляного чи лляного прядива і, отже, я ніяк не могла уявити собі, як можна їсти клоччя. А що були голодні, то не відмовлялись, тільки переглядались між собою, бо і для зв’язкової це була незнана страва. Яке ж було наше здивування, коли вона подала нам у горнятках узвар із диких яблук, груш та ще якихось лісових ягід, заправлений медом. Потім я поцікавилась, чому узвар називають “клоччам”. Господиня пояснила, що коли його варять у печі, то зверху, щоб не пригоріли фрукти і не налетіло ватри й попелу, дерев’яну покришку прикривають мокрим клоччям. Ось тому так називають узвар.

До Ковеля нас “Гонта” відправив із охороною. Вона складалася з трьох осіб. До Красноволі ми дісталися вночі. Там взяли свіжу парокінну підводу. Вона нас довезла до залізничного переїзду навпроти села Дубове – передмістя Ковеля. На цій ділянці залізниці завжди курсував бронепоезд і обстрілювали з нього все, що видавалось німцям підозрілим. Ризикувати господарем, що нас підвіз, і кіньми ми не могли – відпустили їх перед переїздом. Ми все одно попали під обстріл. Однак уже після того перебрались через колію і заглибились у невеличкий гайок. Цим гайком ми добралися в село до хати далекого родича “Пріські”.

Там усі разом провели Святий вечір. На цій же вулиці, сто метрів у сторону міста, знаходилась школа. Вона, за словами господарів, була наче кордоном між німцями і повстанцями. Саме ж приміщення школи було нейтральною територією. Молодь села деколи там влаштовувала танці, на які наважувались приходити німці, часом і наші повстанці. Звичайно, повстанці мали про всяк випадок заховану під одежею коротку зброю і гранати. Бували там і розвідники червоних партизанів. Дубове, отже, було вигідним місцем для зв’язку з Ковелем та пунктом спостереження за передислокацією німецьких військових частин, а також транспорту. Тому було заборонено порушувати конспірацію і чинити будь-які акції проти німців на території цього села. Німці, можливо, здогадувались, що там наші люди. Але оскільки терористичних актів із нашого боку і червоних партизан там не було, то німці не робили наступів на хати й не вели розшуків. Хоча й почуття повної безпеки також не було. Траплялося, що відчайдухи, будучи на танцях, дозволяли собі, наприклад, на запитання німців чи тут є партизани, відповідати по-українськи, що він стоїть перед тобою і прикурює у тебе цигарку. На щастя, мови відчайдухів німці не знали, а наші

дещо розуміли по-німецьки і користались тим, адже кожний учив німецьку мову в школі.

У знайомого “Прісі” ми довідались, що до Ковеля прибули СС в кількості 3,5 тисячі осіб. У Дубовій була розташована частина СД. Її штаб знаходився в хаті родича “Пріськи”, до якого нам необхідно було зайти. Ми вирішили, що підемо до церкви на перший день Різдва, а тоді буде видно, як діяти далі. Охорону лишили на домівці, де ночували. Домовилися, як виконаємо завдання, відразу повернемося, щоб вони весь час були напоготові. В церкві ми зустрілись із родичем. Він запросив нас до себе. Не викликаючи підозри, туди могла прийти потрібна нам людина з Ковеля. Родич послав свого сина, щоб наш знайомий прийшов. Нам казали, що німці зі штабу СД господаря ні в чому не підозрювали. Покладаючись на його чесність і порядність, ми прийняли запрошення і пішли з ним. Зустріч із потрібною людиною відбулась після обіду на другий день у домовленому місці. З обережності я не погодилась, щоб зустріч була в хаті, де ми гостювали. Друг С., з яким мене познайомила “Пріся”, пообіцяв нам дістати всі необхідні матеріали й доставити на домівку, де була наша охорона. Він дотримав свого слова.

Дім родича “Прісі” був великий, мурований, розділений на два помешкання з окремими входами. Частину дому з виходом на вулицю займав штаб СД. Вона складалася з двох кімнат і коридору. Там постійно стояв вартовий. Обминаючи велике подвір'я з півночі, ми опинились у тій частині дому, в якій мешкав господар. По дорозі домовилися, що ми його племінниці з Седлища, які приїхали в гості на Різдво. Так він нас і відрекомендував штабістам. “Пріська” добре володіла німецькою мовою і розмовляла з ними. Зовнішністю ми з нею були чимось наче схожі. Я ж удавала, що зовсім не знаю і не розумію німецької мови. В такий спосіб думала почути щось цікаве, коли в кімнаті не буде “Пріськи”, а вони розмовлятимуть між собою. І взагалі, як вони реагують на нашу присутність.

Обставини склались так, що господар був змушений запросити штабістів, майора і капітана, до столу. Очевидно, побачили нас через вікно і прийшли, щоб познайомитись із “фройляйн”. Господарю нічого не залишилось, як їх запросити. Вони принесли зі своєї кімнати ром, шоколад, цигарки. Розмову вела передусім “Пріська”, що була нам за перекладача. Німці поводитись ввічливо. Пили небагато. Ми з “Пріською” від спиртного категорично відмовились. Казали, що дівчата у нас не п'ють. Німці не наполягали.

Потім за звичаєм ми почали колядувати. Німці теж наспівували мелодію і все просили “Прісю” співати ще. Я вже згадувала раніше,

що в неї був дуже приємний голос. І тут у мою “Прісію” вселився бісик. Зухвало зиркнувши на мене, почала співати з такими словами: “А у Берліні весело живеться. Небо і земля, небо і земля від зривів трясеться. Ангелики літають, бомби скидають, місто розрушають, з землею рівняють, чуда-дива виправляють”. Німці насторожились, переглянулись між собою і попросили перекласти слова на німецьку мову. “Бітте” і “берзецен” звучало скоріше як наказ, а не прохання. Ця несподівана витівка могла погано закінчитись. Я уважно слідувала за виразом обличчя німців і думала, який же вихід знайде “Пріська” з такого становища. Але вона ні на мить не розгубилась. Мило усміхаючись, підійшла до ялинки і сказала по-німецьки, що на Різдво в Берліні дуже гарно, що літають ангелики – і показала ангелів на ялинці, що кидають бомби – і знову показала кольорові скляні кульки на ялинці. Німці від такого пояснення захоплено заплескали в долоні. Зовні виглядало, що цілком задоволені перекладом. Та мені здалось, що якийсь сумнів у них все ж залишився. Я твердо вирішила, що наодинці дам їй доброго прочухана. Незабаром німці подякували за гостину і почали прощатись.

У штаб вночі до нас прийшли капітан і майор і через “Пріську” переказали, що змушені піти, повернуться через кілька годин. Якщо хтось прийде до штабу, то нехай подзвонить за номером (дали папірець із номером). Біля штабу стояв вартовий, а решта вояків була розташована в сусідньому будинку. Коли виходили, то попросили мене замкнути за ними двері на ключ і не вимикати світло в штабі. Вікна були закриті віконницями.

Я не мала вже сумніву, що нас перевіряють. Насторожувало те, що на столах лежали якісь документи, карти, в сейфах стирчали ключі. В кутку кімнати стояв “кулемет”, на стіні висів “машинпістоль”, як ми звикли скорочено називати “МП”. Така безпечність офіцерів СД не могла бути випадковою. Нас, очевидно, перевіряли, але чому так примітивно і грубо? Чому мене попросили замкнути двері, дозволяючи пройти через кімнату, в якій розмістився штаб? Могли ж самі їх замкнути і вийти через помешкання господарів? З кімнати, в якій ми сиділи, просили дверей у їхню кімнату не замикати, щоб було чути, як стукатимуть знадвору у двері. Нам уже з “Пріською” було неможливо вислизнути з будинку. По-перше, настав комендантський час, і вулицями ходили “штрайфи” – патрулі. По-друге, наше раптове зникнення у такий час поставило б під загрозу господарів і всю Дубову. Це спричинилось би до втрати можливості мати і надалі свої пункти

спостереження та зв'язки з Ковелем. Це було б рівнозначно провалу. “Пріся” вже сама зрозуміла, що переборщила. Сам господар також дивувався такій “довірливості” німців і почав непокоїтись.

Було вже дуже пізно. Ми почали роздягатись і вкладатись спати, коли знадвору почали сильно гримати у двері. Відчиняти пішла я і через двері запитала “Вер іст да?” У відповідь почула: “Гештапо!” – “Вартен”, – сказала я і відімкнула засувки та повернула ключ у дверях. Мене відразу засліпило світло ліхтарика, скерованого просто в мое лице. Мимоволі відступила в освітлену кімнату. Гасячи ліхтарик, за мною слідом увійшов високий військовий у чорному гумовому плащі. На кашкеті – череп зі схрещеними кістками. Був дуже брудний і втомлений. Сердито запитав, де офіцери, і, що я тут роблю. Виручила “Пріська”, щось почала пояснювати йому, а я мовчки простягнула папірець. Здивовано озираючись, він попросив води умитись і почав дзвонити по телефону.

Доки принесли воду, до помешкання вже прийшли капітан і майор. Вони щось йому доповідали і називали його “герр оберст”. Нам вони подякували за воду і замкнули до себе двері. Чути було, як, умиваючись, новоприбулий щось сердито і збуджено говорив. Потім постукали і повернули мильницю, мило й рушник. З уривків розмови ми зрозуміли, що їхній ешелон розбомбила радянська авіація, і є багато жертв. Добре, що я ні до чого не торкалась на столах і не підходила до сейфів. На другий день німці вітались і розмовляли, ніби нічого не сталося.

Незабаром ми знову пішли на побачення із С., який вручив нам обіцяні матеріали. Ми могли повертатись до своїх. Коли прощались із господарями, на кухню несподівано зайшов майор і сказав, що нас проведе. Поцікавився, як і чим ми добираємося до Седлищ. “Пріська” відповіла, що на околиці Дубової нас чекає підвода, куди приїхали також родичі в гості, і ми поїдемо разом. Сказав, що проведе нас до підводи. Думали, що встигнемо втекти від нього, як піде за шинеллю. Але коли вийшли на вулицю, він уже стояв і запинав гудзики на шинелі. Нам нічого не лишалось, як іти в його товаристві. На довершення всього взяв нас попід руки.

Склалась непередбачувана ситуація. Ми не знали, як відкараскатись від нього. Повести його туди, де чекали наші, ми не могли. Тоді довелось би його ліквідувати або забрати зі собою. Нас бачили німці і місцеві. Це грозило розправою родичеві “Пріськи”. Доки з нею стурбовано перемовлялись, що з ним робити, ми дійшли до школи – умовного кордону. Далі він із нами не пішов.

Вибачився і сказав, що далі не піде, бо там можуть бути партизани. Він чемно попросився і пішов назад. Ми полегшено зітхнули і, дочекавшись, коли він повернув на центральну вулицю, швидко пішли до своїх. Наші супутники вже були готові в дорогу. Коли ми розповіли їм про “кавалера”, то вони жартували, казали, що забрали б його. До своїх на Кукуріки дістались без пригод.

Тут знову бідній “Прісьці” дісталось на горіхи, але це не дуже її бентежило. До такого вона звикла. Я поцікавилась, як “Гонта” і “Ворон” провели Різдво. Вони переглянулись між собою, і “Ворон” відповів: “Перший день ми постили, а на другий день їли шоколядні торти!” А насправді їли чорний хліб з олією. Мені стало якось незручно. Я святкувала по-справжньому, а вони були голодні.

Поступово розвідка налагоджувалась. Можна було вже більше знайомитись із тереном. Одного разу “Гонта” повідомив, що незабаром відбудеться велика нарада цілого Волинського краю. Будуть звітувати референти всіх служб, починаючи з районних до окружних і обласних. Нарада відбудеться в приміщенні школи села Стара Гута в Головнянському районі (тепер Старовижівський район). Безпеку всіх прибулих організував “Гонта”. “Лисий” також виділив кур’єрів-розвідників від себе і навколо поставив застави. За близькими ворожими гарнізонами необхідно було посилити нагляд. Усі мої розвідниці працювали з напруженням. Тут вже нам було не до їжі та сну. Ми з “Гонтою” заздалегідь прибули в Стару Гуту, зайнявши під домівки дві хати на південному краю села. З віддалених районів на цей час “Гонта” стягнув своїх людей, а я своїх.

Розташуванням прибулих зайнявся “Православний”²⁶ і “Шварц”. Мені на той час “Гонта” виділив невелику бричку з парою добрих коней. Я по кілька разів на день їздила нею на окружний зв’язок в Кукуріки за поштою. Назустріч мені тягнулися цілі валки прибулих на відправу. Часом зустрічались знайомі з “Січі – Степу”. Зустріла “Марка” і моїх друзів “Хмару”, “Комара” з Горохівщини. Два останні колись, як уже писала, невдало пожартували зі мною, і тепер я хотіла взяти реванш. Та без відома “Гонти” не могла цього зробити. Розповіла йому про “жартівників”, він посміявся і пообіцяв зробити їм пробну тривогу на хуторі, де вони розмістились. Хлопці повискакували в білизні, але зі зброєю в руках. Я стояла за клунею, і вони мене у темряві не бачили. Вони навіть не припускали, кому

²⁶ П’ятигорик Микола – “Віктор”, “Гай”, “Православний” (місце і дата народження не відома – 1946). У 1944–45 рр. – керівник інтендантського відділу ЗГ “ЗЗ” (“Завихост”). У 1945–46 рр. Референт СБ, провідник Берестейської округи (“Ш”). Поручник СБ від 22.I.1948 р.

завдячують тривогу. Та я не була задоволена собою за цю витівку. Тепер вважаю, що ця “помста” була зайвою.

Якось надвечір їхала на зв'язок дуже швидко. Назустріч мені на Стару Гуту їхала валка саней із підпільниками. На повороті я швидко смикнула віжки вправо і, о сором, бричка моя перекинулась, накривши мене. Вона ж була на суцільних полозах, і повертати треба було обережно. Але тоді я ще цього не знала. Добре, що хоч коні стали. Я була покарана за свою зарозумілість. Хотіла показати, як вправно керую кіньми, і, от маєш, лежу під бричкою і не можу вибратись з-під неї. Почувся дружний регіт, зарипів сніг під чобітьми тих, хто поспішав мені на допомогу. Підняли і поставили бричку, обтрусили мене від снігу, питали чи не потовклась і пояснили, що різко повертати бричку не можна. Подякувала за допомогу й поїхала далі, лаючи себе за необережність. Було дуже соромно, я злилась на себе і на весь світ.

Прибула на зв'язок саме тоді, коли окружний зв'язковий про-водив інструктаж зі своїми підлеглими, які стояли перед ним у шерензі. До цього я з ним особисто не була знайома, знала лише, що всі звуть його “Далековидом”. Я була впевнена, що це його псевдо, і, привітавшись, звернулась до нього: “Друже “Далековид”, у мене термінова справа. Ось мої повноваження!” Подала ґрипс від “Гонти”. Він одразу прочитав ґрипса. Ми відійшли вбік, домовлялись про збільшення зв'язківців у деяких районах та їхні маршрути до моїх людей. Всю пошту на мою адресу і “Гонти” він мав негайно слати нам на Стару Гуту. Я дала йому адреси. В розмові з ним я кілька разів уживала “Друже Далековид”. На початку розмови він був дуже ввічливий, а потім відповідав досить сердито, весь червонів. Я не розуміла в чому справа й здивовано запитала: “Чому ви, друже “Далековид”, стали зі мною розмовляти таким тоном?” Якщо до цього часу серед зв'язківців чулись окремі пирскання і смішки, то після мого запитання вибухнув нестримний регіт. Я дивилась на них усіх і нічого не розуміла. “Далековид” поспішив віддати нашу пошту і випровадив мене не дуже чемно, заявивши, що він зайнятий. Вже на ґанку я чула, як він картав своїх підлеглих за щось. Забігла ще на домівку, щоб забрати дещо зі своїх речей, і в сутінках повернулась до “Гонти”. По дорозі до мене підсів один з охорони, і я поцікавилась у нього чи “Далековид” завжди такий сердитий і невірноважений. Він мені відповів, що “Далековидом” його дражнять, а псевдо у нього інше. Вручаючи “Гонті” пошту, запитала, яке у “Далековида” псевдо. “Гонта” сказав, що псевдо “Січовий”. То чому ж його дражнять “далековидом?” Мені було дуже неприємно, що і я так його називала. Вирішила, що при першій же зустрічі привселюдно вибачусь перед ним. Невдовзі

трапилась така нагода. Він сказав, що так і думав, що робила це ненавмисне.

“Гонта” розповів мені історію “Далековида”. Трапилася вона тоді, коли свідома частина української поліції, діставши в руки зброю, пішла від німців у загони УПА. Серед них був і “Січовий”. Одного весняного ранку, коли він стояв на варті, охороняючи сон свого відділу, помітив під лісом у тумані, що там щось рухається. Вирішив, що то на них ідуть німецькі карателі. Підняв тривогу, все метушився і кричав: “Далековид! Дайте мені далековид!” Згодом, коли туман розвіявся, виявилось, що під лісом пасеться велика отара овечок, яких він прийняв за німців. Із того часу й став “Далековидом”. Дісталось ще тоді і від розвідників, які попластунськи проповзли велику відстань по росі і замість німців побачили отару, що мирно паслась під лісом.

Цілий тиждень, коли проходила відправа, “Гонта”, “Ворон”, “Пріська”, я та інші майже не спали. Вночі доводилось перевіряти застави, чергувати в нашому штабі, приймати повідомлення з районів. Здебільшого можна було поспати кілька годин зранку, а потім знову в дорогу. Яюсь пізно вночі, повернувшись із перевірки сектора, я застала на своїй домівці кілька незнайомих людей, які наполягали, щоб мої помічниця та зв’язкові залишили приміщення, бо тут зупиниться “Єрбей”. Я прийшла саме в розпалі суперечки, коли сам “Єрбей”, уже немолодий, середнього зросту, в окулярах, вимагав покунути домівку. Не знала, хто він, тому не сперечалась, а пішла до “Гонти” і доповіла про вимоги “Єрбея”. Справа була в тому, що він своєчасно не зміг прибути на відправу і залишився без домівки.

Всі будинки були зайняті. “Гонта” прийшов зі мною і запропонував йому пошукати собі десь інше приміщення. Тоді “Єрбей” змінив свій вимогливий тон на прохаючий. Просив дозволу залишитися у нас. Хата була велика, і він особливо нам не заважав. Тим більше, що приходив лише на нічліг зі своїми помічниками чи охоронцями.

Ця людина справила на мене неприємне враження і все ж заставила мене часто згадувати про себе. Яюсь уранці господиня подала на сніданок пшоняну кашу. Ми їли мовчки за одним столом. Мовчанку порушив “Єрбей”, запитавши у моїх дівчат, скільки разів треба мити пшоно перед тим, як варити кашу. Одна відповіла – два рази, інша – три. “А ви як думаєте?” – запитав він у мене. “Мити доти, доки не буде чисте!” – спересердя відповіла я, бо все ще сердилась на нього за його безцеремонне вторгнення і зарозумілий тон. “Із вас буде добра господиня”, – відповів. Він старався всіляко загладити свою попередню грубість. Відправа закінчилась, він від’їхав, і більше

ніколи я вже його не бачила. Але й донині, коли доводиться мити пшоно, чомусь мимоволі на думку спливають сказані слова.

Із “Залісним” не вдалось мені тоді поговорити. То він зайнятий на відправі, то я в роз’їздах. Переказав лише через “Гонту”, що коли закінчиться відправа, то можу поїхати на кілька днів відвідати маму зі сестрою в Овлочин. На той час шпиталі “Січі” були розміщені там. Лише коли всі роз’їхались, ми полегшено зітхнули. “Гонта” дав мені паролі, сани з парою коней і дозволив три дні пробути у мами. Їхала я сама. По дорозі захопила мене ніч. Часто перепиняли варто-ві з самооборони по селах. Десь між Олеськом і Ставочками я зустрілась із районним господарчим Турійського району. Коли дізнався, куди я їду, переконував мене не вирушати вночі. Охорона шпиталів – кавказці, які нічого й нікого не визнають і не пропускають, особливо вночі. Дуже сердився на них, бо і його, господарчого цього району, змушували лежати в снігу, доки не прибуде командир застави. Інших аргументів не брали до уваги. Казали: “Твоя ідьот, моя стреляет. Ложись!” Тому всі районні референти хоч і злились, але вважали за краще обминати Овлочин.

Проте я все ж таки наважилась їхати вночі. По-перше, у мене було мало часу. По-друге, надіялась, що вони мене впізнають, і ніяких ускладнень не буде. Коли почула оклик: “Стої, хто їдет?!” – я відповіла: “Чорний, то я!” За мить почула радісний крик: “Ребята, іді скорей, наш білий пріехал!” І за кілька хвилин мене оточили кавказці, радісно вітаючи і вигукуючи: “Білий, гдє так долго пропадал? Почему не ехал к нам?!” Поговоривши з ними, я попросила, щоб показали мені квартиру мами.

Татарин Сергій сів на сани, забрав у мене з рук віжки і повіз у двір, де жила мама. Там, крім мами, вже всі спали. Видно, серце підказувало, що приїду. Вона і сестра дуже зраділи зустрічі. Господиня заходилась готувати мені вечерю. Розмовляли майже до ранку. Мама розповіла, чому і за яких обставин довелось переносити шпиталі. Була загроза, що більші сили німців наскочать на “Січ”. Після бою у Свічівській Вільці, яка недалеко від Чеснівки, де на той час знаходились шпиталі УПА, штаб “Січі” вирішив вислати їх у більш безпечну місцевість. Вибір упав на Овлочин. Незважаючи на осінню дощову ніч, готувалися до виїзду. Це, звичайно, було не так просто. Крім поранених повстанців, необхідно було взяти харчі, устаткування, весь медичний та господарський інвентар. На вози, постелені сіном, клали по одному важкопораненому, деякий інвентар і харчі. Легкопоранених садили стільки, скільки вдавалось. Ледве вмостились на п’ятдесяти возах і вирушили на північний

захід. Охорона розділилась на авангард і ар'єрґард, пильно стежачи за дорогою.

Їхали дуже обережно, старались не робити шуму. Німецькі гарнізони і польські “пляцувки” в окремих пунктах знаходились за 1,5-2 кілометри. Переправлялись через річку Турію вбхід. Міст наші вже давно знищили, щоб ним не скористалися німці. “Ашот” був у авангарді, Сергій, татарин, верхи весь час носився від голови колони до хвоста, слідкуючи, щоб ніхто не відстав по дорозі або ж не заблукав у темряві. Він же керував і переправою. Коні і вози розмісили мокру від дощу землю і переправлялись було важко. На біду, один віз, на якому лежав важкопоранений, а біля візника – головки капусти, при виїзді з річки на крутий берег розпався. Передок із капустою коні потягли вгору на берег, і вона посипалась у болото, частково у воду. Задок покотився у річку, а поранений в одній білизні опинився у воді. Ковдра, якою був укритий, також зсунулась у воду. Поранений якимсь чином став на ноги, розкинувши руки. На щастя, його відразу ж підхопив Сергій і виніс на берег. Витягнули і задок воза, з'єднали з передком. Пораненого роздягнули, натерли спиртом, завернули в суху ковдру і вкрили кожухами, щоб зігрівся, та поклали на іншого воза. Більшість капусти біліла в болоті або ж поплила. Меткий Сергій використав її як орієнтир у темноті на місце переправи. Коли вози один за другим обережно в'їздили в річку, він присідав і командував: “Направленіє на капусту!” Багато ще мама розповіла мені тоді. Зранку всі кавказці, вільні від чергування, прийшли відвідати мене, поговорити. Це була остання моя зустріч із ними всіма, крім Сергія. А на далекій півночі через кілька років ще з одним довелось зустрітись. Дбайливий догляд і сердечність медперсоналу поступово повертали життя і здоров'я пораненим повстанцям.

В Овлочині на цей час також була розташована моя “Люся”. Писарем працював “Василько”, що раніше був у курені “Мирона”, з яким я зазнала в Горохівщині пригод. Пішла їх відвідати. І як завжди буває з хорошими друзями, після довгої розлуки розмов було багато. “Василько” сказав, що “Мирон” дуже важко переживає, бо вважає себе певним чином причиною всіх моїх минулих неприємностей. “Мирон” до сліз захищав мене перед усіма, хто вірив у наклеп. “Мирон” вважав “Юрка” своїм другом, бо вони були знайомі з дитинства. Виявляється, якось у розмові з ним сказав, що я дуже йому подобаюсь і, що хотів би мати таку дружину, а “Юрко” відвертість і сповідь свого друга використав у підлий спосіб. Для мене це теж була новина, бо “Мирон” скривав свої

почуття і тримав себе у рамках. І “Василька”, і “Люсю” я після цього більше ніколи не зустрічала, і їхня доля мені не відома.

Час моєї відпустки минув блискавично. Другого дня надвечір вирушила назад. Сергій і Аму переконали маму, що мене треба провести до залізниці Любомль–Ковель і в разі необхідності прикрити вогнем мій переїзд. Вона погодилась з їхніми аргументами. Залізницю я пересікла навпроти села Скиби. Хлопці залягли неподалік мадярського бункера перед залізницею, готові в будь-який момент прикрити мене вогнем. Мадяри дійсно нас завважили й почали стріляти. Я лягла на сани, а коні помчали галопом. Кавказці відразу відкрили вогонь по мадярах, які перенесли вогонь на них. Це мене врятувало. Я лише чула, як Сергій кричав: “Белий, ти живою?” Кавказці думали, що мене вбито, однак не говорили про це мамі. Вістку про мою смерть “Ашот” повіз на “Січ”. Ще й сьогодні багато хто вважає, що я тоді загинула в селі Скиби. Так доповіли і “Залісному”. Поведінка кавказців насторожила маму. Вона підозрювала, що сталось щось недобре. Хоч як вона допитувалась, кавказці не сказали нічого.

Я без особливих пригод добралась до своїх на Кукуріки. Десь за два дні до Водохреща в 1944 році “Гонта” з “Вороном” пішли в південні райони нашої округи. “Пріся” пішла в Любомль. Мене лишили одну з кількома кур’ерами. “Гонта” подав свій маршрут, у разі необхідності я могла послати до нього кур’ерів. Курінь “Лисого” на той час перебував у Паридубських лісах. На північній околиці села Кукуріки зі сторони Галиноволі було ще два кур’ери “Січового”. Отож, більше нікого з наших на цей час у селі не було.

Мої господарі мали двох дорослих доньок і сина. Перед самим Водохрещем після вечері до них прийшли сільські дівчата і хлопці. Почали ворожити. Я ще ніколи такого не спостерігала, тому зацікавлено дивилась, як вони це роблять. Молодь розійшлася пізно. Мабуть, недовго я спала, коли раптом розбудив мене страшний тріск. Одна стіна будинку була покрита диким виноградом, який по дротах сягав стріхи. Видавалось, що надворі піднялась страшенна буря, і дроти б’ють по стіні і по вікнах. Цілковито розбудившись, я усвідомила, що це вибухи гранат і кулеметні черги. Вікна спалахували різнокольоровим світлом ракет. Я зрозуміла, що хтось напав на село, і йде бій. Швидко одягнулась і вибігла надвір. Мала намір перебігти вулицю до кур’ерів, але це було неможливо. З північного боку вздовж вулиці бив світляними кулями кулемет, тріщали автоматні черги. Кругом свистіли кулі. Над селом висіли ракети, й було видно, мов удень. Тоді вперше в житті я почула brutальний російський мат.

Я зрозуміла, що на село напали червоні партизани. Швидко повернулася до хати. Світити світло не було ні часу, ні змоги. Світили мені спалахи ракет. З поспіхом викинула з валізки особисті речі, а поклала документи і папери нашого штабу. Вигорнула все гамузом із шухляди свого столу у валізу. В поспіху не помітила, що залишились десь у кутку два хімічних олівці ще польського виробництва. Тоді зняла з ременя “Вальтер”, гранату і поклала їх до кишені пальта. Доки я поралась, мої господарі з тлумаками на плечах, які завжди були в них наготовлені, повтікали з хати через перелази на городах у кущі, за якими недалеко був ліс. Я побігла туди також.

А стрілянина все розгорялась. Ракети і трасуючі кулі летіли біля мене. Добре, що хоч був сильний мороз, і я не провалилась у трясовину. Щойно на узліссі зупинилася і перевела подих, почала міркувати, де заховати і добре замаскувати валізку з документами. Хтозна, що трапиться зі мною, а документи треба зберегти. Надійно заховавши валізку під ялинкою, віти якої наче стелились по снігу, затерла свої сліди, намітивши орієнтири. Обережно пішла в ліс, уважно оглядаючи все навкруги, адже в лісі могли бути червоні.

Нараз почула спереду якісь голоси. Я зупинилася і стала наслухувати. Зрозуміла, що там, попереду, втікачі з села. Коли прийшла до них, то побачила, що майже все населення Кукурік уже там. Тут мене віднайшли мої кур'єри. Казали, що бій ведуть два кур'єри “Січового”.

Як з'ясувалося потім, усе відбувалося так. Станичний разом із дружиною і сусідським хлопчиком, який напросився до них у сани, їхали вночі до церкви в Стару Гуту на богослужіння по свячену воду. Святили її там на світанку. У станичного був автомат, який він узяв зі собою. Ледве вони виїхали за село, як їх зупинив оклик: “Стої! Кто едет?” Попереду замаячили постаті озброєних людей. Станичний зрозумів, що перед ним червоні партизани, і тихенько наказав дружині й хлопчику скакати в кущі й тікати. Дружина відмовилась, а хлопчик утік. Усвідомлюючи, що село спить, і червоні зненацька можуть захопити людей і підпільників, він почав стріляти. Червоні їх убили чергами з кулемета. Але це розбудило село. Тоді в бій вступили два зв'язківці “Січового”. Вони стримували червоних вогнем. Завдяки їм, ми встигли вийти зі села. Сили та засоби вогню були нерівні. Два повстанці стримали наступ на село цілого загону, а тоді відступили. Червоні не наступали за ними, лише вели інтенсивний вогонь по селу. Зв'язківці з допомогою господарів, у яких вони були на домівці, замаскувались у хліві на вишках.

Не зустрічаючи більше опору, червоні зайняли північну частину села і розташувались на відпочинок. Їх було понад двісті чоловік. Обоз складався з тридцяти саней, які були заладовані реквізованим по селах майном. Коли розвиднілось, вони захопили село повністю і почали грабувати людей. Можна зрозуміти, що партизанам потрібен одяг, взуття, білизна, але вони забирали перини, хустки, сувої полотна, жіночий та дитячий одяг, білизну, рядна та пряжу. Нишпорили по всіх закамарках й забирали все, що попадало під руки. Помітивши на селянах кращий одяг чи взуття, кричали: “Давай махньом!” – і, не чекаючи відповіді, здирали з людей речі. В кращому випадку міняли за своє дрантя. Коли ж хтось протестував, нещадно били нагайками. Траплялось, що й убивали. Тут, у північних районах, куди червоні час від часу навідувались, селяни прозвали їх “цупильниками”, тобто ті, що все цуплять.

Вони нишпорили також у тій хаті, де були на домівці зв’язківці. На вікні за фіранкою один із червоних знайшов гранату. Відразу почали на подвір’ї мордувати господаря і його малолітніх синів. Господар всіляко відмовлявся, казав, що то, певно, хтось із них забув там гранату. Це не допомогло. Його з синами поставили під клуню на розстріл. Так наказав їхній командир, що сам був присутній при цьому. Наші зв’язківці не могли допустити, щоб через них убили невинних людей. Вони відкрили вогонь по червоних. Першими пострілами з вишок вбили тих, що готувалися розстрілювати господаря. Знову розпочався нерівний бій. Зв’язківці відбивались до останнього набою. А коли червоні увірвалися в хлів, наші підірвали себе і нападників гранатами. Там загинули два мужніх зв’язківці. У червоних було четверо вбитих і більше двох десятків поранених. Їх розмістили у трьох хатах, в тому числі і в тій хаті, де я була на квартирі. Як казала одна кацапка, яка грабувала мої речі: “Командіра убілі! Трі го́да воевал, чєтирі ордєна імєл!” Це все розповіла мені моя господиня, яка опівдні повернулась до хати, боялася, щоб не спалили порожню.

З кур’єрами, які заховали свою зброю під кожухи, ми пішли до людей. Серед лісу знаходився великий пагорб, в якому були вириті печери. Там ховалась молодь зі села, жінки з дітьми. Чоловіки в основному всі були на узліссі, стежили за тим, що діялось у селі. Десь опівдні під ліс приїхали кілька червоних вершників і кричали, щоб люди повертались у село. Якщо через годину знайдуть у селі порожню хату, то сплять, а потім підуть облавою на ліс і кого там знайдуть, то вб’ють. Чоловіки вернулись до печер і радилась, що робити. Вирішили, що в село нехай повертаються старі, жінки і діти. Молодь і чоловіки залишились у лісі.

Мене віднайшла моя господиня і тицьнула в руки добрий кусень хліба. Я ним поділилась із хлопцями. Господиня сказала, що мусить вернутися, бо боїться за хату. Чоловік і діти йти з нею відмовились. За годину чи дві вона знову прийшла до нас і сказала, що в двох кімнатах поранені, а в моїй розташувався якийсь начальник – молодий, чорнявий, у вишитій сорочці, все співає українські пісні. Він наказав їй, щоб привела додому своїх дітей, чоловіка, що нема їм чого боятися. “І ще нехай прийде та дівчина, що у вас жила. Нехай мене не боїться. Вона українка, я українець. Хочу лише з нею поговорити”. Господиню заставили готувати пораненим їжу. Вони лежали на соломі, якою застелили всю підлогу. В моїй теплій спідничці і светрі парадуються якесь кацапка. Вона забрала також усе інше.

Мені було цікаво, що ж цей українець хоче від мене. Я сказала господині, нехай він прийде на узлісся. Безпеку йому гарантую, вийду – поговоримо. Господиня повернулась у село і знову швидко прийшла. Повідомила, що він відмовився йти. Казав теж, що якщо вона мене не приведе, то накаже спалити хату. “Хату, може, не спалить, бо в ній повно поранених, – оповідала вона. Здається, ввечері вони ладнаються в дорогу, бо забирають у людей сани і коней. Копають спільну могилу на чотирьох. Я ще трохи посиджу з вами. Скажу, що скрізь шукала і не знайшла. Мене посилають, то мушу йти. Інші хотіли позбиткуватись наді мною, та він не дав!” Надвечір господиня знову пішла додому. Тоді в селі був помітний рух – то червоні лаштувались у дорогу. Як поховали вбитих, пролунав залп і валки рушили через Рудню і Сьомаки на Матіїв.

Коли почало смеркати, ми повернулися в село, яке було наче після татарського набігу. Свиней, овечок, гусей, качок не лишилось у селі ні в кого. Вистріляли і собак. Усіх хороших коней або забрали, або обміняли на заїжджені шкапи. Мої господарі виносили з кімнат закривавлену соломку, робили порядок. Я допомагала підмітати. В моїй кімнаті на ліжку був лише голий матрац. Все інше забрали. Я знову лишилася в тому, що на мені. На столі лежала ціла купа більшовицької агітаційної літератури – відозви до населення, газети і т. п. Проте найкращою агітацією були вони самі, їхні дії, поведінка. Ці діла свідчили протилежне тому, що писали і обіцяли.

Я витягнула шухляду стола. Там лежав олівець і 10 радянських рублів. Хоч я була дуже сердита, але в той момент розсміялася. Виглядач (“українець” у вишитій сорочці), мав почуття гумору. Він не реквізував мого другого олівця, а “купив”. Це “лицарство” було разючим контрастом до всього того, що зробили його товариші. Прибираючи в кімнаті, знайшла на підлозі під столом рапорт,

написаний малограмотним сапером чи розвідником. У ньому йшлося, що на заданому маршруті знаходяться дерев'яні і бетонні мости. Була вказана їхня структурна характеристика. Літературу на столі залишили, звичайно, для мене. Переглянувши її, на самому низу я знайшла листок із зошита, на якому були записані прізвища людей села Кукуріки, які допомагали нам, і в кого на квартирах були підпільники. Отож, виявляється, в селі був їхній інформатор. Прочитала список господареві, і він ствердив, що це всі наші люди. Тоді й господиня пригадала, що коли посилала за мною, то казали їй: “Покличте “Саню”, не дочку (дочка звалася також Саня), а ту, що жила у вас на квартирі, і дочка ваша також нехай повертається!”

Згодом при зустрічі з “Гонтою” я передала йому цей список для розслідування. А тоді, прибравши в кімнаті, задумалась. Інтуїція підказувала, що там ночувати не треба. Я попросила господаря, щоб примістив мене у людей, яких не було в списку. Вранці, коли повернулась, виявилось, що командир слово стримав і після опівночі приходили “гості”. Господарі сказали, що я не поверталась. Перевіривши хату, горище, хліви, клуню, обіцяли ще навідатись.

Далі там залишатись не могла. Надвечір я пішла з сином гоподаря по валізку. Ми заховали її більш надійно. З Кіззя прийшла районова, і ми пішли в Черемошну Вільку. Ночували в Старій Гуті. По всіх дорогах снували роз'їзди червоних. Потрапити їм у руки по-дурному не хотілося. Районова влаштувалася в хаті навпроти. Тут одразу ж господиня заставила мене переодягнутися і взутися в постоли.

Ми довідалися, що нападники на Кукуріки були лише авангардом. Основні сили червоних посувалися слідом за ними. Вони проходили через Стару Гуту. В той час, коли я сиділа біля вікна, побачила, що вулицею їдуть вершники без сідел. За сідла їм служили мішки з мотузьяними стременами. В хаті було кілька дівчат, і вони виглянули у вікно. Побачивши дівчат, вершники поспішили, і кілька попрямувало до хати. Господиня загнала мене на піч, кинула хустку, щоб замотала голову, і дерла пір'я. На запитання я не повинна була відповідати, а ойкати, наче в мене болять зуби. Всі дівчата пряли то на веретені, то на коловерті. Червоні зайшли в хату, привітались, розмовляли по-російськи. Почали приставати до дівчат, даючи волю рукам. Дівчата пищали і відбивались. Один почав добиратись до мене на піч. Щоб відчепився, я дмухнула на нього пір'ям. Засміявся і відскочив. Чим би це “залицяння” скінчилось – невідомо. На щастя, на вулиці почувся владний оклик і мат. Наші залицяльники, зачувши це, прожогом повискакували з хати, лише крикнули, щоб увечері ми чекали їх на вечорницях. За

вікном було чути брудну лайку і виправдовування, що зайшли напиться води, а потім – кінський тупіт.

Навчитись прясти не просто, потрібне довге вправління. Тому господиня вирішила вчити мене ткати на кроснах. Це було досить легко, не те що на ткацькому верстаті. Потім показала, як веретеном прясти грубі нитки на мішки. Тепер на випадок непрошених “гостей” я могла прясти чи ткати, не викликаючи підозри з боку червоних. Проте страхи наші були даремні. Біля Галиноволі вони зіткнулись із сотнею УПА і до нас більше не повернулись.

На другий день, подякувавши господині за все, ми пішли з районою в Черемошну Вольку. Там стояла наша сильна застава і було безпечно. Через день за мною приїхав “Лисий”. Казав, що “Гонта” дуже турбується і шукає мене в іншому місці. Ми повернулись у Кукуріки, але на іншу домівку. Я забрала валізу з документами й взялася полагоджувати біжучі права. Повернулася з Любомля “Пріся”. Доповідала, що в Старих Кошарах ліквідовано банду Папушина, яка видавала себе за червоних партизанів. Збиралась рвати колію Любомль–Ковель, та замість того пиячила і грабувала селян, залякуючи їх зброєю. Селяни почали скаржитись “Гонті”, і банду довелось ліквідувати.

У Матієві був досить численний і добре озброєний німецький гарнізон. Дислокувався в колишньому католицькому монастирі. Місцеві називали його по-польськи “кляштором”. Буваючи в Матієві, я хоч здалеку, але оглядала його. Міцні мури були укріплені кулеметними гніздами. Він розташований на невеличкому пагорбку, довкола метрів 300-400 – гола місцевість у низині. Непомітно підібратись до нього неможливо. Від залізничної станції в обидві сторони – бункери з мадярами, які прийшли на місце литовців. І ось на цей “кляштор” червоні партизани зробили напад. Більш безглуздо проведеної операції трудно собі уявити. Німці, як колись полковник Богун у Вінниці, яку захищав від шляхетського війська, облили схили водою. Зробився суцільний лід. Штурмуючі сповзали вниз під вогонь німецьких кулеметів. Крім того, не перерізали телефонний зв’язок з Ковелем і Любомлем, не блокували охорону залізничної станції та найближчих до неї бункерів. За це заплатило життям понад чотириста партизанів, а поранених ніхто й не лічив. Тільки-но розпочали вони атаку, як німці викликали допомогу з Ковеля і Любомля. Вона прибула на платформах, мотодрезинах і відразу оточила червоних. Почався не бій, а бойня. Неодобитки, яким пощастило вирватися через “Січ”, посунули на Горохівщину.

Я вже писала про те, що своїми розвідданими ділилася з курінним “Лисим”. Дещо діставали і його люди. Отож, можна сказати, для загального добра допомагали собі. Якось одного разу він увірвався до мене на домівку, казав швидко одягатись і їхати з ним. Я запротестувала. Тоді сам насильно почав мене одягати і пригрозив, якщо сама не піду до саней, то візьме в оберемок і понесе. Я не сумнівалась, що так і буде. Змушена була мимоволі підкоритись. “Хоч скажіть, куди мене везете?” – запитала сидячи вже в санях. “Самі скоро побачите!” – відповів він, хитро усміхаючись, як це вмів робити тільки він. Повіз мене на хутір Смоляри. Біля одної хати ми зупинились. Він схопив мене за руку і мовчки потягнув до хати. З кухні постукав до кімнати і коли почув: “Прошу!” – відчинив двері і попхав мене туди. Я не встигла висловити своє обурення з такого безцеремонного поводження зі мною, як віч-на-віч зустрілася з мамою. А він стояв у дверях і задоволено посміхався. Сказав мамі, що привіз мене насильно, бо впиралась і не хотіла їхати. Отож, у моєму розпорядженні дві-три години.

Зустріч із мамою була несподіваною, тому й більш радісною. До мами все ж дійшли чутки, що я загинула в Скибах. Вона розповіла, що німці почали загрожувати шпиталям в Овлочині, і командування УПА переправило шпиталі на Полісся, в терені дій куреня “Лисого”. Він виїхав назустріч шпиталеві, і з великими труднощами переправив його через залізницю Любомль–Ковель. Не було і двох кілометрів від місця розташування шпиталів до дороги, якою проходили загони червоних партизанів. “Лисий” не міг ризикувати пораненими і тому пропустив їх вільно. В тому часі закінчували добудовувати бараки для шпиталю в лісі поблизу сіл Кукуріки і Сьомаки. Мамі “Лисий” відрекомендувався як “Павлюк”. Вона його запитала, чи часом не знає мене. Відповів, що знає й пообіцяв при першій же нагоді привезти мене до неї. Охорону шпиталів він узяв на себе, а всіх кавказців відіслав на “Січ”. Згодом я переконалася, що у цього надміру галасливого, часом безцеремонного, суворого, але завжди хороброго вояка прекрасна, чуйна і доброзичлива душа. Повстанці його дуже цінували й поважали.

За розмовою з мамою час пролетів швидко, і “Лисий” знову появився на порозі. По дорозі сказав, що скоро шпиталі переберуться в ліс, і я буду мати змогу частіше відвідувати маму. Раптом він перейшов на “ти” й сказав: “Ти, мала, певно думала, що я грубий, поганий, черствий солдафон! Але я таким не є”. Тоді знову перейшов на “ви”, бо таке панібратство мені не подобалось, і я про це сказала йому. Поцікавилась, звідки він дізнався, що це

моя мама. Відповів, що я подібна до неї, і навіть коли б відмовлялась, то не повірив би. Додержуватись конспірації він не завжди вмів.

Перший раз у шпиталь у лісі повіз мене бунчужний “Гуска”, коли у мене було трохи вільного часу. Чомусь моя “Пріся” “Гуску” назвала “Гегою”. Це підхопили інші й стали так його звати. “Гуска” не ображався. Це був худорлявий, чорнявий, з великими вусами чоловік, близько сорока років. У бараках поставили печі і приємно пахло живицею. Якось “Лисий” захворів на ангіну. Мама ледве застала його лягти в ліжко. А що був дуже хворий, то над ним поставили мою сестричку Лесю, яка не дозволяла йому ні вставати з ліжка, ні розкриватись. Температура доходила до 40Ц. Нікого не визнавав, тому мама сама заставляла його приймати ліки. Мамі перечити не смів. Мовчки пив ненависний йому “гоголь-моголь” і не протестував.

Незабаром “Гонта”, “Ворон”, “Пріська” та я з боївкою СБ пішли в рейд по північних районах нашої округи. З Головнянського району ми перейшли через Седлищанський, Ратнівський і Ковельський. Трохи йшли пішки, трохи їхали. В основному йшли ногами, вдень відпочивали. До Несухоїж, що об’єднувало декілька сіл, добрались десь опівночі. Там ішов інтенсивний бій. Ми зупинились у невеличкому лісі чи чагарникові й в обидві сторони вислали розвідку. Треба було з’ясувати, хто з ким веде бій. Хлопці швидко повернулись і повідомили, що бій веде загін “Рудого” з червоними партизанами. Тоді ми вислали зв’язківця до самого “Рудого”. Повернувшись, він передав прохання “Рудого” вдарити в тил червоним і відрізати їм дорогу для відступу на Камінь-Каширськ. Ми вступили в бій. Для червоних це було несподіванкою. В паніці, залишивши обоз, тікали хто-куди. Та по снігу без дороги далеко не втечеш. Далеко і не переслідували. Тут я вперше і востаннє побачила “Рудого”. Він подякував “Гонті” за несподівану і вчасну допомогу. Виявляється, що коли він був у рейді, то захопив штаб якогось загону червоних партизанів. А вони згодом відплатили йому тим же. Тоді він кинувся в погоню. Свій штаб відбив і захопив обоз зі зброєю та всякими припасами.

Ночували ми тоді в Несухоїжах. Зранку вирушили в Облапи, а боївка залишалась. Зі собою ми взяли лише трьох вояків. Отож, усі семеро розмістились на одних санях і вирушили на Дубову. Їхали вдень. Цей день мені особливо запам’ятався – свято Стрітеня Господнє. Нам випало в цей день чотири рази зіткнутися з німцями. Сутички були короткими. Нам вдавалося відірватись від них. Трудніше було перебратись через шосе Ковель–Бересть. Там

постійно в обох напрямках пересувались німецькі військові машини. Довелось майже до сутінків чекати в снігу на узліссі. Сани ми відправили назад в Облапи, як тільки вийшли на шосе. Голодні й перемерзлі, ми пробрались до хутора Дубової, де господарі нас нагодували. Я з “Прісею” пішла спати на теплу піч. День провели ми там, викликаючи своїх людей з Ковеля та полагаджуючи інші справи. Ввечері вирушили назад.

ПЕРЕХІД ФРОНТУ

Наближався фронт, і червоні партизани – сабуровці, федоровці, “дядя Петя” (Бринський) знову посунули на нас із білоруських лісів. Про їхнє просування нам повідомили, але з огляду на шпиталі в цьому терені пропускали їх без бою. В інших районах велись бої. Ми перебрались на Сьомаки, бо Рудню і Кукуріки зайняли червоні, і там зупинились. Нас розділяла невелика річка, на якій наші зруйнували місток. Знову довелось переносити шпиталі на хутори Старої Гути, подалі від сусідства червоних.

Ми лишилися в Сьомаках. На своїй домівці я познайомилась із Марійкою М. з Турійська, яка згодом зі своєю сестрою Вірою стала мені у великій пригоді. Наш штаб і штаб “Лисого” та ще деякі референтури були розташовані в школі. Там же і жили штабісти. Ми з “Пріською” влаштувались у будинку директора школи. Його зять (колишній учитель Костя Кв’ятковський – “Богдан”) був сотенним у “Лисого”. Забігаючи вперед скажу, що він потім став зрадником. На його совісті багато невинних людей, яких він, щоб відкупитися, видав органам КГБ. За це його дружину та двох хлопчиків-близнят повернули зі Сибіру. Однак ще й сьогодні він боїться помсти своїх колишніх жертв, часто міняє місце проживання. До 1960 року проживав у Луцьку, з 1960 по 1970 рр. жив у Тернопільській області. Він спричинився до підлої провокації над “Вороном”, заступником “Гонти”. На допитах жертвам “Богдана” говорили, що на них доносить “Ворон”, хоча цей тримався мужньо до кінця. “Ворона” засудили до розстрілу і вирок виконали. Він попав у полон, вистрілявши всі набої у ворогів.

“Богдан” сам запропонував мені жити у них і старався бути корисним. Згодом мене насторожила його надмірна цікавість до моєї роботи та людей. Яюсь, повернувшись з Білич під Матієвом, я таки добряче намерзлась і прибула на квартиру вже під кінець вечері. “Лисий”, “Гонта”, “Ворон” і я з “Прісею” харчувались у директора школи. Після вечері чоловіки пішли ночувати в штаб.

“Пріся” також лягла спати, а я все ще стояла під теплою грубкою і грілася. В кімнаті було темно, лише з відхилених дверцят грубки червоне полум’я відкидало химерні тіні на підлогу й стіни.

Хтось постукав у двері. Почувши дозвіл, до кімнати зайшов “Лисий”. Настрій у нього був якийсь дивний! Щось наче гнітило його. Попросив, щоб вислухала. Досі не можу собі простити своєї неухважності до його розповіді. Я слухала і водночас думала про своє, як далі нам бути в цій ситуації. Наближався фронт. Як зробити, щоб після його переходу знову налагодити роботу? Адже наші втрати будуть неминучі. А “Лисий” оповідав, що він родом зі Сокальщини, що прізвище його Павлюк. Ім’я не запам’ятала і тим караюсь досі. Я стояла під грубкою, а він сів на табуретку, яку поставив боком біля дверцят грубки, задумливо дивився на вогонь і продовжував: “Не знаю чому, але мені хочеться саме вам розповісти про себе. Хтозна, чи вцілію в цій боротьбі, а хочеться, щоб хтось знав, хто я”. Назвав якесь село біля Тартакова. “Мені тридцять шість років. Виходець зі селянської родини, рано втратив батьків. Наш священник допоміг мені одержати освіту...” Під час польської окупації він зазнав багато поневірянь. Восени 1939 року перейшов кордон на Захід. Там довелось важко працювати на шматок хліба. На початку війни 1941 року повернувся, та священника з родиною вже не застав. Їх депортували в Сибір. За польської окупації він сидів у в’язниці через те, що був активним членом ОУН. Від нелюдських умов і катувань почав сліпнути й лисіти. Дівчина, яку любив, зрадила, коли сидів у в’язниці. Тому його ніщо не тримало у рідному селі. Та й совіти також, мабуть, посадили б у в’язницю. Коли повернувся додому в 1941 році, ОУН направила його в Луцьк, де формувалась так звана “зелена” поліція. Треба було школити юнаків у можливо легальний спосіб, дістати зброю і в слушний момент виступити з ними за наказом ОУН. За змогою переправляв зброю і людей у підпілля. У зв’язку з невиконанням каральних акцій, німці хотіли його заарештувати. Однак він мусив бути з хлопцями до наказу про відхід у загони УПА. Симулював хворого на тиф. На деякий час німці залишили його в спокою, але наказали забрати від нього верхній одяг та поклали в інфекційну лікарню. До нього майже щодня пробирались хлопці, приносили їжу і новини. Одного разу принесли тривожну вістку, що німці хочуть роззброїти всіх “зелених” і заарештувати. Новоназначеному командирові, німецькому підлабузникові, вони відмовились підпорядковуватись. Саме тоді прийшов наказ іти в УПА. “Я як був, у капцях та в одній білизні, накинувши на плечі ковдру, через усе місто

помчав у кошари. На мене здивовано оглядались перехожі, місцеві й німці, але, мабуть, вважали за божевільного і не зупинили. Одягнувшись, віддав наказ до відходу. Забрали все необхідне і за якусь годину вже були на марші. Майно, запаси набоїв та провіант встигли вивезти на кількох возах. Зупинились в Паридубських лісах. Із “зелених” утворили курінь УПА. З того часу воюю”. Багато ще він оповідав про себе, не відриваючи погляду від вогню. Переді мною сиділа людина, яка все своє свідоме життя віддала служінню українському народові. Згодом він віддав у бою і життя. Казав: “Ніхто не знає, де і коли доведеться загинути. Хочу, щоб ви одна знали про мене все”.

Я була дуже зворушена і горда такою довірою, що саме мені він відкрив свою душу. Його начальник штабу “Буря” був хорошим юнаком. Невисокий, худорлявий, чудово тримався в сідлі, а згодом також став жертвою “Богдана”. Із Ковельщини прибув “Кубік” зі своїми сотенними. В школі відбувалась їхня нарада. Це була нагода для мене змінити домівку. Все більше і більше викликав у мені настороженість “Богдан”.

Якось, повертаючись з терену (а це вже було напровесні), я промочила ноги. Черевики мої розлазились, і мені незручно було казати про це “Гонті”. Господар нової домівки відремонтував їх. Всі наші були в роз’їздах, і я сама лежала хвора на домівці. Була висока температура. Господиня, побачивши на вулиці “Лисого”, попросила, щоб хтось зайшов до мене. Він пообіцяв прислати “Ніну”, завідувачку аптеками. Ім’я її Валя, родом з Матієва, білява, з карими очима. Вона прийшла гонористо, з апломбом запитала, що зі мною. Господиня сказала, що висока температура, сухий кашель. Порадила поставити банки і випити аспірину. Навіть не поцікавилась, чи є банки й аспірин. Таке ставлення мене дуже вразило. Але що могла вдіяти? Господиня поїла мене липовим чаєм та теплим молоком, час від часу щось бурмотіла в бік “Ніни”.

На другий день вранці забіг “Лисий” і поцікавився справами. Господиня розказала про візит “Ніни” та виказала своє обурення. “Лисий” розсердився і відразу послав за фельдшером у Стару Гуту. Це було зробити непросто, оскільки доводилось обминати застави червоних. Але його привезли. Поставив діагноз: гострий бронхіт та ангіна. Виписав рецепт і направив в аптеку за ліками. “Лисий” запитав у нього, чим мене треба годувати, щоб швидше одужала. Тоді одного повстанця послав аж у Чорноплеси до пасічника за медом, другого – за маслом, цукром та яйцями. Попросив господиню і її красуню доньку Віру доглядати мене. Десь дістав

муки, кілька курей, і все це передав господині. А сам сів біля ліжка і почав збивати мені “гоголь-моголь”. Пригадав, як ним опікувалася мама, коли він хворів. За увагу і доброту мами віддячував мені. Казав, що страшенно не любив збиті яйця з цукром, але терпів, щоб не образити маму. Потім звернувся до господині, якщо будуть потрібні продукти, то хай скаже йому, він усе дістане. Віра і її мама опікувалися мною, як рідною сестрою. Я досить швидко одужала, і “Лисий” хвалився “Гонті”, що то він мене вилікував.

Згодом загін червоних партизан із Кукурік вирушив у рейд. Прийшли селяни і повідомили, що знайшли непоховані тіла п’ятьох людей. Це були закатовані червоними повстанці. В убитих руки були скручені колючим дротом. Ми поховали їх у братській могилі на цвинтарі села Кукуріки. Взагалі на той час була дуже складна і непевна ситуація. Ми постійно знаходились у великому напруженні. Єдина можлива дорога проходила через село і весь час доводилось відбивати атаки тих, хто намагався нею проїхати на південь. Знову з білоруських лісів насувались групи озброєних людей, називаючи себе партизанами, хоч воювали лише із беззахисними селянами, відбираючи у них чоботи, свити, подушки, перини, хустки, посуд, рядна й інші домашні речі, які справжнім червоним партизанам не були потрібні, бо вони все необхідне діставали з-за лінії фронту літаками. Траплялось, що вантажі, призначені для них, попадали до нас і за них інколи доводилось воювати, бо червоні намагались відбити своє добро. Німецькі карателі також не лишали нас у спокою, час від часу нападали на села і грабували, палили будинки, вбивали людей. Те саме робили і поляки зі своїх опорних пунктів. Сотні куреня “Лисого” весь час відбивали ці напади.

Одного вечора до мене на домівку завітав “Зимний” із “Полтавцем”. Останнього я бачила вперше. Це був худорлявий, білявий юнак, бадьорий, життєрадісний. “Зимний” поцікавився моєю роботою, побутом. У силу обставин, що тоді склалися, мені не вистачало досвідчених людей. “Зимний” обіцяв допомогти. Я просила надіслати мені на допомогу “Вербу” і “Зірку”. Ми не знали ще тоді, що “Верби” – Олі Пограничної – вже немає в живих. Як потім з’ясувалося, загинула вона під Берестечком, попавши на засідку, яку влаштували поляки. Не розгубившись, кинула в них гранату, але з невідомих причин вона не розірвалася. “Верба” впала, скошена автоматною чергою.

Після вечері гості лишилися у нас ночувати. Вартували ми по черзі всю ніч, бо за якихось півкілометра на північ знову розташувалася якась велика озброєна банда. Вранці, попрощавшись і пообіцявши

мені допомогу, гості пішли далі у своїх справах. Більше зустрінись із ними не довелось. “Зимний” загинув восени 1944 року на Горохівщині. Його дружина “Женя” з Галею Р. та ще кількома друзями перевезла його тіло в Загорівський монастир і вночі поховала поруч із братською могилою повстанців з чоти “Берези”. Сестра йому поставила пам’ятник і залізну огорожу.

Фронт тоді просувався на захід і вже вночі можна було чути канонаду з переднього краю. Прийшов наказ розосередитись і пропустити фронт. Частина війська УПА мала передислокуватись у район Пінських боліт, інші – в місцеві ліси чи між селяни. Курінь “Лисого” направлявся в околиці Пінська, а з ними з нашої служби “Ворон”, “Пріся” та частина боївків СБ. “Гонта”, друга частина боївків та сотня “Кубіка”, який загинув у березні 1946 року в селі Волосовичі Турійського району, частина інших служб і референтур повинні були йти в Карпати. Збір нашої рейдової групи був призначений у селі Дольськ Турійського району. І ось похмурого весняного ранку стоїмо вдвох, слухаємо наказ. Прощаємось із друзями, не підозрюючи, що назавжди. Прощання було зворушливим. Всього чотири місяці довелось мені працювати з новими друзями, спільні труднощі і праця вже здружили нас. Жаль було залишати хорошу помічницю “Прісю”, “Ворона” та інших працівників нашої служби. Але наказ є наказ. Коли прийшла черга прощатися з “Лисим”, то він здивував мене і засоромив перед усіма. Сказав: “А з вами я ось як попрощаюсь, друже – подруго”. Несподівано схопив мене в обійми і міцно поцілував в обидві щоки. З такою ж вдаваною суворістю він попрощався і з “Гонтою”, але жартома наказав повернутись мені живою і здоровою. Та не так сталося. У квітні 1945 року курінний “Лисий”, важкопоранений у бою між Гутами і Шацькими озерами, помер. Похований там у лісі. “Шварц” у 1951 році з охороною попав у засідку під Володимир-Волинським. Їх було 5 осіб. Оточені відстрілювались до передостаннього патрона. Останнім застрілились самі, крім кулеметника “Берези”. Його взяли живим і в 1952 році розстріляли в Києві. “Вовчака” у травні 1944 року при переправі через Буг убили поляки. Важкопораненого та хворого на тиф командира північного з’єднання УПА “Рудого” – Юрія Стельмашука – родом із Луцького району, після боїв на Боров’янській горі коло села Боровне Камінь-Каширського району, здала військам НКВД санітарка “Єва”. “Рудого” 22 серпня 1945 року розстріляли в Києві. “Гонта” загинув на терені “Січі”, підірвався випадково на міні, яка йому відірвала обидві ноги, і він застрелився. Це сталося, коли з Дольська вирушили через “Січ” у рейд на Карпати. “Православний” – Микола П’ятигорик – у квітні 1947 року попав у оточення на хуторі

Конотоп Іванківського району Брестської області, знищивши кількох нападників. Останнім набоем застрелився. Розвідник “Чорний” і “Степовий” в Камінь-Каширському районі зайшли в хату в одному з сіл поїсти. Їх оточило одинадцять “стрибків”. Вони вдвох знищили всіх і пробились до своїх.

Про долю вищезгаданих друзів я дізналася набагато пізніше, тому порушила хронологічну розповідь. А поки що наша група зупинилась надвечір у селі Паридуби і готувалась до переходу через колю Ковель–Любомль. Тепер усе важче і важче було це зробити. Мадяри, що сиділи в бункерах, одержали значне поповнення. В цю ніч нам не вдалося перейти залізницю. В наступну – готувались у кількох місцях із боєм. “Гонта” не захотів мною ризикувати і запропонував удень самій перейти залізницю. Я охоче погодилась, тим більше, що особисто хотіла перевірити “мертві пункти” в Біличах та Матієві. Для необізнаних із нашою термінологією пояснюю – це домівки або заздалегідь умовлені місця, де після переходу фронту у випадку втрати зв’язку ми залишаємо ґрипси, в яких вказуємо місце свого знаходження. Таким чином віднаходимо одне одного. Адреси наших “мертвих пунктів” знали “Гонта”, “Ворон”, “Пріся” і я. Раніше, буваючи на домівці своєї районової “Софійки”, хоч ми всі звали її циганочкою, я познайомилась із веселим і дотепним зв’язковим “Башотином”, який свого часу допоміг мені, давши на вибір кілька адрес, які я тепер використала. Не думала, що надовго, а точніше назавжди розлучаюсь із “Гонтою” та з іншими друзями, адже домовились, що, пробившись через залізницю, заберуть мене в Милянєвичах на зв’язку. Припускала, що через добу знову буду разом із ними. В разі чогось непередбачуваного – чекатимуть на мене в Дольську, там формуватиметься велика рейдова група.

Я побувала в Біличах і Матієві. Спокійно перейшла залізницю і через Годовичі прийшла в Милянєвичі на зв’язок. Там заночувала. Як уже раніше писала, черевики мої розлазились, і я знову промочила ноги. Подекуди вже почав танути сніг. Звечора мене дуже трусало і піднялась температура. Зранку не змогла встати. Сільський фельдшер сказав, що це запалення ленегів у легкій формі, хоч температура була висока. Дав якісь порошки і трави. Господиня ставила банки і відпоювала настоями з трав. Та я все поривалась іти в Дольськ. Господарі й слухати не хотіли, казали, що раз пообіцяли, то прийдуть за мною. Лише в наступну ніч було чути бій на залізниці, та не в одному місці. Очевидно, це пробивалась наша група. Але в Милянєвичі за мною ніхто не приходив. Знову ремонтували ці злочасні черевики. Господиня дала мені на зміну білизну і вовняні

шкарпетки. Господар заспокоїв, що послав “Гонті” повідомлення в Дольськ про мою хворобу.

Прошло трохи більше тижня. Я вже почувала себе краще, коли від “Гонти” прибули зв’язківці. Попередили, щоб була готова, бо десь через годину будуть повертатись і заберуть зі собою. Самі ще зайдуть в Гупали. Я одягнулась і чекала на них. Проте через півгодини почувалась сильна стрілянина в напрямку Гупал. За мною ніхто не заїхав. Не знаю, загинули хлопці чи змушені були повертатись дорогою. Ввечері стривожений господар сказав, що ходять чутки, наче хлопці нарвались на червоних партизан. За годину можна чекати червоних партизан в Миляновичах зі сторони колонії Ружин і Клівецька. Коли б я була зовсім здорова, то все ж таки пішла б у Дольськ. Господар про це і слухати не захотів. Він відвів мене на сусідню вулицю до хороших людей на домівку. Пообіцяв, якщо хтось прийде, то відразу ж повідомить мене. Але ніч пройшла спокійно. Вирішила, коли через два дні ніхто не прийде, а буду себе краще почувати, піду сама в Дольськ. Сім’я моїх нових господарів складалась з п’яти осіб: ще нестара бабця, чоловік із дружиною та двоє дітей. Дівчинка років на три-чотири молодша від мене і хлопець років із десять. У Миляновичах жили на той час українці і поляки, між собою не ворогували, а жили напрочуд дружно. Ні наші, ні польські загони не порушували цю дружбу. Не було від кого критись. Просто господар зв’язку з центральної вулиці відвів на бічну, де менше ходили і їздили.

Десь після обіду, коли я стояла біля воріт в надії побачити когось із наших, помітила, що, притискаючись до парканів і через городи, йдуть у брудних сірих шинелях, вкрай стомлені, з кулеметами, протитанковими рушницями на плечах та подекуди з автоматами якісь люди. Танув сніг, і на дорозі розповзалось густе, тягуче болото. Мене трохи здивували погони на плечах, адже бачити мені доводилось їх уперше. Селяни, що повиходили з хат, також мовчки дивились на прибулих, не виявляючи ні радості, ні страху. Вулиця тягнулася на горбок. Там стояв вітряк і звідти добре було видно Годовичі, а далі – залізницю. Не поспішаючи, до мене підійшов високий військовий у двобортній шинелі, з польовими зеленими погонями на ній. У руці тримав наган дулом у землю. Підійшов, зупинився і сказав: “Здравствуйте!” Я відповіла “Добрий день.” Він чекав на бурхливий вияв радості з моєї сторони. Кілька хвилин ми мовчки дивились одне на одного. Врешті він запитав, чи в селі є німці. Я відповіла, що ні в Миляновичах, ні в Годовичах німців немає, лише мадяри в бункерах над залізницею, а в Матієві – німецький

гарнізон. “Он вітряк, – я додала, – з нього далеко видно, все самі побачите!” Чемно подякував і побіг доганяти передніх. Вже на ходу кинув, що не сподівався, що ми так холодно будемо зустрічати своїх “освободітелів”.

Через півгодини радянська військова частина в складі батальйону розташувалась у Миляновичах. Я зайшла в хату, щоб сказати господарям про зустріч. Із сіней виглядала господиня. Раптом налетіли радянські літаки і почали бомбити та поливати кулеметним вогнем. Господиня швидко втягнула мене в хату, і ми заховались у запічку між мурами. Помилку швидко виправили: серед дороги викинули біле полотнище буквою “Т”, і літаки припинили обстріл. Нам військові пояснювали, що просувались так швидко, що не встигли повідомити про це авіацію. Згоріло кілька будинків. Солдати помагали їх гасити. Кілька хлівів розбомблено, худоба вся загинула. Селяни почали спішно складати на вози майно, харчі, дітей і покидати село. Мої господарі також від’їжджали. На господарстві лишалась бабуся, ніяк не могли її вмовити. Намовила лишатись і мене: “Куди, дитино, ще не зовсім здорова поїдеш? Ще зустрінеш по дорозі якого перевертня, що видасть тебе. Залишайся тут зі мною. Скажу, що ти моя внучка Галя. Всі виїздять, бояться не буде кого. А негідників вистачає. Ніхто не знає, як і де доведеться вам ночувати, куди направлять біженців, чи вони не будуть у моїх цікавитись, хто ти і звідки. А тут буде безпечніше. Вдвох якимось перебудемо це лихо. На крайній випадок у нас є добра криївка, а в ній – все необхідне на кілька місяців. Вхід із колодязя!” Показала мені його. Якщо не знати, то дійсно неможливо знайти.

Із двох зол я вибрала менше. Лишилась, почала допомагати бабусі по господарству. До нас на постій стали два лейтенанти з нацменом ординарцем. Провели телефон, поставили радіо. Тут уперше я почула новий радянський гімн і салют в честь визволення міста Первомайська. Того вечора стався ще один випадок, який би міг погано для мене закінчитись, коли б не мудра бабуся, що назвала мене Галею. Справа в тому, що восени 1939 року політрук Макеев проводив передвиборні збори в Миляновичах і на цей час жив у моїх господарів. Зараз він, Макеев, з іншим офіцером, молодим хлопцем з Київщини Васильченком, потрапив на постій у ту ж саму хату. Макееву тоді було біля сорока років. Коли господиня повела їх у призначену кімнату, то він кулею вилетів з неї і кинувся обіймати господиню і мене одночасно. Вигукував радісно, чи ми пам’ятаємо його. В кімнаті на стіні висіли дві репродукції картин – Наполеон на Поклонній горі і викрадення Зевсом, який перетворився на бика, Європи. Такі сюжети

рідко траплялися в селянських хатах і йому, очевидно, запам'ятались. Все тормосив мене і допитувався, чи пам'ятаю його. Дивувався, що так швидко виросла, бо тоді, в 1939 році, начебто носив мене на руках. Господиня також упізнала його і потім, коли ми з нею залишились удвох, плюнувши спересердя, сказала: “Треба ж, щоб саме так вийшло, що його принесло до нашої хати.” Але він підміни не запідозрив. Оскільки в основному всі хати стояли пустою, то він попросив господиню приготувати вечерю в честь такого свята та запросив на неї всіх своїх колег і лікаря. Розповідав їм про дивний збіг обставин, що вдруге привів його в ту саму хату, в якій був у 1939 році. На другий день німці підтягнули частини і обстріляли село так нещадно, що всюди на вулиці свистіли осколки й кулі. В хаті дзенькали шибки. Військові пішли на передній край, а ми з господинею – в криївку. Але там я почувала себе ще гірше, бо від вибухів двигтіла земля і було таке відчуття, наче ми живцем поховані у могилу. Вирішили, хай там що, але більше в криївку не поліземо. Надвечір інтенсивність вогню спала, а згодом все затихло. Повернулися з переднього краю офіцери. Я розмірковувала, коли фронт сам прийшов до мене, то переходити його вдруге недоцільно. Якщо совіти відступатимуть – відступлю і я, якщо ж наступатимуть і підуть вперед, то повернусь на Сьомаки і розшукаю своїх. Тому сказала офіцерам, щоб у разі відступу мене попередили, бо залишатись у німців не хочу. Васильченко мовчки кивнув на знак згоди, а Макеєв почав запевняти, що нізащо звідси не відступлять. Будемо всі відстрілюватись з вікон і дверей. Несподівано запитав, чи вмію стріляти. Я здвинула плечима і відповіла: “А звідки можу вміти?” – “То нічого. Я тебе навчу!” – відповів. Взяв свій автомат, і ми вийшли надвір. Розповів, як треба стріляти, куди дивитись, як цілитись, де натискати на спуск і т. п. Потім на дверях стодоли вуглем намалював круг і наказав туди цілитись. Тішився, що в нього кмітлива учениця, що попадає в круг. Ох, коли б він тільки знав, кого вчить? Та, на моє щастя, навіть не здогадувався.

Ми спали з бабусею на одному ліжку, не роздягаючись. Зранку вже почалось пекло. Було видно, що совіти відступатимуть. Вони вклинилися в оборону німців, і останні вирішили будь-якою ціною ліквідувати цей клин. Користуючись відсутністю суцільної лінії німецької оборони, батальйон вийшов вперед, а тепер загрожувало йому оточення. Крім того, через бездоріжжя відстали артилерійський полк, обоз із боеприпасами. Машина грузли, допомога не надходила. Село почало горіти. Надвечір прибіг ординарець, почав змотувати кабель і забрав радіо та речі офіцерів. Макеєв не появлявся. Забіг Васильченко і шепнув мені, що відходять. Я по-

мітила, що він поранений у руку. Незграбно закидаючи наплечник, сказав: “Галя, на роздуми лише п’ять хвилин. Я в ар’єрґарді. Мої вже за селом прикривають наш відступ!” – і швидко вибіг із хати. Господиня вмовляла мене залишитись. Та я подякувала їй за все і пішла, а точніше побігла. Вздовж вулиці вже строчив кулемет. І досі не розумію, як мені вдалося проскочити. Городами навпростець вибралась на південний край села. Відходила разом із ар’єрґардом. Батальйон відійшов десь на кілометри два вперед і знову зайняв оборону. Кулеметники мені кричали, щоб не бігла просто на них, а брала праворуч, там внизу були якісь кущі. Одним словом, попала в халепу. Яюсь так уже вийшло, що на совіцькі кулі бігла, а німецькі доганяли. Попереду біг солдат, упав і не міг сам встати. Коли я пробігала мимо, попросив: “Сестричко, допоможи!” Допомогла піднятись і поволокла його до найближчого садка. Там віддала санітарам.

Почало вже сутеніти, коли я зайшла в першу хату, яка мені трапилась. Це вже були Кличковицькі хутори. Хата була велика, мурована, під бляхою, льох, на подвір’ї добротна клуня й хліві. Господарі були заможні. Зайшла на кухню, там вже було багато втікачів, і я примостилась у кутку. На мене ніхто не звертав уваги. У кожного була своя біда. Але в хату зайшли військові і наказали всім, крім господарів, звільнити приміщення. А зв’язківці вже снували кабелі. Біженці, підкоряючись наказові, вийшли, радячись, куди їм вночі дітись. Я все ще не знала, що ж мені робити, куди йти проти ночі. Місцевість знайома лише за картою. Чула, як зв’язківці між собою розмовляли, що тут буде штаб полку, а знаходиться вночі в розташуванні військової частини та ще без жодних документів було вкрай небезпечно для мене з багатьох причин. Але мені пощастило. Господиня знову виручила мене. Тихенько запитала, як мене звати і звідки я. Відповіла, що Галя Кірман з Мілянович. Тоді вона голосно закричала на мене, щоб чули військові: “Чого стоїш як засватана! Бачиш, що я зайнята, варю вечерю, швидко роздягайся і позамітай у кімнатах!” Я мовчки роздягнулась, схопила віника й пішла замітати. В кімнатах порались штабісти і зараз же прийшов полковник – широкоплечий, невисокий, в плащ-палатці, все лице подзьобане віспою. За національністю казах чи киргиз. Досить чемно привітався зі мною, а я поспішила вийти на кухню. Була безмежно вдячна господині за її чуйність і добре серце. Знову шепнула, щоб я не хвилювалась, що все буде гаразд. Її чоловіка вбили поляки, коли грабували село. Тепер вони живуть утръох: вона, син і її батько. Коли вечера вже була готова, сказала мені, щоб я з хліва покликкала

дідуся і братика Петруся вечеряти. Вони там, здається, рубали дрова чи різали січку для худоби. Я пішла кликати. Дідусь без зайвого слова все зрозумів, а “братик” Петрусь мовчав та скося поглядав на мене, поки мати йому щось шепотіла. “Брату” було десь років 12-13. Коли ми повечеряли, на кухню вийшов капітан, пильно подивився на нас із Петром і покликав мене в штаб. Господарі занепокоїлись. А справа була ось у чому. Радянські штаби користувались картами за 1888-1897 роки, виправленими частково в 1940-1941 роках, а в основному скопійованих з трофейних польських карт. Отож, було цілком зрозуміло, що в 1944 році багато що не відповідало дійсності. Подекуди замість сіл виникли хуторські лінії, з’явилися нові церкви, костели і, звичайно, зникли мости на річках, прокладені в лісі вузькоколійки і ще багато чого. До речі, під час війни з окупантами і наші внесли на місцевостях свої корективи, як, наприклад, ліквідація мостів, вузькоколієнок і т. п. Утворилися нові населені пункти та орієнтири, і це все збивало тепер штабістів з пантелику. Отож, коли я зайшла до полковника, у нього була якась нарада. Він мене відразу запитав: “Дівочка, ти грамотная?” Безглуздо було заперечувати при заможному обійсті, де я вважалась дочкою. Відповіла ствердно. “А скільки класов кончіла?” Сама зараз не можу зрозуміти, чому так відповіла, але сказала, що дев’ять. “О, тоді ти нам должна помочь. Топографію немого знаєш?” – запитав знову. “Знаю трохи”, – сказала. “Подойди сюда і посмотри на карту!” Це була стара мапа, скопійована з польської. Польські назви населених пунктів були написані російськими буквами. Перше, що впало у вічі, – це вузькоколієнка з Матієва до Сьомаків, яку “Лисий” повністю розібрав, щоб німці не визволили деревини з тартака. Насправді не було і мостів на Турії, а також ліній електромереж і телефонної. Все було знищене. Щоб не викликати підозри, довелось говорити правду. Добре, що хоч знала назви та розташування навколишніх сіл. Почала називати села поблизу Кличкович. Прикинула, що може знати її мешканець, і відповідала на їхні запитання. Вони у себе робили помітки. Потім капітан вийшов зі мною надвір і попросив показати, в якій стороні названі села, біля яких з них були мости чи інші орієнтири. Тут уже було трохи складніше. Я сказала, що знаю більше такі села, як Миляновичі. “А де там церква?” – несподівано запитав мене. Довелось казати правду. Потім таким чином про Годовичі, Туплаї, Паридуби, Біличі та Матіїв. Згодом, коли вже зайшли в будинок, капітан сказав: “Ми всё это проверим! Если всё это действительно так, будем, очень благодарни, а если нет...”, – замовк і багатозначно подивився. Мене

відпустили. Його недомовленість я добре зрозуміла. Розповіла господарям у чому справа. Вранці до нас на кухню зайшов сам полковник і сказав, щоб я з дому нікуди не відлучалась, бо буду ще їм дуже потрібна. Подумала, що наклікала клопоту на свою голову. Тут почувся сильний обстріл. Господарі хотіли піти ще далі на хутори до своїх родичів, щоб перечекаати це лихо. Дозволили тільки дідусеві і Петру, а якщо я боюсь лишатись сама з ними, то нехай зі мною залишиться мама. І порадили з хати заховатись у льох. Самі також у ньому заховались. Кругом рвались снаряди та сипались бомби.

Врешті господиня сказала, що хай сидять під бомбами військові, а нам сидіти просто безглуздо. Згодом, вибравши мить, коли штабісти були чимось зайняті, ми подались на дальні хутори. В хаті родича господині було набито втікачів, наче у вулику. Час від часу приходили погрітись і солдати з окопів. На північному обрії були окопи. Це вже визначився передній край. Трохи далі було видно вітряк, там уже стояли німці. Без бінокля можна було помітити німецькі окопи. Зрідка лунали кулеметні черги з обох сторін, а назагал було відносно спокійно. Неподалік стояла спалена німцями хата. Стирчав лише комин і велика піч. Навколо було так багато всякого сміття, що отвір у ній знаходився при самій землі. Коли вже відкрили заслонку, залізли в неї та по драбині спустилися вниз, там виявилася величезна криївка. Втікачі поскладали своє майно – перини, подушки, кожухи та всякі тлумаки. Вдень там сиділи жінки з дітьми. Дехто ночував, а дехто на ніч виходив до хати. Тут була настелена солома, і спали всі покотом: і селяни, і солдати. Моя господиня, я, господар хати, його син, ровесник Петра, і сам Петро в криївку ніколи не ховались. Ми варили їжу на всіх. Я з хлопцями носила її у відрах людям з криївки. Кілька разів нас німці обстрілювали, але все обійшлося. Підхід до криївки був скритий кущами і будинками, але 5-6 метрів треба було йти по відкритій місцевості. Сидіти з людьми в криївці я не могла, оскільки мене в ній огортав невідомий панічний страх. Йти в тил теж було небезпечно, я не мала жодних документів. Почали траплятись випадки, що дехто, попавшись у руки червоним партизанам чи в СМЕРШ, щоб урятувати свою шкуру, ціною інших вислужувались і виказували своїх. Не знаю, але мені чомусь здавалось, що для мене поки що найбезпечніше знаходитись тут, між утікачами з різних сіл, на переднім краю. Були, звичайно, і свої незручності. Спали одягнені і взуті. Помитись було непросто. Однак панував відносний спокій. Господареві все ж довелось сказати про себе те, що казала й господині. Коли почався обстріл, я начебто відбилась від своєї рідні й опинилася тут.

Перевірити було неможливо. В Милянovichах були німці. Повірів він мені чи ні – не знаю, але відносився дуже добре. Перед військовими була я дочкою моєї господині і сестрою Петра. З військових запам'ятала двох санітарів, які були в хаті постійно. Один вірменин, а другий марієць. Був і фельдшер в ранзі старшого лейтенанта українець Володя Діхтяр. Останній робив спроби залицятись, але моя рішуча відсіч та розмова наодинці з моєю “мамою” охолодила його.

Небезпека чекала на мене в особі капітана артилериста. Припускаючи, що на дзвіниці церкви в Милянovichах сидить німецький корегувальник, совітьська артилерія розбила її. Церква була дерев'яна, розмальована олійними фарбами, тож горіла кривавим полум'ям, що відбивалось рожево на білому снігу. Видовище було моторошне. Ми всі, зібравшись біля воріт, мовчки дивились на пожежу. Хтось раптом запитав, хто і для чого підпалив церкву. Висловлювали різні припущення. У мене за спиною почувся нахабний голос: “Ето я приказал ейо разбіть, там наверное сидел немецкій наблюдатель”. Оглянулись всі й побачили, що стоїть капітан артилерист. Високий, молодий, з досить гарним обличчям, яке псувало вираз нахабності і самовпевненості в собі. На наші зауваження, що ще не відомо чи на церкві, чи може сидить на вітрякові, відповів розуміло: “Бога нет, всьо равно все церкві ліквідіруем, война всьо спішет!” Було гидко його слухати, і я пішла до хати. Він рушив слідом за мною, і вже не було мені від нього спасіння. Ходив за мною наче тїнь. “Мама” почала його совістити, та це все, мов до стінки горохом. Чатував за кожним моїм кроком. “Мама” і Петрусь ні на хвилину не залишали мене саму. Якось, перехопивши мене в сїнях, почав брутально приставати, ліз обніматися, дихаючи в лице перегаром, кажучи: “Война всьо спішет. Кого ещю ждъош, кому бережеш?” На щастя, надійшов Діхтяр, і мені вдалось ускочити в хату. Капітан на постой був у сусідній хаті, а в нас Діхтяр зі своїми санітарами. Він щось там говорив йому піднесеним тоном, та я вже не слухала. Все розповіла “мамі”. Вона поклала мене спати під стіною, поруч лягла сама, а в наших ногах ліг Петрусь. Вночі капітан знову бешкетував, лазив поміж сплячими людьми і шукав дівчат. Удень нікого не чіпав, а все мене переслідував. На другу ніч, порадившись із “мамою”, я надумала ночувати в криївці. Потрібно було лише непомітно вислизнути в сутінках, щоб він не побачив. Думала, що заховаюсь серед тлумаків, і мене ніхто не знайде. Та, мабуть, недооцінила його настирливість. Смерком, коли його в хаті не було, я побігла до криївки. Поблизу нікого. Відсунула заслонку і по драбині спустилася вниз.

Вже почувала себе у безпеці, коли почула, що ще хтось лізе сюди. Я опинилася в пастці. Це був він. Потім, не питаючи згоди, сказав, що завтра заїде за мною. Я поспішила розповісти “мамі” про нову нападсть. Підійшов стривожений господар і повідомив, що його викликали в іншу хату. Там був мій невдалий залицяльник і начальник СМЕРШ. Його розпитували про мене. Від себе додав, що це, очевидно, робота “залицяльника”, вирішив хоч у такий спосіб помститися. Це вже була реальна серйозна загроза. Треба було негайно зникати. Господар дав мені адресу свого брата в Турійську і порадив, не гаючи часу, йти туди. Подякувала добрим людям за все і, попрощавшись, пішла до Турійська.

Назустріч мені йшли обози, танки, солдати. По краях дороги лежали міни. Ніхто мене не зупиняв, не вимагав документів. Всі вулиці Турійська були заставлені танками так, що перейти вулицю було неможливо. Перед вечером нарешті віднайшла потрібну адресу. Але не наважилась відразу зайти туди, бо біля паркану стояло четверо осідланих коней та озброєний цивільний коло них. Зайшла в хату, коли з неї вийшло троє, і всі кудись поїхали, крикнучи на ходу господарю, що повернуться завтра до обіду. Коли вони були вже далеко, я наважилась зайти в хату. Розповіла господареві те, що й всім іншим до цього, тільки додала, що солдати до мене почали чіплятись. Його брат порадив прийти до нього. Він сказав, якщо не боюсь червоних партизанів, то можу лишитись. У нього зупинився їхній командир, а зараз вони поїхали за доносом ловити зрадника в якомусь селі. Було очевидно, що мені тут залишатись не можна. Вечоріло. Щоб кудись вирушати й думки не було. Довелось переночувати. Тут я згадала про Марійку М. з передмістя. Господар знав Марійку і її старшу сестру Віру. Зранку він мене провів, докладно розповів як добратись, щоб нікого по дорозі не розпитувати. Думала якщо Віра і Марійка погодяться, то відпочину в них зо два дні, все виперу, помиюсь і попробую щастя дістатись додому. Тоді ще від Турійська до Овадна суцільного фронту не було, і я надіялась, що мені пощастить. У цей важкий час не хотілося безглуздо потрапити у лапи смершистів чи таких, як цей негідник капітан. Крім того, не бажала наражати хороших, добрих людей, які мені допомогали, на неприємності. Не знала, що і як у Марійки, але мусила йти, бо іншого виходу поки що у мене не було. На мій стук у двері до кухні ніхто не відповів. Зайшла, бо були незамкнені. З кімнати, що ліворуч, чулась якась розмова. Постукала туди. Почула: “Войдіте”. Відчинила двері і в першу мить від несподіванки навіть розгубилася трохи. Там сиділо троє офіцерів і

допитливо дивились на мене. Привіталась і запитала, чи вдома Марійка. Відповіли, що так. Та й вона сама з сусідньої кімнати вже почула, що хтось питає про неї. Стала на порозі і трохи розгублено дивилась на мене. Я кинулась до неї, обняла і потягла назад у її кімнату. Тихо, щоб не почули офіцери, швидко розповіла їй, чому і як опинилася тут; що для всіх інших я – Галя Кірман з Милянович, її шкільна подруга, що ми разом училися в Ковелі. Чому прийшла до неї вона не розпитувала. Все зрозуміла сама. Віри не було вдома. Отож, я попросила дозволу переночувати у них два дні, приведу себе в порядок, а тоді піду далі. Місяць життя на передньому краю не роздягаючись і не роззуваючись дав про себе знати. Марійка пішла на кухню гріти воду. Офіцери вийшли за нею і почали розпитувати, хто я і що привело мене до неї. Марійка повторила все сказане. Згодом вони пішли в штаб. Це були працівники політвідділу. Всі три – старші лейтенанти. Наймолодший із них Василь Гуков був із Кубані, Володимир Лавренчук – інженер з Баку (найстарший за віком), Петро Афанасьєв – з Ярославля. Вислухавши Марійчине оповідання, віднеслись зі співчуттям до мене. Незабаром прийшла Віра. Їй я розповіла правду і охоче попросила дозволу побути, доки приведу себе в порядок. Вона погодилась і пішла шукати мені білизну й одяг. Трудно описати, з якою насолодою я помила голову і помилась сама. Свій одяг весь випрала і наче на світ народилась. Не вірилось, що знову опинилася в нормальних умовах. Коли чесала і сушила довге волосся, Віра задумливо дивилась на мене і раптом заявила, що нікуди мене від себе не відпустить: “Що буде нам – те буде і тобі. Бог би мене скарав, коли б я таку молоду дівчину відпустила з дому в такий тривожний і непевний час. Лінія фронту між Турійськом і Овадне вже давно стабілізувалась, там не пройдеш, – сказала мені. – А як не віриш, то запитай у наших військових, що на квартирі”. Я була рада, що все так складається. Мене лише турбувала присутність офіцерів в її домі. Віра заспокоїла: “Це порядні і хороші люди люди. Вдома бувають рідко, все більше на передовій, тому особливої небезпеки немає”. Коси сохли довго і довелось, як русалці, до пізнього вечора ходити з розпущеним волоссям. Квартиранти Віри під вечір повернулись додому, познайомились і досить делікатно почали розпитувати мене. Втрутилася Віра і більше, ніж я, почала розповідати про мої пригоди й жаліти мене. А коли вони тільки-но зайшли, я сиділа біля відкритих дверцят кухні і сушила волосся. Василь був вражений довжиною моїх тугих кіс. Не втерпівши, смикнув, щоб переконатися, чи не штучні. Всі почали сміятися з

“невіруючого Хоми”. Звечора до опівночі працювала електростанція. Вікна закривались знадвору віконницями, щоб не порушувати маскування. Раніше лейтенанти вечорами, коли були вдома, запрошували Віру і Марійку грати у карти. Інших розваг не було. Мене також запросили, відмовляти було незручно. Я бачила багато офіцерів і солдат, але таких тактовних, вихованих, інтелегентних і порядних більше не зустрічала. Поведінка їхня була бездоганна. Коли почало мигати світло – знак, що через кілька хвилин його вимкнуть, – ми відразу ж пішли в свою кімнату. Я навіть здивувалась, що не замикають двері на ключ. Віра сказала, що в перші дні так робила. Коли ж лейтенанти почули, що повертають ключ у дверях, дуже образились і сказали, що вони не такі, як усі інші, і ніколи нічого зайвого собі не дозволять. Так і було насправді. Бачились ми з ними вечорами, але не завжди. По кілька діб пропадали на передовій, а потім, змучені, відсипались і приводили себе в порядок. Часто нас бомбили німці, але суттєвої шкоди не приносили. Пройшло, мабуть, так тижнів зо два. Віра добре шила і плату брала продуктами. Мала невеликий запас пшона, муки. Сусідка приносила молоко. Пшоняної каші та якогось супу чи картоплі нам вповні вистачало. Якось наші “кавалери” заходились нас вчити стріляти з “ТТ”. Навколо чулася досить-таки сильна стрілянина, тож наших пострілів у дворі майже не було чути. Василь учив Марійку, а Володимир мене. Після пострілів заходились чистити зброю. Чистила і я, потім перевірила, чи чисте дуло, і звично зібрала пістолет. Володимир зауважив: “А Ви с оружєм обрацаетесь, как старий “воїн”, – і пильно подивився на мене. Не розгубившись, відповіла, що мене вже вчили в Миляновичах. Не впевнена, що моя відповідь його задовольнила, але більше не сказав ні слова. Несподівано Василя звалив сильний приступ малярії. Трусило ним немилосердно. Всім, що тільки було, накривали його. Віра заходилась його лікувати. Поїла малиною і липовим цвітом. Вкрила своєю периною, а нас із Марійкою заставила слідкувати, щоб не розкривався і пропотів. Василь спочатку просився, щоб дозволили висунути хоч руку, але ми були невблаганні. Далі почав злитись і ображатись, що знущуємось над хворим, але й це не допомогло. А коли прийшов їхній лікар вірменин, то почав йому на нас жалітись. Лікар присоромив його, сказавши, що коли б біля нього сиділи такі дві сестри-жалібниці, то сам із приємністю захворів би. Ліки Віри допомогли, і через кілька днів Василь був здоровий, дякував і вибачався за свою нестриманість. Якось Віра зауважила, що офіцерів дивує моя серйозність і замк-

нутість. Я старалася уникати з ними розмов, а особливо жартів. Вона їм сказала, що я дуже переживаю за мамою, а від себе порадила бути привітнішою з ними, щоб не викликати підозри. Та мені було не до жартів. Опинившись у більш-менш нормальних умовах, я постійно думала про своїх друзів, переживала, що залишилась сама, що не добралась своєчасно до Дольська, а тепер мушу пристосовуватись до обставин, в яких опинилась. Турбувала доля мами й сестрички, що залишились зі шпиталями на хуторах Старої Гути. Тривожила доля моїх друзів, тим більше, що я не знала, чи вирушили вони в Карпати, чи ні, де їх розшукувати. Очевидно, обидві сторони нагромаджували живу силу і техніку. Почалась сильна відлига. Німці були в кращому становищі, ніж радянські війська. Сам Ковель знаходився в подвійному кільці: німецький гарнізон СС, кількістю 3,5 тисячі чоловік, був оточений кількома великими з'єднаннями червоних партизан і частинами регулярної армії. Тих у свою чергу оточили німецькі фронтові частини, а ці частини, хоч і не повністю, знову оточили німецькі. Особливо ночами там клетіло, наче у великому казані. Але Любомль і Матіїв, залізничні станції були в руках німців. Набагато гірше склалась ситуація у радянських військ. Діючих залізниць, крім Ківерець і Луцька, не було; доріг із твердим покриттям, по яких могли йти машини в цьому напрямку, також. А по ґрунтових дорогах все грузло. Набої, снаряди та артпарки доводилось тягнути на людях. І це, очевидно, змушувало поступово відступати. Згодом, коли вже я змушена була піти з Турійська, місто зайняли німці. Совіти закріпились на передмісті. Одних від інших розділяла лише річка Турія. Міст зірвали.

В одну з неділь перед Великоднем ми з Марійкою пішли до церкви. Там я несподівано зустріла Ольгу М., яка вийшла заміж до Турійська, а раніше жила через вулицю від нашого дому. Вона розповіла, що її чоловіка і всю родину винищили поляки. Тепер вона живе у великій сім'ї тітки її чоловіка, яка не дуже прихильно до неї ставиться. Показала, де живе і просила заходити.

Пам'ятаючи зауваження Віри, я старалась бути привітнішою з нашими квартирантами. Але мені це не завжди вдавалось. Якось вона намовила нас із Марійкою зашити рукави в шинелях. Вдалось тільки Василеві і Володимиру, бо третій своєї шинелі ніколи не залишав. Двоє ж інших в їдальню бігали без шинелі. Вони належно сприйняли жарт, зате Афанасьєв ні вдома, ні в штабі не давав їм спокою. Все кепкував з них. Одного разу Василь заблагав: "Дівчата, зробіть якийсь збиток старому, бо через його кпини нам немає життя в штабі". Довго придумувати не довелось. У кімнаті, яку вони

займали, стояло широке дерев'яне ліжко, на якому спав Василь з Афанасьєвим. На вузькій шкіряній канапі – Володимир. Василь допоміг нам вийняти поперечні дошки, на яких лежав матрац. Залишили по дві в головах і ногах, щоб матрац сяк-так тримався, і застелили ліжко. Ввечері, як завжди, пограли трохи в карти і розійшлись по кімнатах. На цей раз тихенько замкнули двері на засувку. Самі приникли до дверей і почали підслуховувати. Володимира не встигли попередити, і він нічого не знав. Мовчки ліг на канапу. Василь все підганяв Афанасьєва, щоб скоріше лягав, бо той спав під стінкою. Було тільки чути шурхіт чобіт, брязкіт пасків і портупей, і раптом крик Афанасьєва. Василь упав на підлогу, не-самовито регочучи і совгаючи ногами. Володимир схопився, чиркнув сірники, щоб засвітити свічку, і коли йому це вдалося, то побачив таку картину: матрац на ліжку провалився на підлогу. Вгорі стирчала лише голова та ноги в шкарпетках. Ліжко було високе, сам Афанасьєв вибратися з нього не міг, адже був невисокого зросту. Хлопці витягли його з ями. Він спочатку так розгубився, що став зовсім безпомічним. А коли отямився і збагнув, що сталося, то теж почав реготати і добиватись до наших дверей. Ми сиділи тихо, наче миші. На другий день про нашу витівку стало відомо в штабі. Тепер почали кепкувати з невдахи. Несподівано командир полку Єфремов сам захотів у нас поселитись, а наших квартирантів переселити на іншу домівку. Вони опирались, протестували. Ми зрозуміли, що своєю витівкою привернули до себе зайву увагу. Та раптово їхній штаб перевели в Ружин. Обіцяли, що на Великдень приїдуть до нас у гості. Коли прощались, Володимир раптом попросив мою адресу. Але яку адресу могла я йому дати і навіщо? Я сказала, якщо захоче писати, то нехай пише на Марійчину, бо не знаю, як далі будуть складатись обставини і де доведеться мені бути. Видно було по ньому, що відмова прикро його вразила. Але більше нічого не сказав, побажав тільки, щоб я скоріше віднайшла свою маму.

Звільнившись від квартирантів, ми всі полегшено зітхнули. Але ненадовго. На постій стали двоє військових лікарів – підполковник і капітан. Орієнтуватись у військових рангах я навчилася ще в Миляновичах. Перший був дуже сумний і небалакучий. Від капітана Віра дізналась, що кілька днів тому німці розбомбили ешелон, в якому їхала дружина підполковника. Вона загинула. Дружина також була лікарем. Якось я звернула увагу на великі, незвичайної форми автомашини, затягнуті брезентом. Я запитала у капітана, що це таке. “Катюші”, – відповів він. Я нарахувала їх вісімнадцять штук і

сказала про це Вірі. Тоді підполковник зауважив: “Дівчинко, якщо ти кому-небудь скажеш, що лічила “катюші”, то тебе вважатимуть за німецьку шпигунку і попадеш в СМЕРШ!” Тут же розповів про принцип їх дії. На другий день і вони вибрались.

СМЕРШ

У цей же день надвечір прийшов червоноликий приземкуватий капітан. Дуже неприємний на вигляд, пихатий. Оглянув будинок і сказав, що він начальник відділу СМЕРШ, буде у нас на постой. Наказав відразу ж забити наглухо двері у нашу кімнату, а ми, щоб зі своєї ходили на кухню через невеличкий коридорчик. Якось Вірі і Марійки не було в хаті, пішли до родичів чи знайомих. Без стуку в нашу кімнату зайшов смершист і приніс з собою цілу купу якихось паперів, журналів на польській мові та підручник з географії. Запитав, чи знаю польську мову. Коли я відповіла стверджувально, то не попросив, а скоріше наказав перекласти їх на російську. Документи були на польському гербовому папері з марками і печатками з орлами. В основному це були умови і акти нотаріального порядку: купівля-продаж, заповіти, зобов'язання. На кожному з них робив помітку і відкладав набік. У підручнику знайшов портрети Леніна, Сталіна, Кремль і хотів знати, що про них там написано. Я переклала. Тоді в підшивці польського журналу “Навколо світу” знайшов портрети Блюхера, Тухачевського та інших репресованих і знищених НКВД воєначальників. Знову запитав, що про них пишуть. Я знову переклала. Почав розповідати про себе: “Я злой, очень злой! Фашисти расстреляли всю мою большую семью, а свою жену я расстрелял сам за то, что осталась в оккупации!”. Мені чомусь ця людина з її жорстокістю стала дуже страшною. Він подякував і, забравши свої папери, пішов. Через день знову приніс якісь папери для перекладу і заявив, що попередні я переклала вірно, і тому він бере мене до себе у СМЕРШ перекладачем польської мови. Від несподіванки я оторопіла. А він продовжував: “Будете работать со мной и жить! А там будет видно. Если мне подойдете – возможно и поженимся!” Все почуте було наче жадливий сон. Я відразу не збагнула справжнього змісту його слів. При тому його нахальний і масний погляд заставив мене здригнутись. Отямившись, я всіляко почала відмовлятися. Казала, що в армію не піду, боюсь, коли стріляють. Почав умовляти, що до цього можна звикнути, і його відділ не на самій передовій лінії фронту. Наказав подумати і пішов. Коли розповіла, яку він мені зробив пропозицію, Віра і Марійка стривожились не на жарт. Ми прийшли до висновку, що мені треба щезнути, тим більше, що не

маю ніяких документів. Наступного разу капітан сказав, що його терпінню приходить кінець. Більше умовляти не буде, а просто пришле двох автоматників і мене заберуть силою. Почав грати на почутті патріотизму. Не витримавши, за мене заступилась Віра. Він накричав на неї і наказав нікуди не відлучатись з дому, мені ж – зібрати свої необхідні речі і завтра з обіду він мене забере, бо відділ його буде міняти дислокацію. Сам кудись пішов. Ми всю ніч не спали, думали, що робити. Віра порадила, щоб зранку я пішла до Олі М. у місто і побула у неї, доки за мною не прийде Віра чи Марійка. Передмістя, де ми жили, знаходилось на південній околиці Турійська і річки Турії. В місто треба було переходити через великий залізобетонний міст. Вранці, коли я проходила ним, помітила, що там уже працюють сапери, очевидно, готували до зриву. У Олі М. також було тривожно. Їм наказали вже евакуюватись у Радовичі і далі на схід. Я розповіла про ситуацію, в якій опинилася. Вона мені порадила йти негайно кудись в тил, бо біля них кілька осіб заарештовано при перевірці документів. Перевіряють документи буквально у всіх. Порадила переодягнутись. Я залишила у неї пальто, а вона мені дала не новий вже зелений військовий бушлат. Замінила я й хустку на голові. До речі, пізніше Оля пальто і хустку принесла і віддала моїй мамі. У неї я все ж переночувала і вранці пішла до Віри. Оля дала мені зв'язані в невеличкий вузлик півхлібини і кілька шматочків сала.

На передмістя я дісталась з трудом. Туди відходили військові обози і везли поранених. Skorиставшись суперечкою шоферів зі саперами, я прослизнула через міст. До Віриної хати відразу не зайшла, а причаїлася в дровитні в надії, що хтось вийде по воду чи дрова. Згодом вийшла Віра по воду. Я її покликала. Сказала, що зараз вже нікого немає. Я набрала в оберемок дров, а вона – відро з водою, і ми зайшли до хати. Розповіла, що вчора десь біля полудня смершист ввірвався до хати, скрізь мене шукав і напав на неї, чому мене відпустила. Шкодував, що мало має часу на мої розшуки. Але тепер, коли попадусь йому в руки, то милосердя не буде. Пішов лаючись. На передмісті також попереджено про евакуацію. Радянські війська залишали Турійськ. Віра дала мені зміну білизни, блузку, светер, спідничку, які я зв'язала разом у клунок з хлібом. Прощалась, наче з рідними, подякувала за тепло, доброту, людяність. Просила Бога, щоб не зустрітись зі смершистом.

Пішла на схід. По дорогах йшли і їхали люди подалі від фронту. Снували червоні партизани верхи. Тепер вони виконували обов'язки "заградзагонів". Зустрічатись мені з ними не хотілося. Серед них

могли бути і перекинчики. Тому старалась іти більше польовими дорогами та стежками від хутора до хутора, питаючи по дорозі чи немає втікачів з Милянович (це на випадок перевірки.)

Так хуторами через Радовичі дійшла до Вербична. На хуторі біля невеличкого гайка на подвір'ї побачила два наладованих вози, запряжені гарними кіньми. Біля них – озброєні люди, які щось перекидали, наче щось шукали. Поруч стояв “Остап”. Дуже зраділа, думала нарешті закінчились мої митарства, і я знову зустріла своїх. Зі стежки звернула у двір. Ті, що рились у возах, на моє щастя, не звернули на мене жодної уваги. Тільки-но хотіла окликнути “Остапа”, як, зустрівшись із ним поглядом, відчула, що застерігає мене відвернувшись, та опустивши голову. Коли почула російську мову і побачила на шапках червоні смужки, зрозуміла, що “Остап” заарештований червоними партизанами, що це вони нишпорять у возах. На мені був такий злидарський одяг, що не привертав їхньої уваги. Не зупиняючись, я пройшла через подвір'я на вулицю і пішла далі в напрямку Туличева. Свого часу Туличів і Літин німці з поляками спалили і повбивали там людей, але деякі хутори вцілили. В одному з них я попросилася на нічліг.

Не розпитуючи, хто я і звідки, мене прийняли, нагодували. Господар якось у розмові сказав, що в селі Свинарині, Мочулках і Свинаринському лісі ще немає суцільного фронту. Думала пробратись через них на колонію Олександрівку (тепер село Маньків), де жила моя хрещена мати, або ж до Холопич, де також мешкали далекі родичі по мамі. Вранці мене нагодували та дали харчів на дорогу, і я пішла у Свинарин. У селі було повно війська. Прийшла я туди надвечір. Вибравши більш-менш заможну на вигляд хату, втомлена зайшла на подвір'я і попросила господиню напитись води. Вона пильно оглянула мене і запитала: “А, може, не води, а їсти хочете?”. І не дочекавшись моєї відповіді, повела до хати. Налила горнятко молока і покраяла свіжого хліба. Не розпитуючи мене, хто я і звідки, запропонувала залишитись у неї відпочити і пробути скільки треба. Я з радістю погодилась і подякувала за привітність і доброзичливість. Господар все ж поцікавився, хто я, звідки та куди йду. Розповіла свою легенду і запитала, чи не було біженців з Милянович. Про це я розпитувала всюди, куди йшла і де доводилось мені ночувати. Скрізь був такий шарварок, йшли люди з різних сіл, так що нікого не насторожувало, що я відстала від своїх. Господар поспівчував мені, казав, що були, та кілька днів тому всіх біженців обозом відіслали в Боровичі Маневицького району. Згадала, що в Олександрівці маю родичів і, певно, попробую

дістатися до них. Господар жалівся, оповідав, скільки лиха наробили по селах поляки зі своєї “пляцувки” в Купичеві. Нападали і начисто грабували українські села, в тому числі і Свинарин, а коли люди боронили своє майно, то убивали їх. У нього забрали муку, збіжжя, курей, свиней, коні, корову з телям. Друга корова стояла окремо, то не побачили її, і вона уціліла. По селі ходили військові і зганяли селян, а властиво всю молодь копати окопи під Свинаринським лісом. У мене защеміло серце. В Свинаринському лісі донедавна була розташована “Січ”. Починали копати від вітряка, що стояв на горбку. Старшина хотів забрати і мене, але господар, переговоривши щось пошепки з новопризначеним головою сільради, не пустив мене. Сказав старшині, що в мене натерті дуже ноги, і я не можу ходити. Тих, що копали окопи, німецькі винищувачі майже всіх покалічили чи повбивали. Довго крик і лемент рідних стояв над селом.

А мені щастило, скрізь знаходились добрі люди і, свідомо чи несвідомо, протягом усієї моєї мандрівки допомагали мені. Як мені тепер з вдячністю не згадувати їх? За винятком кількох, яких я навіть не знаю імен. Але вдячність завжди житиме в моїй душі.

Надвечір у садку за хатою зупинились і замаскувались кілька “катюш”. Обслуга розташувалася в хаті, а біля кожної машини стали вартові. Ні вдень, а тим більше вночі нікого близько до них не підпускали. Водій однієї із них розповів, що німці дуже полюють за “катюшами”, тому вся їхня обслуга – спеціально відібрані комуністи. В разі небезпеки потрапити в полон належить натиснути червону кнопку в кабіні водія, і вся установка вибухне. Це нова реактивна, дуже засекречена зброя. Секрет полягає в самому снаряді, розібрати його неможливо, він вибухає. Після кожного залпу, який вони дають по ворогові, негайно міняють позицію, бо німці відразу обстрілюють місце вогню.

Мене дуже зацікавили “катюші”, хотілось побачити їх у дії. Коли “катюші” давали залпи, то не було чути пострілів, як з гармат чи мінометів, а лише скрегіт по залізу, наче хтось шурував, і свист. Одного разу, коли офіцера, командира “катюші”, не було, а водія господар добре пригостив, бо не менше, ніж я хотів побачити це диво, водій показав нам “катюшу”. Її вигляд мене трохи розчарував. Це були рейки на кронштейнах у шість рядів і три поверхи, а під тими рейками спеціальним пристроєм були закріплені невеликі снаряди. Цей пристрій був сполучений з кабіною водія, і вистачило лише натиснути на чорну кнопку, як снаряди один за одним летіли в ціль. На той час це була досить грізна зброя. Снаряди, начинені термітом, усе навкруги палили. Так нам пояснив водій.

На пагорбку за селом стояв вітряк, і дорога від нього спускалася вниз до північного узлісся. Неподалік було кілька хат. Паралельно до дороги, майже до тих хат, тягнувся досить глибокий хід сполучення. Окопи переднього краю були трохи лівіше. Цей ліс я знала добре. Одна дорога через невеличку греблю вела в село Осекрів, а друга – в ліс. Надумала пробиратися через ліс у Мочулки, а там, якщо вдасться, на Олександрівку чи Холопичі. Йшла дорогою понад ходом сполучення, щоб у разі обстрілу сплигнути з нього. Наздоганяючи мене, йшов молодий чорнявий офіцер і співав пісню “Тьомная ночь, только пулі свістят по степі...” Але співав її з глибоким душевним почуттям, був дуже веселий, життєрадісний, бадьорий. Порівнявшись зі мною, запитав, куди йду. Я сказала, що ген до тих хат. Наполягав, щоб стрибнула в хід сполучення, та я відмовилась. Потім він повернув ліворуч, а я пішла до хат. Цивільних там уже не було – в приміщеннях самі розвідники, які в основному спали. А один, немолодий уже запитав: “Кого шукаєш, дочко?” Я сказала, що тиждень гостювала у хворої тітки в Свинарині, а зараз хочу повернутись додому в Мочулки. “Це неможливо! Німці зайняли весь ліс учора. Наші вночі лазили туди, вже не пройдеш додому. Повертайся до своєї тітки і чекай, доки ми підемо в наступ, тоді повернешся додому!”

Зла на себе, що затрималась в селі замість відразу йти на Мочулки, я поверталась тією ж дорогою назад. Йшла не поспішаючи і міркуючи над тим, як далі мені бути. Наче навмисне мене чекав, виринув знову той офіцер і був такий же веселий, співав цю ж пісню. Мене мало не силоміць заставив ускочити в траншею. Сам йшов по дорозі і розмовляв зі мною, куди і чого ходила, поспівчував і потішив, що скоро буде наступ і повернусь додому. Ми майже порівнялись з вітряком, я по траншеї, а він – по дорозі згори, як несподівано німці розпочали артобстріл. Коли офіцер порівнявся з вітряком, а я трошки відстала, бо дно було не зовсім рівне, траплялись невеличкі калюжі, у вітряк влучив снаряд, розстроїв його, і він загорівся. Мене присипало трохи землею. Коли ж виглянула, то офіцера не було. Лише окривавлений чобіт з кусками ноги висів на напівзруйнованому крилі вітряка. Більше нічого не побачила. Мене занудило від того видовища і вирвало.

Як людину, мені було дуже шкода цього офіцера. Він фактично врятував мене, бо коли б ішла по дорозі, мене б чекала така ж смерть. Випустивши з десяток снарядів, німці затихли. Тоді я наважилась вилізти з траншеї і ще раз глянути на місце трагедії. Можливо, офіцер ще живий, а лише ногу йому відірвало, і він

спливає кров'ю. Та все даремно. Ніде нічого не було, крім вітряка, що догоряв. Приголомшена цим, я повернулась у село. З того часу, коли чую цю пісню, мене пробирає тремтіння, а перед очима стає цей життєрадісний юнак, якому завдячую життям, і закривавлений чобіт на поламаному крилі вітряка.

Розповіла господарям про цю трагедію. Далі залишатись у селі не було потреби. І тут я пригадала, що в селі Озеряни живе велика рідня чоловіка батькової сестри. Колись, років п'ять чи шість тому, ми всі їздили до них у гості. Подякувала добрим людям за притулок, хліб-сіль і пішла в Озеряни.

Та була ще одна досить важлива причина, чому я поспішала залишити Свинарин. У сільраду прийшов наказ, щоб усіх хлопців і дівчат, а в основному дівчат, яким виповнилося 16 років, відправити на роботу в шахти Донбасу. Скидок не було нікому – ні місцевим, ні біженцям. Кілька жінок вже приходили просити мене, щоб я поїхала замість їхніх дочок. Обіцяли дати харчі, гроші, одяг та взуття. Господар казав не їхати, бо там пропаду.

У сільраді всю молодь вже брали на облік, і був призначений день відправлення. Отож, не гаючи часу, вирушила в дорогу. Як і раніше, йшла, обминаючи дороги, по яких пересувались військові машини та підрозділи солдат. Йшла і думала: мені, дівчині, яка виглядала підлітком, значно легше було пересуватися, ніж хлопцям, повстанцям, які з тих чи інших причин попали в скрутне становище. Я щиро співчувала їм.

Перш ніж зайти до хати Гаврила, дружина якого була сестрою батькового шваґра, якийсь час спостерігала за садибою. Наважилась зайти до кухні. Там була Домна, дружина Гаврила. Вона чогось дуже злякалась і, схопивши мене, потягла надвір. Оглядаючись, повела мене у сусідню порожню хату, одна частина якої була ще не оштукатурена. Там колись жив брат Гаврила Юхим. Поляки їх усіх повбивали. Домна просила сидіти тихо, а згодом прийде і все розповість. Довгенько її не було. Подвір'я були поруч, і крізь щілини в дошках я бачила, як у Гаврила ходили озброєні люди, прив'язували коней, а потім знову кудись їхали. Прийшла Домна, принесла їжу і сказала, що Гаврила заарештовано за те, що співпрацював з УПА. Помітили, як носив повстанцям харчі у ліс, який був поруч, не більше ста метрів від хати. А зараз у них штаб "заградвідділу". Сказала, до кого йти на ніч, зранку треба йти до сестри Гаврила Гапки в Сушибабу. Коли у неї все владнається, то вона дасть мені знати. В хаті, до якої скерувала мене Домна, було повно біженців, і на мене ніхто особливої уваги не звернув. Господині я сказала, що вранці піду

далі, бо вночі ходити боюсь. Вона нагодувала мене картоплею з кислим молоком і влаштувала на лавці спати. Ще Домна попереджала не говорити правди Гапці, а особливо її чоловікові та Юхимові. Люди вони непогані, але страшенні боягузи. Отож, по дорозі до них я придумала нову легенду: вдома несподівано попала в облаву, яку влаштували німці, щоб вивезти молодь на каторгу до Німеччини. В Туропині на станції хтось відчинив двері нашого вагона. Ми на ходу вискакували з вагона, по нас стріляли і я, падаючи, підвернула ногу і майже місяць пролежала у добрих людей у Боблах, куди мене доставили друзі по нещастю. Самі ж розбіглись хто-куди. А що за цей час фронт стабілізувався, то я вирішила перебути в них поки фронт просунеться далі на захід, і я зможу добратись додому. Так усе й вийшло.

Прийняли мене радо, своїх дітей вони не мали. Люди були привітні і щирі. Все було б гаразд, коли б не знайшовся новий “залицяльник” – молодий лейтенант, який став на постій у них. Був він карним злочинцем у минулому. Весь час співав “блатні” пісні і “частушки”, наприклад “А я длінний дрін достану, анґелят колошкать стану, почему нет водкі на луне” і т. п.

Одного вечора, коли я сиділа на лавці під хатою, сів поруч. Спочатку розмовляли, а потім раптом обняв і почав цілувати, за що одержав по пиці. Лише після цього залишив мене в спокої. На другий день у розмові з сусідом, коли я набирала воду, дивлячись на мене, сказав: “А у моєво хозяйіна очень хорошая, но строга дочка”. Сусід, не підозрюючи нічого лихого, простодушно відповів: “Це не його дочка, у них дітей немає, а якась далека родичка приблукала з Володимира”.

Лейтенант зметиковав, що може вбити два зайці: відімстить за поличник, і, чим дідько не жартує, можливо, я німецька шпигунка. Він вирішив проявити “бдітельность”. Прийшов з автоматом і наказав офіційним тоном мені одягнутись і йти за ним. Думала спочатку, що жартує і не хотіла йти. Тоді сказав, що поведе силою, що я затримана як німецька шпигунка. Він поведе мене у СМЕРШ. Їхнє діло з’ясувати, хто я, а він тільки виконує свій обов’язок. Господарі почали його умовляти, але даремно. Під дулом автомата повів мене у СМЕРШ. Очевидно, він так чинив з усіма, хто давав йому одкоша, бо зустрічно офіцери сміялись з нього і говорили: “Что, опять шпіонку поймал? Что-то много ловиш шпіонку, а шпіонку ні одново”. У відповідь він щось сердито бурчав.

СМЕРШ був розташований у великій порожній хаті. На підвір’ї цієї хати був великий мурований льох, біля якого стояв вартовий.

Там тримали заарештованих людей. Начальника СМЕРШу не було. Мене прийняв якийсь старший лейтенант і помістив у темноту, бо вікно і двері були зовні забиті дошками, в коридорчику, двері якого виходили назовні, не було навіть на що сісти. Тому старший лейтенант приніс стілець і напівжартома, напівсерйозно сказав: “Приміте мої медвежжі услуги,” – і замкнув мене на ключ. Час від часу несподівано відчинялись двері, і вартовий перевіряв, що я роблю. А коли привели, то зробили особистий обшук. Я особливо не хвилювалась, там ніяких доказів проти мене не було, а що я була в підпіллі, там ніхто не знав. Отож, був час усе обдумати. Вирішила говорити те, що і Гапці. Тут я вирішила говорити лише правдиву біографію. Розкажу бо тоді могла покликатись на людей, що знали мого батька і мене з часу, коли ми приїздили в ці сторони. Вважала, що в першу чергу захочуть встановити мою особу. Тому підсунула стілець до підвіконня і, спершись руками на нього, заснула. Я прокинулася від дотику чиеїсь руки до плеча. Побачила якогось капітана з лампою в руці. Середнього зросту, русявий, він чемно запросив мене до кімнати.

Розглянулась. Два вікна щільно закриті віконницями, під ними – довга широка лавка, стіл, кілька табуреток, у кутку залізне ліжко, а на ньому шинель і автомат. Він запросив мене сісти біля столу, лампу поставив так, щоб світло падало на мене. Представився – капітан Бочаров, начальник відділу СМЕРШ. Уважно дивлячись мені в лице, почав допитувати. За звичними анкетними даними, з яких починається допит у всіх служб такого типу, який державний устрій вони б не представляли, допитувався, яке завдання мені дали німці. Я з обуренням заперечила такі питання. Тоді він несподівано сказав: “Ми знаєм, що ваш брат в УПА”. Тут я вже щиро розсміялася. Сказала, що у мене немає жодного брата, а лише мала сестра. Назвала людей, які це можуть підтвердити, тобто Гапку, Домну, Параску і Юхима.

Тоді він перемінив тактику. Почав розповідати про себе. Воював на південному Кавказі на перевалах. Оточені німцями два тижні, харчувались лише ріденьким супом і якимись рослинами, доки їх не деблокували. І поволі почав задавати на перший погляд незначні запитання, перемішуючи їх зі своїм оповіданням. Хоч це був перший допит у моєму житті, та я була у вигідному словесному двобої. Він опирався лише на одні припущення, які легко спростовувала. Ще раз довелось розповісти в деталях свою легенду. До деякої міри ця гра в “коти-миші” мене навіть забавляла. Легко збити слідчого з пантелику, коли він не знає допитуваного й не має доказів, а лише

підозри і припущення. Як правило, всі допитувані, якщо почувають хоч невеличку вину у висунутому звинуваченні (колись мене так вчили), стараються слідкувати за кожним своїм словом і відповідати лише на запитання. Коли ж він мене саму звинувачував у приналежності до УПА, можливо, і я повела б себе інакше. А зараз, не відчуваючи такої загрози, багато говорила, сперечалась і взагалі була балакучою. Тоді почав залякувати, що вивезуть на Сибір і т. п. Я ж запропонувала: якщо мені не вірить, хай переконається в цьому, коли звільнять Володимир. Говорила безтурботно, але в душі жалася такої думки сама. Казала щиро, за що ненавиджу німців, і скільки лиха вони наробили в нас. Виглядало, що я переконала його, бо більше не питав, яке завдання мені давали німці. Отак, перебиваючи з пустого в порожнє, пройшло кілька годин. Цікавився життям в окупації. Тут було що розповідати. Заглядаючи в якісь нотатки, він запитав, хто був бургомістр, хто начальник поліції. На тому офіційний допит закінчився. Він сказав, що вірить мені, однак уночі заборонено ходити, тому буду ночувати в них. Вранці доручив піти в сільраду, щоб взяти довідку про те, що я родом звідти, тимчасово проживаю в Озерянах. Цю довідку потрібно принести йому. Все складалось добре. Спати буду на його ліжку, а він працюватиме цілу ніч, бо має повний льох затриманих і мусить в'яснити, хто вони. З ними буде працювати в нашій кімнаті.

Був такий ввічливий і доброзичливий, що я не сумнівалася в його порядності. Навіть свою шинель залишив, щоб вкритись. Забрав лише автомат. На ліжку був матрац і невелика подушка. Щось підказувало мені, що не треба йому вірити. Сплили на думку нахаба артилерист і політпрацівники з Турійська. Бочаров вів себе настільки коректно, що я ладна була вже його віднести до останніх, коли згадала смершиста з Турійська.

Довго я не могла заснути. З часом сон зморив мене. Проснулась від того, що хтось, навалившись, рве на мені одяг і білизну. З переляку почала кричати, вириватися, кусатися. Тоді на лице накинув подушку, щоб не було чути мого крику. Це вже був не той коректний Бочаров, а похитлива тварина. В найкритичнішу для мене хвилину почувся сильний стук у віконницю, якою зовні було зачинено вікно. Очевидно, вартовий догадався, що відбувалось у кімнаті, і постукав у вікно. Тим самим врятував мене від фізичного насильства. Бочаров залишив мене і кинувся до вартового. Що той йому сказав – не знаю, та коли Бочаров повернувся, запалив каганець, одягнувся і сказав, що приїхало його начальство. Попередив, що не сталося зараз, все одно станеться пізніше. Поспіхом забрав свою шинель,

папери і, погасивши каганець, пішов до льоху, де було багато затриманих.

До ранку я просиділа одна в кімнаті. Вранці господиня принесла сніданок. Я його не торкнулася. Бочаров не відходив від мене, повів до сільради. Там головою був племінник Юхима, і довідку мені дав такого змісту: я, така-то, родом звідти, тимчасово проживаю на території Озерянської сільради. Потім Бочаров повів мене в хату, сусідню з його квартирою, і просив господаря, щоб прийняв мене та нікуди не відпускав. Мені ж сказав, що прийде ввечері на розмову.

Коли господарі пішли до клуні різати січку, я непомітно втекла городами до Гапки і розповіла їй про все. Вона мені порадила негайно йти до Гаврила. Його відпустили вже, і в нього немає червоних партизан. Вчора надвечір до неї приходила сестра Домни Параска і питала про мене. Я відразу пішла до них і там залишилась. Тут було небагато військових, зате багато біженців, виселених з-під Купичева, де була прифронтена смуга. Військові на нас уваги не звертали. Проте одного дня наказали виїхати всім, крім господарів. Гаврило просив майора, щоб мене залишили, що я їхня родичка. Аж тут негативну роль зіграв ординарець майора, який чіплявся до мене і дістав по пиці. Лютою ненавистю я вже ненавиділа всіх, хто носив військову форму, хоча розуміла, що не всі негідники. Але після всього пережитого я вже не могла по-іншому ставитись до них. Вечоріло. Йти кудись до незнайомих людей я не могла. Всюди вже були розташовані військові частини, скрізь чатували вартові, і я не наважувалась кудись вирушати. Дуже жаліла, що не приєдналась до тих людей, що від'їхали возами цілою валкою кудись на схід. До речі, вони пропонували їхати з ними, хоча нікого з них я особисто не знала, однак вони розуміли моє становище.

На моє щастя, поруч з хатою Гаврила стояла порожня без підлоги, вікон і дверей. Пересиділа в ній до ранку, а на світанку, коли Домна вийшла в потрібі, покликала її, щоб порадитись, що ж мені далі робити. До Юхима і Гапки йти боялась, щоб там мене не знайшов Бочаров. Мене всю трусило, бо змерзла. Хоч був початок травня, але ночі були холодні. Домна забрала мене до себе на кухню і заставила лізти на піч, щоб зігрітись. Тепер вони з Гаврилом там жили, бо всі кімнати забрали військові. Казала, що вони з Гаврилом щось придумують. Нагодували мене, і Гаврило порадив іти до його далеких родичів під Солотвин. А коли буде можна повернутись, то дадуть знати.

До Солотвина я вибралася стежками через поля. В кожному стрічному військовому мені вживався ненависний смершист. У

Солотвині зустріли мене непогано. Господаря вже забрали в армію. Лишилася жінка з двома малими дітьми. Жили й біженці, десь з-під Купичева. Було тісно, досить брудно, але вибору я не мала. Хлібину і кілька кусків сала, що дала мені Домна, я віддала господині, як свій пай. Харчувались усі разом. Лише картоплі було достатньо, все інше пограбували перед тим поляки. З Сушибаби до нас попросились дві дівчини. Властиво, там вони тільки переховувались, а були з якогось іншого села. Розповідали, що прихопивши деякий одяг і харчі, вони втекли, бо в селі усіх від 16-ти років мобілізують на Донбас у шахти. Відбувалось те ж, що й у Свинарині. А одного разу, коли вони ночували у когось в Сушибабі, вночі почалась перевірка. Шукали якусь дівчину, що втекла від смершистів. Усіх будили й освітлювали ліхтариками. Я похолела, чомусь була впевнена, що це шукали мене. Довідка ж моя лишилась у нього, не віддав тоді її мені.

На хуторі, де я зараз перебувала, всі хати були спалені. Військових не було, і я відчувала себе відносно в безпеці. Раптом захворіла одна з дівчат-біженців. У неї була дуже висока температура, вночі марила і все просила пити. Я весь час сиділа над нею, поїла, накривала, одним словом, робила все, що могла. В Маневицькому районі в селі Мельницях була лікарня для цивільних, і господиня наполягала, щоб вони їхали туди. Дуже боялась тифу.

Раптом прийшов Гаврило і сказав, що є наказ усім цивільним залишити село і їхати в Боровичі. Прифронтову смугу очищали від цивільного населення. На все село лишали тільки кілька уповноважених, щоб доглядали майно селян, що залишалось. Завтра вранці він з деякими сусідами буде їхати на Солотвин, то, щоб я чекала на нього, забере мене з собою. Вранці, примостившись у придорожних кущах, я вже чекала. Тільки перед обідом з'явилася невелика валка возів. Їхали поволі. Вели з собою корів, овечок, на наладованих возах сиділи діти. Старші йшли пішки. Валка проходила за валкою, а Гаврила все ще не було. Тільки надвечір я побачила Гаврила і його двох сусідів з родиною. Пояснив, що затримались, бо різали курей, кололи свиней. Корів забрали зі собою. Ледве все упорядили.

Гаврило з сусідами не мав наміру їхати в Боровичі, бо це далеко від домівок. Жінки заздалегідь понапікали хліба. Надіялись це лихо перечекати у найближчому лісі, де була б вода. Перед вечором непомітно звернули у якийсь ліс на нічліг. Довго їхали лісом, доки розташувались на якійсь поляні. Ліс називали Солотвинським. Я там ще ніколи не була й орієнтуватись мені було важко. Цю ніч спали на

возах, примостившись, хто як міг. Багаття не розводили. Їли хліб, сало, попередньо просмажене м'ясо та курятину. Пили молоко. Поблизу чистої води не було, а тільки болотна. Боялись, щоб нас не знайшли “заградвідділи” і під конвоем не відправили на схід. А вони нищпорили по всіх лісах.

З жахом я помітила, що захворіла. Мене почала бити пропасниця, піднялась температура. Вночі почала марити. Їжа стала гіркою. Їсти не хотілося, лише пити. Молоко теж видавалось гірким. Боячись, щоб не заразити інших, попросила, щоб мені намостили високо гілок сосни і там влаштувала собі постіль. Дали мені старого кожуха, ще якесь старе лахміття, бурку, але це не допомогало, я дуже мерзла. Відібрало мені ноги, я не могла ходити. Пити хотілось постійно. Обережно, щоб не скаламутити рудавини, набирали мені її в літрову пляшку і весь час поповнювали. Домна плакала, сварила мене, щоб пила молоко замість неї, та я не могла. Вдень, коли пригрівало сонце, я виповзала зі свого шалаша, що прилаштували над постіллю на випадок дощу. Підповзала до калюжі, встромляла в неї босі ноги і тільки після цього могла трохи пройти, взувшись знову.

Через день чи два я побачила у себе на ногах, коли знову їх опустила у воду, сині плями. По всьому тілі вони були також. Сумніву вже не було – у мене висипний тиф. Дуже боялась, щоб не заразити когось. На возі коло мене спала Домна. Я попередила її про свою підозру. Забігаючи вперед, скажу, що я вчасно спохватилась, і, крім мене, ніхто більше не захворів. Наш невеличкий табір “заградвідділ” виявив через кілька днів. Наказали всім ладуватись і виділили конвой аж до місця призначення.

Гаврило сказав офіцерові, що у мене тиф, що я сама йти не можу. З гілок зробили носі. Мене поклали на них, і два солдати мали мене віднести на регулювальний пункт, а звідти – в Мельницю у шпиталь. Наді мною голосили, як над померлою. Домна хотіла дати харчів, я відмовилась, взяла тільки бутельки з водою. Вона тхнула болотом, але я її пила. Це було єдине, що брала до рота. Солдати, видно, теж боялись тифу, бо несли мене до першої хати, яка їм попала на дорозі, посадили на якусь колоду, показали напрямом, в якому мені треба було добиратись до пункту, і поспішно щезли.

На подвір'ї була криниця, і, коли з хати вийшов господар, я попросила у нього чистої води. Пила спрагло і з насолодою. Пробувала встати з колоди, на яку мене посадили солдати, і йти, але це мені не вдалось. З хати вийшов хлопчак і вони щось між собою поговорили. Тоді запитали мене, куди мені треба. Дістали щось на

зразок тачки, посадили і завезли до регулювальників. пляшку з водою я тримала, мов якусь цінність.

Регулювальники в основному були немолоді, лише один старший сержант мав біля тридцяти років. Вони для мене зробили все, що могли, хоча також боялись тифу. В порожній кімнаті на якомусь тапчані поклали соломи, застелили куском брезенту і положили мене. Близько не підходили, простягали менажку з якоюсь їжею і сердилися, коли я відмовлялась їсти. Тоді принесли гарячого солодкого чаю, і я пила з насолодою. Час ішов, а їм ніяк не вдавалось відправити мене. З переднього краю везли поранених, і ніхто не погоджувався взяти на машину хвору на тиф. Регулювальники лялялись, сердилися, але все даремно. Всі вони були сибіряки і дуже хороші люди. Пашеннов Анатолій – старший сержант, дуже переживав, що ніяк не може відправити мене.

Так пройшло два дні. На день мене виводили на сонце, настеливши під стіною будинку соломи, а на ніч заводили до кімнати, старались при цьому не торкатись мене, простягували невеличкі палички. Якось почула, як сержант казав своїм, що були незадоволені моєю присутністю: “А еслі би ето била ваша сестра, ілі дочка? Ти тоже би ёйо бросілі на проізвоі судьби? У нас, сібіряков, не прінято так. А знаєшь лі ти, что я за ету дєвчонку душу би отдал?” Це мене вразило, душевно зігріло, що цю чуйну, благородну і безкорисливу людину я пам’ятатиму все моє життя. Так уже буває на цьому світі, що доброту, увагу, чуйність одержуєш часто там, де не сподіваєшся на це, і навпаки. Нерідко ті, що називають себе твоїми друзями, виявляються підлими, черствими, бездушними. В цьому я, на жаль, багато разів переконувалась раніше, та й навіть тепер, коли пишу ці рядки. Як боляче і прикро розчаровуватися в людях, яким ти вірила.

Четвертого дня мого перебування на пункті я сиділа, опираючись на стіну, і грілася на сонці. Пашеннов влаштувався, розповідав про себе і все бідкався, що ніяк не може мене відправити в шпиталь. У цей час до нього підійшов високий літній чоловік, і вони про щось почали розмовляти. Пашеннов наче зрадив, і вони підійшли до мене. Новоприбулий поцікавився, хто я, звідки, чому і як опинилася тут в такому стані.

Я розповіла. Звичайно, розповіла лише те, що можна було. На велике моє здивування, прибулий сказав, що знає мого батька і начебто мій батько носив йому у польську в’язницю передачі, коли сидів, звинувачений у комунізмі. Про щось подібне я ніколи не чула від свого батька, але не заперечувала. Оповідав, що коли його вели поліціанти, то зустрів на вулиці батька і гукнув, щоб повідомив його родичів. А батько і родичів повідомив, і передачі носив.

Пашеннов дуже зрадив і просив його, щоб заопікувався мною. Тепер цього чоловіка з дружиною залишили уповноваженими. У них була дочка приблизно мого віку, вони її заховали, а всім казали, що відправили в тил. Звали його Кирик. Сказав, що піде порадитися з дружиною і зараз повернеться. Справді повернувся і повідомив, що дружина вже гріє воду. Допоміг мені встати і поволі повів до себе. Регулювальники мені віддали цукор, десь дістали печива. Я подякувала їм за турботу й увагу.

Через годину я, вже викупана, з помитою головою, в чистій білизні, лежала на чистому ліжку. Такої розкоші від Турійська не мала. Я заснула. Прокинулась надвечір з відчуттям якоїсь небезпеки і неспокою. І наче в жахливому сні, з якого не могла прокинутись, бачила біля себе на стільці Бочарова, в накинутій на плечі шинелі. Я здригнулася. Він це помітив, заговорив якимсь наче винуватим тоном, що йому дуже жаль, що став причиною всіх моїх бід. Але коли б тоді послухала його і не втекла, то все було б гаразд, і мені не довелось би стільки поневірятись і захворіти. Казав, що він мене скрізь розшукував, щоб допомогти, і т. п. А закінчив так: “Ви всьо равно от меня нігде не спрячетесь”. Сказав, що господар йому розповів про мене, що знав, і він уже викликав лікаря, що радий мені допомогти, і про це ж просив господарів. А я думала про інше: як він тут опинився?

Кирик потім усе спростував. Німці трохи посунулись на схід і відповідно СМЄРШ також у східному напрямі змінив свою дислокацію. І лиха доля привела Бочарова в будинок Кирика. Хата велика, на дві половини, сполучалась великими сіннями. СМЄРШ зайняв одну половину. Бочаров перевіряв другу половину, де жили господарі й несподівано побачив мене, сів і чекав, коли прокинусь. Бачити його для мене була якась кара Божа, що знову привела нас під один дах. Казав, що на кілька днів мусить від'їхати, а коли повернеться, постарається покласти мене у лікарню.

Але в його добрі наміри я більше не вірила. Не вірила, що в нього є якась совість. Була я надто хвора, щоб знайти якийсь вихід з даної ситуації, в якій несподівано опинилася. Повністю довіритись Кирикові також не могла. Вдень лежала непорушно, наче колода, а вночі марила. Правда, лікар прийшов, оглянув і стурбовано сказав, що, крім “сипняка”, не виключений черевний. Зробив кілька уколів для підтримки серця і лишив якісь порошки.

Вночі я марила. Мені снилось, наче за мною приїхав “Залісний” і “Орлик”, але стоять під вікном, у хату зайти не можуть, бо там смершисти. Викликають мене надвір. З криком: “Іду, іду друзі.

Зачекайте!" – я, зірвавшись з ліжка, помчала, де й сили взялись, надвір. Вартовий на ганку мене не спинив. Він думав – біжу в клозет. А коли, збігши з ганку, я впала нерухомо на землю, схопив мене в оберемок і заніс на ліжку. Двері кімнати підпер поліном, щоб знову не вискочила. А друзі мене все манили через вікно. Знов я метнулась до дверей, та відчинити не могла. Тоді я побігла через другу кімнату в сіни. На ганку знову мене перехопив вартовий, розбудив господарів і вони зачинили двері до себе в кімнату, щоб я не вибігла. Та я розбушувалася добряче. Не маючи змоги вийти через двері, в гарячці кинулась до вікна, відчинила його і вивалилась надвір. Що було далі не пам'ятаю.

Коли вранці прокинулась, з жахом помітила, що прив'язана до ліжка. Насилу звільнила руки. Кирик, а потім нічний вартовий, розповіли, як всю ніч воювала з ними, билась, і вони вдвох з господарем ледве дали зі мною раду. На моє щастя, вартовий був десь з глибини Росії і української мови не розумів. Кирик насторожився, про дещо, видно, здогадувався. Сусідня хата стояла пустою, отож, господарі, порадившись між собою, доки не було Бочарова, перевели мене туди, попередньо прибравши одну кімнату. Їжу мені приносили, а для інших потреб поставили в сінях старе відро.

А мені ставало все гірше і гірше, з'явилися жажливі болі у животі. Видно пошкодила болотна вода. Їсти й далі нічого не могла, пила лише солодкий чай. Я осліпла, оглухла, не могла навіть підвестися. Мене доглядали. Хату, в якій я лежала, Кирик замикав на колодку. Потім мені признався, що кожного ранку вже не думав мене застати живою. Медчастини поблизу не було, і я могла надіятись лише на свій організм. Повернувся Бочаров, і Кирик сказав, що у мене лікар виявив "сипняк" і черевний тиф, і він помістив мене в порожню хату.

Все ж міцний молодий організм хоч з трудом, але переборював хворобу. Пашеннов через Кирика передавав мені цукор, печиво, та Кирик до мене нікого не пускав. Хата весь час була на замку. Приходила його дружина, час від часу умивала мене, чесала. І ось настав день, коли мені захотілося їсти. Приносили все рідке. Я з'їдала все і відразу ж засинала. Навіть сидіти сама без допомоги не могла. Якось Кирик заїкнувся, що Бочаров цікавиться моїм станом і час від часу дає йому дещо з продуктів для мене. Я попросила, щоб у нього нічого не брав. У сержанта – то інша справа. Йшов час, я поступово оклигувала, почала бачити, чути, їсти.

Одного вечора, коли, погодувавши мене, господиня пішла і за звичаєм замкнула хату на колодку, майже відразу після цього почувся сильний гуркіт у двері і крик. Чути було тільки чоловічі

голоси. Я зацікавилася за страху. На якийсь час затихло, а потім з новою силою чувся крик і постріли з пістолета. Шум машини, якийсь сильний, владний голос щось наказував, ще якийсь невиразний крик – і запала тиша. Від хвилювання я довго не могла заснути. Вранці прийшов Кирик і розповів, що п'яний Бочаров вимагав у нього ключі від хати, де я лежала. Кирик подалі від гріха заховався на горище. Тоді Бочаров почав ламати двері. Його співпрацівники умовляли залишити мене в спокою. Наче погодився, пішов з ними. Але потім повернув назад і почав кричати, що вб'є кожного, хто на- смілиться йому перешкодити. Розлютившись, вихопив пістолет і почав стріляти вгору. В цей час над'їхав якийсь генерал і поспробував втихомирити буяна. Бочаров, не розібравшись сп'яну, хто перед ним, почав лаяти також генерала і грозив йому револьвером. Генерал наказав його роззброїти, зірвав з нього пагони, заарештував і наказав відправити на передову в штрафбат. Так мій кривдник дістав по заслугі. Бідний Кирик дуже перелякався і перетремтів на горищі, доки не скінчилась уся ця веремія.

Через кілька днів після цього смершисти кудись виїхали. Тимчасово ніяких військових частин поблизу не було. Я вже почала вчитися ходити і по кілька годин сиділа на порозі хати. Знову перейшла у хату Кирика. Майже місяць я пролежала хвора. Вже був початок червня. З жахом помітила, що у мене почало випадати волосся, коли чесала його. Ніхто не здогадався своєчасно обрізати його, та й не було чим. А при тифі слід було це зробити.

Одного дня до нас зайшов старший лейтенант Боголюбов і відрекомендувався, як начальник “єтого району”. Поговорив, поспівчував мені й обіцяв прислати лікаря. Через кілька годин прийшла молода, дуже мила і привітна жінка, капітан медслужби. Уважно вислухала і оглянула мене, дала якісь ліки, обіцяла прийти на другий день і принести ще. Приходила до мене кожен день. Їхній медсанбат стояв за два кілометри від нас. Часто з нею приходив і комендант. Про себе розповів, що родом з Ленінграда. Вся сім'я, крім сестрички (а я думаю, що дочка), в блокаду загинула. Він уже тоді мав понад сорок років. Казав, що в сестрички після голодівки віднялись ноги. І, крім неї, у нього нікого немає.

Ліки помагали. Я вже добре ходила і цілі дні просиджувала надворі. Комендант і лікар (її ім'я Ніна, українка з Харкова) кожного разу старались мені принести щось смачне.

Одного разу забіг Пашеннов, залишивши мені адресу польової пошти і домашню. Дуже просив, щоб писала йому. Він родом був із Владивостока. Там жила його мати, малий брат і дві сестри. А за-

раз вони міняли дислокацію, і він поспішав залишити мені свої адреси. Пообіцяла, що напишу, і дякувала йому за все. Та як я могла писати йому? І для чого? Хоча почуття вдячності зберегла донині.

Якось прийшла Ніна і запросила мене до себе в гості. Вона жила з медсестрою Пашею, росіянкою. Зустріла мене привітно. Взагалі було моторошно йти безлюдним селом. Усі будинки стояли пустою. Не було чути собак, зрідка шугали напівздичавілі коти, яких господарі забули чи не захотіли забрати з собою. В кількох хатах лежали ранені.

В сусідній досить чепурній хаті, поруч з тією, де жила Ніна, розташувався секретар райкому Радченко з охороною з колишніх партизан. Головою райвиконкому був, за дивним збігом обставин, шкільний товариш мого покійного брата Івана. Вони вчилися у Володимирі в “червоній” школі (називали так, бо була побудована з червоної цегли). Це була винятково хлоп’яча школа. На щастя, про подальшу долю брата і його працю в УВО і ОУН він не знав.

Далі у будинку мешкав районний начальник НКВД. Ординарці і одночасно охоронці Радченка були із загону “Дяді Петі”, тобто А. Бринського. Звали їх Петро і Адам. Ніна оповідала про мене Радченкові, й він захотів познайомитись зі мною. Діватись було нікуди. Ніна, Паша і я пішли до нього в гості. Зустрів нас привітно, про все розпитував мене. І накінець запропонував, що коли вже оклигаю зовсім після хвороби, йти до нього за господиню. Скаржився, що дуже любить вареники, а його хлопці на вміють варити. Що все у них є: і мука, і яйця, і свої корови, отож, є і сир, і масло, хлопці з горем пополам доїли корів, збивали масло і видушували на дерев’яному пресі сир. А приготувати вареники немає кому. Така пропозиція мені аж ніяк не підходила. Мотивуючи тим, що ще погано себе почуваю, я делікатно відмовила. Час від часу прийти наліпити і зварити вареників пообіцяла. Вони погодились почекати. Після хвороби я була дуже худа, бліда, ходила помалу. Потім Ніна провела мене назад. Одного дня, коли ми йшли з Ніною польовими дорогами між житами, вона попросила мене розповісти їй, що то таке ОУН і УПА. Я постаралась дуже обережно і наче безсторонньо розповісти в загальних рисах, чого хочуть, а властиво, за що борються прихильники Бандери і Мельника, хто воює проти німців, а хто співпрацює з ними. Її цікавило все. Потім спитала, які пісні співають у нас. І це її прохання я задовольнила. Хоч не можу сама співати, але знала і знаю їх дуже багато. Сама дивуюсь, скільки їх зберегла моя пам’ять. Через кілька днів вона запросила мене піти з нею до її друзів лікарів у гості і попросила їм розповісти все те, що я їй

розповіла. Їх було двоє. Вона сказала: “Не бійся їх! Це хороші люди. Ми хочемо знати правду про ОУН і УПА, а не тільки те, що пишуть у наших газетах”. І знову я все їм розповіла, як безсторонній свідок всіх подій, що відбувались у нас, про що чула, а що бачила й сама. Подякували, задавали питання, на які відповідала так, щоб не виявити своєї причетності до підпілля. Напоїли нас чаєм, пригостили шоколадом, а потім трохи провели. Один із них застеріг мене, щоб я більше нікому про це не розповідала, бо можу потрапити в халепу.

Вдома застала Боголюбова. Він запитав, де я так довго гуляла. Відповіла, що була у Ніни. Збираючись додому, попросив, щоб трохи провела його. Я провела до воріт і, зсилаючись на втому, далі не пішла. І тут він, на моє велике здивування, освідчився мені в коханні і запропонував руку і серце. Я стояла наче громом пририта! Ще тільки цього мені не вистачало! Дядькові біля п'ять десятків, мені – вісімнадцять. І прийшло ж йому в голову таке? Різка відмова могла мені в моєму становищі причинити багато непередбачених неприємностей.

Я відповіла ухильно. Сказала, що без відома і згоди мами нічого не можу вирішувати. Хай чекає, доки закінчиться війна, і тільки тоді про це поговоримо. Попросив дати слово, що до кінця війни не вийду заміж за когось іншого. Таке слово, звичайно, дала йому. Тоді почав малювати наше майбутнє. Забере мене в Ленінград, буде працювати, забере сестричку, а я буду вчитись і т. п. Насилу відкараскалась від нього. Розповіла про його пропозицію господареві. Виявляється, до мого приходу він їм говорив те саме. Мою ухильну відповідь одобрили. Порадили при змозі уникати його.

Через кілька днів вранці прибула на наш куток військова частина, артполк винищувачів танків. Штаб розмістився в тій хаті, де я лежала хвора, в другій половині Кирикової хати – щось на зразок “червоного кутка”. Проводились якісь заняття. Полк числився на відпочинку, до переднього краю було кілометрів п'ятнадцять. Решта військових цієї частини жила в платках і побудованих шалашах.

Донька господарів Оленка перестала скриватися. Удвох з нею ми себе надійніше почували. Командир полку був українець з Полтавщини в ранзі підполковника. Начальник штабу також підполковник, росіянин, досить манірний. Перший був дуже веселий, балакучий. Часто вечорами приходив не тільки він, а й всі інші офіцери, і розпитували про життя в польській і німецькій окупації. В оновному розмовляли господарі. Я не встрявала в їхні розмови, лише відповідала, коли запитували щось у мене. Поблизу ніде не було цивільних, тому всі сходились до нас. Удень також завжди

довкола нас збирались із політвідділу, приносив читати книжки або присилав своїм ординарцем. Маючи вже сумний досвід, я трималася з усіма досить насторожено. Молоді пробували залицятись до нас, але безрезультатно.

Боголюбов час від часу навідувався і все заставляв під хатою молодих солдатів, які грали на гармошці, на гітарі, співали. Це йому не подобалось. Якось у їхній присутності почав робити мені зауваження. Вони обурились і обіцяли більше його на подвір'я не пускати. Наступного разу побачили здалека, що він іде, виставили вартового, і він не пустив. Тоді комендант показав свою владу. Наслав на нас “заградвідділ”, щоб мене й Оленку відправити кудись у тил під конвоєм. Доки артилеристи сперечались і не пускали “заградвідділ”, один із них нас попередив, і ми заховались у жито. Але це не був вихід із становища. Ми побігли до Радченка. Я розповіла йому про домагання Боголюбова. Радченко розсердився, викликав Боголюбова до себе, висварив і наказав нас не зачіпати. Коли він пішов, Ніна сказала Радченкові, що краще б нам видати відповідні довідки, щоб “заградвідділ” взагалі нас не зачіпав. Оленці – довідку про те, що вона дочка уповноваженого і має право проживати з батьком у прифронтовій смузі, а мені – хто я і звідки, і що теж маю право проживати тут до свого повного одужання. Він видав такі довідки й скріпив своєю печаткою. Віддаючи нам довідки, він запитав, коли зможу взятися за господарство. Тут втрутилася Ніна. Як лікар, вона заявила, що мені ще потрібний відпочинок після такої важкої хвороби. Правда, Радченко кілька разів посилав за нами, хотілося вареників. Ми з Оленкою ходили і варили. Я добре розуміла, що нічим не повинна викликати ні в кого з них найменшої підозри щодо себе. Отож, із усіх сил старалась нічим не зрадити себе. В основному я цілі дні проводила біля хати, гріючись на сонці.

Одного разу до мене підійшло кілька офіцерів і, привітавшись, почали розмовляти. Мою увагу привернув один із них – його наче невинні запитання насторожували. В ньому я відгадала смершиста. Його цікавила моя біографія. Я розповіла йому те, що й іншим. Потім поцікавився, чи знаю польську мову. Коли я сказала, що так, він попросив, щоб я їх навчила, доки вони стоять на відпочинку. Скоро доведеться воювати в Польщі. Пояснила, що так швидко не навчу, а якщо хочуть, то нехай напишуть слова і цілі речення, які їх цікавлять, по-російськи, а я напишу, як російськими буквами їх вимовляти по-польськи. Вони зраділи і сказали, що зараз же почнуть писати.

Смершист з планшета дістав папери написані по-польськи і попросив перекласти при ньому. В основному це були заяви

молодих поляків і польок до командування Війська Польського з проханням прийняти їх до нього, кілька угод і купчих на земельні ділянки. Потім ще декілька разів звертався з подібним проханням. Десь у кінці червня чи на початку липня вони пішли на передній край. Через кілька днів нас вночі розбудив наполегливий стук у двері. В сні вийшов Кирик і запитав: “Хто там?” Не відповідаючи хто, запитали, чи я ще у них. А тоді попросили вийти на ґанок. Кирик не хотів відчиняти. Тоді смершист сказав, що це він, і Кирик відчинив. Я вийшла. Він, вибачившись за пізні відвідини, пояснив, що зараз машиною їде в Луцьк, і заїхав, щоб записати мої точні дані. Мене хочуть мобілізувати і забрати до себе як перекладача польської мови, а коли звільнять Володимир-Волинськ, то проведуть через місцевий военкомат. Наказав нікуди з цієї хати не відлучатись, щоб могли мене швидко знайти і забрати до себе.

Я стурбувалась не на жарт. Ці кляті смершисти як якась кара божа скрізь стають на моїй дорозі, заставляють кидати зручні домівки, добрих людей і знову йти в невідоме. На мить уявила собі, що б мене чекало, коли б пішла перекладачем, а потім би з’ясувалось, хто ж я насправді. Знову треба було щезнути на якийсь час. Бачила, що і Кирикові це все набридло, побоювався за себе і свою родину.

Вранці я пішла до Ніни, плануючи побути у неї до того часу, доки не прийде за мною Оленка, коли небезпека мине. А Кирик скаже, що мене забрали родичі в в село Боровичі Маневицького району. Це було напередодні радянського наступу. Ніні розповіла про пропозицію смершиста і сказала що не хочу йти в армію. Вона схвалила моє рішення. Під її опікою було кілька легкопоранених офіцерів, які не хотіли їхати в тил. Один із них, киянин Василь, попросив записати йому у блокнот українські пісні, які у нас співають. Робити не було чого, і я записала йому. Подекуди вставляла й наші повстанські, відповідно змінюючи в тексті окремі слова, щоб не насторожити і не наробити ні собі, ні йому неприємностей.

Наприклад у пісні:

Грими, грими, могутня пісне,
Мов ті громи весняних бур,
Хай знає ворог ненависний,
Що наша армія, як мур.
Ми станем волі на сторожі,
Її не зрадимо ніде.
Дрожіть ви, духи всі негожі,
То наша армія іде!

Замість “Бандери” армія іде написала “то наша”, і так далі, в словах “як в переможний бій з Москвою” – написала з “ордою”, і так до кінця. Ця пісня всім їм сподобалась. Таке проробила і з деякими іншими. А найбільше написала хороших ліричних пісень, романсів.

Наступ почався. Медсанбат вирушав слідом. Пощастило, прийшла Оленка і сказала, що приїжджав за мною смершист, дуже сердився на Кирика, чому мене відпустив, а далі дійшов висновку, що, видно, я не захотіла йти з ними. Правда, декілька днів я ще ночувала на горищі порожньої сусідньої хати, але більше нас ніхто не турбував.

Через кілька днів до нас прийшло і розташувалось Військо Польське. Їхнє постачання було набагато гірше, ніж радянської армії. До нас на постій стали два підофіцери – писарі штабу: Мар’ян, старший, кадровий ще польської армії, і молодий Анджей, котрий ще не нюхав пороху. Поводились дуже чемно. Несподівано для самої себе назвалась полькою. Чому мені так заманулось – і досі не знаю. Вечорами збирались коло нашої хати і співали польських пісень, я майже всі знала. Сперечались про події, які мали місце тут, у нас, під час німецької окупації. Я, як очевидець, старалась об’єктивно розповідати про них. В основному це були офіцери і солдати старої польської армії. Попавши в полон до совітів, поголовно з родинами вивезені в Сибір і Казахстан. Молоді почали намовляти мене йти в польську армію, грали на патріотичних почуттях. Щоб відкараскатись, сказала, що йду перекладачем у совітську армію, хоча знала напевне, що цього не буде. З гіркотою в голосі тоді Мар’ян сказав: “Що, підеш до них і будеш продавати братів поляків? А до нас не хочеш?” Атака з усіх боків була такою наполегливою, що вирішила за краще признатись, що я не полька, а українка і ні в якому разі не піду в жодну армію. Свого негативного ставлення до совітів переді мною вони не приховували. Казали, що вся техніка в їхній армії, – шофери, механіки, водії танків і всюдиходів у руках росіян. Що в контррозвідці є також росіяни, які знають певною мірою польську мову, але акцент їх видає, в цьому я сама мала змогу переконатися. До мене підійшов офіцер і почав розмовляти по-польськи, але з таким жажливим акцентом, що я відразу сказала, що він не поляк. А коли старався мене переконати в протилежному, вказала на його акцент, непритаманний справжньому полякові. Він згодом пішов, а поляки дуже цікавились, про що ж я з ним сперечалась. Сміючись, я розповіла їм про нашу розмову і про те, щоб остаточно висміяти і присоромити, я запитала у цього “поляка”, чи не знає він, що значить вислів – “полегай, як на Завіши”. Він про це не мав найменшого поняття. Хоч це вислів хороброго і добродісного

середньовіччя польського лицаря Завіши Чорного, який прославився своїми чеснотами. Поляки були дуже задоволені моєю витівкою і, очевидно, вважали мене членом Армії Крайової, якщо не здогадувались про мою приналежність до УПА. Як згодом з'ясувалось, у польській армії були не тільки поляки, багато було українців, білорусів, чехів і навіть циган, які з різних причин воліли служити в польській, ніж у радянській армії. Один з вояків, коли поблизу нікого не було, сказав мені щиро: “Дитино, хто б ти не була за національністю, але запишись полькою і їдь за Буг. Незабаром усіх поляків будуть туди відправляти. Я дам тобі листа й адреси родичів в Любліні, і вони тебе приймуть за рідну. Тільки ні в якому разі не лишайся тут і не йди в жодну армію. Якщо залишишся, то дуже буде тобі важко, зазнаєш великих поневірянь. А те, що ти не полька, то не обов'язково комусь знати про це. Я восени 1939 року попав у полон до совітів, я був хорунжим. Звідав смак таборів, шахти Караганди. Звідти пішов у Військо Польське. Пізнав у полоні ціну підлості і доброти. Не раз у важку хвилину мені в куску хліба відмовляли поляки, а допомогли українці. Повір мені, ти не зможеш тут спокійно жити”. Це мене дуже вразило. Я прийняла від нього листа й адреси. Можливо, в безвихідному становищі я могла б скористатися його протекцією, та подальші обставини для мене склались інакше... Жаль, що роки і події стерли у моїй пам'яті його ім'я та прізвище, ми розмовляли з ним всього два рази.

У цей час у мене відбулась ще одна цікава зустріч, про яку мушу розповісти. Вибравши, очевидно, час, коли я була сама і щось робила на подвір'ї, до мене підійшов стрункий, русявий юнак вище середнього зросту. Лице мав продовгувате, очі сіро-зеленкуваті, задумливі. Відчувалось, дуже хоче мені щось розповісти, але вагається, насторожений, нерішучий. Говорив по-українськи, сказав, що обставини заставили його піти в польську армію. Перед усіма видає себе за поляка. Обережно почав розмову, з якої я зрозуміла, що це свій хлопець, тобто колишній підпільник. Я запропонувала йому бути відвертим зі мною, хоча сама повністю не відкрилася, хто я. Зараз мені важко відновити в пам'яті всі деталі нашої розмови, але головне запам'ятала. Родом він з Луцького району, з Підгаєць чи Піддубець. Незбаром відходить зі своєю частиною на фронт і тому подумав відкрити мені, щоб хоч одна душа знала його долю, якщо доведеться загинути. Казав, що довго приглядався до мене, прислуховувався до розмов, які я вела, перш ніж наважитись на цю розмову. Вірить, що не видам його. В підпіллі його вважають безвісти зниклим, мертвим, або ж іще гірше –

зрадником. Із завданням він назад не повернувся. Взимку 1940 року він з-за кордону прибув на зв'язок у село Баїв з дуже важливими ґрипсами до обласного провідника ОУН. Коли йому, змученому дорогою і дуже голодному, поставила на стіл господиня велику гладишку молока та хліб, він почав жадібно їсти. Та несподівано хату оточили чекісти і загрюкали у двері. Тоді йому було 22 роки, але він не розгубився. Щоб навіть не бачила господиня, кинув пістолет у гладишку з молоком, а ґрипси доїдав з хлібом і запивав молоком. Розгублена господиня відчинила двері. Його обшукали, але нічого не знайшли. Зробили обшук у хаті, а в глечик з молоком ніхто не додумався заглянути. Сказав їм, що він поляк з-за Бугу, ще восени втік від німців на наш бік і ходить по селах у пошуках праці. Саме так сказала і господиня.

Можливо, що відпустили б його, бо мав якесь посвідчення, на чуже прізвище звичайно, коли б застали не у тій хаті, а в якійсь іншій. Пункт зв'язку вже був відомий чекістам і його заарештували. Довго мучили на допитах під час слідства, але доказів проти нього не було. Тому відправили його на спецпоселення разом з іншими військовополоненими поляками в Караганду. Розповідав, як важко там доводилось їм. Разом з поляками пішов у Військо Польське.

Спочатку я пам'ятала його псевдо і прізвище. В лютому 1945 року, при зустрічі з "Володимиром" – "Герасимом", таким було друге псевдо "Володимира", а насправді Анатолія Козяра з Піддубець, який у липні 1945 року загинув в Садівському лісі біля Торчина, я розповіла йому про долю зв'язкового. І він підтвердив, що такий випадок був насправді. Його, зв'язкового, обличчя пам'ятаю досі. Такі лиця не забуваються.

На початку серпня Військо Польське рушило за Буг. Наступали жнива. Селянам дозволили повертатися додому. Треба було жати і косити збіжжя. Недостача мила, велика скупченість людей, бруд (адже спали не роздягаючись і де прийдеться) привели до того, що дуже поширилась короста. Всі, хто повертався з Маневицького району, привіз цю хворобу і воші. Не минула короста на руках і мене. Добре, що хоч вошей не набралась. Фронт був уже на польській землі, і мені теж треба було щось вирішувати. Хоч не знала, яка доля спіткала маму і сестру і чи живуть вони, я надумала піти додому. Харчувались ми у Кирика здебільшого картоплею і молоком, а мені після хвороби цього було недостатньо. Одяг, той, що був на мені, зовсім уже розвалився, не в кращому стані була і білизна. Черевики розповзлись. Добре, що було літо, і я ходила

боса. Бушлат кинула. Треба було лікувати ще й коросту. Залишатись тут далі не могла.

Я вирішила добиратись додому. Якщо у нас немає нікого, то до родини. Коли підлікуюся та приведу себе в порядок, шукатиму зв'язків зі своїми. Мої коси вилазили пасмами, були хоч і довгими, та тонкими. Людей на дорогах було в цей час багато, повертались до домівок. Пересуватись стало безпечніше.

Щиро подякувала господарям за все, що вони для мене зробили. Одного ранку я вирушила в дорогу. Я надіялася, якщо не повернулася мама, то в нашій хаті живе тітка з сім'єю. Сталось так, що на дорозі, крім мене, чомусь нікого не було, тому зраділа, коли мене наздогнав військовий з валізкою та шинеллю на руці. Слід зауважити, що дороги були проторовані через поля, а не користувалися тими, що були раніше. Ті були часто заміновані і взагалі не можна було відхилитися від свіжо протоптаних, без ризику потрапити на міну. Міни ставили і совіти, і німці. Це вже потім все розмінували, а для наступу робили лише проходи в мінних полях, і часто над новою дорогою збоку стояла табличка з написом: "Міни". Знешкоджені ж міни були складені стосами. Я була худа, бліда, боса, в полатаному одязі, що не викликало в нього ніякої підозри, він співчутливо віднісся до мене. Поцікавився, звідки, куди і чого йду. Я розповідала про свої митарства, придержуючись легенди, яку розповіла в свій час Гапці. Він був шофером, відвозив на капітальний ремонт машини в Здолбунів, а тепер повертається назад у свою частину, яка стояла в Грубешеві. Пішки повертався тому, що поїхав не туди, куди треба було. Як на гріх, ні одна машина не йшла в тому напрямку, в якому ми прямували. Зустрічні попадались дуже часто. Ми пройшли, мабуть, п'ять кілометрів коли нас наздогнала велика вантажна автомашини марки "Студебеккер". Шофер-супутник зупинив її, сам заліз у кузов і вклався спати, а шоферів (їх було двоє) попросив, щоб мене підвезли доки можна. Я сіла до них у кабінку і розглядалась, через які села їдемо, бо ж дорога була незвична. Так доїхала до села Бобли. Машина їхала до Бугу, і я попросила, щоб у Боблах зупинили. Подякувала і пішла на Ревушки, на свою стару домівку. Вечоріло, і десь треба було переночувати. Господарі були дуже здивовані моїм виглядом і одягом. Нагодували, довго ще розмовляли про останні події. Вранці знайшли якісь сандалі і заставили взути. На дорогу дали вузлик лінивих пирогів з вишнями, і я через Попівку, Гнійно, Когильне та Поморки пішла додому. В Когильні був польовий аеродром і мені довелось здалеку його обходити. Йшла польовими дорогами, на яких були

сліди танків чи машин. Це свідчило про те, що там мін не було. Жито, пшениця, овес, ячмінь стояли вже достиглі, але всі поля були перериті окопами. Де-не-де люди обережно почали жати і косити. Чим ближче до міста, тим більше були перекопані і витолочені поля. Подекуди вже ходили сапери з приладами, що виявляли міни. При дорозі вже лежало чимало мін. Додому хотіла підійти в сутінках, щоб мене не бачили.

НАРЕШТІ ВДОМА

Кілька годин просиділа в житі біля крайніх хат нашої вулиці. Коли вже почало сутеніти, через давно мені знайомий прохід у живоплоті, що оточував нашу садибу, я продерлася в наш сад і, обережно пробираючись між кущами порічок, агрусу та смородини, раптом почула російську мову і побачила озброєних людей, які щось копали в саду. Причаїлась в кущах, поки озброєні не пішли на подвір'я. А тоді, обережно просуваючись між кущами і деревами, – до вікна нашої спальні, яке було відчинене, і звідки чулась якась розмова. Під самим вікном ріс великий кущ бузку, і я хотіла причаїтись у ньому. Та раптом до мене кинувся з радісним гавкотом наш пес “Грек”, якого я маленьким цуценям принесла додому ще в 1942 р. Слідом за ним прибіг двоюрідний брат і злякано загукав: “Хто тут?” Я відповіла. Він упізнав мене і відразу ж почувся тупіт багатьох ніг і клацання запобіжників. Я не гаючи часу, чкурнула в кінець саду, прикриваючись кущами. Там і затаїлася. Чула, як брат голосно казав, що то діти граються в хованки. На моє щастя, так і було. На подвір'ї діти, тобто рідна сестра Леся і двоюрідна Аня з сусідськими гралися в хованки. Червоні партизани, а це були саме вони, заспокоїлись і пішли. Вони шукали начебто закопану в нашому саду зброю міношукачами, але нічого не знайшли. Бо її там і не було ніколи. А клятий “Грек” примчався і радісно скавучав та лизав мені руки і стрибав до лиця. “Грек” теж “партизанів” – весь час подорожував з мамою шпиталями. Дивлячись на його радість, я не могла сердитись на нього за те, що мало не віддав мене в руки ворогам. Раз сестра і “Грек” вдома, то мама повинна бути тут. Притягнула морду пса до себе, щоб замовк, і наслухувала, що діється біля хати.

Коли вже добре стемніло, поволі почала пробиратись ближче до хати, не відпускаючи морди “Грека”. Тут почула, що мама, тітка і Аня в один голос кличуть Лесю. Здогадалась, що кличуть мене. Всі чекали мене біля хати: брат з дружиною, тітка з сім'єю та мої рідні мама і

сестра. Вони всі на цей час жили в нашій хаті. Мама лише день перед тим повернулася зі Старої Гути додому. Кинулись мене обіймати. Я попередила, що в мене короста на руках. Зайшла в хату, завісили вікна, замкнули двері, наставили води для миття і, знаючи, що раніше я була дуже вередлива до їжі, почали пропонувати все підряд, що на той час у них було. На все я тепер відповідала коротко: “Буду”, і як вовк накинулася на все, що ставили на стіл. Мама дивилася на мене очима повними сліз, а потім сказала: “Шкода мені тебе, дитино. Але хоч добре те, що навчилася все їсти”. Я промовчала, бо навіщо було їм говорити, що бували дні, коли взагалі не було що їсти, а часом і два чи три дні підряд; як часто доводилось у спеку, дощ, мороз, голодній та холодній, без відпочинку, засипаючи находу, йти; що навчилася спати стоячи. Нащо було розповідати про важке, повне небезпеки і несподіванок життя підпільника? Свій шлях я обрала сама, і жалі тут були ні до чого. Нагрілася вода, я викупалася як слід, помила голову і, зодягнена в мамин халат, задрімала.

Мама розповіла таке: останнім часом шпиталь знаходився на хуторах Старої Гути, доки не перейшов фронт. А ще появились загони червоних партизан, які їздили по всіх дорогах.

Лікар з Луцька Гріфель, якого разом з родиною наші встигли вихопити з ґетто, щоденно обходив хутори, де були поранені, і надавав їм необхідну допомогу. В хаті, де була мама, теж було кілька поранених. Гріфель йшов до них. На нього наскочили червоні. Коли він побачив їх, відкинув у сніг сумку з інструментами та медикаментами. Це було недалеко від хати, і мама бачила все у вікно. Вони помітили сумку і забрали та привели до хати. Він пояснював, що тут разом з родиною ховається від німців.

У хліві стояла пара добрих коней. Це була шпитальна власність. Червоні забрали їх, запрягли, привели всю родину Гріфеля і наказали сідати, а господарю – везти їх. Гріфель сказав, що кіньми управляти буде сам. Він нікого не зрадив. На щастя, в кімнату, де лежали поранені, вони не зайшли. Реня, донька Гріфеля, не хотіла сідати на сани, кусалася, плювала на червоних, які насильно кидали її на сани. А тоді почала співати повстанських пісень. За це її дуже побили, хоч Гріфель пояснив, що вона нервовохвора.

Доля цього чесного і мужнього лікаря донедавна була нам невідома. А тепер знаю, що після великих поневірянь, він повернувся з родиною до Луцька. Його двоповерховий будинок реквізували. Він і досі стоїть. Гріфеля прийняли до себе з родиною євреїв на вулиці Червоного Хреста, а згодом він виїхав у Польщу, пізніше в США. Тоді ж, коли забрали коні, забрали і багато маминих речей, які в клуні лежали на возі.

Видужуючі повстанці поспішили приєднатись до куреня “Лисого”. Кількох важкопоранених заховали селяни, і мама ходила робити їм перев’язки. Все шпитальне майно, інструменти, медикаменти мама передала санітарам куреня, а після того як фронт відкотився за Буг, мама з сестрою повернулись пішки додому.

Не пощастило і хірургові з Варшави Варму. Коли з охороною провідував своїх поранених над Бугом, попав у засідку. Його заарештували і засудили на двадцять років таборів як українського націоналіста. Покарання відбував десь на Далекому Сході. Його дружина якийсь час жила у Рухці. У Володимирі працювала в реєстраурі поліклініки, дуже бідувала, бо не мала абсолютно ніяких засобів до життя. Тільки те, що було на ній. Навіть рушника не мала. Мама, довідавшись про це, дала їй постіль, білизну та підтримувала матеріально. Згодом лікарі-євреї, які виїздили в Польщу, забрали її з собою. А перед тим їздили в Москву клопотати за Варма. Допоміг диктор радіо Левітан. Згодом Варма звільнили. Його бачили потім у Луцьку. Дружини вже на застав. Він також виїхав. У Польщі вони не залишились, поїхали за океан.

Цю першу ніч я ночувала в хаті, а вранці мені влаштували хорошу криївку на вишках у хліві. З усього колишнього господарства залишилась одна корова і один кінь, яких зберегли сусіди, коли мама була змушена тікати з дому. Приготували настій з чемериці і почали лікувати мою коросту. Коси мої, а вірніше те, що від них залишилось, відрізали. Братова трирічна донька не відходила від мене. А щоб не розконспірувати випадково перед чужими, називали мене Ніною. Чомусь їй дуже сподобалась пісня “Ой на горі, на Маківці”. Вона весь час її наспівувала. На щастя, вікна всі були заслонені фірнами. Тільки-но ми поснули, як розбудив нас сильний грюкіт у двері і вікна. Мама запитала: “Хто там?” Відповіли, що перевірка документів. Розгубились і злякались усі в домі, крім моєї мами. Вона шепнула мені, щоб я йшла за нею в сіни, і доки вона буде вовтузитись із засовами і замками, то я за той час по східцях вилізу на горище і заховаюсь за комином. Боса, в одній нічній сорочці, я нечутно ступала за нею. Мама розмовляла з тими, що чекали за дверима, і наче спросоння, не могла довго відчинити дверей, а побачивши, що я на горищі, нарешті відчинила. В сіни відразу ввірвалось п’ятеро озброєних енкаведистів і черговий сільради. Почали лаятись, що довго не відчиняла, а мама на них гримати, що поперелякують сонних дітей. Я обережно почала посуватись у потемках до комина і, як на біду, під ноги мені потрапив клаптик сіна. Вони почули шарудіння і почали кричати: “Ей, хозяйн,

виході, а то хуже буде!” І до мами: “Кто там прячется? Стрелять будемо!” Мама на диво спокійно відповіла: “Нікого там немає, крім кішки! Ви її налякали!” Наказали мамі засвітити лампу і один з нею поволі почав підніматися на горище. На щастя, горище було зовсім порожнє. Я встигла заховатись за комином, прилягла, щоб тінь не виявила мене. Бачила по світлі, що поволі проникало на горище, як хтось піднімається вгору. Видно, той хто ліз з лампою, був не з хороброго десятка. Бо лише одною ногою став на горище, а другою – на східцях. Роздивившись, сказав тим, що були внизу: “Действітельно, нікого нет, только возле труби кошка с котятами!” Мене ж надійно прикрили лежаки і врятувала кішка з двома великими котятами. Маму, як тільки дала їм лампу, заставили повернутись до кімнати і в усіх стали перевіряти документи. А мені видалось, що пройшла вічність, коли світло і кроки стали віддалятися. А вартовий, точніше черговий сільради, коли тривала вся ця церемонія, стояв у куточку сіней і трусився. Він жив поблизу і знав, що у нас бували підпільники. Сусід був непоганою людиною і все вмовляв, що то по горищі лазить кішка.

В хату пішли не всі. Чути було, що хтось стояв у сінях на варті, очевидно, були і під вікнами. Через якийсь час вийшли всі надвір, грюкнули дверима, і я почула голос: “А теперь веді к Галібею!” Це був галичанин, учитель, хороша і свідома людина. Працював у відділі пропаганди УПА на “Січі”. Його псевдо було “Турок”. У ту ж ніч його заарештували, а згодом засудили, і він загинув десь у таборах Сибіру.

Пройшло трохи часу, як рипнули двері, і мама вийшла в сіни, засунула двері на засувки і тихо спитала, чи я тут. Вони думали, що мене знайшли і в одній сорочці, босу, забрали. Коли я злізла й обняла маму, то відчула, як вона вся труситься. Лише тепер, коли вже небезпека минула, нерви її не витримали. Я дала собі слово, що більше в хаті ночувати не буду. Шукатиму зв'язок, щоб повернутися в підпілля. Наражати рідних на такі випробування не хотіла, не могла і не мала права. Тим більше, що зміцніла вже і сидіти без діла не могла. Мама довго не погоджувалась, щоб я зараз ішла в підпілля, мотивуючи тим, що я ще недостатньо міцна. А коли я наполягала, то сказала, що сама поїде на Полісся, де лишилися деякі речі, і зайде на один із моїх “мертвих пунктів”, там залишить повідомлення, де я знаходжусь. А якщо там щось буде, то привезе. Мама повернулась лише через п'ять днів. Бачила “Лисого”. Він обіцяв повідомити “Залісному”. Від нього мама довідалась про трагічну смерть “Гонти”. А я щоб чекала на

зв'язківця. Але минули дні, тижні, а його не було. А тут ще нове лихо звалилось на мою голову. На постій прийшла якась військова частина, а нашу хату облюбував чомусь смершист, за національністю грузин. Наша хата мала два входи. Він хотів зайняти вітальню, передпокій і ганок, з окремим входом. Мене мама, вибравши відповідний момент, перевела в хату і замкнула у вітальні. Звичайно ж, не хотіла його туди пустити. Казала, що там живе дві сім'ї – сестра з чоловіком, донька та син з дружиною і малою донькою. Натомість запропонувала окрему кімнату, вихід з якої був на кухню. Влучивши знову момент, мене перевела на горище, вітальню замкнула, ключ від неї дала моїй сестричці і наказала іти назустріч тітці і вручити їй ключ та розповісти про все. Це був час, коли вона мала повертатись з роботи. Мама сказала грузинові, що тітка завжди замикає кімнату на ключ. Він сидів на лавці під хатою і очікував тітку. Коли тітка прийшла і, як нічого не було, відімкнула кімнату, він майже за нею слідом також зайшов туди. Все оглянув ретельно і зайняв кімнату, яку пропонувала йому мама. З вітальні вели двері до спальні, де жила мама зі сестрою. Очевидно, його це не влаштовувало, бо могли чути все, що робилось у нього. А в тій, що вхід був із кухні, одна стіна виходила на коридор, що межував з вітальнею, а друга – на комору. Я оселилась у кімнаті тітки, а точніше, в темному передпокої, вихід з якого на ганок було надійно замкнено. В столі розташувались солдати, а на подвір'ї – вартовий. Я попала неначе в пастку. Це був найважчий для мене час. Приклавши до стін невеличку мисочку, я чула, як він допитував людей. Це були хлопці, дівчата, жінки. Поряд зі столістю була возівня, там вони тримали заарештованих. Там і били їх. Сам він у хаті не бив, а виходив до возівні. Для мене склалися великі незручності. Я не завжди мала можливість умитись, правда, для фізіологічних потреб мама поставила горщик і мусила вибирати момент, коли могла його опорожнити.

Десь через тиждень наш чекіст віднайшов собі краще приміщення і вибрався. Всі ми полегшено зітхнули. Мала донька брата також доставляла чимало клопоту. Чомусь дуже незлюбила солдат, нічого від них не брала, а якщо котрийсь хотів узяти її на руки, виривалась і кричала їм: “Геть, від мене! Ідіть собі за Буг!” І співала своєї: “Хлопці, підемо, битись будемо...”

Кілька разів грузин частував її цукерками і розпитував, хто в неї є. Між іншими вона називала і “Ніну”. Показував дитині якісь фото, питав, чи не знає, хто це. І мала фантазувала – то я, то мама, то Ніна, то бабуся і т. п. Мама, боячись що покажуть їй моє фото, і

вона впізнає мене, хоч і назве інше ім'я, вдала обурення його вчинком і присоромила. Та й він побачив, що мала плуває, і відстав від неї. Мені було дуже цікаво побачити міну контррозвідника, коли б він знав, від кого його відділяє лише стіна, і хто слухав, коли він допитував людей. Тепер, коли згадую все минуле, видається, що це був лише сон, бо коли б хтось мені оповідав таке, то повірила б з трудом, якби це все самій не довелося пережити.

ЗНОВУ В РЯДАХ УПА

На нашій вулиці розташували щось на зразок санаторію для видужуючих вояків. Вони жили лише в домах, а харчувались у їдальні. Нам поселили двох літніх майорів, досить чемних і вихованих людей. Зайняли ту кімнату, що звільнилась від контррозвідника. Мені довелося лягти у ліжку і вдавати хвору. Я була все ще дуже блідою, і вони нічого не запідозрили. З маминого дозволу заходили мене часом провідувати. Вони, на щастя, рідко бували вдома. В основному приходили тільки ночувати, так що недуже докучали мені, та й не довго пробули у нас. Нарешті на початку вересня за мною прийшла “Женя” колишня окружна юначка, дружина “Зимного”. Його на той час вже не було в живих. “Женя” була вагітна. Це було вже помітно. Ходити їй було важко, але вона ніколи не скаржилась. Переночувала у нас, перед тим побувала у батьків Жоржа Мюяка (“Циган”), взяла, на його прохання, там чоботи, і наступного ранку ми з нею вирушили в дорогу, але не на північ, де я останньо працювала, а на південь. Так наказав “Залісний”. Мама провела нас до кінця саду. Вона дуже не хотіла відпускати мене в невідоме і повне небезпеки життя. А я більше не могла залишатись у бездіяльності та, крім того, наражати рідних на репресії зі сторони влади. Давно вже поширювались чутки, що я загинула в Скибах, і маму за мене не турбували. А ті, що лікувались в її шпиталі, не видали її, навіть росіяни.

Без пригод ми вибрались за місто на шосе, що вело до Іванич. Удаючи з себе сестру, а вона дружину мобілізованого в армію, ми на попутній військовій машині добрались до Яневич. Переночували, а вранці подались у Підбереззя. Там, на зв'язку у “Півонки”, я лишилась чекати на “Орлика”, а “Женя” пішла далі у своїх справах. “Півонка” відвела мене на домівку під лісом. Там я мала чекати на нове призначення.

Кому доводилось чекати, той знає, яка це важка і неприємна річ. Якось провідав мене “Грім” і “Юрко” – Федько Пасальський. І коли

вже чекати було несила, прийшла моя колишня надрайонова “Мотря” і повела мене на зустріч з “Орликом” в Завидівський ліс. Ми обое зраділи зустрічі. Коротко розповіли про свої пригоди. Насувалась осінь, а за нею і зима. Я була досить легко зодягнена, і “Орлик” нарешті передав мені мого кожуха, якого не вдалось йому передати майже рік тому на Полісся. “Орлик” не захотів мене брати зі собою до “Залісного” в Рівненщину. Сподівався його умовити, щоб залишив мене в його окрузі. Взяв від мене лише ґрипс до нього.

І знову нудне чекання, часті облави прикордонників. Господи-ня мене видавала за свою доньку. На виднім місці лежали листи з фронту від господаря, це допомагало. Побачивши їх, прикордонники нічого не обшукували. Сусіди всі були хороші. Боївка “Грома” мала велику і добре замасковану криївку на сусідньому подвір’ї. Під час облав я часто потерпала за них. Довга відсутність “Орлика” мене дуже турбувала. Облави проводились майже кожного другого дня, і то вже з собаками нишпорили по всіх хуторах. Одного разу облава застала мене в хаті станичної. Щоб уникнути зайвих питань, я схопила на руки немовля, яке кричало в підвішеній до стелі колисці, почала носити його по хаті і заспокоювати. Офіцер, що зайшов у хату, запитав, де мій чоловік. Відповіла, що місяць тому його мобілізували, а листів і досі немає. “Не так скоро прийдуть від нього листи”, – заспокоювали мене, попили молока і пішли.

Станична виділила мені для зв’язку сусідню дівчину Сяню, дочку Варивона, як його називали на селі. Очевидно, ім’я його було Ілларіон. Їхня садиба навпроти моєї домівки, але ближче до лісу. У Варивона хата і господарські будинки були добротними, криті бляхою, що на цей час траплялось не часто. Був у нього і весь сільськогосподарський реманент, як ні в кого в селі. Сам Варивон повернувся із заробітків у США. Привіз багато грошей, за які розбудував господарство. Злі язики казали, що він не зовсім чесним способом нажив за кордоном гроші. Інші казали, що він продав душу дияволу і через це розбагатів. Пльоткували, що вечорами на горищі його хати та на подвір’ї творяться незвичайні речі: молотарка – молотить, віялка – віє, терлиця – тре льон, сокира рубає дрова і т. п. Чути було шум і гам, а на ранок – ніяких слідів нічної роботи не лишалось. Я, звичайно, не вірила в ці небиллиці, але познайомитись з Варивоном було цікаво. Мене чомусь дуже вразила і запам’яталась на все життя його зовнішність. Це був високий, сухорялвий, довгобразий чоловік. Вражали особливо його непорушні, без виразу, очі. Коли він дивився на людину, з якою розмовляв, то наче дивився крізь неї. Від того ставало якось

моторошно. Він це знав і старався дивитися вбік. Здавалось, що його сіро-голубі очі зовсім безчоловічні. Кучерява борода і волосся на голові були припорошені сивиною. Розмовляв повільно, завжди спокійним тоном і тихо.

Перед будинком у садку була побудована невелика капличка з іконою, перед якою горіла цілодобово лампадка. Це мене зацікавило, і я запитала в Сяні, що це все означає, і в честь чого вона побудована. При нагоді я розповіла, що говорять сусіди.

Трохи знітившись, Сяня підтвердила все, що оповідали сусіди та ще від себе додала деякі подробиці. Казала, що її мама, не дивлячись на те, що дітей було шестеро, хотіла кидати його і хату, бо в ній не можна було спокійно жити. Особливо ввечері і до опівночі на горищі панував страшний гармидер і музика. Варивон, сидячи в кухні за столом, замовляв, що грати, і те грали. Зникло це все, коли було замовлено молебень одночасно в дев'яти церквах, костелах і синагогах. Тоді була побудована і освячена ця капличка.

Мені не вкладалось у голову, що щось таке подібне могло діятись насправді. Очевидно, Варивон володів великою силою гіпнозу і з якоюсь, лише йому одному відомою, метою наводив жах на свою сім'ю і сусідів. Іншого пояснення я не могла знайти. Та те, що сталося згодом, мене цілковито збентежило.

Знову прийшла "Мотря" і сказала, що "Орлик" уже повернувся і на завтра призначає мені побачення в одному з кварталів Завидівського лісу. Та на світанку нас розбудила сильна стрілянина в лісі. Чомусь подумала, що бій веде боївка "Орлика", хоча там могло бути й інше.

Невідомість і тривога за друзів заставила мене знехтувати небезпекою засідки. Відповідно одягнувшись, удвох із Сянею пішли начебто по терен і калину, прихопивши кошики. Йдучи лісом, голосно розмовляли, поволі наближаючись до умовленого місця. Та надаремно, нікого і нічого там не було. Ніяких слідів і позначок не знайшли. Надвечір повертались назад і несподівано під великою ялиною, що стояла біля самої просіки і своїм гіллям майже сягала землі, знайшли мертвого "Степового". Це був двоюрідний брат "Максима". Він належав до боївки "Орлика". З ним була зброя. Значить, він був важкопоранений і ще дійшов чи заповз туди і помер. А, може, з цього місця стріляв і дістав чергу в груди.

Ми швидко пішли до Варивона і розповіли про мертвого. Він негайно наказав синові запрягти коня і привезти тіло "Степового", а сам заходився робити труну. Ще кілька хлопців-підлітків ми взяли зі собою і поїхали. Під самим лісом була порожня садиба. Ще влітку 1943 року вивезли в Німеччину з цієї хати всю родину, припускаячи,

що вона допомагала повстанцям. Мертвого поклали в клуні на рядні, доки буде готова труна. Я взяла, крім Сяні, ще кілька сусідських дівчат, і ми пішли по гілці ялини, щоб сплести вінок. Хлопці лишилися допомагати Варивону. Мати Сяні обмила і зодягнула в що знайшлося покійника. Домовину всередині вистелили полотном. Доки ми тут порядкували, плели вінок, кілька юнаків взяли лопати і пішли копати могилу на “Пращеницю”, де вже був похований священник із Завидова.

Є в Завидівському лісі джерело з сірководневою водою. Запах тухлого яйця чути було на віддалі. Мешканці довколишніх сіл вважають цю воду цілющою і користуються нею при хворобах шлунка, печінки та ін. Чийсь дбайливі руки огородили джерело, наче колодязь. Вода з джерела хоч з неприємним запахом, але смачна і холодна, аж ломить зуби, постійно витікає і вливається в природний ставок. Народний переказ твердить, що в часи татарського лихоліття якийсь чамбул повертався з великим ясиром. Несподівано зустрівся з польською військовою хоругвою, оточив її та, коли б на допомогу не наспіли українські козаки і несподівано не вдарили б на татар, поляки загинули б. Татари від несподіванки розбіглися, залишаючи багату здобич. Та не всім удалось уникнути козацьких шабель. Уцілілі поляки дякували козакам за спасіння. На галявині поблизу цього джерела розташувались, кланяючись і схиливши свої знамена. Козаки запропонували лишитись на спільний нічліг, але поляки відмовились і, хоч вже вечоріло, вирушили на Захід. Та далеко не відійшли, зупинились в Грушівському лісі. Татарська здобич, що дісталась козакам, не давала їм спокою. Тому замислили підле і ганебне діло. Перед світанком повернулись і напали на козацький табір і почали різати козаків. Козаки почували себе в безпеці і вартові, потомлені, також куняли, не сподіваючись такого віроломства. Заскочені зненацька, козаки не відразу дали відсіч. Більша половина загинула там, на галявині біля джерела, що поросла травною і барвінком. Їх поховано у братській могилі. Від того і пішла назва урочища “Пращениця” (“Прощання”). Згодом там селяни з навколишніх сіл побудували капличку і щороку на Зелені свята церковні процесії йшли туди відправляти богослужіння і панахиду. Там ховали деяких священників. Поставили велику литу залізну огорожу і такий же високий хрест. Поляки кілька разів руйнували капличку, але її відбудували. Та восени 1939 року з невідомих причин вона згоріла, а рештки її зникли невідомо куди. І все ж завжди на Зелені свята там з’являються квіти та вінки.

Там ми й поховали “Степового”. Як і годиться, тричі прогриміла сальва з карабінів. Повернувшись на домівку, я довго ще не могла заснути. А коли заснула, то приснився “Орлик”: наче лежав у молодій сосновій посадці з північної сторони того кварталу, де була призначена мені зустріч, неподалік села Завидова. Навколо сліди бою, витоптана трава і поламані сосонки. А коли я підійшла до “Орлика”, він відкрив очі, пильно подивився на мене і знову їх закрив. Проснулась і вже до ранку не могла заснути. Якось невиразна тривога гнітила душу. Здавалось, що він поранений лежить там і просить допомоги. Я повинна піти в цю посадку і все перевірити. Вранці пішла до Сяні і, взявши кошики, ми вже хотіли йти на пошуки. Розповіла їй про свій сон. Варивон був присутній при нашій розмові. Тоді для чогось пучки пальців по одному прикладав до язика і несподівано заявив: “Не йдіть, бо буде вам біда! Сьогодні треба вам сидіти вдома. Як хочете, то підете завтра.” Я одна наполягала на своєму. Тоді він кілька разів повторив свої маніпуляції з пучками пальців і врешті сказав: “Добре! Йдіть! Але тоді переконаєтесь, що моїх порад треба слухатись!”

Не надаючи значення його пересторозі, ми пішли в ліс. Прямували в цей квартал, який я бачила у сні. На узліссі дві жінки різали осоку на пендзлі. В самому лісі кілька дівчат і жінок пиляли сухі дерева на дрова. Цього року осінь була чудовою, теплою, сонячною, неначе це був не кінець вересня, а гарний літній день. Лише опале листя, що шурхотіло під ногами, золоті шати берізок, багрянець кленів нагадувало про осінь. Моя господиня, знаючи куди і чого йду, порадила причепити вшитий фартушок і ще дала свою гарну квітчасту хустку на голову. Я пішла в одному светрі, Сяня одягнула теплий жакет.

Ліс зустрів нас урочистою тишею, яку час від часу порушувало скреготання сорок. Небо наче стало більш високим і блакитним. Подекуди літало або химерно повисало на гілках дерев “бабине літо” – біле тонке прядиво. Пахло хвоєю, грибами. Ми йшли мовчки. Кожна думала про щось своє. Коли прийшли на посадку, яка мені снилась, я була дуже вражена тим, що побачила. Сліди кривавої трагедії були очевидні. Поламані сосонки, витолочена трава в рудих плямах крові, кілька обгортки з індивідуальних пакетів, закривавлені шматки вати та бинти. Валявся на землі хлястик від шинелі кольору “хакі”, такої, яка була у “Орлика” в останню нашу зустріч, комірець відірваний, з одним гудзиком від сорочки кремового кольору, яка була на “Орликові” тоді. Ми уважно обстежили всю посадку, але більше нічого не знайшли.

Напрошувався висновок: тут був рукопашний жорстокий бій. Очевидно, “Орлика” взяли або важкопораним, або мертвим. Такі, як він, ворогові не здаються. З тривогою і важким сумом на серці ми повертались назад, висловлюючи припущення, про перебіг нічної трагедії, що відбулась у посадці. Несподівано лісову тишу прорізали автоматичні черги. Стріляли з південної сторони лісу, з того напрямку, в якому ми тепер йшли. Розумніше було б повернути назад, на північ, у село Завидів, де під самим лісом стояло декілька хат, де в минулому році я була на домівці, і там перечекати. Але під враженням побаченого я не подумала про свою безпеку, і ми продовжували йти на південь. Треба віддати належне Сяні – вона не злякалась. Була відважною дівчиною. Нам назустріч бігло двоє хлопців понад самим краєм просіки у військовій формі з автоматами. Питали по-українськи, чи далеко до краю лісу і чи там село Завидів. Ми пройшли ще метрів п’ятсот і почули гавкіт собак і збуджені голоси. Розмовляли російською мовою, і майже відразу побачили гурт військових, що поволі посувався нам назустріч. Ховатись було пізно. Нас помітили і наказали підійти до них. Ми йшли повільно й встигли домовитись, що говорити. Вона повинна казати про себе правду. Я ж її сусідка Ліда Мельник (дочка господині моєї домівки). Її люди не могли добре знати в лице, бо вона з п’ятого класу вчилась у Горохові. Жила у своєї заміжньої сестри. Вдома бувала рідко. Тепер вчиться в 10-му класі, а в Горохові живе з 1940 року. У моєї господині вдома живе її старенька мати, яка справді на цей час дуже погано себе почувала. Моя “мама” послала мене в Завидів до своєї сестри, щоб та навідалась до хворої матері і попрощалась з нею, бо бабуся каже, що скоро помре. Так вже вдало у мене вийшло, що влітку 1943 року я справді була на домівці саме у сестри моєї господині. А що сама боялась іти лісом, то попросила, щоб Сяня пішла разом зі мною. А тепер вертаємось назад і нікого не бачили. Я здогадалась, що ті двоє, що втікали, – це наші. Треба було дати їм час вислизнути від облоги. Якщо ліс не повністю оточений, то хлопців врятується.

Наблизившись, ми побачили, що це прикордонники. Серед них було двоє офіцерів. Галасливий, неврівноважений капітан, котрий відразу ж почав на нас кричати і погрожувати, що повісить нас, якщо ми не скажемо, куди заховали двох бандитів у військовій формі, і старший лейтенант – повна протилежність капітанові. Я інстинктивно відчула, що небезпека нам грозитиме від лейтенанта. Нас відразу обшукали і роздягли. Енкаведистів було не більше одної чоти, озброєння – два ручних кулемети системи “Дегтя-

рвова”. У кількох солдатів – снайперські гвинтівки, у решти – автомати ППШ. В офіцерів – автомати Калашнікова. Мали рацію і кілька собак. Дивно, але їх чомусь не пустили по сліду втікачів. Попередили, що якщо пролунає в лісі один постріл, то нас тут же розстріляють. Допитували нарізно – мене капітан, а Сяню – старший лейтенант: “Куди заховали бандитів?”.

На узліссі ми зупинились, і офіцери про щось радились. Тут помітили двох жінок, що різали осоку. Їх також забрали зі собою. Жінки були зі Стрільча і нас, а точніше Сяні, не знали. Це мене трохи заспокоїло. Мені весь час пропонували дерево, на якому мене повісять. Час від часу щось передавали по рації. Потім наші “слідчі” помінялись, і вже на ходу мене почав допитувати старший лейтенант, а Сяню – капітан. Байдуже, не перебиваючи, вислухав мої пояснення. Коли ми вийшли з лісу, несподівано наказав називати села, які виднілись на горизонті. Деречин був продовженням Завидова, а в долині Риковичі, Топилище, Білопілля, Загорів, Кути, Лемешів, Козятин. Слухаючи відповіді, ретельно перевіряв на карті. Тоді запитав, де знаходиться церква в Козятині. Не задумуючись, я відповіла, що в середині села. Він пильно подивився на мене, іронічно усміхнувся і сказав лише одне слово: “Здорово!”.

Я не встигла навіть задуматись, що б це мало означати, як нашу увагу привернули постріли на окраїні Деречина, і запалала одна хата. Пролунав наказ: “Бігом туди!” Коли ми через зоране поле добігли туди, постріли стихли. Під криницею лежала побита і закривавлена господиня хати. Як згодом з’ясувалось, там знаходився районний зв’язковий “Зоренко”. Переконавшись, що шляхи відступу відрізані, хата оточена, він забрався на горище і відстрілювався. Невідомо, живим чи мертвим він згорів у хаті. Його знайшли прикордонники, що просувались по узліссі зі сходу і раніше туди поспіли. Господиню відлили водою, поставили на ноги, та йти не була в стані. Наказали тоді двом жінкам, що різали в лісі осоку, взяти її попід руки і рушили далі. Вважаю, що нам ще пощастило. Прикордонники розділилися. Старший лейтенант з однією частиною пішов на Лемешів – Козятин, а ми лишилися із капітаном. Зайшли у хату в Деречині. Нас, затриманих, радиста й охорону залишили на кухні, а капітан пішов у кімнату і по черзі усіх нас викликав на допит. Мене викликав першою. Знову ці самі запитання, тільки в більш спокійному тоні. Потім сказав, що перевірить, чи ми були в Завидові. Якщо були – то нас відпустить, а якщо ні – то заарештує і відправить в Іваничі. Несподівано почав розпитувати, де знаходиться моя хата, казав, що прийде до мене в

гості, на вечорниці. Я, сміючись, відповіла хай приходить, якщо хоче скуштувати рогача моєї мами. Вона у мене дуже сердита і сувора. Запитав ще, чи вона дозволяє мені гуляти з росіянами? Я відповіла, що не дозволяє ні з ким, доки триває війна. Змінив тему і сказав, що якщо дійсно підтвердиться, що ми з Сянею ходили до тітки у Завидів, то відпустить нас, а точніше сам заведе нас додому і накаже матері, щоб не пускала мене в ліс, а в такий спосіб завоює довір'я мами, щоб час від часу приходити до нас на вечорниці. Треба було якось попередити “тітку” про можливий візит прикордонників. Властиво, це вже був не допит, а радше суперечка. Я осмілила і дала волю язикові.

Сяню він хотів збентежити підступом. Сказав, що я призналась, що ховали “бандитів”, і що вона, Сяня, станична. Сяня не повірила і також сперечалась із ним. Вона чула через двері, що я сперечалась із ним.

Коли мене вивів із кімнати і закликав Сяню, ми не мали змоги порозумітись. І все ж вона не повірила, що я могла так сказати, адже знала, що вона моя зв'язкова, а не станична. Незабаром і вона повернулась на кухню. Капітан ще розмовляв з жінками, що різали осоку. Зате надовго зайнявся господинею, в хаті якої згорів “Зоренко”.

Господарів хати, в якій ми тепер знаходились, я не знала. Знала лише їхнього сина підлітка, який у минулому році клянчив у мене набой до браунінга, і я дала йому кілька штук. Помічала їхні співчутливі погляди на собі, а особливо хлопця. Поговорити в присутності вартових не було змоги, хоча вони не дуже й звертали на нас увагу. Господиня дала їм обідати. З дозволу капітана погодували й нас. Допмагаючи мити посуд, я шепнула господині, що хочу щось сказати хлопцеві, й очима показала на піч. Вона передала йому моє прохання. Він в одну мить опинився на печі, наче щось шукав там. Сяню попросила заговорити, а сама стала біля вікна, що було майже поруч з піччю і, не повертаючи в його сторону голови, прошептала, щоб побіг до “тітки” (він знав куди) і попередив, що якщо хтось із прикордонників буде питати, чи до них вранці приходила Ліда, племінниця, з подругою, то щоб підтвердили. Хлопець вихром злетів з печі і помчав у Завидів.

Я дуже хвилювалась, чи захоче “тітка” підтвердити те, що я казала. Чекання на повернення хлопця видалось мені вічністю. Войовничий, впевнений настрій Сяні почав підупадати. Вона навіть відмовилась від їжі. Незабаром повернувся хлопець. Він був веселий, збуджений і, вибравши відповідну хвилину, кивнув мені

головою, що все добре. В мене наче тягар спав з душі. Треба ж було якось попередити Сяню, що все буде гаразд. Знову попросила господиню, щоб дала нам по шматку хліба з салом, бо щось дуже хочеться їсти. Даючи скибку Сяні шепнула, що все гаразд, “тітка” скаже, що ми в неї були.

Коли почало смеркати енкаведисти стали збиратися в дорогу. Нас не відпустили. Ввечері стало холодно, а я була лише в светрі. Про мене “потурбувались”. Дали мені одягнути якийсь брезентовий плащ майже до п’ят. Відчула тягар у кишенях і зі здивуванням пересвідчилась, що в кожній лежить по гранаті – “лімонці”. Ще коли ми стояли на подвір’ї, всіх, у тому числі й мене, здивувала дивна поведінка собаки-шукача. Він рвався до мене, почав обнюхувати і навіть лащитись. Дуже скоро я все зрозуміла, а точніше, відчула, що почались місячні. Нас, затриманих, оточили з усіх боків і через Завидів повели на Переславичі. Йшли тихо, наче по ворожій території. З авангардом, ар’єрґадом, боковими стежками. При підозрілих звуках зупинялись, завмирили. Коли піходили до хати “тітки”, я захвилювалась. Зайдуть чи ні? На щастя, не зайшли, а коли вже далеко відійшли від будинку, я наважилась запитати у капітана, який йшов поруч, чому не зайшли до “тітки” і не перевірили чи ми кажемо правду. Він відповів, що вже питали. “То чому ж не відпускаєте нас, а ведете з собою? За той час бабуся, може, вже померла і батьки турбуються за нас?” – “Вночі в лісі страшно. А щоб ви надовго це запам’ятали, ми вас взагалі не відпустимо, будете скрізь ходити з нами!” – сказав.

Так ми дійшли до школи в Переславичах. Тут аванґард підняв тривогу – помітили в освітленому і погано замаскованому вікні озброєних людей у цивільному. Пролунав наказ: “Окружай, ґотовся к бою!”. У цій суматосі забули про нас. Це була слухна нагода тікати.

У темряві я втратила Сяню, тихо кликала її, але відповіді не почула. Коло мене опинились дві жінки, що різали осоку, і запитали, що ж їм робити. Я сказала: “Знімайте з голів білі хустки і скоріше тікайте, бо біле видно далеко!” Вони відразу ж так і зробили. Я теж могла втекти, та совість не дозволила лишити Сяню саму, а вона зі страху десь заховалась у яму для картоплі і там притаїлась. Я думала, якщо в нашій школі дійсно почнеться бій, то я зразу на кулеметників кину гранати. Це буде несподіванкою для прикордонників і, можливо, допоможе оточеним пробитись зі школи і зникнути в темряві. На всяк випадок оглянула гранати. На моє розчарування, вони були без детонаторів. Ними можна було лише когось стукнути по голові. Проте стукати не було кого, бо в школі

була міліція з Іванич, яка також: прибула на облаву. Вони швидко порозумілись між собою, а тоді почали шукати нас. Побита жінка лежала там, де її лишили. Знайшли в ямі Сяню. Я була зла на неї, бо через неї не втекла. Я ж умисне мовчала, хоч і була серед них. Хотіла виграти трохи часу, щоб далі втекли жінки. Мене нелегко було помітити. Я була зодягнена так, як вони. А кругом не вгамовувались: “Где дівушка в плащ-палатке?” Коли вони хотіли йти в погоню за мною, відізвалась, що я тут, серед них. Спересердя вилаяли мене добре і почали шукати тих двох жінок. Ще пройшло трошки часу, доки вони кинулись за ними в погоню з собаками. Я потерпала і молила Бога, щоб не піймали їх, бо коли піймають і почнуть бити, то, можливо, жінки скажуть, що то я намовила їх тікати. Тоді й мені не поздоровиться.

Скоро погоня повернулася ні з чим. Собаки сліду не взяли, а, можливо, їм не хотілось вночі далеко відходити від своїх. Нас завели в якусь хату в Переславичах. Туди ж прийшли з нами і стрибки. Нас віддали під їхню охорону. Це були місцеві, які пішли служити в міліцію. Знову стався прикрий збіг обставин. Один із них знав родину Сяні і почав ляяти Варивона на всі заставки. Називав його американцем, куркулем, чародієм. Сяня вступила з ним у суперечку. Хтось ще сказав, що знає, що у них переховуються бандерівці. Вони скоро до нього доберуться. Навіть припускали, що Сяня зі мною, певно, носила їм їжу в ліс, і там ми попались. Сперечались, доки Сяню не викликали знову на допит у другу кімнату. Я, щоб уникнути розпитів, сперлася головою на стіл і вдала, що дрімаю. В хату зайшов начальник стрибків. Вони тихо щось почали йому розповідати. Після цього він підійшов до мене, безцеремонно підняв мою голову, повернув до світла і здивовано сказав: “Так ось вона яка!” На мене дивився Коля Беліков, колишній прикордонник, ще до війни. З невідомих мені причин не відступив разом з ЧА, а лишився у нас. За німців служив в українській допоміжній поліції. За якусь провину німці хотіли його розстріляти. На прохання Федька Пасальського, я допомогла йому врятуватись. Він знав мене з дому, ще доки я пішла у підпілля.

Тепер я шкодувала, що не втекла з жінками. Але вже нічого вдіяти не могла. Якусь хвилину ми мовчки дивились одне одному в вічі. Не кажучи й слова, він повернувся і пішов у кімнату, де капітан допитував Сяню. Я знову вдавала, що сплю. Та не до сну вже мені було. Була впевнена, що влипла остаточно. Нічого не підозрюючи, “стрибки” знову почали мене жаліти. Звинувачували в усьому “американку”. Висловлювали припущення, що то вона мене

потягнула зі собою в ліс. Якщо сплю, а не хвилююсь, то маю чисту совість. Сяня повернулася дуже пізно. Була якась дивна, збентежена, казала, що нас, певно, не відпустять, бо дуже залякували її. Принесли соломи, постелили в кухні на підлозі і наказали нам трьом лягти спати. Самі ж розмістились на лавках і вартували по черзі.

Як не дивно, я все ж таки спала, а Сяня не могла. Глухо стогнала жінка. Вранці, коли нас по черзі виводили в клозет, а потім у сіни вмитись, один із “стрибків” шепнув мені, що нас відпустять. На кухню вийшов капітан і сказав, що передає нас міліції. Звертаючись особисто до мене, підкреслив: “А с вами ми ещѐ встретімся на большой дороге! Я вас хорошо запомніл, запомніте і меня!” Байдуже здвигнувши плечима, я у нього запитала яку саме дорогу він має на увазі, шосе чи ґрунтову? “Да нет! – відповів. – Это государственная дорога”. Я не стала вникати в значення того, що він сказав. Мене турбувало інше: як себе поведе Беліков. Прикордонники вирушили в села на облави, а Беліков кликав мене на допит, точніше це був не допит, оскільки говорив він, а мені лишалось казати тільки “так” або “ні”. Питав: “Ви Ліда Мельник?” – “Так”. – “Ішли з подругою повідомити, що бабуся при смерті?” – “Так!” І все в такому плані. Нарешті запитав: “А ви мені всю правду кажете?” І, усміхаючись, дивився на мене. А що я йому могла відповісти, крім: “Ви самі все добре знаєте”. Що ще я могла відповісти людині, яка знала мене? Він погрозив пальцем і сказав, щоб більше йому не попадались, бо хтозна, чи зможе мене виручити вдруге. Тепер він відплачує тим, що я у свій час зробила для нього. Жінку з Деречина забере в Іваничі. Ще попередив, щоб ми не повертались лісом, бо там засідка на бандерівців.

Я була приємно вражена його благородством. За добро відплатив добром. Як потім виявилось, лиха доля не обминула і його. Він звів табори. Коли ми повернулись на свою лінію, першим, кого ми побачили, – це Варивона біля воріт. Він наче чекав на нас: “Чого так довго йшли?” – запитав. “Бо довелось обминати ліс!” – відповіла я. – “Там засідка”. – “Ну то як, будете після цього мене слухатись, чи ні?” Довелось відповісти: “Будемо!” Що нас затримали, маму Сяні сповістили відразу дівчата, що рубали в лісі дрова. Дівчат не зачепили, бо було їх багато. Мама Сяні з моєю господинею вже збирались везти нам передачі в Іваничі. Та Варивон сказав, що не треба, бо ми вже в дорозі додому. Наче бачив на відстані. З того часу, хоч вже недовго мені там довелось пробути, перед тим, як іти кудись у справах, я питала у Варивона, чи йти мені куди я надумала, чи ні? Відповідав по-різному, щоб ще раз

переконатись, коли сказав не йти, я все ж таки пішла, і даремно. Не застала тих, до кого йшла. Ось таким був цей Варивон.

Наступного вечора до мене на домівку прийшли ці два хлопці, через яких ми попали в халепу. Казали, що якби прикордонники не затримались з нами, то хтозна, чи їм би вдалось уникнути смерті або полону. Це були зв'язківці загону "Лебеда", який повернувся з рейду по Житомирщині і мав перебратись за Буг. Минуло ще декілька днів, і шеф окружного зв'язку "Андрій" вручив мені ґрипс від "Залісного". Він уже знав, що "Орлик" загинув, і наказував мені негайно йти до нього в Рівненщину. Скупо і стримано, як це він завжди робив, висловив радість з того, що я жива і здорова, бо йому доповідали, що я загинула. Слова: "Чекаю на Вас!" він двічі підкреслив. У цей час "Андрій" влаштував мене на домівку в Лемешеві. Зі мною до Садова мала йти вже немолода фельдшерка, і довелось чекати на неї, позаяк вона знала дорогу на зв'язок туди. Там я пробула три дні. Останній день пропарилась на гарячій печі з просом. Господиня саме пекла хліб, зверху на печі сушилось просо. Ми через вікно пізно помітили, що до хати наближаються "стрибки" з черговим сільради. Тікати з хати було вже пізно, і господиня заховала мене на піч. Скраю поставила ночви і ще якесь начиння. Зайшли до хати троє, перевірили людей, але обшуку не робили. Черговий пішов, а двоє лишилися їсти і погрітись. Вони грілись, а я парилась на просі, боячись навіть повернутись чи рухнутись. А коли біля мене примостилась кицька, я тільки тоді мала змогу підгорнути під себе трохи більше проса. Шурхіт сприйняли як вовтузіння кішки. Вона, до речі, також довго не витримала, хоча всілася була на мені. Лише надвечір, коли "стрибки" пішли, я змогла покинути свою примусову парилку.

На другий день прибула фельдшерка, яка йшла до законспірованого шпиталю в Садівську Дубину. По дорозі нам довелось заночувати, адже ми йшли пішки. Вона всім говорила, що йде з донькою до Луцька. Там був недавно мобілізований до армії її чоловік, а мій батько. Він начебто переказав, щоб ми пройшли на побачення. Нас усюди приймали широко зі співчуттям. Без пригод ми прийшли в Садівську Дубину і розпрощались. Її псевдо було "Мамця".

"Чорненький" помістив мене на домівку в селі Воютин у хороших людей і сказав, що до мене скоро прийде зв'язкова "Леся". Згодом вона з'явилася і повідомила, що зв'язкова з Рівненщини чекає на мене. Крім мене, до "Залісного" має ще йти боївка "Грома", так що доведеться зачекати на неї. Як виявилось пізніше, зв'язкова

прибула тільки за мною, бо “Залісний” чекав на мене. “Леся” з власної ініціативи затримала її до прибуття “Грома”, щоб потім не посилати ще туди свого зв’язківця. Але обставини склалися так, що через інтенсивні облави винищувальних совіцьких загонів, які блокували цілі села й дороги на тривалий час, “Грім” не зміг своєчасно прибути на зв’язок. Чекання і бездіяльність пригнічували мене. Хотілося скоріше зустрітись із “Залісним”, який тоді, до речі, змінив своє псевдо на “Петро”, а “Володимир” – на “Герасима”. Хотілось скоріше одержати призначення і включитись у роботу.

Несподівано мене провідав “Марко” (колись “Степовий”), а тепер “Максим” – обласний провідник юнацької сітки і мій давній шкільний друг. На тій посаді замінив “Орелюка”. “Чорненький”, “Орелюк”, “Шварц” і “Гарячий” – рідні брати Куліші з Садова. “Гарячий” загинув при німцях, “Шварц” – під Володимиром про що я вже писала, “Чорненький” згодом – на Садівській Дубині, доля “Орелюка” невідома. З “Максимом” ми не бачились майже рік. Розповів, що був учасником конференції поневолених народів, що створена на базі ОУН – НВРО (Народно-Визвольна Революційна Організація)²⁷ і “ВРВО” (Всесоюзна Революційна Визвольна Організація), до якої увійшли всі представники поневолених народів СРСР. Детально ознайомив із програмою і завданням нової організації та політичними змінами. На прощання тепло, по-братськи сказав: “Бережи себе, маленька”. Це слово “маленька”, а в “Залісного” “мала”, було скупим виявом справжньої турботи про мене, про мою безпеку та життя, хоча на перший погляд суворой і стриманої.

Нарешті прибула боївка “Грома”. Виявилось, за нею послали спецкур’єра “Залісного” “Блаженка”, мого давнього знайомого Василя Наконечного. Несподівано з ними прибув і “Комар”, мій давній “недруг”. Це він разом із “Хмарою” та “Орестом” робили спробу в свій час на Горохівщині мене заарештувати. Я вже писала про це раніше. Йому і “Хмарі” на Старій Гуті я частково за це

²⁷ Створена 17-18 липня 1944 р. на Волині. Ініціаторами цієї акції були чільні діячі ОУН Василь Кук, Михайло Степаняк, Яків Бусел, Дмитро Клячківський – “Клим Савур”. Засновники НВРО вважали, що під цією назвою націоналістам буде легше діяти в східних областях України, населення яких з недовірою ставилось до ОУН. Крім того, вважалось, що під прапором НВРО вдасться залучити самостійницькі елементи українства, котрі із застереженням ставились до націоналістичної ідеології. НВРО була розв’язана на засіданні членів Проводу ОУН восени 1944 р. Провідник ОУН Р. Шухевич вважав створення НВРО експериментом і схилився до того, що на сході України треба діяти під іншою “фірмою”, ніж ОУН.

відплатила. “Комар”, Йосип Кравчук зі села Брани на Горохівщині, в другій половині січня 1945 року добровільно здався органам НКВД. З лютого 1945 року – командир спецгрупи НКВД, проводив облави на повстанців. В липні 1947 року був убитий нашими в Камінь-Каширському районі. А тоді при зустрічі розмова була досить натягнутою. Говорив якимось загадково наче напівжартома, наче зі скритою погрозою. Я не надала цьому особливого значення в цей час, думала, що злиться і не може простити, а слід було задуматись над його словами. На прощання тоді мені сказав: “А з вами, подруго, ми скоро зустрінемося за інших обставин і поіншому будемо розмовляти”. Це було напередодні нового 1945 року. Знову довелось чекати на “Білу” (“Русалку”), обласну провідницю жіночої сітки, та “Циганку”, окружну Рівненщини, до речі, дуже подібну до циганки. Вони мали з нами також іти туди. Це мене дратувало. Я зі зв’язковою вже давно була б у “Петра”. Ми вдвох сміло могли просуватись і вдень, чого не можна було зробити з цілою боївкою. “Білу” я знала мало, наші взаємини складались непогано. І все ж один незначний випадок мені не сподобався.

Коли ми вже йшли разом, а це було в ніч перед Новим роком, на кілька годин зайшли відпочити в якусь хату. “Грім” і його хлопці з нетерпінням чекали півночі, щоб нас привітати з Новим роком. Ми з “Білою” сиділи біля столу і, спершись на руки, куняли. Хлопці примостились, де і як хто міг. Не спав вартовий і “Грім”. А коли на його годиннику показало 24.00, він, а за ним і розбуджені хлопці підійшли до “Білої”, щоб привітати. Мене вразила її поведінка. Вона глянула на свій годинник і згорда сказала: “Треба було мене поздоровляти 10 хвилин тому!” Всі зніяковіли і відступили, розгубились. Мені було так соромно за її вчинок, що я навіть не підняла голови від столу. Вдавала, що сплю. Десь через годину нам треба було вирушати. Я тоді всіх поздоровила з Новим роком і висловила жаль, що північ проспала. Вже по дорозі, ідучи поруч зі мною, “Грім” мені тихо сказав: “Ви не спали! Ви все чули і вам просто соромно було за свою подругу!” І він не помилився.

Ми йшли між селами Бабин і Бабинець, притримуючись усіх правил нічного маршу в загроженому терені. І все ж недалеко від села Коритниця попали в засідку. Нас зненацька обстріляли, у висліді чого наших двоє отримали поранення, але легкі. Одного повстанця ранили в руку, а подругу, що долучилася до нас уже на марші, – в ногу. Важко сказати, чим би для нас закінчився цей бій, коли б хтось не вдарив з тилу по засідці. Почувся крик, стогін – і вогонь по нас припинили. На узліссі Коритенського лісу ми зустріли “Максима” з його охороною.

Це вони нас виручили. Розташувались разом на хуторах під лісом. Поранених відправили в надійне місце під нагляд місцевого фельдшера.

З різних незалежних від нас причин і обставин далі на схід змогли ми вирушити на другий день Різдва, а точніше ніч. На цей раз ми з “Максимом” попрощались назавжди. Знову чуйне і ніжне: “Бережись, маленька”. Тривога, сум були в його очах. Таким і запам’ятала його назавжди. Наче відчував, що скоро загине. І справді, це сталося 25 січня 1945 року, коли він відбивався до останнього в селі Колодежах. Ми просувались далі, то нариваючись, то вдало обминаючи засідки і застави, йшли в Рівненщину. Днювали як і де приходилось: то в хатах, то в лісі. Голод і холод часто сприймався з гумором.

З хлопців “Грома” найбільше мені запам’ятались “Лебедь” – стрункий, верткий, середнього зросту юнак; “Орленко” – білявий, голубоокий, широкоплечий, в завжди бездоганно чистому і випрасованому одязі; “Левко” – балагур і жартівник, з великими карими очима на кругловидому лиці. Такі ж життєрадісні та веселі були “Мишко” і “Василь” з Підбереззя. “Левко” чудово вмів удавати глухонімого і розмовляти руками. Був і ще один кучерявий, молодий та відважний хлопчина. Він дуже часто переодягався на дівчину, і ніхто б не запідозрив, якби не знав. Якщо вдень треба було розвідати околицю, викликали тільки його. Він ображався і сердився, коли йшов хтось інший. Коли повертався, сміючись розповідав, як до нього залицялись солдати чи “стрибки”. “Мишко” і “Василь” у хвилини перепочинку часто інсценували недбалого солдата, який стояв на варті і робив усе навпаки. Щось на зразок бравого солдата Швейка. Взагалі це були розумні, сміливі, завжди підтягнуті, доброзичливі і чуйні друзі. Старались кращі шматки підсунути мені.

Мої старі чоботи, які дала мені мама, коли я пішла з дому, розповзлись і вже ніякому ремонту не підлягали. Хлопці порадились між собою і в якогось сільського шевця дістали для мене чоботи за годинника. Ще ніколи в житті у мене не було таких міцних і гарних чобіт. На щастя, були якраз добрі на мої ноги. В одному місці ми відпочивали кілька годин в якійсь хаті. Доки розвідували дальшу дорогу, я прилягла на лавці. Чоботи скинула, щоб відпочили ноги. Перед світанком знову вирушили. Взуваючись у потемках, переплутала чоботи. Відчула лише, що якимось незручно йти. Думала, що підвернулася шкарпетка. Коли вже стало видно, хлопці стиха щось говорили, підсміювались, час від часу поглядаючи на мої ноги. Мені стало ніяково, подумала, що може на щось наступила.

А коли сама глянула – розсміялася. Правий чобіт був на лівій нозі і навпаки.

Господиня лежала хвора, і ми з “Білою” варили обід на всіх. У хаті все було: і м’ясо, і перець, і лавровий лист, не кажучи вже про інше. Господиня казала, де що лежить, і ми господарювали, а точніше куховарили. Старались з усіх сил. Суп і вареники з м’ясом хвалили всі, навіть наші господарі. Потім кілька разів, здаючись на прохання хлопців, я варила їм такі вареники. Через Боремець, Яловичі, Ярославичі ми добрались до Городища Острожецького району. Тільки на світанку ми там розташувались в одній хаті, як зайшов у хату голова сільради. Він сказав, що прибули енкаведисти і вимагають саней з кіньми. Звичайно, таких ми затримували. Так робили завжди, якщо в хату заходили чужі. Їх тримали до вечора, доки ми не відходили, а лише тоді відпускали. Так ми забезпечували себе перед доносами розвідників. Однак з головою сільради вчинити в такий спосіб не могли. На нього чекали енкаведисти. Коли він не прийде, почнуть його шукати. Старались берегти людей, в яких зупинялись. У бій вступали лише за виняткових обставин, коли неможливо було діяти по-іншому. Ми мали завдання: без втрат дійти до “Петра”. Господиня подала сніданок. Снідав з нами і голова. Запевняв, що нічого не скаже енкаведистам. Ми радились із господарем. Він казав, що голова непогана людина, але як він поведеться – гарантувати не міг. Зваживши всі за і проти, ми відпустили його. Але самі відразу ж городами відійшли в невеликий гайок. З нього спостерігали за селом.

Голова нас не зрадив. Ми побачили, як зібравши потрібну кількість саней (нашого господаря не брали), енкаведисти поїхали в напрямку Ярославич. Господар тоді запросив нас до хати на обід. Тільки почало сутеніти, ми пішли далі, обходили стороною Острожець. Там розпрощались із “Білою” і “Циганкою”. По дорозі зайшли в якусь хату, де несподівано застали “істребітеля”, який саме вечеряв. Він так розгубився, що застиг із ложкою в руці. Це був син господаря, років йому було не більше сімнадцяти. Його, як і всю молодь такого віку, мобілізували. У мене не було зброї, і я забрала його автомат ППШ і патронтаж. Хлопцеві наказали до ранку не виходити з хати. Він відпросився з Острожця відвідати батька і попав у халепу. Розповів нам усе, що знає, де вони розташовані, про всіх “стрибків”, їхню зброю тощо. На запитання, як хлопець виправдається, коли повернеться без зброї, відповів: “У нас так часто буває. Скажу, що під Острожцем на мене напали і відібрали зброю, а я ледве втік”.

Мої супутники на зміну несли в ранцях друкарські машинки. Ми вже наближались до трикутника Посників – Корита – Богушівка – мети нашої подорожі. Проминувши село Довгошиї, якийсь місток, через невеликий ліс дійшли до якихось хуторів під лісом. На світанку там зупинились відпочити. Це було на “багатий вечір” перед Новим роком за старим стилем, точніше, вже на сам Новий рік. Ще коли переходили спалений міст в Ярославичах, “Грім” промочив ноги і підхопив ангіну. Говорити зовсім не міг. Мав високу температуру, але кріпився. В одному із сіл, які ми проходили, якийсь дідусь дав нам каструльку меду і баклагу спирту.

Ми розташувались у двох сусідніх хатах. Втомлені, промерзлі, виставивши варту, ми дримали, де кому прийшлося. Господиня відразу ж взялася готувати сніданок. Не встигли як слід задрімати й зігрітись, як вартовий повідомив, що нас оточують енкаведисти. Хлопці, що були в другій хаті, відстрілюючись, відходили в ліс. “Грім” наказав нам також відступати туди, а сам ледве йшов. Забравши ранці з вантажем, наші почали відступ. Я ж, звикши відходити останньою, розглядалась по хаті, чи в поспіху хтось чогось не залишив. Забрала чийсь патронтаж. Мед і спирт стояли на вікні. Мед я забрала, а спирт ні, бо ніколи не бачила, щоб “Грім” чи його хлопці коли-небудь пили горілку. Не подумала тоді, що він може знадобитись на компреси. Я вибігла на подвір’я.

Стрілянина з обох сторін розгорілась добряча. У мене вже не було змоги добратись до своїх. Я не бачила нападників, стріляли з-за будівель, а “Грім” з узлісся їх бачив добре. Він крикнув мені, щоб я не висовувалась без його наказу. Наші відкрили інтенсивний вогонь по енкаведистах і тим дали мені змогу проскочити до лісу. Патронтаж був “Мишки”. Коли він одягав наплечника з машинкою, прорвавсь ремінь патронтажа. Він не відчув навіть, що загубив. Мед поділили порівну між усіма. Це була єдина наша їжа в цей день. Бій розгорався на узліссі з новою силою і відкочувався вправо. Як виявилось пізніше, за групою “Гарасима” йшли енкаведисти і натрапили на нас цілком випадково. “Гарасим” також відступив у ліс. Переслідувачі в ліс іти не наважились. Нам довелось цілий день провести в лісі. Тут “Блаженко” розповів мені про спільного знайомого “Нечипора”. Він був політвиховником у курені “Голобенка”, який навесні 1944 року перейшов за Буг, а коли фронт покотився далі на Захід – повернувся назад. Виконуючи якесь завдання, він потрапив у полон до совітів. Його засудили до страти, а вирок виконали у Луцьку. Я з дитинства знала цього скромного, розумного і гарного юнака. Його смерть була болючим ударом

для всіх. У цю ніч ми вже розташувались в Посникові. Зв'язкова попередила, що на хуторі Богушівки відбудеться зустріч з “Герасимом”, заступником “Залісного” (“Петра”). Останній не дочекався нас і відійшов, здається, в Сарненщину.

Для мене ця звістка була неприємною. Мені дуже хотілося зустрітись з “Петром”, багато було такого, що розповісти могла тільки йому. “Герасима” я знала мало, всього декілька разів розмовляла з ним на “Січі”. Ввечері ми з “Громом” поїхали до “Герасима”. За формою, як і належалося, доповіли про своє прибуття. В кімнаті, куди мене запросив “Герасим”, вже було дві особи. Один русявий, уже немолодий, а що лампа горіла слабо, то я його добре не бачила. Він увесь час мовчав. Другий, чорнявий, також немолодий, не справив на мене доброго враження, а радше навпаки. “Герасим” зрадів зустрічі і розповів їм, що мене давно вже вважали мертвою. Попросив розповісти все, починаючи від мого прибуття на “Крим – Кавказ”, про всю проведену там роботу і до сьогодні. Я доповіла про все, однак у присутності незнайомих людей, яких мені відрекоменовано як зрадників, про особисту трагедію розповісти не змогла. Вся моя робота в підпіллі проходила між військовиками УПА. Я була одна серед них, і ніхто ніколи мене нічим не образив. У моїй присутності ніхто не вживав грубих слів чи недоречних жартів, а оберігали мене, завжди поводити себе по-лицарськи й доброзичливо.

“Герасим”, вислухавши мене, щиро висловив мені співчуття. Русявий слухав уважно і мовчав. Зате чорнявий прискіпувався до тих чи інших моментів. Наприклад, запитав, як я справляла природні потреби організму, коли мене зі смершистом розділяла лише стіна в нашій хаті. Потім питав ще дещо. Я вичерпно відповідала. Русявий запитав, де хочу працювати. Відповіла, що мене викликав “Петро”, де він накаже, там і буду. Тоді “Герасим” сказав, що за відсутності “Петра” має право це полагодити. Він сказав, що пропонують мене для роботи в штабі “Заграва” в к-ра “Дубового”. Робота буде та сама, яку я виконувала й раніше, лише в масштабах області.

З “Громом” розмова була коротша. Рейд “Дубового” мав пролягати через південні райони Волині. “Орленко” їх добре знав, і його передали “Дубовому” як провідника. Я повинна була повернутись на нашу стару домівку і чекати, коли прийде “Герасим” і сконтактує мене з “Дубовим”. Було дуже прикро, що не зустрілась із “Петром”. Тільки він міг мені пояснити те, про що не наважувалась запитати інших, а саме, про часто незаслужену підозру до деяких людей, яких у цей чи інший спосіб ворог старався скомпрометувати

у своїх очах. Ці методи боротьби ворога (внести розбрат і посіяти недовіру) й хотіла обговорити з “Петром”.

В ШТАБІ “ДУБОВОГО”. ОСТАНІЙ БІЙ

Сумно було розлучатись з боївкою “Грома”. Я звикла до них, до їхньої уваги і братерської опіки. Та що гріха таїти, я часто дошкуляла їм своїми зачіпками, які вони терпеливо зносили. Я бачила, що і вони жаліли з приводу розлуки, хоча старались цього не показувати. Злегка підсміювались над “Орликом”, що не байдужий до мене, бо погодився перейти до “Дубового”. На прощання заспівали кілька пісень. Побажали собі взаємно зустрічі після перемоги, в яку ми твердо вірили, хоча розуміли, що не всі доживемо до неї. Всі вони в різний час і за різних обставин загинули. “Орленко” в 1946 році. “Грім” з частиною боївки впав приблизно тоді ж. Втомлені, голодні, вони зупинились в одному з сіл біля Паридубовського лісу. Поївши, стомлено схилився на руках над столом “Грім”, хлопці примостились на лавках. Спросоння “Грім” якимсь необережним рухом зачепив кільце гранати, що висіла у нього на поясі, і вона вибухнула, убивши і покалічивши майже всіх, хто там був. Про це я дізналась щойно на Воркуті.

Вранці зайшов “Герасим”, і ми пішли до “Дубового”²⁸. По-знайомив нас, побажав мені всього найкращого і попрощався. На мене уважно дивились карі очі чорнявої, з невеликими вусами, середнього зросту щуплуватої людини. Попросив назвати правдиве прізвище і розказати коротко про себе: “Я повинен знати людину, яка буде працювати в моєму штабі!”. Виявилось, він добре знав мого брата ще з праці в УВО. Потім познайомив мене з начальником свого штабу “Рубашенком”²⁹. Це був, як і “Дубовий”, середнього зросту чоловік, лисуватий, голубоокий, русявий. Увагу привертали трохи незвичної форми, наче витягнуті вперед, губи. Другий – “Блакит”, якого “Дубовий” відрекомендував як мого безпосереднього зверхника. То був високий, широкоплечий юнак, русявий, голубоокий, кругловидий, зарозумілий, як тоді мені здалося. Він справив на мене скоріше негативне враження, ніж позитивне. Навіть зараз повністю не

²⁸ Іван Литвинчук – “Давид”, “Максим”, “Максим Дубовий” (1917–1951). У 1944 р. – командир ВО “Заграда”, комендант ВО “Тютюнник”, командир ЗГ “33” (“Завихост”), провідник північно-західної ГО НВРО. 1945–1946 рр. – провідник ПЗК (“Захід”, “Хмельницький”, “Москва”, “Ліс”). Полковник УПА від 19.1.1951 р.

²⁹ Степан Коваль – “Бурлака”, “Рубаш”, “Рубашенко”, “Юрій”, “Юрій Рубашенко” (1914–2001). У 1944–1945 р. – командир загону “Котловина” (“Хвастівський”), керівник персонального, контррозвідального відділу ЗГ “33” (“Завихост”), командир відділу “Азіати” (1945). Хорунжий УПА від 31.VIII.1944 р.

можу зрозуміти чому. А, можливо, просто не розуміла його, тому відносилась до нього якось насторожено. Він також попросив, щоб розповіла йому про себе. Мені чомусь не хотілось цього робити, і я сказала, що все розповіла “Дубовому”, то нехай запитає у нього. Одна деталь мене неприємно вразила. Вже не пам’ятаю, чому виникла така розмова, але він якось хвалькувато розповів, як ще в студентські роки (навчався в гімназії у Луцьку) товариші не запросили його на якусь вечірку. Тоді він узяв ще кількох незапрошених, і вони все ж пішли туди. Коли їх, непрошених, запросили до столу, вони раптом почали “бекати” вказуючи на страви, які були на столі, чим зіпсували апетит усім присутнім та й саму вечірку. А потім пішли в інше місце і справили, як висловився, “бімбу”.

Цю розповідь, крім мене, чув чотовий “Сиротний”, фельдшер “Скакун” та “Шприха”, рідна сестра “Чорноти”, який пішов у 1943 році на схід. Ім’я його було Павло, родом вони десь з-під Луцька. Це була непосидюща, життєрадісна чорнявка з пишним хвилястим волоссям.

Чомусь вчинок “Блакита” видався мені підлим. Я не витерпіла і запитала, чи розуміє, що таку поведінку можна назвати не інакше, як хамською. Він ще щось говорив, намагався виправдати свій вчинок, але для мене це вже не мало значення. В душі я дуже жаліла, що доведеться працювати з таким зверхником. Усім присутнім також це не подобалось, але вони мовчали. Можливо, не варто було надавати такого значення витівці колишнього гімназиста, та я вже нічого не могла вдіяти зі собою. Чомусь у мене так буває, що одне слово, жест чи вираз обличчя людини може викликати симпатію або ж відразу до неї. “Блакит” викликав останнє. Зрозуміла, що працювати з ним мені буде важко.

Після цього, як “Дубовий” познайомив мене з “Рубашенком” і “Блакитом”, в кімнату зайшла “Біла”. Зраділа нашій зустрічі і запитала: “Подруго, ви голодні, втомлені?” Я відповіла, що ні, що тільки вчора ми прибули сюди з “Громом”, і я відпочила. “Шприха” повідомила, що ми з нею будемо працювати в одному терені, а зараз підемо в рейд з групою “Дубового”. Так безпечніше доберемось до місця призначення. Тоді ж познайомилась і з референтом політвідділу “Золотаренком” – високим, кремезним шатеном, якому було біля сорока років.

Совіти в той час оголосили в пресі додаткове звернення до повстанців УПА, щоб “обмануті націоналістами “повстанці” приходили з повинною”, що їм прощається їхня участь в УПА. Дехто зі слабодухів і випадкових повірив і здався органам НКВД. Серед таких був і

колишній черговий “Ломоніс”, уже немолодий чоловік. Що заставило його піти в лави УПА, а потім здатися – не знаю. НКВД зорганізувало з тих, що “прийшли з повинюю”, чоту під командуванням “Ломоноса” і заставило їх чинити розправу над цивільним населенням. Діяли вони під маркою УПА, розправлялись і нищили людей, які нам симпатизували і допомагали, але дуже часто невинними. А преса писала, що бандерівці нищать невинних людей. Щоб виглядало вірогідніше, то дозволили “Ломоносу” нищити і деяких, може, невігідних їм активістів колгоспів.

Провакаторів “Ломоноса” слід було знищити. Багато лиха і горя принесли вони людям. Не зорієнтовані думали, що це справи підпілля. “Дубовий” ішов слідом за “Ломоносом” тижнів зо два, проте він уникав зудару. І все ж у селі Суховоля Луцького району вдалось їх затримати. Втік лише один і повідомив Луцьке НКВД. На день заарештованих розташували в приміщенні школи, а ввечері повинні були йти в Дубнівщину.

Група “Дубового” налічувала біля 60 чоловік, до неї входили і ми. Всі, крім мене, були у радянській уніформі, верхи, переважно в білих маскхалатах. Такий і я вдягнула на свій кожух. Виділили мені коня. Одяг мій вимагав заміни. “Біла” дала мені свою гарну салатового кольору блузку, а “Леся”, яка на той час долучилася до нас, – свій в’язаний вовняний костюм цеглистого кольору.

За намовою “Орленка” “Спритний” попросив мене наварити вареників із м’ясом. Із допомогою господині я взялась за роботу. Вже було надвечір, падав густий сніг, який пеленою застилав обрії. З боку села Радомишль насувались енкаведисти. Почалась сильна стрілянина. В хаті на столі в кількох макітрах стояли вже гарячі і засмалені салом вареники. Про них, здавалося, всі в цей час забули. Потім виявилось, що серед ломоносівців було кілька енкаведистів. Великий винищувальний загін прийшов їм на допомогу. Вже добре сутеніло, коли “Дубовий” віддав наказ прориватися. Нас оточили, до кулеметного обстрілу долучився і мінометний. Та, на щастя, ніхто з наших не був навіть поранений. а ворог поніс втрати, бо наступав на рівній місцевості та ще й по снігу.

Ми все ж пробились, маючи зі собою сорок полонених провакаторів, яким наказали бігти під охороною вершників та двох саней. На одних лежав хворий “Смотрич”, а на других везли “Ломоноса” і ще одного зрадника з Торговиці (чи то священика, чи то дяка), через якого проходив обласний зв’язок і всі, хто туди йшов, одразу потрапляли у руки НКВД. На прорив пішов “Спритний” з двома роями та кулеметами, потім повезли ареш-

тованих, а за ними й ми. Невелика частина повстанців створила ар'єрґард. Мені не дозволили брати участь у бою. Передали лише коня “Смотрича”. Я необачно накинула його вуздечку на руки біля ліктя, а не тримала в руці і мало не поплатилась за це. Коли неподалік розірвалась міна, коні рванули в різні боки, майже стягуючи мене з сідла. Виручив із біди “Скакун”. Все закінчилось добре, якщо не враховувати розірваного рукава кожуха.

Коли ми вирвались з оточення і переслідувачі залишилися далеко позаду, до мене під'їхав “Спритний” і запитав, чи хочу вареників. Я вже хотіла розсердитись на нього за такий невдалий жарт, але він дістав з кишені кілька вареників і простягнув мені. Сміючись, сказав: “Ви думаєте, що ми не встигли їх взяти? Забрали всі до одного. Не лишати ж було ворогам таке добро!” Я була рада, що моя праця не пропала даром.

На світанку ми розташувалися в якомусь селі, також біля школи. В будинку, де помістились “Дубовий”, “Рубашенко”, “Біла”, “Шприха”, я та заарештовані, вели їхній допит. Піп чи дяк з Торговиці попросив паперу і довго писав про свої чорні справи. Потім сказав: “Я тепер розумію, якої шкоди вам завдав і дуже жалію, що був таким негідником!” Всі вели себе з полоненими на диво коректно. Чекали на слідчого з краю, щоб передати їх йому. Там ми пробули кілька днів.

Ще на початку трапилась така подія. Як тільки ми розташувалися і виставили варту, в сінях почувся шум і жіночий крик. Удвері влетіла жінка, одягнена наспіх. Це була вчителька, росіянка. Вона жила при школі з двома малими дітьми. Дівчинці десь, певно, рочків з чотири, а хлопчиків – два. Коли на світанку наші постукали, вона відчинила, а що для конспірації розмовляли по-російськи та по-українськи, вона прийняла їх за винищувальний загін і старалась непомітно вислизнути зі школи. Впіймали її наші вартові біля кладовища, що було неподалік, й привели до хати. Куди хотіла йти – не відповідала. Можна було припускати різне. Отож, довелось її затримати. У нас все ж так повелось, коли загін входив у село, то на час його постою нікого не випускали. Лише коли ми покидали село, то тоді дозволяли затриманим іти в свою сторону. Це була необхідність в цей жорстокий і непевний час, адже серед випадкових людей могли бути і шпигуни. Вчителька все побивалась, що діти її голодні і серед зими сидять в нетопленій хаті. Господиня сказала мені, що вчителька, хоч і росіянка, але хороша людина, і просила мене піти нагодувати дітей. Я розповіла про це “Дубовому”. Господиня зварила молочну кашу, і я пішла до школи. Там побачила таку картину. В кімнаті було тепло. Дівчинка сиділа на колінах у повстанця, і він розповідав їй якусь казочку. Другий

носив хлопчика на руках і щось наспівував йому. Спільно ми нагодували дітей. А перед тим, як я туди йшла, “Рубашенко” попросив переглянути всі папери, які там знайдуться. На запитання дівчинки, чи скоро прийде мама, я відповіла, що скоро. Повстанець, який тримав дівчинку на руках, сказав мені: “Подруго, подивіться під матрац на ліжку! Я там бачив якісь папери”. На мій подив, це була наша підпільна література. Я віднесла її “Рубашенкові”. Коли це побачила вчителька, то дуже здблідла і почала плакати. “Рубашенко” почав її питати, звідки вона взяла цю літературу. Вона вперто мовчала. Думала, що ми такі, як “ломоносівці”. Боялася провокації. Адже вони також побували в цьому селі раніше і чинили суд та розправу. Все з’ясувалось увечері, коли прийшов куцовий, кривка якого була на цвинтарі. Це його вона бігла попередити про наш приїзд. І літературу читати їй дав він.

Вибачившись перед нею, відпустили. В критичні моменти вона допомагала куцовому. Коли йому сказали, що наближається якийсь військовий загін, він з друзями заховався. Вона ж хотіла попередити, що загін розташувався в школі надовго.

Наш маршрут пролягав через Сенкевичівський, Берестечківський, Демидівський та Вербський райони. А згодом знову на Горохівщину. Загін вів “Орленко”, який чудово знав терен. З нами вже не було “ломоносівців”. Залишився лише сам “Ломоніс” і цей з Торговиці. Коли б це був “Петро”, а не “Дубовий”, то я поцікавилась би більш детально про нього, а так не посміла.

Я, очевидно, десь простудилась. У мене піднялась висока температура. Під свою опіку взяв мене “Скаун”, коли ми зупинились на світанку на хуторах Старого Зборишева (тепер село Хмельницьке Берестечківського району). Відпочили трохи, хлопці поснідали. “Спритний” майже силою заставив мене випити молока з медом. Коня свого я віддала хлопцям, бо з нами були сани, на яких везли “Смотрича”, що вже одужував, та аптеку “Скакуна”. Мені важко було навіть встати з тапчана, а “Спритний” перед сніданком розтирався надворі снігом і робив гімнастику. Взагалі цього ранку був дуже веселий, бадьорий, життєрадісний. Я ще його таким ніколи не бачила. Це був стрункий білявий юнак.

Несподівано почалась сильна стрілянина. Він вискочив надвір, скоро повернувся і наказав фірманові швидко запрягати коні, а нам – одягатись. Мене і “Смотрича” вивів і посадив у сани. Побачивши, що мені важко взути чоботи, допоміг. Коні лякались пострілів, і фірманові важко було з ними справлятися. “Спритний” під криттям хліва почав відстрілюватись, даючи нам змогу відійти. Час від часу повертав до нас голову й наказував: “Скоріше!” Бій був

майже поруч, стрілянина наростала. Ворота були зі сторони, з якої стріляли. Я покликала “Спритного”, щоб сідав у сани. А він відповів, що буде нас прикривати доти, доки не залишимо хутір, а тоді наздожене, пробираючись городами на узлісся. Останніми відходили “Спритний” і “Дубовий” верхи.

На узліссі зібралися вже всі наші. Раптом під “Дубовим” убили коня і він упав з розгону на сніг. Ми тоді відкрили вогонь, даючи змогу “Дубовому” підвестися і приєднатися до нас. “Спритному” допомогти не вдалося. Він надто затримався, прикриваючи нас, відступав відстрілюючись. Ми були у вибалку, і наш вогонь мало що йому допоміг. Він був на горбку. Там були і переслідувачі, прикриті будинками. Ще мить – і він потрапив би у мертвий простір, кулі б його не дістали, а ми б не дали змоги переслідувачам наблизитись. Та несподівано на самому горбку “Спритний” упав поранений. Хлопці кинулись до нього, щоб винести. На нас знову обрушився шквал вогню, а до “Спритного” з трьох сторін почали підповзати карателі. Наші не пробігли ще й половини дороги, коли кілька карателів нагнулись над ним – і тут же пролунав вибух. “Спритний” себе і їх підірвав гранатою. До сьогодні караюся думкою, що коли б він не возився так довго зі мною, то, може, лишився б тоді живим, встиг би приєднатися до нас. Наші втрати: один убитий – “Спритний” і легкопоранений – “Золотаренко”, якого ми поклали на свої сани. Мабуть, у ворога втрати були значно більші, бо переслідувати нас відразу не наважувались. Їхали на великій відстані. Очевидно, чекали на допомогу.

Балками, пролісками, кущами, вдало обминаючи села, вів нас “Орленко” на кордон між Галичиною і Волинню. Їхали польовими дорогами. Наші сани були останні, а за нами – лише невеликий ар’єрґард. У нас часто рвалась упряж. Зупинялись і лагодили на виду у перелідувачів, а загін далеко вирвався вперед. Я і досі з подивом і захопленням згадую тих друзів, що були в ар’єрґарді. Коли вони бачили, що ми стали, то зупинялися також, злазили з коней і припалювали цигарки на очах у ворога. Стояли доти, доки не рушали і ми. Переслідувачі також зупинялися, не наважувались нападати на нас. Так, з вимушеними зупинками ми перебрались через залізницю біля села Брани. Зустрічні вважали нас винищувачами і поспішно обминали. Ніхто навіть не припускав, що це загін УПА відкрито пересувається вдень. А “Дубовий” практикував це досить часто.

За залізницею був невеличкий ялинковий парк чи просто посадка. Тут зібрались усі. “Дубовий” влаштував ворогам засідку. Сани з

охороною “Орленко” повів долиною, а точніше яром невеликої річки. Ми з тривогою прислухались, що робилось позаду. Зупинились за кілька кілометрів від засідки і чекали.

“Дубовий” залишив тільки кулеметників і сам з ними чекав на наближення ворогів. Вони вже, мабуть, дістали підкріплення, бо через залізничний насип на нашу сторону перебрався великий відділ на санях, з великою кількістю винищувачів. Тоді дружньо вдарили по них наші кулемети. Хлопці казали, що з саней ніхто не втік.

Почало сутеніти, коли ми яром замерзлої річки наблизились до Торок. справа на горі було село Княже. Далеко позаду ще чулася стрілянина. А в Княжому ми помітили рух між хатами. Доносились слова команди. За будинками залягли кулеметники і скерували на нас дула кулеметів. Наше становище було досить критичним. Протилежний від Княжого берег виявився досить крутим. Ми зупинились. Часу для роздумів не було. Я ризикнула, на мені не було військової форми. Находу стягуючи маскхалат, ще знесилена після хвороби, кинулась до хати на лівому березі річки. Там колись був наш зв'язок з Галичиною. Крикнула про це “Дубовому” і побігла до хати.

Господиня мене впізнала. На запитання, хто в Княжому, відповіла, що сотня “Чорноморця”. Вони готуються до бою. Треба було попередити катастрофу. Не гаючи часу, господиня як стояла, так і кинулась до Княжого, я – за нею. Вона зірвала хустину з голови і, розмахуючи нею, закричала: “Свої! Не стріляйте!” Позаду біг, плутаючись в полах довгого тулупа, “Рубашенко”. Коли добігли до застави, нам назустріч вийшов “Чорноморець” з рукою на перев'язі. Підозріло оглянув наш загін, що все ще стояв у долині. Впізнав мене, і я заспокоїла його, що це свої, загін “Дубового”. Тут надбїг і “Рубашенко”. “Чорноморець” сказав, що коли б не впізнав мене, то стріляв би в нас. Недавно на сході чути було бїй, і саме звїдти появилися вершники у совїцькій вїйськовїй формї. Отож, вїн і приготувавсь до бою.

Крім “Чорноморця”, я там зустріла ще кількох давніх знайомих, між ними й “Стрільця”. Мені здалось, що зустріла рїдних. Вїн, тобто “Стрїлець”, сказав менї про смерть “Максима”. Ось тут ми і розлучились з “Дубовим”. Вїн, забравши заарештованих, пїшов у запланований рейд, а нам наказав чекати. Лишивсь “Блакит”, “Бїла”, “Леся”, “Циганка” і я з охороною. “Орленко” також з нами.

Кїлька днїв пробули на хуторах у Квасовї, а потїм перебравлись у Завидївський лїс. Вночі, замїтаючи за собою слїди, ночували бїля вогнищ на снїгу, помостивши сосновї гїлки. Я ще не зовсїм була здорова, і друзї, особливо “Орленко”, турбувались, щоб я не

замерзла. Вкривали мене хто чим міг. “Золотаренка” ми лишили на одній із конспіративних квартир, де йому надали медичну допомогу.

Ми з “Блакитом” знаходились на терені окружної централі. Отож, треба було сконтактуватись з її окружним провідником “Стеמידом”³⁰. Через день зв’язкова нам повідомила, що зустріч відбудеться в лісі під Печихвостами. Зустрілись на світанку. Це була моя перша й остання зустріч із “Стеמידом”. На вигляд це був щуплий, середнього зросту чоловік, гостроносий, з дрібними рисами обличчя, зодягнений у сіру солдатську шинель. З ним був слідчий з крайової референтури СБ, мовчазний і дуже блідий. Грілись самі біля маленького вогнища, а на патичках пекли над вогнем хліб і сало. Домовились про форми зв’язку і місця квартирування.

Після цього ми перебрались у Галичину. Там налагодили контакти з сусідами галичанами. Кілька днів пробули в селі Обортові і біля Тартакова. Потім знову повернулись у Завидівщину. Згодом у сутінках вирушили в район Берестечка, де мали зустрітись з боївкою “Вільного”, яка була нам призначена, як охорона. Треба було відновлювати чи організовувати наново мою стару розвідувальну сітку. “Блакит” хотів розпочати з південних районів і поступово пересуватись у північні, таким чином охопивши всі райони нашої області.

Була весна 1945 року, а точніше 5 березня 1945 року. Навкруги ще лежав сніг, але морозу великого не було. Цілу ніч падав сніг з дощем. На день ми зупинились у лісі біля села Галичани. Розклали вогнища, правда невеличкі, щоб далеко не було видно диму. Ми мушили трохи обсушитись і зігрітись. Незважаючи на сиру погоду, настрої у всіх був бадьорий. Особливо нас веселив і змішив “Митрофан”. Про нього знаю лише те, що був родом із Жашкович, звідки й “Ворон”. Розповідав смішні анекдоти. Намостивши гілок біля вогнищ, ми поїли хліба з підсмаженим салом та старалися заснути або ж просто відпочити. В тому лісі отаборився й загін “Юрка” та боївка “Вільного” – Володимира Мірчука з Володимирівщини. “Юрко” був поранений у ногу і ходив опираючись на палицю. “Вільний”, “Юрко” і я були старі знайомі і земляки. Ми згадували наших спільних знайомих, яких багато вже не було в живих.

Пізно ввечері ми розпрощались з “Юрком” і вирушили в напрямку Волиці Лобачівської. Це було в ніч з 6 на 7 березня 1945 року. “Вільний” оповідав мені, що був у нас вдома, розмовляв з мамою. Детально обіцяв розповісти тоді, коли зупинимось на відпочинок

³⁰ Можливо, це Бондарчук Михайло – “Устим”.

удень. На світанку наша група зупинилась на хуторах під самим лісом, а “Вільний” трохи ближче до села, на горбочку. До нас привели якогось високого старшого лейтенанта НКВД у білому кожусі. Він був поранений в ногу. “Блакит” збирався його допитувати, а мені дозволив піти до “Вільного”.

Він був десь за триста метрів від нашої хати. Між нашими будинками не було навіть кущика, лиш голе поле. Це мені не сподобалось, і я запитала “Вільного”, чому він вибрав таке невідгідне місце. У разі нападу чекістів немає прикритого відступу до лісу. “Вільний” мене заспокоїв, що поблизу небезпека не загрожує. Це ж саме твердив зв’язковий Скібінецький. Запевняв, що в терені спокійно, що він сам ще з одним повстанцем їздили у розвідку аж у село, з якого щойно вернулись. Хоч якесь неясне відчуття тривоги й не залишало мене, все ж зайшла з ними в хату. Повстанці, примостившись хто де зміг, почали чистити зброю, в основному автомати ППШ і ППД, та два кулемети, один – системи “Дегтярьова”, а другий – “Токарева”. Вони не виносили вогкості й могли відмовити у бою.

Я ще не встигла зняти кожуха, як несподівано вартовий відкрив вогонь. Нас півколом охоплювали чекісти, що підповзали в маскхалатах. Вартовий вже не мав часу по-іншому попередити про небезпеку. Як виявилось пізніше, це Скібінецький привів нас у пастку. Схопивши зброю, повстанці вибігли надвір і зайняли оборону, прикриваючись будівлями. Почався нерівний бій. Біда в тому, що ще не вся зброя була вичищена і придатна до бою. Один кулемет “заїло”. “Вільний” зі своїм ППС, чи як у нас називали “бобіком”, з порога почав відстрілюватись і командувати обороною. Весь вогонь чекісти зосередили на дверях, вікні і даху хати. Вона була невеличка, дерев’яна. Мала кухню і маленьку кімнату. Коли я зайшла, то там був лише один господар, що при перших пострілах кудись щез. У хату почали заповзати поранені. Відстрілювались з вікна, а в сінях поставили при дверях кулемет. Відстрілювались недовго. Кулеметник загинув. Його замінив інший. Другого кулеметника поранили. В хаті вже були вбиті. Поранені просили пити й допомоги. Я була без зброї. На лавці була якась санітарна сумка. Я почала перев’язувати поранених. На жаль, бинтів було мало. В кухні над плитою на жердині висіли білі прості хустини, і я їх використала. Наші з горища вели вогонь і заставили чекістів відповзти за будівлі. Ті, що ще не були в агонії, просили пити. Щоб подати їм воду, треба було проскочити попри відкриті двері сіней у куток, де стояла діжка з водою. Вилучивши мить, коли затихали скеровані у двері черги, я проскакувала, набирала води й давала

пораненим. Про небезпеку я не думала. Все, що діялось довкола, я сприймала, як страшний сон. Довкола вбиті, конаючі, поранені, а я якимсь чином залишалася ціла. Скібінецький з двору приповз поранений в ногу вище коліна і не просив, а вимагав накласти йому джгут. У нього, очевидно, була поранена артерія, бо кров аж булькала. Я ще тоді не знала, що завдяки йому ми попали в пастку. Це він привів по сліду “Вільного” чекістів. Про це я дізналася пізніше з розмови чекістів. Тоді наклала джгут і подала воду. Один молоденький повстанець, якому я робила перев’язку і напоїла, почав мене просити, щоб я сховалася. Його голос і слова й досі бринять у вухах: “Подруго, ховайтесь! З нас лише ви залишитесь живою. Я бачив сон, що всі ми їхали на санях і провалились у безодню. Тільки ви одна залишилась на березі. Ви повинні і будете жити. Ми всі загинемо!” Від цього мені стало моторошно. Я гарячково думала, що робити, який можливий вихід з цієї ситуації. До його прохання приєдналися й інші. Дехто, хто не мав при собі короткої зброї, просив у мене обшукати вбитих і передати їм пістолети, бо живими в полон не здадуться. Я виконала і це їхнє прохання, між чергами пострілів обшукуючи тих, хто лежав у сінях.

Несподівано перестали стріляти по нашій хаті. Бій перемістився трохи ліворуч. Очевидно, “Блакит” відтягнув вогонь на себе, щоб дати змогу нам вибратися з пастки. Я обережно виглянула з сінєї надвір. Там лежало кілька вбитих у маскхалатах. З віддалі трудно було розгледіти хто вони, свої чи вороги. На подвір’ї нікого не було. В цей час з горища плигнув “Митрофан”, а за ним ще один розвідник. “Митрофан” сказав, що спробує прорватися до лісу, а звідти буде прикривати наш відступ, щоб через 5-10 хвилин виходили і ми. Та майже відразу, як він вибіг, почувся несамопитий крик: “Подруго, не виходьте!” А далі – нелюдський стогін і крик. Вже потім, коли я бачила його мертвим, він був страшний: розчавлені розпростерті в сторону руки, синє лице, з почорнілим від болю застиглим ротом, розпорений багнетом живіт, з якого витягнені кишки кривавими шнурками застигли на снігу. Цей жажливий крик тривав недовго, і знову настала моторошна тиша.

Бій відкотився десь на узлісся. Тоді розвідник сказав до мене: “Тут ви вже нічим не допоможете друзям! В стайні і стодолі стоять осідлані коні! До стодолі дальше, я піду туди. Колу виїду, беріть того коня що в стайні, і тікайте в ліс! Якщо знайду своїх, то постараємось відбити ранених”. Я спротивилася. Не хотіла залишати ранених. В мені боролись два почуття: моральний обов’язок перед пораненими друзями і інстинкт самозбереження. З кухні почувся

голос: “Подруго! Прощайте і тікайте!” А слідом кілька пістолетних пострілів. Кинулась до кухні і з жахом побачила, що, крім Скібінецького, живих уже немає. Хлопці пострілялися. Скібінецький кричав мені: “Та роби́ть же щось! Рятуйте мене!” А як і чим я могла рятувати його?

Розвідник, імені його не знаю, схопив мене за руку і силоміць витягнув на подвір'я. Сам побіг до клуні, а я розглядала убитих. З початку бою я не бачила “Вільного” і думала, що він урятувався. Та біля криниці побачила його мертвого. Куля влучила йому в перенісся. Поруч валявся “бобік”. Я з усіх його кишень повитягала папери, які були при ньому, і закопала у сніг.

Доки я це робила, то зі стодоли вихопився на коні розвідник, крикнув мені: “Скоріше!” Він помчав у ліс. Коли вже був близько біля лісу – пролунали кулеметні черги. Розвідник, розкинувши руки, упав з коня, але нога залишилась у стременах. Кінь мчав далі, тягнув його за собою. Можливо, він був лише поранений, але кінь добив його копитами. Більше затримуватись не можна було. Я схопила “бобік”, відразу не помітила, що перебитий і заклинений у ньому магазин, що для стрільби він більше непридатний. Забігла в стайню і остовпіла: осідланий кінь в сірих яблуках лежав мертвий. Тікати не було на чому. Перевірила автомат, чи в ньому є набіі. Лише тоді побачила, що він розбитий. Я відкинула автомат набік і подалася в сторону лісу.

Ось тут я припустилась помилки. Коли б ішла просто, то якийсь час мене прикривали б будинки. Одначе я побігла навскіс. Відразу біля мене почали розриватись кулі, викидаючи фонтанчики снігу й землі. Потім щось важке вдарило мене по ногах. Мені стало дуже гаряче і млосно. Проте болю не відчувала. Я ще повернула голову направо. Там, на розі стодоли, я побачила кулемет, за яким хтось лежав у плащ-накидці. Тоді затерпли ноги, усе тіло, і я, втративши свідомість, впала на сніг. Однак холодний сніг привів мене до тями. Я повиймала все з кишень і загребла під себе в сніг.

ШПИТАЛЬ У БЕРЕСТЕЧКУ

Пройшло, мабуть, добрих кілька годин поки я знову прийшла до себе. Було тихо. Коло хати хтось вовтузився, і вона загорілась. Я побачила, що до мене наближаються дві насторожені постаті з рушницями наперевіс. Потім відчула поштовх у чобіт і слова: “Живая? Кто ти і зачем бежала? Как здесь очутилась?” Підняли, поставили на ноги, і вмить чоботи і сніг довкола залились кров'ю.

Стояти я не могла! Падала... Мене підхопили і запитали: “Куда ранена?” – “В обидві ноги”, – відповіла я. Поволокли мене по снігу до якоїсь хати. Я знову знепритомніла.

Почали терти моє лице снігом, і я очуняла. “Почему ти здесь очутилась?” – запитали знову. А я, ще коли лежала, придумала для себе історію. Сказала, що я з Галичини, з Обортова. Вночі до нас прийшли озброєні люди і наказали їх везти, бо в нас були добрі коні. Мама хвора, братик малий, а батька німці вивезли на роботу в Німеччину. Отак я сюди й попала. Солдати взяли за два кінці гвинтівки, посадили мене посередині і понесли.

На подвір’ї хати, куди мене понесли, стояв весь закривавлений білявий повстанець зі скрученими назад руками. Його допитували два офіцери, а навколо стояли солдати. Коли мене принесли, то старший з них запитав повстанця: “Она ваша? Скажи правду і будеш жить!” Хлопець мене не знав, як і я його. Але бачив, що я прийшла до них і розмовляла з “Вільним”. Він сказав: “Вона не наша! Я лише бачив її вночі, коли ми їхали. Вона правила кіньми!”. Це була правда. Я любила правити кіньми і при кожній нагоді відбирала віжки у фірмана. Так було й цієї ночі. Тоді офіцер розпорядився занести мене до хати і зробити перев’язку. Тільки мене понесли до хати, як за спиною пролунала автоматна черга, і мій спаситель упав мертвий. Господи, я ніколи раніше не зустрічала його, не знаю, хто він, звідки і як звати. Він знав, що його не помилують, а мене врятував своїм свідченням.

Господиня заметушилась біля мене. Я попросила забрати все з ліжка, залишити лише солому, бо все повимазую кров’ю. Вона так і зробила. Доки шукали фельдшера, вона напоїла гарячим молоком. Тільки в теплі відчула біль. Мене почала бити пропасниця. Прийшов фельдшер і хотів зробити перев’язку. Коли побачив рани, жажнувся, лишив господині кілька бинтів і вати і сказав, щоб поклала їх зверху на рани. В цей час його покликали перев’язувати своїх. Господиня теж жажнулася, поклала бинти на рани і почала плакати.

В тій хаті, де ми були раніше, події розгортались так. Коли її оточили і пригрозили, що кинуть гранату, з неї крикнув Скібінецький, що він “свій”, і що це він сюди привів боївку. Він просить, щоб надали йому допомогу і відправили у шпиталь. Та того, чие завдання він виконував, поблизу не було. Його спершу допитали, цікавились, хто наклав йому джгут. Він сказав, що з ним була медсестра. Це вона робила перев’язки і наклала джгут. На моє щастя, він мене раніше не бачив ніколи і не знав, хто я насправді. Більша частина чекістів кинулась у погоню за “Блакитом”. З ними був і той,

з ким був зв'язаний зрадник. Ті, що лишились і допитували, були дуже розлючені. Наші убили двох їх сержантів і шість рядових. Багато було й поранених. Тому, допитавши Скібінецького, доби́ли його.

Потім кілька лютих азіатів увірвалось в мою хату, вибили у мене з рук горнятко з недопитим молоком, стягнули з ліжка і потягли з хати. Господиня не давала, то її відштовхували. Тоді господиня побігла до офіцерів, що стояли над трупом Скібінецького, і закричала, що мене потягли вбивати. Один із них кинувся до нас. Тим часом мене поставили на ноги і наказали йти в сторону клуні. Ні стояти, ні йти я не могла, а як тільки ступила крок, то знову повалилась у сніг. Саме в цей час у мене за спиною пролунала автоматна черга і завистіли роєм кулі. Коли б я стояла чи йшла, вони б прошили мене. В цей момент якраз і надбіг молодший лейтенант та затримав наві́жених. Він узяв мене за плечі, іншому наказав обережно підхопити за ноги. Мене понесли до хати.

Коли поставили на лі́жко, лейтенант присів на край і почав розпитувати, хто я, звідки і як тут опинилася. Сказала те, що й попереднім. Він більше з хати не виходив. Десь через кілька годин повернулася погоня ні з чим. Один з офіцерів, що повернулись і зайшли у хату, дуже лаявся, що забили Скібінецького: “Ето наш человек. Он би ещџо мноґо помоґ нам. В частности, выясніть, куда делась медсестра, что всем ім делала перевязкі”. І тут же мене запитав, чи була ще якась дівчина в хаті. Щоб виграти час і заплутати справу, я відповіла, що була і робила перев'язки. Мені поки що вірили.

Чекісти зібрали в селі сани, поклали на них убитих і поранених. У сани, де лежало вже три трупи, зверху поклали мене, накривши їх попередньо рядном. Лейтенант ще попросив господиню прикрити чимось і мене. Вона дала якусь велику стару бурку. Їздовий мав це привезти їй назад. Лейтенант сів боком до їздового на наші сани і, пильно дивлячись на мене, час від часу говорив їздовому: “Осторожно, девочке больно!” Дивився дуже співчутливо. Їхали полем, але доки виїхали на дорогу, я терпіла жакливо. На дорозі зібрався великий обоз і рушив до Берестечка. Проїздили якесь село. На дорогу вийшли люди з хат, і всі дивились мовчки на наш обоз. Раптом якась жінка кинулась до мене: “Дитино моя!” Що ж вони з тобою зробили?” Почала мене цілувати. Офіцер насторожився. Я ж не могла допустити, щоб хороша людина потерпіла лише за те, що знайома зі мною. І тому холодно відповіла їй, що вона помилилась, і я зовсім її не знаю. Тільки тоді жінка зрозуміла, що то не наші везуть поранених і вбитих, а чекісти. І поспішила зникнути серед натовпу.

На подвір'ї, куди нас привезли і де на той час було розташоване НКВД, сани оточили солдати та “стрибки” і з цікавістю мене розглядали. Не поспішаючи, підійшло кілька офіцерів. В очах деяких “стрибків” були сльози співчуття. Один з офіцерів пильно подивився мені в очі і сказав, як щось буденне: “Ну, что ж! Для нейо одін ісход – девять грамм”. Хотів, мабуть, побачити страх у моїх очах, але я наче закам'яніла. Мені все було байдуже. Після всього пережитого я ні на що не реагувала.

Тоді той молодший лейтенант сказав, що цього не допустить, і пішов до якогось майора просити дозволу відвезти мене до лікарні. Капітан не протестував. Мене переклали на якісь сани і повезли в лікарню. Там не прийняли, треба було везти у поліклініку. Вона була напроти, лише через невеличкий вигін. У приміщення поліклініки приніс мене на руках сам лейтенант і поклав на тапчан. А коли лікар почав робити перев'язку, побачивши мої рани, вхопився за голову і вибіг. Потім зайшов знов і запитав лікаря, чи буду жити, і що потрібно. Лікар відповіла, що на всю ліву пахву необхідно накласти шви, а в них немає ні матеріалу, ні інструментів. Тоді офіцер запропонував викликати літак і відправити мене до Луцька. Лікар погодилась. Це єдиний розумний вихід. Так, 7 березня 1945 року я важкопоранена попала у полон.

Почалась відлига і навіть “кукурузник” не зміг приземлитись у Берестечку. Як офіцер не старався, та нічого вдіяти не зміг. Ліва нога була поранена сильніше, кілька міліметрів вище – і зачепило б сечовий міхур. У паху було вирвано все майже до кісті, та й сама кістка злегка була зачеплена. Ушкоджено кровonosні судини, нервові волокна, навіть зачепило сухожилля. На правій нозі рана була наскрізна. Розтрощено м'язи завширшки з долоню. Лікар дійшла висновку, що поранила мене розривна куля.

Мене залишили в поліклініці на тапчані до приходу слідчого. Незважаючи на велику втрату крові і нестерпний біль, я обдумувала, що і як маю йому розповісти. Коли були ще в Обортові, господиня розповіла мені про одну дівчину, що втекла до Польщі. І я вирішила назватись її ім'ям. Непомітно для себе задрімала.

Коли прокинулась, наді мною сидів уже слідчий. Почав складати протокол допиту. Незважаючи на стан, я добре розуміла, що від моїх відповідей залежатиме доля багатьох людей, моїх друзів по підпіллю та моєї родини, не кажучи вже про власну. Майже непритомна, вкрай виснажена втратою крові і нестерпним болем, я вступила в нерівний двобій з ворогом в особі слідчого. На диво просто і легко складалась легенда. Придумувала імена та прізви-

ща рідних, подруг, що озброєні люди заставили мене їх везти, обіцяли, що на другий день повернусь. Мама хвора, брат малий, батька забрали німці і т.п. Коли не могла відразу відповісти на запитання, закривала очі й наче дрімала. Таке робилось мимо моєї волі від виснаження кілька разів. Слідчий не підганяв мене, а чекав, доки очуняю.

Після допиту мене перенесли у лікарню. Санітарки вже приготували ліжко в палаті. В ній було до двадцяти осіб. Чоловіки, жінки, діти та поранений у руку в сьогоднішньому бою старший сержант. У районі панував тиф, і всі палати лікарні були переповнені. Інших хворих поклали в одну палату, незважаючи на стать і вік. Тоді саме вивозили селян на Сибір, передусім родини повстанців та підпільників. У нашій палаті лежав дідусь з поламаними ребрами. Його тяжко побили, бо ніяк не давався в руки конвоїрам. Крім нього, ще дві покалічені за це саме старші жінки. Дідусь і одна з жінок через кілька днів померли.

На ранок під моїм ліжком була калюжа крові. Нестерпно боліли рани. Щоб не стогнати, кусала до крові губи і зубами гризла блаженський коц, яким мене вкрили. Мій власний закривавлений одяг, кожух і чоботи, поклали в головах під матрац на ліжку. Я була така ослаблена, що не могла підняти ні рук, ні голови. Добра санітарка Ганна Соколовська, немолода вже жінка, опікувалась мною, як рідна. Годувала ложкою і напувала. Більше тижня мій організм боровся зі смертю. Очевидно, здоров'ям я вдалась у свого діда, в якого був надзвичайно міцний організм. Рани почали гноїтись. Гній із рваних ран стікав під мене. Піднялась висока температура. В лікарні, крім розчину хлораміну та порошоків стрептоциду, не було нічого, навіть марганцовки чи риванолу. Не було і перев'язочного матеріалу. Піставляючи судно, лили на рани хлорамін, і він разом із гноем стікав. Одна з хворих жінок побачила, що коли після промивання на рани поклали клаптики бинта, то вони відразу просякли сукровицею. Вона мовчки розірвала на куски свою полотняну сорочку і дала медсестрі, щоб зробила серветки. Ними й прикривала рани. Після кожної перев'язки їх прали, кип'ятили і знову клали на рани. Інша жінка віддала свій білий фартушок, щоб вовняний коц не прилипав до ран.

Медсестер було троє – Катя і Шура, східнячки, й місцева Оля. Оля старалась допомогти мені чим могла. Приносила з дому їжу і непомітно для інших давала мені. Молодший лейтенант два чи три рази заходив, доки кудись його не відправили. Лікар Лобанова відносилась уважно і спічутливо. Катя також, чого не можна було сказати про Шуру.

Слідчий Єкимов кілька разів заходив уточнювати деталі й запевнив, що до мого одужання турбувати більше не буде. У мене був час все добре обдумати. Не знаю, чи так було насправді, чи лікар говорила за вказівкою чекістів, але кілька разів повторювала: “Господі, забрал би ейо кто-нібудь отсюда, ми ей уже нічем не поможем. Жалко дєвочку, но нічево не поделаеш!”.

Поранений в одному бою зі мною в руку біля ліктя старший сержант настояв, щоб його ліжко поставили навпроти мого під протилежною стіною. Рана його була незначна, але він весь час стогнав. Лікар і сестри часто соромили його, мовляв, коли б вам хоч одну таку рану, як у цієї дівчини, то що б ви тоді казали? Вона мовчки терпить і не стогне. Він не реагував на ці зауваження. Попросив лише, щоб підклали йому під голову й спину кілька подушок і так, напівсидячи, не спускав з мене очей. Ніколи слова жодного не промовив. Моя сусідка якось, коли поїла мене чаєм, шепнула, що всі в палаті бояться, щоб часом він уночі мене не задушив. Його часто провідували товариші й приносили гостинці. Кілька разів через санітарку він частину передавав мені. Коли санітарка мені про це сказала, я попросила, щоб не брала у нього.

Десь через два тижні я почала відчувати страшенний, невгамовний голод. За розпорядженням лікаря, мені почали з кухні приносити подвійні порції. Всі хворі, до яких приїздили чи приходили родичі, ділились зі мною харчами. Від них я з вдячністю приймала. А в неділю, коли не було лікаря і родичі могли заходити в палату, то й зовсім незнайомі люди підходили і поспіхом клали в мою тумбочку, а коли там вже не було місця, то під матрац в головах: булки, масло, сало, сир зі сметаною, мед, сирі яйця, пироги. Завжди згадую і згадуватиму якусь незнайому жінку з Берестечка, котра кожного дня надвечір більше місяця приносила мені спочатку курячий бульйон в каструльці, а згодом котлети з курячого м'яса та інші смачні й поживні речі. Приходила, сідала біля когось із хворих і, залежно від обставин, сама або ж та хвора приносила до ліжка гарячий бульйон. А коли чергувала санітарка Ганна, то не заходила в палату, а передавала через неї.

Якось, коли сержанта в палаті не було, я запитала її, чому вона це робить. Відповіла, що про це просили мої друзі. Ганна мені сказала, що вона дружина шевця; щоб я їла все, що вона приносить, і більше нічого не розпитувала. Спочатку ми боялись, що сержант донесе на неї, що вона годує мене. Але він удавав, що нічого не бачить. Час ішов, але рухнутись я все ще не могла. Коли кашляла чи пчихала, з усіх ран виступала кров.

Однієї неділі, коли чергувала Шура, до нас у палату увірвався якийсь старшина, а за ним сержант нацмен. Я саме дрімала, прикривши лице коцом, щоб не бачити сержанта, який уперто не спускав з мене очей. Прибулі підійшли до мене, і старшина ривком зірвав з мене коц. Я глянула на нього і запитала, що йому від мене треба. Він наче зняковів і змовчав. Зате нацмен почав мені погрожувати, що виволоче мене надвір і розчавить чобітьми. Хворі й діти почали кричати і плакати. Тоді несподівано поранений сержант став на мій захист: “Что вам нужно от этой девочки? Почему ворвались в палату без халатов, в грязных сапогах? Почему беспокоите больных?” Він зірвався з ліжка, відчинив двері в коридор і покликав Шуру. Коли вона прийшла, то напав на неї, чому пускає в палату посторонніх та ще й п’яних. Сказав, що поскаржиться лікарєві. До нього приєдналась решта хворих і “відвідувачі” відійшли. Тоді ми зрозуміли, що даремно не довіряли сержантові.

8 березня 1945 року хоронили тих, хто загинув у бою з нашими. На вигоні біля лікарні зробили поміст, і там відбувався мітинг. Потім музика грала траурні мелодії, а процесія несла труни на цвинтар. Через кілька днів прийшов слідчий, наказав мене закутати в коци і покласти на ноші. В палаті всі думали, що мені настав кінець. Прийшли солдати, взяли ноші, винесли надвір і поклали на сани.

Завезли мене у двір в’язниці. Слідчий їхав разом зі мною. Підвезли до вбитих повстанців, що лежали на землі в ряду. Слідчий запитав, чи знаю когось із “бандитів”. Зібравши всю силу волі, щоб чимось себе не зрадити, я дивилась на своїх мертвих друзів. Першим лежав напівроздягнений “Вільний”. Усі були без чобіт і верхнього одягу. Далі лежав “Митрофан” з розпоротим животом, поруч валялись кишки. До “Вільного” довелось признатися. Сказала, що його не знаю, але це він наказав мені їхати саньми з ними, більше нікого не “впізнала”. Тіла Скібінецького між ними не було.

Наруга над мертвими тілами мене страшно приголомшила і вжахнула. У всіх були повирізувані штани спереду і відтяті статеві члени. Тільки дикуни могли так глумитись над мертвими, хоч і ворогами. Трупів було дванадцять.

Мене почала трусити пропасниця. Знову привезли до лікарні. Невдовзі після “відвідин” п’яних виписали сержанта. Частина міняла дислокацію, тому його забирали. Виходячи з палати, він попрощався з усіма і, зупинившись на порозі, сказав: “А тебе, живу ю ілі мертвую, но после войны найду!” Коли він пішов, ми всі полегшено зітхнули. Незабаром після цього в палату зайшов начальник НКВД району. Питав мене про здоров’я, як лікують і

додав: “Бачиш, хоч ти воювала проти нас, і тепер, тут лежачи, також борешся, але ми лікуємо тебе”. Я здивовано запитала у нього, як я можу лежачи боротись із ними? Він відповів: “Не говориш правди слідчому”. Це мене насторожило і занепокоїло. Наступного разу прийшов десь через тиждень і сказав, що тепер знає про мене все, що був у моєму селі, коли маму і брата вивозили на Сибір, а все майно конфіскували. Щиро кажучи, я розгубилась, і він це помітив. Потім заплакала, ніби з жалю за своїми.

Він був задоволений, що зломив мою впертість і тепер я, фізично і морально надломлена, розповім правду про себе. Вочевидь те, що я розповідала раніше, слідчого ніяк не влаштовувало. А коли він, задоволений собою, пішов, я зрозуміла, що доведеться трохи міняти свої свідчення, в іншому разі вони можуть провести слідство в селі, яке я назвала своїм. Тоді мене викриють. Могли й відправити в Радехів, а це було б катастрофою для мене. У мене, на щастя, був час обдумати різні варіанти подальших свідчень. Сам він, очевидно, не бажаючи цього, нашоухнув мене на думку, що настоювати на попередніх варіантах безглуздо і небезпечно. Треба міняти гру. На мить уявила собі, що було б, коли б він дізнався, хто насправді попав у його руки? І мимоволі здригнулась. Поволі прибували фізичні сили, а з ними кріпла й надія, що якимось зумію перехитрити хитрих, якщо не трапиться зрадник чи якась небажана випадковість. Провідав мене прокурор району. Запитав, чи є якісь скарги, як іде лікування. Скарг у мене не було, і він пішов. Будучи в якихось справах у лікарні, в палату зайшов голова райвиконкому і також поцікавився, як іде лікування. Я відповіла, що добре. Вдаючи із себе дурненьку, поцікавилась, чи після мого одужання віддадуть мені мої коні. Він здивувався такій моїй наївності, засміявся і сказав, що не віддадуть. Коні добрі, тому тепер ними їздить він. Вони реквізовані як трофей.

Одного разу, коли Шура мені робила перев'язку, в палату зайшов високий, кремезний чоловік середнього віку, голова брита чи й зовсім лиса, невеличкі вуса, овальне лице. На плечах був недбало накинутий халат, в руках – великий портфель. Уважно і мовчки придивлявся до моїх ран. Коли побачив, що Шура кладе мені на рани шматки запряного і заплямленого полотна, мовчки витягнув зі свого портфеля кілька індивідуальних пакетів, невеличкий флакон марганцовки, та дав Шурі і сказав, що це для мене. Шура доповіла про це в НКВД, бо пізніше на слідстві мене питали про нього. Виявляється, що це був фельдшер з якогось села. Згодом він кудись утік. Я його зовсім не знала. Так і відповіла слідчому.

Мене поранило 7 березня, а 1 березня виповнилось мені 19 років. Десь у другій половині квітня я могла повертатися на ліжку й сідати. Я попросила, щоб моє ліжко присунули до вікна, хотілося подихати свіжим повітрям. На обходах лікарка дивувалася, що одужання йде так добре, і починають затягуватись рвані рани. Мабуть, не дивувалася б, коли б знала, що, крім того, що давали з кухні, я випивала щодня по 10-15 сирих яєць, між сніданком й обідом з'їдала цілу буханку хліба, мед, сало, масло сметану і т. п.

У нашу палату поповнення більше не поступало. Лікарка бідалася, що коли б мала куди мене діти, то і цю палату забрала б для тифозних. Час від часу до мене в палату когось клали, але переважно я була в ній сама. Одної ночі зчинився переполох. Почали готувати для когось ліжко. Я запитала у санітарки, хто мав прийти. Вона відповіла, що для "лісового пана". Незабаром привели і поклали на ліжко молодого повстанця Василя П. Він, як далі з'ясувалося, був членом боївки "Вільного", але на цей час був у "Блакита", а не з нами. Мене бачив напередодні бою. Поранений був у стегно. На другий день під вікном нашої палати поставили варту зі "стрибків". Василь поранений був неважко. Боялись, щоб не втік. Розмовляла з ним мало. Я зовсім не знала, хто він. До того ж нас могли післуховувати. Це був юнак 18-19 років, вище середнього зросту, чорнявий, волосся трохи хвилясте, кругловидий. До нього ставлення медперсоналу було погане. При нагоді ділилася з ним їжею. Та коли поставили варту, мені мало що приносили. Чи за людьми більше стежили, чи вони почали боятись. Весна вже повністю вступила в свої права, було тепло, зазеленіли кущі і дерева.

Вікно, під яким стояло моє ліжко, не зачинялось і на ніч. Вечорами "стрибки", а це були місцеві хлопці 16-18 років, вистоювали під вікном, розмовляли. Часто розповідали цікаві для мене новини. Лише до двох із них усіх я частково відчувала довіру. Микола і Степан, коли приходили вартувати, часто приносили нам дещо з'їсти. Одного разу Микола сказав, що коли б я могла ходити, то втік би разом зі мною до повстанців, що йому набридли облави на своїх і тому подібне. Тоді я зрозуміла, чому він завжди допитувався, чи скоро зможу ходити. Це могло бути правдою, але й провокацією. Проте вчитись ходити треба було. І я вчилася вночі, щоб ніхто не бачив. Спочатку навіть не могла стати на ноги. Крутилась голова, боліли рани. Тримаючись за ліжко, робила перші кроки. Далі пробувала перейти палату. Про мої тренування знав лише Василь. Я попросила його мовчати, і він мовчав. З часом я вже добре трималась на ногах. Правда, при перших спробах все ще кров виступала з

ран. На запитання сестер я відповідала, що, може, пчихала або кашляла.

До нас у палату, де тепер ми лежали вдвох, медперсонал та обслуга заходили лише при необхідності – обід, перев'язки, приносили їжу, забирали посуд, подавали і забирали судна. Зрідка з'являвся слідчий до Василя. Мені він сказав, що коли одужаю, то тоді почнеться справжнє слідство, але не тут у них. Думала признатись, що була господарчою станичною, що в'язала светри для УПА. Шили з полотна бинти, збирали і сушили лікарські рослини. Готувалась до найгіршого.

Якось у неділю в палату зайшов селянин і тихо запитав у мене, чи сама зможу зайти в туалет. Він знаходився в самому кінці коридору, поруч із дверима на вулицю, це був так званий чорний хід. Фіру селянин поставив майже біля самих дверей. Казав, що приїхав за сином, який вже одужав після тифу, і якщо я згодна, то вкраде мене. Я би, звичайно, змогла вийти, тримаючись за стіни. Вже хотіла одягатись, однак надбігла чергова сестра Шура, насварилась й вигнала його з палати. Ризикнути можна б було, але той “стрибок”, що чергував під вікном, міг нас помітити. А я не хотіла бути причиною чиеїсь біди. За якийсь час селянин прочинив знову двері і сказав, що приїде через два тижні, щоб я за цей час навчилась ходити.

Це мене дуже зворушило і додало сил. Готуючись до втечі, я попросила Ганну привести в порядок мої речі. Непомітно вона все забрала, випрала. Трудніше було зі спідничкою. Пробита і розірвана кулями, вона розповзлась. Ганна сяк-так стягнула її нитками, щоб не було дір. Все випране знову принесла мені. Минуло ще десять днів. Під вікно прийшов Микола і сказав, що завтра він буде чергувати, щоб я вибралась з приміщення сама, і він піде зі мною. Треба тільки перейти вигін, а там за руїнами старого костелу біля цвинтару буде чекати фірманка, яка забере нас. Вилізти через вікно палати, де лежала, було небезпечно, бо поруч вулиця. Окрім того, під будинком були лавки, на яких, користаючи з теплої погоди, допізна сиділи одужуючі і медперсонал зі своїми приятелями чи залицяльниками.

Я поділилася сумнівами з Ганною. Вона радила вийти з головного коридора в бічний (будинок був побудований буквою С). Там вона залишить тільки прикритим, але не замкненим третє від краю вікно, що виходить у сад. Із саду між кущами я зможу вийти на протилежну вулицю і попід її будинком непомітно вийти до цвинтаря. Просила лише не втікати в час її чергування, бо і так вже на неї косо дивляться. Я заспокоїла Ганну, сказала, що спробую сьогодні вночі, коли вона вже здасть чергування. Умовним знаком для

Миколи було зачинене вікно палати. Ганна мені детально пояснила, як у темряві знайти двері в бічний коридор. Я чомусь дуже хвилювалась, хоч вдавала спокійну.

День для мене тягнувся безкінечно довго. Світла не було. В палатах скрізь панувала темрява. Лише єдина лампа світилась у чергової сестри. Коли в лікарні все затихло, я одягнулась, але чобіт взути не змогла. Вирішила йти в шкарпетках, а чоботи взяти в руки. Витягнула з-під матраца кожух і на ліжку влаштувала подобу лежачої людини, прикрила коцом. Василь мовчки спостерігав за приготуванням. Підійшла до нього і попросила, щоб мовчав, вдавав, що спить і нічого не чув. Тихенько, з чобітьми в руках, я вислизнула з палати і обережно відчинила двері у бічний коридор. Як на біду, вони дуже заскрипіли. В ординаторській почувся шум і чергова сестра з лампою в руці побігла до нашої палати. Я ледве встигла заховатись за двері бічного коридора. За сестрою бігла санітарка. Сестра відчинила двері до нашої палати, побачила зайняті ліжка, заспокоїлась і сказала санітарці: "Оні спят! Ето, відно, почуділось". І вони повернулись в ординаторську. Щастя, що не відкинула коца на моєму ліжкові.

Перечекавши якийсь час, я обережно підійшла до вікна. Воно тихенько відчинилось під тиском руки. Та невдача мене переслідувала далі. Я не змогла піднести ноги на підвіконня. Коли напружилась, відчула, як потекло щось тепле по ногах. Запаморочилась голова, і я ледь не впала на підлогу. Зрозуміла, що не зможу вибратись, і не маю ще достатньо сил для втечі. Я прикрила вікно й, обережно просуваючись по стіні до дверей, легенько штовхнула бічні двері. Нащастя, вони не заскрипіли. Очевидно, тому, що я їх не зачинила за собою, а скрипіла ручка замка, а не самі двері. Добравшись до ліжка, я відчинила вікно, роздягнулась, заховала знову одяг під матрац і лягла. Заворушився Василь і спитав, чому я повернулася. Я розповіла йому. Признався, що дуже злякався, коли в дверях стала сестра з лампою. Згодом підійшов Микола і також стурбовано запитав, що сталося. У мене не було ілюзій щодо мого майбутнього, але чомусь тепер не хотілось брати на себе відповідальність за долю, а, може, і життя Миколи. Він знову запропонував мені допомогти перелізти через вікно нашої палати і віднести мене на руках на місце, де чекав Степан з фірманкою. Я відмовилась. У цей жорстокий час, коли ворог засилав у наше підпілля провокаторів, були випадки, що гинули від їхніх рук, або ж за їхньою обмовою та наклепами хорощі, віддані, невинні люди.

Шматкою я витерла кров на ногах. На другий день сестра, роблячи перев'язку, помітила свіжу кров і поцікавилась, що знову я робила. Я сказала, що вночі впала з ліжка. Вона доповіла лікареві. Та насварила мене і наказала санітарці на ніч лишати під ліжком чисте судно. Вона думала, що через його відсутність я намагалась встати. Потішила, що вже скоро санітарки будуть вчити мене ходити. А сама, щоб не пробувала, бо може статись кровотеча.

Великдень цього року був в перших числах травня. В цей день мені і Василеві незнайомі люди наносили стільки харчів, що не було де ховати. Добре, що чергувала Ганна і всьому дала лад. Вона дуже жалкувала, що мені не вдалось утекти. В ці дні змушені були їсти надміру, бо боялись, що м'ясне може зіпсуватись, а запах ковбаси приверне увагу лікаря. Яюсь одного дня, сидючи на ліжку біля вікна, я побачила, що вулицею два солдати ведуть якусь невисоку чорняву дівчину. Ганна потім сказала, що піймали і вели партизанку Надію Поліщук. Яюсь в травні на світанку почувалась сильна стрілянина по всьому Берестечку та спалахували раз у раз ракети. Стріляв угору і вартовий під вікном. На запитання відповів, що закінчилась війна, і це салют на честь перемоги. З цього дня мене дві санітарки почали водити по палаті.

ТЮРМА У БЕРЕСТЕЧКУ

Через кілька днів після цього, як я могла вже ходити, прийшов слідчий і два енкаведисти з автоматами. Мене й Василя повели до в'язниці. Подякувала сестрам і лікареві за лікування. Лікар співчутливо побажала мені здоров'я і всього найкращого. Вона добре розуміла, що мене чекає. Мені пощастило, що мною зайнялись енкаведисти, а не нкагебісти. Бо тоді хтозна, чи вдалось би те, що задумала.

В'язниця – це конфіскований у когось будинок на східній околиці Берестечка, огорожений лише колючим дротом, разом з великим городом, який тягнувся досить далеко, аж до річки чи багна. Після принизливого обшуку і всіх формальностей мене посадили у невеличку камеру, зі збитими наспіх суцільними нарами від стіни до стіни та невеличким заґратованим віконцем угорі. Виглядало, що у великій кімнаті замурували вікна, а саме приміщення розділили стіною в одну цеглу. За стіною була чоловіча камера. Там нар не було.

Втомлена дорогою, я відразу повалилась на нари. Йшли ми дуже довго. Я ледве волочила ноги, а Василь шкутильгав, спираючись

на палицю. На той час у камері було дві дівчини з села Галичани. Одну з них звали Галя, а другу Віра. Двічі на тиждень, у четвер і неділю, їхні батьки приносили їм багаті передачі, а також одяг і білизну. Мені почали приносити двічі на день меляжку супу і хліб. Ложок не давали. І ми по черзі всі троє пили гарячий суп. Дівчата ділились зі мною всім, що отримували з дому. Я була дуже худа і бліда після втрати крові. Галя дала мені зміну білизни і полотняну фарбовану спідничку, бо, крім того, що на мені, у мене нічого не було, та й те продірявлене кулями. Двічі на тиждень приходила медсестра з лікарні робити перев'язки мені і Василеві.

Мій слідчий, Єкимов, до війни працював слюсарем на заводі. Юридичної освіти не мав. Взагалі він був розумово обмеженою людиною. Казав, що закінчив семирічку, зате добре засвоїв методи залякування, крику і кулака. Мене не бив, лише гатив кулаком по столу. Мене повністю влаштовував такий слідчий, бо його легко було водити за ніс і дурити. Небезпечнішим був начальник, майор Попов, з ним треба було бути дуже обережним. Найбільше я боялась, щоб не передали мене до Радехова, або не домагались довідки з “мого” села.

Перші два дні мене на допит не викликали, бо не було Попова. Викликали мене до нього, коли він повернувся. У кабінеті, крім нас, нікого не було. Чистою українською мовою він заявив, що коли б я була його донькою, то відшмагав би мене ремінцем за те, що влізла в таку авантюру. Він сказав, що не повірить у цю казочку, яку я розповіла слідчому, і що розвідав у “моєму” селі, що я була станичною. Не тільки станичною, але й медиком. Він твердив, що це я робила перев'язки і накладала джгути пораненим “бандитам” в оточеній хаті, бо, крім мене, більше нікого не було з дівчат. Про це їм зізнався Скібінецький. Я пробувала заперечувати, що я медик.

Тоді він сказав: “Поглянь на свої руки. Це руки медика, і не мороч мені голови, бо як будеш відмовлятися, то буде гірше ... Не забувай у чіїх ти руках. Ми підлікували твої рани, а коли будеш уперта, то знову тобі їх поробимо! Звичайно, все про себе нам не розкажеш! Проте знай, що ми тебе не відпустимо! Будемо судити все одно. Отож, ти сама повинна дати нам матеріал, а не чекати, доки ми його будемо з тебе вибивати. Ти дівчина розумна і повинна тверезо оцінити ситуацію, в якій опинилась”.

Почуття небезпеки викликало блискавичну реакцію на його заяву. І досі дивуюсь, як я зуміла так природньо зіграти розгубленість і розпач. Після його слів я почала плакати. Я “призналася”, що боялась говорити правду, бо могла тим пошкодити

мамі і братові. А коли вже їх вивезли і все майно конфіскували, то мені немає чого скривати правди, я все розповім. Так, я була станичною, була медсестрою, а в той час, коли мене поранили, я їхала кудись на північ на підпільні фельдшерські курси. Змушена була йти в підпілля, бо моїх ланкових і членкинь вивезли на роботу в Донбас, і я залишилась сама в селі. Я боялась, що і мене вивезуть туди ж. Охоче називала їхні прізвища, але це були прізвища моїх шкільних подруг польок, які, я була в цьому впевнена, виїхали за Буг, та мешкали вони не у селі в Галичині, а в місті на Волині. Знані прізвища я називала тому, щоб потім не заплутатись на допитах. Бо ще тоді, у лікарні, коли слідчий запитав мене, як звати маму, я назвала якесь принагідне ім'я, а потім забула. Весь час я потерпала, щоб не запитав знову.

Попову цього було замало. Йому захотілось нав'язати мені ще й автомат “Вільного”, який я в часі бою схопила зопалу, не роздивившись, що він пошкоджений і для бою непридатний. Він висунув такий “аргумент”: “Коли ти була поранена, то біля тебе знайшли пошкоджений автомат, значить, повинен бути твій”. Я погодилась, що мій.

Попов наказав відвести мене до камери і попередив, щоб я слідчому казала те саме, що йому, бо буде присутній на моїх допитах. Я також була задоволена, мабуть, ще більше, ніж він. Версія, яку він мені накинув, цілком мене влаштовувала. Я сама дивувалась, яка з мене вийшла артистка, знала, що суду не уникнути, і з двох лих вибрала найменше. До кінця слідства, там і в Луцьку, я говорила те саме. Щойно в 1948 році, вже коли я була в таборах Воркути, з незалежних від мене причин, а властиво через дурість і необережність землячок, які повідомили своїм рідним, що я жива і здорова, перебуваю разом із ними, мене знайшло МВД. Головне було те, що я виграла час і вже не так ризикувала, як у 1945 році. Але про це пізніше.

На другий день мене викликав слідчий на допит. На перших кількох був присутній майор, а далі, переконавшись, що нічого не “приховую” від слідства, перестав приходити. Слідчий не дуже всім переймався, для нього головне було відкрити “дело”. Розпитував, чи велика була боївка, яку мала зброю і т. п. Вдавала з себе необізнану з видами і системами зброї. Майже глузуючи з нього, я описувала зовнішній вигляд кулеметів і автоматів. Описуючи кулемет “Токарева” казала: “Довга труба, розширена на кінці, як лінійка, на двох підставках, а зверху наче плоске решето”. Спочатку він говорив зі мною підвищеним тоном. Таким же то-

ном я відповідала йому. Коли почав говорити нормальним тоном, я також відповідала спокійно. Вела себе навмисно трохи викликаюче, бо переконалась, що тільки так треба вести себе з ними. Якби я виказала страх чи надмірну покірність, було б гірше. Якось він навіть сказав: “Ви більше ілі менше чесно поступали, шлі вооружонніє протів нас, вооружонних! А те, что п’ют і єдят вмієстє с нами і готувят нож в спіну – гораздо опаснеє”. Це він мав на увазі підпільників і членів ОУН, які з різних причин мусили залишатись на легальному становищі. Моє становище було кращим, ніж моїх подруг по камері. Я “признавалась”, називала принагідні псевда і взагалі морочила їм голови, як хотіла, і довести, що це неправда, вони не мали змоги. А бідних дівчат били, заставляли видавати односельчан, членів куца. Вони не могли казати як я, що знають лише псевда. Боялась лише одного – зустріти когось зі знайомих з підпілля. Бо хтозна, як вони повелись би в даній ситуації. В моєму житті мене ніхто не бив, і я не знала, чи витримала б тортури, чи не зламалась би, попри те, що вже довелось перетерпіти. Тому старалсь не допустити до цього. Поки що щастя сприяло мені в цьому.

Охоронцями нашого ДПУ (дому попереднього ув’язнення) були колишні партизани – кілька старших чоловіків та їхній начальник. Костя, як усі його звали, був ще досить молодий. До мого приходу в камеру не давали дівчатам ні води умитись, ні віника, щоб підмести підлогу, ні шмати, щоб її помити. Одного разу Галя зомліла після допиту. Я почала грюкати в двері, вимагати води і лікаря. Обмежились вони тільки тим, що принесли води. Тоді я почала вимагати віника і відро з водою, щоб помити нари і підлогу. Я налякала їх, що панує епідемія тифу, і може кинутись і тут. Я ввійшла в роль медика і кричала, що тут антисанітарні умови. В успіх я не дуже вірила, але, на диво, нам почали давати воду для пиття та умивання у чистому відрі й у старому брудному відрі для миття підлоги. Один із охоронців з острахом дивився на мою суперечку з енкаведистами, покірними і затурканими слугами системи.

Щоб часто не ходити до нас на перев’язки, Шура залишила мені кілька бинтів, вазелін й стрептоцид, щоб змащувати шкіру, бандажувати і присипати рани. В цей час у чоловічій камері був лише один Василь. Саме перед тим, як нас привели, відправили етап до Луцька. З ним і Надю Поліщук. Галя ще її застала і розповіла дещо. Лазничка була на дворі. Двічі на день нас по черзі туди вносили, виставивши варту за нею і в дверях будинку охоронців. Однієї ночі, очевидно, після бою з відділом УПА, в чоловічу камеру привезли шість хлопців. Двоє з них були поранені. Ми чули шум за стіною, а

пізніше, коли охорона пішла до кімнати чергового, ми почули шурхіт під нарами. Хтось вибиває цеглину. Ми з Галею опинились під нарами й наслухали. Зорієнтувавшись, де саме вибивають, почали відкидати шматки штукатурки, яка падала з нашого боку, і викидали її у віконце, яке було хоч і заґратоване, але без шибок. Коли нарешті вилетіла одна цеглина, хлопці попросили щось, щоб перев'язати поранених, бо жодної допомоги їм не надали. Я віддала всі бинти і порошки стрептоциду, Галя передала свою чисту сорочку. Ми запитали, чи вони хочуть їсти. Звичайно, вони були дуже голодні. Галя подала макітру з варениками, а Віра – кусок сала і пироги (була якраз неділя, і дівчатам принесли передачі). Я лежала під нарами, все це передавала через дірку. Потім хлопці запхали цеглину на місце. Ми теж замаскували. Так тривало кілька днів, що дівчата передавали їжу.

На біду, до нас у камеру посадили повію. Була розмальована, з голови не знімала квітчастої хустини та не умивалась, щоб не змити з лица фарби. Ми всі троє спали на одній постелі, якщо так можна висловитись. Голі нари прикривали пальтами, а в голови клали мій кожух та накривались Галиним коцом. Повія спала в протилежному кутку на голих нарах. До нас відносилась насторожено. До неї ніхто не приходив і не кликав її на допит. Дівчата, жаліючи її, ділились з нею їжею. Так минув тиждень і знову прийшла неділя. Принесли передачі. Ми вирішили поділитися з хлопцями. Я знову залізла під нари, дівчата їжу передавали мені, а я – в дірку. Повію попередили, щоб мовчала. Вона пообіцяла. Проте, коли нас по черзі виводили до вбиральні, Галя помітила, що та щось говорить Кості, який якраз чергував.

Коли камеру замкнули і вартовий повернувся, ми почули шум і крик за стіною. Цеглина впала до нашої камери. Охоронці кричали і били хлопців, питаючи хто зробив дірку. Вони відповідали, що так уже було, коли їх привели. Найбільше дісталось тим, хто лежав коло дірки. Тоді відчинились двері нашої камери. Вскочив розлючений Костя і двоє наглядачів. Він схопив мене за руку, а інші – Галю і Віру. Нас витягнули в коридор і потягли в різні сторони. Костя затиснув мене в якомусь закутку до стіни і, вимахуючи перед носом кулаком, почав кричати, що я передавала їжу в чоловічу камеру. Всім нам кричали те саме і вимагали, щоб ми признались. Я знала, що Костя дуже зарозумілий, вважає себе розумним і хитрим службістом. Я примусила себе усміхнутись і, як могла, спокійно запитала, щоб пояснив у чому справа, адже він розумна людина і повинен знати, що я нічого не могла передавати, бо нічого не маю,

вони ж мені приносять їжу з їдальні. Йому сподобалось, що я назвала його розумним, і вже спокійно погодився, що я не могла цього зробити. А дірка, очевидно, вже давно зроблена, бо коли ми мили підлогу, то біля неї не було ніякого сміття. Щоб мене чули дівчата, я голосно кричала, що це все набрехала повія, за те, що вона вошива, і ми не захотіли спати разом з нею. Вона ніколи не вмивається. З задоволенням я почула, що й дівчата кричать те саме. Нічого не добившись, нас відпустили до камери. Дівчата вже хотіли бити повію, але я відрядила. Ми вчинили їй бойкот. Заганяли її спати під нари, не розмовляли з нею і не давали їжі. Через день її кудись забрали від нас. Дірку замурували, і ми вже нічим не могли допомогти хлопцям.

Одній неділі чергував Костя і старий партизан. Я вийшла до вбиральні і повільно йшла назад. Хотілось довше подихати свіжим, теплим повітрям. Коло дверей ріс великий кущ бузку, що якраз цвів. Не знаю чому, але старий пожалів мене і дозволив посидіти на східцях, доки дівчата не повернуться до камери. Я зірвала маленьку гілочку бузку і сіла на східцях, впиваючись пахощами. Провели всіх, а мене не кликали до камери. Чула, як її замкнули і пішли. Просиділа я так досить довго. Дивувалась, чому ж мене не кличуть. Трудно було припустити, що за мене забули, можливо, провокували на втечу, а, може, старий хотів, щоб я дійсно втекла? Не знаю. Проминуло кілька годин.

Я пішла до кімнати чергового, щоб сказати, що вже хочу повернутись у камеру. Коли туди зайшла, вартіві грали в карти. Було помітно, що не зовсім тверезі. Коли побачили мене, заклаквали з картами в руках. Я, наче нічого незвичайного не сталось, попросила відімкнути камеру, на дверях якої висіла величезна колодка. А старий тільки запитав, чи надихалась свіжим повітрям. Подякувала йому за таку послугу і пішла до камери. Костя йшов мовчки, видно, ще сам не міг збагнути, як сталося, що мене не замкнули і пішли.

Коли б я тоді могла бігти або хоч добре йти, то можна було на східцях дочекатися вечора і дременути кущами до річки. Там не було колючого дроту. Цю нагоду я втратила. Хоча в силу обставин, що на цей час складались, мінялись зв'язки, паролі, і хтозна, до чиїх рук я попала би, і чим би це все закінчилось.

Дівчата вже турбувались за мене. Розповіла, як усе трапилось. Вислухавши мене, в один голос заявили, що скористались би з такої нагоди і втекли. "Дело", яке завели на мене, до певної міри мене влаштовувало. Звичайно, опинитись на волі було би без

порівняння краще, але почуття недовіри з боку своїх для мене страшніше смерті. Хто би повірив, що так просто вдалося втекти, що цю втечу спеціально не влаштували мені чекісти? Совість моя була чиста. Я з друзів своїх нікого не видала, по “делу” йшла одна, а проти мене мертві свідчити не могли. Головне для мене було виграти час, і я його виграла. Не тішила себе надією, що мое інкогніто не буде розкрито, але чим довше все це буде тривати, тим краще для мене.

Основне слідство велось в районі, а в області підходили радше формально, і допити велись на основі того, що прислали з районів. Рідко повертали “дело” назад у райони на доповнення. В області судила спеціальна трійка. Після суду відразу ж відправляли до в'язниці, а звідти – на пересилки і в табори. За кілька днів до Зелених свят мене і кількох дівчат, слідство яких вело НКВД, та всіх хлопців, що на цей час були в Берестечківському ДПУ (їх, здається, було дванадцять, серед них і Василь), слідчий Єкимов злучив в одне “деєо”. Нас та ще одного пораненого відправляли в Луцьк. Галя та інші дівчата, яких підсадили до нас, нав'язали у вузлики харчів і дещо з одягу та білизни. Всіх вишикували в колону, вузлики казали покласти на воза, де були складені речі, а мені, Василеві і пораненому – сісти на нього. Так, під посиленням конвоєм ми рушили до Луцька. Позаду нас на тачанці їхав слідчий і кулеметник. Попередили, якщо хтось буде тікати або нападуть на них бандерівці, то нас постріляють.

Ми їхали поволі, пристосовуючись до ходи заарештованих. Погода була чудова. Щедро гріло сонце, зеленіли поля, луки, ліси, щебетали на всі лади пташки. Тільки тут по-справжньому я відчула й оцінила красу природи. Хоч я її завжди любила, але після кількох місяців лікарні і ув'язнення відчула її по-новому. Коли проїздили біля лісів, енкаведисти зупиняли воза, висилали розвідку наперед і навіть заглиблювались у ліс. Не виявивши нічого підозрілого, наказували бігти і швидко їхати, аж доки не минали лісу. На обід ми зупинились у полі. Кожному дали по кусню хліба, половину оселедця і кухлик теплої води з бачка, що везли зі собою. В якомусь селі взяли кілька фір, щоб скоріше добратись до Луцька. Над Стиром під Луцьком зупинились. Дозволили всім сяк-так змити порох, який нас вкривав і якого доволі всі наковтались за дорогу, бо в основному ми пересувалися польовими дорогами. Вже вечоріло, коли нас привезли в обласне управління НКВД. Тут усіх дівчат, крім мене, та частину хлопців повели під охороною в НКВД.

КАМЕРА ПОПЕРЕДНЬОГО УВ'ЯЗНЕННЯ В ЛУЦЬКУ

Нас прийняв начальник КПУ (камери попереднього ув'язнення). Заклав руки за спину і кілька разів пройшов повз нас. Зневажливо, глузуючи запитав хлопців, коли й де впіймали. Дехто вперто мовчав, а дехто щось плутано відповідав, як-от: “Я сидів у хаті, почали стріляти, і я вилетів з хати”, сказав, що в “банді” не був і попав під арешт випадково”. Я стояла і тремтіла від обурення, що вони так принизливо і жалюгідно виправдовуються перед енкаведистом. Я чомусь тоді не подумала, що вони дійсно могли зовсім не бути в УПА, а випадково потрапити в руки НКВД. Коли ж дійшла черга до мене, то, дивлячись начальникові в очі, я сердито сказала: “Я медсестра, лікувала повстанців УПА. Та коли б знала, що хоч один із них виявиться таким боягузом, як ці, то не робила би цього!” Звернулася до хлопців: “Мені соромно за вас, знали на що йшли, тож твердими треба бути до кінця, а не розкисати”. Начальник несподівано сказав, що я молодець, що поважає сміливих і т.д.

Нас під конвоєм повели у підвальне приміщення. Там був довгий освітлений і широкий коридор. З обох боків коридору було багато дверей. Зверху – замкнені на великі засуви заокруглені дугою вікна. За першими дверима біля стіни – збитий з товстих планок і відгороджений бар'єром, невеличкий куточок. Там стояв письмовий стіл, кілька табуреток, а на столі телефон і продовгуваті скриньки. Збоку була металева скриня.

За столом сидів високий чорнявий наглядяч. Усіх хлопців повели в лазню, розташовану зліва в кінці коридору, а мені наказали чекати, доки вони пройдуть санобробку і промиють та прожарять у дезкамері всі їхні речі. А тоді вже моя черга. Наглядячеві, що сидів за перегородкою, стало, мабуть, скучно, і він почав “виховну” роботу зі мною. Говорив про безглуздість і безнадійність нашої боротьби та ще щось подібне. Я була дуже втомлена, ледве стояла на ногах, хоч сперлась об стіну, почала поволі зсуватися на підлогу. Мене мучила спрага і втома. Наглядяч, як потім дізналася, був червоним партизаном, звали його Мишком. Коли він побачив, що падаю, дав води і поставив табуретку. Запитав, що зі мною. Я відповіла що дуже болять поранені ноги. Коли трохи оговталась, він подав мені листівку зі словами: “Дивись, ось лежить убитий ваш головнокомандуючий “Клим Савур”. Тут про нього все написано, читай!” Із хвилюванням я взяла до рук листівку. Та глянув-

ши на фото, заспокоїлася. Це була фальшивка. Там був сфотографований труп якогось невідомого чоловіка в шинелі. Подана біографія – це була біографія “Клима” (“Дива”) зі Стрільча (Бориса Бедрика), а Клим Савур³¹ – зовсім інша людина. Не могла я засміятися в очі наглядачеві та сказати, що тут йдеться про різних людей. Двох із них знала особисто, а хто вбитий на фото – не знаю. Мовчки віддала фальшивку, хоч дуже хотілося йому це сказати. Я собі подумала, що звичайній медсестрі на варто признаватись до знайомства з такими людьми. Це викликало б підозру.

Потім наглядач почав вихвалитись, як вони, червоні партизани, скрізь і завжди давали нашим “жару”. Я сперечалась з ним голосно, не припускаючи, що в мертвій тишині, яка панувала довкола, нас чують в’язні за замкненими на штаби дверима. Не думала я, що камери битком набиті людьми. Коли мій терпець увірвався від його безсоромної хвальби, я іронічно запитала у нього: “Чи не так часом вони давали “жару”, як у січні 1944 року в Несухоїжах?” Він аж підскочив і запитав, звідки я знаю, що і як там було? Майже ствердно запитала: “Ви ж там були?” Він відповів: “Був!” – “А коли були, то краще вже мовчіть, хто і кому там давав жару! Я також там була!” Він замовк і тільки час від часу скося поглядав у мій бік. Мовчала і я. В моєму “делі” було записано, що я на Волинь попала вперше. І коли б він доповів про нашу суперечку...

Згодом прийшла і моя черга митись і здавати речі в прожарку. Дали, а точніше, налили у жменю коричневої їдкої рідини. Це було мило. З насолодою вимилась під душею. Рушника мого забрали в прожарку. Довелось на мокре тіло одягати гаряче з прожарки вбрання. Наглядач повів мене у камеру. По дорозі сказав: “А тебе здорово покалічено”. Через очко в дверях він дивився, як я милась. На душі стало гидко від такого принизливого становища. Привів мене в камеру. Дівчата все чули, не спали й чекали мене.

³¹ Клячківський Дмитро – “Клим Савур”, “Охрім”, “Панас Мосур”, “Омелян Кримський” (4.11.1911, м. Збараж Тернопільської обл. – 12.2.1945 біля с. Суськ Костопільського р-ну Рівненської обл.). Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Старший стрілець польської армії (1932–34). В’язень польських тюрем (1937), член Управи організації “Сокіл” у Збаражі (1938), обласний провідник Юнацтва ОУН на Станіславщині (1939–40). На Процесі 59 у Львові в січні 1941 р. засуджений більшовиками до страти, яку замінили на 10 років ув’язнення. На початку липня 1941 р., перебуваючи в бердичівській тюрмі, звільнився у зв’язку з наступом німців. Влітку 1941 р. – Провідник ОУН міста Львова. Крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ, член Проводу ОУН (1942–45), командир УПА на Волині (1943) та УПА-Північ (1944–45). Один із організаторів НВРО (1944). Загинув у бою з оперативно-військовою групою ВВ НКВД. Посмертно іменований полковником УПА і нагороджений Золотим Хрестом Заслуги.

Це була велика квадратна, з високою стелею, кімната. Посередині слабо горіла лампочка. Біля дверей стояла діжка з водою, в якій плавав дерев'яний ковшик. Навколо під стінами спали дівчата. Високо напроти дверей було вузьке і довге вікно. Тільки посередині кімнати трохи вільного місця. Звідусіль на мене дивились цікаві очі. Дві дівчини, зробивши місце, покликали мене до себе. Розмовляли пошепки.

Нас розбудили о шостій годині ранку й наказали шикуватись на перевірку в чотири шеренги. Зміну здавав Мишко, а приймав Іван Іванович, як їх називали дівчата. Іван Іванович мав десь далеко за тридцять. Він був спокійний, середнього зросту, очі голубі, русий. Дівчата казали, що він найбільш людяний з усіх наглядачів, повна протилежність запальному і шумливому Мишкові. Коли чергував у суботу вночі, то завжди випускав бажаючих у лазню помитись і попрати. Після перевірки нас вели по десять до вбиральні, що стояла перед лазнею. Там ми милися. Потім приносили в келію хліб і кип'яток в бачку. В обід була тепла "баланда" – зеленуватого кольору бурда, заколочена мукою, в якій часом плавали листочки кропиви і буряків. Інколи додавали на покришці від менажки гнилу тюльку – по кілька штук на особу. Це було наше щоденне "меню".

На день всю постіль складали під стіну. Дозволялось лише сидіти. Лежати чи спати було заборонено. По черзі щодня протирали вогкою шматом помальовані олійною сірою фарбою двері й мили підлогу. Вартовий, що стояв зовні, на світанку відчиняв вікно без шибок. Прикривали вікно на ніч ставнею. Тоді в камеру лився струмінь свіжого повітря та сонячне проміння. З того, як сонячні зайчики переміщались по підлозі, ми навчилися визначати години дня.

Старостою камери була Оля Панасюк. Зранку я познайомилася з усіма. До мене підсіла Надя Поліщук (я вже писала про неї). Вона сказала, що багато чула про моє поранення й арешт. Ситуація, в якій ми всі тоді опинились, не заохочувала до відвертих розмов. Отож, ми говорили про те, що не стосувалось допитів. Майже в усіх були "співучасники", очні ставки і т. п. Я і тут опинилась у вигідному становищі. Боялася тільки, щоб не попався хтось знайомий, що знав мене раніше і міг виявити моє правдиве прізвище, посаду та псевдо в УПА. На допити найчастіше водили вночі. Мене поки що не викликали.

Одну з камер обладнали під кравецьку майстерню. Там працювала Оля і кілька хлопців-кравців. Вони задарма шили для начальства.

Одного разу Оля сказала мені, що, коли ми йшли до вбиральні, Микола з Головнянського району, показуючи на мене, сказав, що він мене знає. Він попросив Олю передати мені привіт. Тим часом я в камері розповіла про себе те, що було в “делі”. Я вдавала наївну і довірливу, з розрахунком на те, що якщо в камері і є сексот, то мимоволі він про мене буде говорити те, що треба. Тому тепер я попросила Олю переказати Миколі, щоб, коли нас будуть вести до вбиральні, він став так, щоб я могла його побачити. Я також просила їх, щоб ні він, ні вона нікому не говорили, що він мене знає. Його ім’я мені нічого не говорило. Побачивши, я його впізнала. Коли проходила біля нього приклала палець до уст. Він мені кивнув головою на знак, що буде мовчати.

Передачі приносили майже всім. Таких, як я, без передач, було четверо. Їхню рідню вивезли на Сибір. Оля поділила дівчат на десятки. До кожної десятки тих, хто одержував передачі, прикріпила одну з нас, щоб ділилися з нами. Дуже часто ми брали лише кип’яток, а хліб і баланду просили передавати в чоловічі камери. З буханок хліба ми здирали лише верхню шкірку, бо інакше хліб повертали назад на кухню. Так нам порадив Іван Іванович.

Мені найбільше запам’яталася сестра командира групи “Турів” Клячківська, Рубан Люба з Турійська, артистка Ліза з Теремна, Оля Бречко й кілька дівчат з Цумані. У двох із них були страшно покалічені шомполами спини й сідниці. Побиті місця гноїлися і при дотикові цівкою зсередини витікав гній. Ще запам’яталася чудова дівчина з-під Теремна Зіна. Мала прекрасні густі коси. Її мучили особливо жорстоко. З допитів вона приходила вся в синцях, з повириваним волоссям. Часто була мокра, бо її поливали водою, оскільки тратила свідомість. Якось попросила мене причесати її, бо була не в стані зробити це сама. Вона поклала мені голову на коліна, і я з жахом побачила, що цілі жмути волосся лишилися у моїх руках. Стійкістю вона перевершила всіх. Згодом її кудись забрали від нас. Коли відходила, лишила мені свою білизну. Що з нею сталось далі – ніхто не знав. Микола одержував час від часу з дому передачі й щедро ділився зі мною, передавав через Олю. Я все віддавала у свою “десятку”.

Мабуть, з тиждень мене не турбували, не викликали на допит. Кожний день наглядачі брали дівчат мити коридор та інші службові приміщення. Я ще не могла нагинатися чи присідати. Одного разу назначили і мене в число інших дівчат на працю. Я категорично відмовилася. Тоді наглядач почав брутально лягати і погрожувати карцером. За мене вступились усі дівчата, і врешті-решт він мене залишив у спокої.

Якось увечері в камеру зайшов наглядач з папірцями в руках і почав називати прізвища, в тому числі і моє. Доки він називав, а ми збиралися, слідчі, які прийшли за своїми жертвами, курили в коридорі, заглядали у камеру і про щось весело перемовлялись. Коли ми вийшли у коридор, кожний взяв свою жертву і повів по сходах нагору, де знаходились кабінети, в яких проводили допити. Я лишилась сама коло загородки. Мій черговий слідчий Ільїн ще куриє, спершись об бар'єр і презирливо оглядав мене з ніг до голови. Всі інші, вже піднімаючись сходами, із зацікавленням поглядали на мене. Котрийсь із них кинув: “Редкій орешек тебе попался”. – “Нічево, не такіє раскаливал!” – відповів Ільїн і повів мене наверх.

Слідчі в основному вели справи сільських дівчат, які були мало знайомі з правилами конспірації. Їх забрали за те, що носили ґрипси чи їжу повстанцям, часом медикаменти. Було багато таких, яких арештували просто за брата чи нареченого, які були в УПА. В більшості це були рядові члени, ланкові, часом станичні чи кушові, були і просто симпатики.

Після заяви Ільїна я насторожилась, чи часом хтось не “всипав” мене? Але відразу відкинула цю думку. Я ж жила під чужою личиною і знайомих, крім Миколи, поки що тут не було. Отож, слідчий лише хвалився. Правда, були випадки, коли знали про чийсь смерть, і на слідстві все складали на них, мертвих, оберігаючи живих. На моє щастя, Ільїн виявився більш пихатим, ніж знаючим. Довелося наново повторювати все те, що я говорила в Берестечку. Викликав мене рідко. Дівчата, які повертали посуд від передач чи брудні речі, знайшли спосіб передавати записки “на волю”. Клаптики паперу діставали з урн, коли прибирали кабінети чи кімнату чергового. Не мали олівця. Мені трапилась нагода дістати олівець. Одного слідчого про щось запитали з сусіднього кабінету, і він підійшов до дверей. Коли відповідав на запитання, повернувся спиною, а табуретка, на якій я сиділа, була близько до столу. Там у невеликій підставці було багато заточених олівців. Я піднялась і блискавично вхопила найменший, сантиметрів п'ять завдовжки, і засунула його у чобіт. Взяти більший боялася, щоб бува не помітив пропажі. Коли допит закінчився, і він мене відводив назад у камеру, капосний олівець упав під ступню. Я зашкутьгала. Слідчий здивовано запитав, що сталося. “Корч раптом схопив ногу, очевидно, незручно сіла!” – відповіла я. Він не запідозрив нічого злого й не наставляв, щоб я скинула чобіт. Накульгуючи, я зайшла до камери. Мені особисто не було кому і куди писати, але я була рада, що допомогла дівчатам.

Відбулася ще одна несподівана зустріч, яка заставила мене дуже перехвилюватися. Сталося це на Зелені свята. Вранці вартовий відчинив ставні, і щедре сонячне проміння залило частину камери. Я потягнулася до тепла і підійшла ближче до вікна, підставивши лице під проміння. Раптом знадвору почувся здивований вигук: “Белий, неужели это ты? Как ты сюда попал?!” У першу мить я отеріла. У вікно заглядав татарин Сергій Михайлович з колишньої охорони шпиталю “Січі”. Якщо він мене видасть, це буде остаточний провал, кінець моєї легенді, тоді б уже ніщо не врятувало. Зібравши всю силу волі, я спокійно і байдуже сказала, що не знаю його зовсім і, очевидно, він мене з кимось поплутав. Зрештою він сам скоро отямився і відступив від вікна. Йому також таке знайомство могло б зашкодити. Дівчатам, які це спостерігали, я повторила, що зовсім його не знаю і він, очевидно, помилився. Сергій більше у вікно не заглядав, зі мною не розмовляв, але я завжди знала, коли він чергував. Тоді на ніч не зачинялись ставні на вікні. Час від часу через вікно у камеру летів хліб, вуджена риба, черешні, а згодом і яблука, сливи. Я була впевнена, що це робить тільки він. Якось Надя Поліщук сіла лицем навпроти вікна, й одне з кинутих яблук попало їй майже в око. Вона підняла крик, і я ледве умовила її мовчати. Під оком зробився синяк. Треба було придумати причину його виникнення, наприклад, що сильно вдарилася об бачок з водою. Проте серед нас у камері все ж був сексот. Він, хоч повністю не зрозумів, однак доніс, що з зовнішньої охорони один нацмен знає мене і кидає мені харчі. Невдовзі після цього мене Ільїн запитав, чи не знайома часом з кимось з охорони. Я відповіла, що не розрізняю їх зовсім. Вони всі на одне лице, і я ніколи їх не бачила. Питали про це теж у деяких дівчат, але й вони нічого не сказали.

У кого слідство закінчувалось, тих судили й відразу відводили до в'язниці. На їхнє місце привозили нових. Моя ліва нога завдавала мені клопоту. Я погано нею володіла. Нас на прогулянку ніколи не виводили, а треба було рухатися. І ось Люба знайшла вихід. Вона почала вчити мене наново танцювати танго. Це також треба було робити обережно, щоб в очко не побачив наглядач. Згодом після таких вправ нога почала краще слухатися, хоча все ще доводилось її тягнути. Потрібна була постійна гімнастика, і я старалася робити вправи, коли могла.

З Горохівщини привезли районovu юначку Галю Р. Ми були мало знайомі раніше. Їй робили в шпиталі на “Січі” операцію в горлі. Вона мені розповіла про зраду “Комара”. Він ставав на очну ставку з нею і видав багатьох. У цей час він служив у спецзагоні з боротьби

з УПА в Луцьку. Тепер я зрозуміла, що означали його слова при прощанні в Садівщині: “Зустрінемося при інших обставинах й по-іншому будемо розмовляти!”. Така зустріч була би для мене фатальною. Побачити його мені таки довелося, але, на моє щастя, він мене на помітив. Було це так.

Двічі на місяць з лікарні енкаведистів приносили прати постільну білизну й піжами. Заставляли прати наших дівчат. Вони це прали, а при тому й речі своїх подруг, бо дістати мила було неможливо. Також сидіти без руху було важко. Одного пополудня, коли група дівчат закінчила прання і повернулася до камери, з брязкотом відлетів на дверях засув. У камеру вбігло п’ять наглядачів, черговий, начальник, якийсь старшина і кастелянша шпиталю. Нам усім було наказано вишикуватись посередині, а наглядачі почали обшук, щось шукали в наших вузликах. Кастелянша почала обзивати нас злодійками і всякими нецензурними словами. Ніхто з нас не розумів причин тієї напасті. Тоді я запитала начальника, що сталось і чому вона нас лає і зневажає. Він відповів, що бракує двадцять простирадл, і, що вважають, що їх украли наші дівчата. Я тоді обурено відповіла: “Ми – політичні, а не злодії! Хоч у нас відібрано волю, але ніхто не зможе відібрати честь і совість. Я головою ручаюся що жодна дівчина нічого не взяла”. Звертаючись до дівчат, я запитала, хто, скільки і що приймав від кастелянші до прання. Виявилось, що ніхто. В пральні вже все лежало на підлозі. Тоді я сказала, що, очевидно, кастелянша сама злодійка, і порадила начальникові перевірити у неї самої. Заюшена кастелянша кинулась битися, але її утихомирили. Несподівано начальник узяв нас під захист: “Мої бандеровкі не воровки, давай сейчас пойдьом і всьо пересчітаєм у тебе в каптьорке!” Старшина зніяковіло мовчав. Вони вийшли. Згодом прийшов начальник і задоволено сказав: “Всьо нашлось! Било у нейо на складє.” Звертаючись до мене, наказав: “Теперь всьо будешь сама прінімать по счьоту і сдавать по счьоту”. Одним словом, напирала клопоту на свою голову.

Я вже згадувала, що мила у нас не було, тому дівчата ходили прати в дві зміни по 10-15 чоловік відразу, щоб кожна могла помитись і попрати необхідне. Коли перша зміна йшла в камеру на обід, то мене виводили в цей час вартувати. Це мені видавалось трохи дивним, бо хто, крім наглядачів, мав туди доступ? Коли виходила друга зміна, я йшла в камеру. Якось одного разу, коли я там чергувала в обідню пору, щоб хоч трохи нагрітись на сонці, лягла на підвіконня. Вікно було нарівні землі. Я бачила подвір’я, зелень і всіх, хто там ходив. І раптом в білому полотняному кітелі з

погонами, в темно-синіх галіфе і брезентових чоботах зайшов у ворота “Комар”. Проїшов мимо вікна і, на щастя, не глянув у мою сторону. Тоді я пережила кілька непріємних хвилин.

Секретарем КПУ був Василь Трофимчук. Він мешкав у канцелярії. Дівчата казали, що десь на Рівненщині він був сотенним, зрадив, а тепер ховається від помсти. Завжди дивився спідлоба, мовчазний, вище середнього зросту, чорнявий. Часом змінював наглядачів. До міста він не виходив.

Ільїн мені сказав, що моє слідство вже закінчилося. Проте мене чомусь не викликав на суд, як інших. Час ішов. Це почало мене непокоїти. Згодом мене знову викликав Ільїн і сказав, що прокурор затримав моє “дело”, щоб відокремити його від “дела” Василя, бо не вбачав спільного “злочину”. Все мусили переписувати наново. В цьому часі вони все писали від руки. І тоді він мав дуже багато роботи. А мені так хотілося, щоб усе вже закінчилось скоріше, щоб відбувся суд, і мене звідси кудись забрали. Я втомилася від напруження, постійного чекання й страху перед якоюсь небажаною зустріччю.

Однієї ночі привезли “Лесю” – Антосю із Садова, зв’язкову “Петра”. Вона знала мене, моє псевдо і те, що я працювала у “Петра”. Як тільки вона вступила в нашу камеру, я відразу ж поклікала її до себе і, накрившись з головою кожухом, домовилась, що ми не знаємо одна одну і як маємо далі поводитися. Вона розповіла, що її видав “Промінь” (прізвище Охрімович, точно не пригадаю). Він був політвиховником, я бачила його кілька разів на Садівщині. Вважався її нареченим. Вона пообіцяла не признаватись до мене. Відразу ж її почали брати на добу, а то і дві з камери. Возили, як сама казала, по лісах та пунктах зв’язку, щоб вона показувала криївки. І вона це робила – виказувала і показувала. Її призначили постійною прибиральницею канцелярії. Дівчата не спілкувалися з нею і застерігали мене перед нею. Я таки боялася, щоб вона не “всипала” мене, так як “сипле” криївки. Проте вона поклялась, що цього не зробить, і слово здержала.

Часто вечорами, коли слідчі не дуже мучили дівчат, мене просили оповідати щось цікаве. Я переповідала прочитані книжки, фільми, щось з історії України. З Берестечка привезли кілька дівчат, серед них і Раю Куц. День пізніше вона захворіла на висипний тиф. Давніше я сама хворіла на тиф, тому добре знала його симптоми. Висипка була дуже червоною, і це вказувало на важку форму. Мала високу температуру, почала марити. Через чергового наглядача я викликала начальника і вимагала, щоб викликав лікаря й ізолював її від дівчат. Він накинувся на мене зі сваркою, але коли я показала

йому висипку – повірив і злякався. Наказав нікому про це не говорити. Запитав, чи я часом не хворіла тифом. Я підтвердила. Тоді він перевів мене і Раю у якийсь бокс, дали нам два старих матраци і коци, принесли чисте відро води, а в камері зробили дезинфекцію. Все знову прожарили в дезкамері і повели всіх в лазню. На цьому профілактичні застороги скінчилися.

Рая весь час хотіла пити. Я просила для неї ліків, але даремно. Ліків не було. До нас ніхто не заходив, лише наглядч видавав їжу. Часом дівчата вмовляли чергового щось передати з камери. Деколи в дверях з'являвся начальник і питає: “Ну как?” – “Пришліть лікаря, бо помре!” – відповідала я. Проте лікаря не прислали. За тиждень Рая померла. Тоді мене повели у лазню, все, що було “прожарили”, й вернули у камеру. Мені строго наказали, щоб я не говорила про її смерть нікому. Проте я оповідала. Було важко і прикро, що ми безсилі і безправні, нічого не могли зробити для її лікування. Після того всі повірили, що я медик. Лише я знала одне, що до цього мене заставило життя, і мої знання були обмежені. Але я нікому про це не казала. В “деле” стояло, що я медик, то нехай ним мене і вважають. І все ж після цього випадку поповнилась аптечка КПУ аспірином, стрептоцидом, йодом і лізодем.

Однієї ночі мене розбудив наглядч Мишко і повів до канцелярії. Там був Василь Трофимчук. Сказали, що в лазні сидять двоє поранених, яким треба зробити перев'язки, а одному з них накласти гіпс. Але гіпсу не було, то ж питали, що робити. Виклали все з аптечки на стіл і казали взяти те, що треба для перев'язки. Бинтів і серветок не було. Розбудили Миколу. Він наспіх пошив з марлевих упаковок кілька бинтів, а наглядч приніс дві невеличкі дощечки. В лазні сидів повстанець із загону “Дубового”. В нього була розбита кулею п'ятка і кістка. У другого, незнайомого, зігнули пальці на нозі і половина ступні. Стирчали голі білі кістки. Я зробила що могла: йодом обережно прочистила краї рани, засипала стрептоцидом, як уміла, наклала дощечки й забинтувала. Решту стрептоциду я розділила між ними – пити три рази на день, щоб уникнути зараження крові. Більше я нічого не могла зробити для нещасних. Лишила їм бинти, що залишились. Від того часу мене почали викликати, коли треба було робити перев'язки.

Часто ночами згори було чути жажливі крики. Це “працювали” слідчі над непокірними. Це страшенно нас пригнічувало, і камера затихала в тривозі. Турбувало мене те, що не викликали на суд, хоч Ільїн уже розділив “дело”. Оля припускала, що підшуковують ще якісь матеріали. Кілька разів уночі мене викликали на поверх. Там в деяких

кабінетах було темно і відкриті в коридор двері. Мені наказали поволі пройтись освітленим коридором і після того відвели до камери. Я здогадувалася, що в темних кабінетах були люди, і мене комусь показували. Якось, повертаючись після чергової перев'язки до камери, я запитала Івана Івановича, чому мене не судять і не відправляють. Він відповів, що їм потрібно мати свого медика.

Який з мене медик, знала я сама. Все ще боялась якоїсь небажаної зустрічі. Не всі могли виявитись такими, як Микола, Галя й Антося. Я скривала свою всезростаючу тривогу. Одного разу до камери зайшов наглядач і викликав мене на коридор. Я думала, що знову треба комусь робити перев'язку. Тож здивувалася, бо там чекав якийсь незнайомий капітан, низький, лисий, очі вирячені, з червоними прожилками, мов у барана. Він завів мене наверх. У кабінеті сидів начальник слідчого відділу в цивільному костюмі і вишитій сорочці. Вони запропонували мені зорганізувати “втечу”, з тим, щоб я повернулася до своїх, але працювала на них. Я відповіла, що ще в Берестечку два рази мала змогу втекти, але не втекла. Нікого тут не знаю, бо кого знала – всі вбиті. Загинути від своїх не хочу, тому не можу прийняти їхньої пропозиції. Хай уже буде те, що має бути. Відмовилась також від пропозиції закинути мене в Польщу. Мене суворо попередили, щоб про розмову нікому не казала і ще подумала. Повернувшись у камеру, я сказала, що робила перев'язку.

Ще коли мене викликав Ільїн на допити, то одного разу розпитав на що ми, тобто УПА, розраховували, коли починали проти совітів боротьбу. Я сказала, що їхні тимчасові союзники проти фашизму – Англія й Америка – скоро розпочнуть війну з Японією і на Балканах. Він категорично заперечував таку можливість. Казав, що розбили Німеччину, – і кінець усім війнам. Ми трохи тоді посперечалися, проте якось надвечір на коридорі почувся шум, вовтузня, і п'яний чоловічий голос кричав: “Ізвергі, зачём ви сюда меня прітащілі? Я отстал от ешелона! Я же фронтовік. Ёду біть япошек, а ви, мухобой, тиловіє криси, меня здесь держите!” Ще багато чого кричав, але для мене важливим було єдине: почалася війна з Японією, те, про що я казала Ільїну. Як ніколи раніше, мені хотілося, щоб уже нарешті підписали цей протокол роз'єднання з Василем. Теж кортіло запитати Ільїна, хто мав у суперечці рацію. Коли він нарешті мене викликав, я, не приховуючи свого задоволення, запитала: “Хто з нас казав, що СРСР не буде воювати з Японією?” Боже милий, а тоді він: “Откуда узналі?! Сейчас же говоріте, а то плохо будет!” Мало не накинувся з кулаками. Я

пожаліла, що затіяла цю розмову. Помовчавши трохи, я сказала, що про це кричав у коридорі якийсь фронтовик, якого затримали.

Десь одразу після цього вранці мене викликали з речами. Здогадалась, що на суд. Тепло попрощалась із дівчатами. Галя дала мені свою блузку, чималий кусень сала та мила, а інші хто що міг. Конвой завів мене на третій поверх. Наказали покласти клунок на підлогу і стати лицем до стіни. Невдовзі повели у кімнату, де був суддя, два засідателі і прокурор. Вся процедура суду зайняла не більше 15 хвилин. Я відповіла лише на кілька запитань. Врешті запитали мене, що я прошу в останньому слові. Я здвинула плечима і відповіла, що від них не прошу нічого. Наказали вийти в коридор, доки знову покличуть. Засідателями були два інваліди, один без руки, а другий – з чорною пов'язкою на оці. Радились і писали вирок, певно, десь із годину. А, може, так мені видалось. Там я побачила Попова з Берестечка. Мабуть, приїхав у якихось справах в область. Він підійшов до мене і заговорив, наче добрий знайомий. Питав, як здоров'я, що я просила в останньому слові. Коли я відповіла, що нічого не просила, він сказав: “От уперта! Невже було тобі трудно сказати, що через молодість попала в халепу, попросити, щоб суворо не карали, що розкаялась? Судді люблять коли їх просять і каються. Ну, дадуть не більше 10 років”. Попов видався мені людянішим, ніж на допитах у Берестечку.

Мене покликали знову. Оголосили вирок – 15 років каторжних робіт із висилкою в далекі табори, 5 років позбавлення прав, без конфіскації майна. У протоколах було сказано, що все майно вже конфісковано і рідних вислано в Сибір. Тут ще раз я добрим словом згадала Попова. Це ж він, думаючи, що заставить мене “розколотись”, підказав мені думку, що моїх рідних репресовано. Це я твердила на дальшому слідстві в Берестечку й Луцьку. Була би халепа, коли хотіли б провести конфіскацію майна в Обортові. Виявилось би, що я їх обдурила.

Після суду відвели мене назад у підвал, замкнули в якусь вузьку довгу камеру, де була лише жінка чи дівчина. Коли підійшла до неї, то побачила, що в неї лице землистого кольору, під очима страшні сині набряки, по ній лазили воші. Я примостилась у протилежному від неї кутку. Ввечері, коли була перевірка і зміну прийняв Мишко, він свиснув від здивування і запитав, як я сюди попала. Він вилаявся й наказав негайно мені йти у лазню, а речі віддати в “прожарку”. Мишко дав мені якогось зеленуватого мила, щоб добре вимила голову. “Вона венерично хвора і на станції Несвіч заражала сифілісом солдатів”.

Після лазні Мишко відвів мене в одиночну камеру. Тільки-но замкнув двері, як у вікні з'явився Сергій. Майже всю ніч ми з ним говорили. Він розказав дещо про себе. Коли "Ашотові" доручили охороняти одну з ділянок "Січі", він замість охороняти, привів червоних партизан. Сказав, що після цього вони шукали мене. Такі розмови я чула й раніше, що загін "Ашота" розшукував мене. Я його запитала, чому вони мене тоді шукали? Певно, хотіли убити. "Нет, – відповів він. – Ти, Бєлий, какой-то чудной, зачєм убивать? Найді ми тебя тогда, забралі з собой. Тєперь би ти машина ездил, дела делал, а так здєсь сідш, ето плохо. Помочь уже нєльзя тебе. Ми все, все наши ребята хотєл тебя спасать. Ти бил хорошо к нам!" Я запитала, де Аму, Сурєн, Махмуд та інші. "Все уехали на Кавказ, – відповів. – Через мєсяц уеду і я." Він сказав, що його також питали, чи знає кого з дівчат, що сидять у камері. Він відповів, що нікого не знає. Добре, що я теж не призналась за нього. Завтра мене мали вєзти до в'язниці. Він сказав, що зголоситься мене супроводжувати.

Зранку зайшов наглядач і Сергій. Сергій мав перевірити мій вузлик. Він розв'язав його. Краєм ока я побачила, що поклав щось туди. Доки Іван Іванович розпитував про перебіг суду, Сергій, як виявилось пізніше, поклав буханку хліба, кусок сала і велику в'ялену рибу. Після цього нас вивели на подвір'я. Там в оточенні конвою вже стояло вісім хлопців. Після процедури прийому-здачі, начальник конвою отримав наші акти. Нас повели до в'язниці. Вели закавулками, а далі – сінокосом понад Стиром. Сергій ішов поряд і все повтворював: "Ах, Бєлий, Бєлий! Лучше би я на свете не жил, чєм тебя в тюрьму вєду!"

На подвір'ї в'язниці знову та сама процедура передачі в'язнів і особисті обшуки. Я стояла і думала, що, можливо, стою на могилі свого батька і його друзів, що й мені довелось побувати там, де за Польщі сидів мій брат і його друзі. Батько сидів чотири роки. В камері, в яку мене помістили, була лише одна Міля Пасічник. Вищу міру їй замінено двадцятьма роками в'язниці. Тюрма набагато страшніша, ніж табори. За день до того великий етап відправили до Харкова на пересилку. Раніше це була камера смертників. У кутку за грубкою були викарбувані безліч хрестиків з прізвищами і датами страт. Уся підлога й стіни зберегли сліди трагедії літа 1941 року. Рудаві плями виступали й досі на вискобленій підлозі. На побілених стінах видно з-під фарби сліди закривавлених рук і бризки крові. В кутку стояла дерев'яна "параша". Маленьке віконце було заґра-товане і ззовні забите "козирком". Підлога вся мала великі дірки, з яких, як казала Міля, вилазили голодні шурі, що кусали за пальці і

лице. Вночі спати неможливо. Коло “параші” стояло відро з дерев’яним ковшиком, в якому була вода для пиття. В масивних, з обох боків оббитих залізом дверей, “очко” і невелика квадратна “кормушка”. Через неї давали в мисках їжу і ложки, які забирали після їди.

Щодня на півгодини виводили нас на прогулянку. Час засікали з хвилини відкриття камери. Ми були на третьому поверсі. Дівчат, які одержали 10 років, тримали на другому поверсі. Так що на подвір’ї ми перебували не більше 20 хвилин. Двір, де ми прогулювались, був невеличкий, засипаний гравієм і піском. Ніде ні травиночки. Високі муровані стіни, наверху вишка, а в ній – вартовий з кулеметом. Одним словом, справжній кам’яний мішок.

Ми з Мілею спали по черзі, щоб відганяти щурів, які з піском ховались удіри. За нашою камерою була чоловіча камера смертників. Міля казала, що з них не знімають кайданів навіть на ніч. А навпроти нас була жіноча камера смертників. У ній сиділа якась Параска, що збожеволіла. Кожну ніч вона співала повстанські пісні, проклинала своїх мучителів і страшно кричала. Було жахливо слухати її крик у могильній тиші, що панувала навкруги. В’язниця – це величезна могила, в якій живцем поховано тисячі живих, кипучих сердець. Ця страшна моторошна тиша... Вона вбиває і пригнічує. Часто вночі чулися кроки багатьох ніг, приглушені голоси, брязкіт замків і доносився прощальний крик чергової жертви, яку вели на страту: “Прощай, Україно! Прощайте, друзі! Мене ведуть на смерть! Моліться за мене і пам’ятайте, я – (називає свої ім’я та прізвище) ...” Часом смертники не встигали сказати всього, що хотіли, бо їм закривали рота. Ось тоді Параска скаженіла, молилася за душі розстріляних, співала, проклинала, грюкала в двері. Не заспокоювалася до ранку.

В лазню нас ввели один раз на місяць. Там на стіні був великий напис: “Бережіться Петра Зінчука!” та інші напівстерті і зішкрабані написи. Забігючи вперед, скажу, що цього Петра Зінчука я зустріла в 1948 році в бухгалтерії шахти № 17. Це був високий, щуплий брюнет років під сорок. Він не був каторжанином, не носив на спині і коліні білої латки з номером, як ми всі. Раз у розмові він запитав мене звідки я. Я відповіла, що сиділа в Луцькій в’язниці. Запитала його, чому у в’язничній лазні був напис, щоб його берегтися. Він знітився і щось крутив, але це не мало сенсу. Після того він зник із нашого табору.

Написи за грубкою мені багато казали. Там були, звичайно, справжні імена та прізвища. Я знала радше лише псевда друзів і

подруг по зброї. Ми з Мілею жили впроголодь. Нам ніхто не приносив передач. Дошки “намордника” на вікні не були дуже щільні, часом через них пробивались сонячні промені, і ми по черзі сідали на підлозі так, щоб хоч на короткий час відчуті їхнє тепло. На першому поверсі біля входу до канцелярії стояли дві металеві скрині з отворами внизу. Такі, як і в КПУ, висотою десь два метри. Це були “карцери”. Туди замикали непокірних. У них можна було тільки стояти. Вони ніколи не пустували.

Час від часу, особливо вечорами, то з боку, то зверху, то знизу було чути ритмічний стук азбуки “Морзе”. Це спілкувалися між собою в’язні. Тоді я ще не встигла її навчитись, але Міля чудово знала, і відразу включилася в розмову. Так ми дізнавалися про новини з волі. Одного разу питали Мілю про мене. Я сказала їй, що боюся, що “в’язничною” азбукою можуть користуватись або підслуховувати наглядачі, щоб довідатися те, чого не вдалося слідчим.

Десь через три тижні після того, як нас посадили разом, у мене раптом піднялась температура, біла пропасниця і на тілі навколо ран утворились пухкі червоні плями. Міля постукала у двері. Наглядач відчинив “кормушку” і запитав, що треба. Вислухавши, сказав, що при зміні доповідь черговому поверху. Біль був нестерпний. Лікарка прийшла лише на другий день. Поміряла температуру, оглянула рану й сказала, що це рожисте запалення. Дала лише одну таблетку стрептоциду, а краї плям замазала йодом. Це була мізерна допомога. Міля піклувалася, наче рідна сестра. Та що вона могла зробити? Поїла водою і відганяла шурів. Наглядач передав ще кілька таблеток, але лікарка більше не приходила. Десь через тиждень плями почали бліднути, і мені покращало. Однак я була вкрай виснажена. Потім такі запалення коло ран у мене 4-6 місяців повторювалися 22 роки. Раз вони мали важку фому, другий раз легшу, але завжди була висока температура. Потім лікарі мені пояснили, що лікування ран проводилось недостатньо, нестерильно, була занесена інфекція. Ще дотепер появляються свищі, з яких витікає гній, і на деякий час мертвіють тканини.

ПЕРЕСИЛЬНА ТЮРМА У ЛЬВОВІ

У нашу камеру прийшло поповнення, а через два дні нас, крім Мілі, відправили “на пересилку” до Львова, на Полтв’яну, 45. Ще в Луцьку я познайомилась з Танею Привид. Вона заопікувалася мною і допомагала чим могла. На станції в Луцьку нас тримали довго на

пекучому сонці, поки посадили у вагон. До начальника конвою підійшла мама Тані і випросила передачу. Він дозволив, але перевіряв і ощупував майже кожний сухар. Таня поділилася зі мною, як сестра. Нас навантажили десь аж надвечір у спеціально обладнані вагони. Дали на дорогу кусник хліба і соленої “хамси”, дрібненької рибки, від якої цілу дорогу мучила страшна спрага. Води ж не дали. Вивантажили нас на Підзамчі і під великим конвоем із собаками повели “на пересилку”. Знову лазня, “прожарка”. Заганяли нас голих до лазні, але води в душах не пускали, доки всі не пройшли “санобробку”. “Перукарі” - чоловіки голили все волосся на нашому тілі. Після цієї принизливої процедури видали кожній на долоню столову ложку якоїсь брунатної смердючої рідини, що мала замінити мило. Коли всі були готові, пустили воду: то холодну, то гарячу, мов окріп. Почався шум, крик. Кілька жінок зі слабким серцем зімліли. Деякі почали грукати в двері й кричати, що вмирають люди. Завідуючий лазнею відчинив двері. Зімлілих винесли в інше приміщення і лише тоді підрегулювали воду. Після такого “душу” нас зо дві години тримали мокрими в холодному приміщенні, поки “прожаряться” наші речі. Там можна було лише стояти. Стіни були вогкі, слизькі, покриті пліснявою. Під ногами також дерев’яні ковзкі решітки. Загрілись ми щойно тоді, коли одягнули “прожарений” гарячий одяг.

Після того нас розвели по келіях. Це були прямокутні двоповерхові муровані коробки. На першому поверсі знаходились чоловічі камери, на другому – жіночі. Поверхи замикались на ніч, а камери ні. Можна було в будь-який час піти в умивальник і туалет. Порівняно з в’язницею, це була майже воля. Годували теж краще. У рідкій перловій каші часом можна було виловити кусок картоплі, та й хліба більше.

У камері, в яку нас із Танею поселили, були самі галичанки – дівчата, жінки, бабусі та кілька польок з АК. В основному це були дівчата з сіл, між якими багато зі Сокальщини. Вони гуртувались за селами. Були з Гуцульщини. Вони також трималися разом. Окремо гуртувались польки. Вони з нашими майже не розмовляли. Була також невелика група освічених міських дівчат, що виділялись серед інших. Вони запросили нас до свого гурту. Це була Слава Юськів, Дарка Федорак, Дарка Максимець, Дарка Богданів, Ліза Криц, старша вже пані Бережицька та пані Марія Коцюба, донька генерала Тарнавського, лікар-хірург. На день вона ходила на роботу в стаціонар, поверталася лише ввечері.

У камері було дуже тісно. Спали на підлозі в кілька рядів, залишаючи лише вузьенькі проходи. На прогулянку виводили

поверхами. Кожна камера йшла окремих колом. Якщо хтось хотів з кимось поговорити, то міняли місце. Тут, у корпусах, наглядачами були офіцери, які за провини одержали невеликі терміни ув'язнення. Вони були людяніші, ніж в'язничні наглядачі. Носили офіцерський одяг, але без погонів. Була ще група совіток, більшість із яких або співпрацювала з німцями, або була на працях у Німеччині. Здебільшого це були розбещені жінки. З ними у нас часто виникали сутички, які завжди затівали вони. Проте ми виходили переможцями, не дивлячись на те, що наглядачі були на їхньому боці.

Тут ми почувалися значно вільніше. Всі дівчата з нашого гурту були членами ОУН, але про УПА, на мій подив, знали небагато. Майже всі вони жили і працювали легально. Більшість із них училася в інститутах або закінчувала середню освіту. Просили мене оповідати про УПА. Я розповіла їм по деякі епізоди, бої та свої особисті пригоди, але так, щоб не виявити ні своєї роботи, ні посади. Слухали зацікавлено. Те, що я була поранена в бою, викликало подив і особливу увагу. Я вчила їх наших пісень, вони мене своїх. Часто вечорами хтось із нас переповідав цікаві книжки, епізоди з історії України. Дарка Федорак була медсестрою. Я просила її, щоб підшколювала мене в медичних справах. На наше прохання, наглядачі дозволяли нам прати в умивальнику, а в камері неголосно співати. Вони самі слухали наші пісні в коридорі. При наближенні начальства попереджали. Начальство дуже рідко навідувалось. З нашого гурту досить часто одержували невеликі передачі Слава Юськів, а дехто й зовсім не одержував. Найчастіше їх одержувала Катря Сміхура з-під Кам'янки-Бузької. Проте вона була дуже скупа, навіть зі своїми односельчанами ніколи не ділилась.

Чимось я привернула до себе увагу польок з АК. Одного разу одна з них підійшла до мене і запросила на розмову до свого гурту. Верховодила там Чеслава Гнатув, за фахом художник-портретист, член проводу АК. Її послали емісаром з Лондону на територію Польщі. Працювала разом із Окульніцьким. Скинена з літака, попала десь біля Мостиськ у руки радянської контррозвідки. Її возили в Москву. Довго велося слідство, відтак одержала двадцять років каторги. Між нами двома, бо вона всіх своїх усунула на цей час, почалася обережна дипломатична розмова про відношення УПА до АК і можливість спільної боротьби зі спільним ворогом. Кожна з нас висловила свій погляд. Ми дійшли висновку, що в теперішніх обставинах повинні бути солідарними в боротьбі з нашим спільним ворогом. Ми говорили теж про мету, програму, політику наших організацій, про утворення в цілій

Європі єдиної сполученої держави, до якої увійдуть на рівних правах європейські держави, як штати в Америці.

Розмовляти з нею було цікаво. Я багато дізналася про АК. Її розмови зі мною переважали над розмовами з польками. Це викликало серед її та моїх друзів щось на зразок ревнощів.

Їй принесли ватман, фарби, вона малювала портрети начальства, і воно крізь пальці дивилось на все, а часто й само приносило потрібний для малювання матеріал. Із м'якушки булки зробила всім своїм відзначки – білий орел на червоному полі. Одного разу попросила мене намалювати тризуб, а потім мені на згадку зробила золотого тризуба на голубому полі. Спілкувались ми з нею кожна своєю рідною мовою. Вона записала кілька наших пісень, які їй особливо сподобались. Одна з них “Гей гу, гей га”. Мене навчила гімн АК, а також намалювала мій невеличкий портрет так, щоб його можна було заховати перед обшуком. Для цього я в середині чобота підрізала підкладку і, загорнувши портрет у папір, заховала його туди.

Якось у моїй присутності їй принесли передачу. Вона дуже ретельно оглянула кожну річ. Нараз стиха розпачливо зойкнула. На одній цибулині олівцем було написано по-польськи: “Садз видал тата”. Так вона дізналася про арешт командуючого АК.

Ми часто мріяли створити в Європі демократичний устрій, де не буде потрібна армія, а лише певні сили міліції, внутрішні, які б стояли на сторожі порядку і безпеки населення, для контролю злочинних елементів. Увесь націоанальний дохід, а точніше прибуток кожного народу – штату Європи – йшов би на покращення добробуту населення. До якого штату мали б належати ті чи інші прикордонні райони, вирішив би плебісцит, тобто воля самого населення. Виключали можливість національного утиску. В мріях ми бачили добробут і щастя наших народів, як добрих, мирних сусідів.

Чеслава мала постійні зв'язки зі своїми тут, у таборі, і на волі. Через неї я передала на волю коротенького листа до мами, що я жива і здорова, щоб не хвилювалась. Лист дійшов до мами. Одного разу якось запитала мене, чи маю бажання втекти разом з нею на волю. Під великим секретом повідомила, що хлопці з АК ззовні, а в'язні АК зсередини чистять каналізаційні труби. Вхід до каналу був недалеко від нашого корпусу, а труба виходила за межі табору. Втікатимуть лише аковці, вона і я. Про мене повідомила на волю своїм, і вони були згодні. Обіцяли навіть перепроводити мене в загін УПА, який діяв на території Польщі. Добре замаскований вхід до каналізації знаходився у трансформаторній будці. Аковці почали працювати. Виявилось, що при виході за межі табору стояла міцна

чавунна решітка, вмурована в бетони. Можна було б її підірвати ззовні, але звук експлозії насторожив би охорону. Все ж таки з волі Чеславу запевняли, що втечу влаштують. Передали хутро, теплі вовняні речі і багато грошей, які я допомагала їй потім зашивати у це хутро, коли нас мали відправляти на північ. А поки що вона сподівалася, що їй удасться втекти.

Одного разу до неї підійшов нацмен з табірної охорони і сказав, щоб вона вийшла до нього на розмову пізно ввечері в умивальник, він має їй щось передати з волі. За гроші дехто з охорони тоді робив такі послуги. Вона погодилась, тільки попередила, що на зустріч прийде з подругою. Він був незадоволений, настоював, щоб прийшла сама. Коли вона мені про це сказала, я відразу насторожилась. Я попросила, щоб вона мені показала цього нацмена. На мене він справив негативне враження. Я раз почула, як він казав комусь зі своїх, що у Чеслави речі коштовні й гарні. На зустріч ми пішли вдвох. Їх прийшло троє.

Коли нацмен побачив мене з нею, розсердився і сказав, що говорити буде лише з нею, і то іншим разом. Це мене обурило, і я вихлюпнула йому, що він шантажист і непорядна людина. Ми пішли до своєї камери. Хоч я попередила Чесю, щоб не довіряла йому, вона всупереч моїм порадам пішла на другий день на зустріч. Незабаром повернулась і сказала, що розмова з ним ще буде о дванадцятій годині ночі. Тоді він принесе їй передачу з волі. Це мене ще більше насторожило, бо сказав, щоб спакувала всі свої речі й одягла на себе хутро. Я попередила, що вийду з камери через кілька хвилин після неї. Перечекавши трохи, вийшла в коридор. Чеслава йшла мені назустріч і сказала, що він також кличе мене, бо має щось для мене. А перед тим він питав, кому ще вона говорила про зустріч. Відповіла, що тільки мені. Тоді наказав покликати мене. Я, звичайно, йому не вірила, відчула якусь підступність, не хотіла йти. Проте вона почала мене дуже просити, і я погодилась.

Він відчинив за умивальником якісь двері, там був невеликий темний коридор. Присвітив ліхтариком, і я побачила сходи вниз. Рішуче відмовилась туди йти і її потягла за собою назад. Нацмен схопив її за руку й тягнув у темінь. Вона вагалась. Він почав лаяти мене, і я, розсердившись, пішла в камеру сама. Ледве я сіла на своє місце, як Чеся вбігла в камеру. Була розхристана, хутро волочилося на одній руці. З криком: "Сховай мене!" – кинулась до мене. Я крикнула, щоб вона накрилась моїм кожухом. Дівчина тремтіла, мов у пропасниці. На порозі камери з'явився нацмен, що трусився від безсилої люті, брутально лаявся і вимагав, щоб ми

вийшли. Я погрозила, що якщо він не забереється під три чорти і не залишить нас у спокої, то розбуджу всю камеру і наробию крику. Дівчата вже почали підводитись, спросоння питали, що діється. Він змушений був піти. Я вже не сварила на неї, бо вона сама бачила, що попала в халепу. Оповіла, що він схопив її за горло й здирав з неї хутро. Не розуміє сама, як вона вирвалась з його рук і втекла. Дівчатам ми сказали, що він напав на неї, коли вона йшла до вмивальні. Після цього туди поодинокі ніхто не ходив. Чеся спала біля мене. Потім при випадкових зустрічах він дивився на мене чортом, скреготав зубами і пригрозив, що коли повезуть мене на етап, то відімстить.

У мене тоді знову піднялася температура і почалось рожисте запалення на ногах. Дівчата через наглядача викликали лікаря Марію Миронівну. Вона забрала мене в табірний стаціонар. Там лікував мене лікар Львов, москвич, колишній віськовополонений, що після звільнення з німецького концтабору попав у радянський. Була це хороша й шляхетна людина. Його долю ділили два інші фельдшери – Веніамін і Володимир Ковальов. З останнім я потім зустрічався у санчастині шахти № 17 на Воркуті. В стаціонарі харчування було набагато краще, ніж у таборі. Крім того, лікар виписував мені ще щось додатково і давав вітаміни. Старався допомогти мені підкріпити організм.

ЕТАП НА СИБІР

Через два тижні я повернулася до своїх у камеру. Десь у другій половині грудня нас обмундирували в брудні, рвані військові бушлати і тілогрійки, зі слідами від куль і плямами крові, в такі ж брудні ватяні штани, шапки-вушанки, а на ноги видали великі “чуні”, зроблені з рукавів тілогрійок, і “калоші” – з кусків автомобільних шин, скріплених кусками дроту. “Чуні” – це ватяні панчохи до колін. Потім через усе місто під посиленою охороною із собаками повели нас на станцію і повантажили у товарні “телячі” вагони. В нашому вагоні було 73 чоловіки. Посередині вагона стояла чавунна пічка, але не було чим палити. Маленьке віконце густо забите ззовні колючим дротом. В одному кутку вагона біля самої підлоги була продовбана дірка, а над нею прикріплений дерев’яний жолоб, нахилений під невеликим кутком, щоб стікали сеча і фекалії. Взимку, при користуванні таким виходком, частина фекалій замерзала й поступово заповняла жолоб.

Палива і води нам не давали. Грілись ми тим, що надихали. Один раз на два дні давали хліб, бурду з солониною та гнилі

оселедці. Після споживання таких харчів всіх мучила спрага, нестерпно хотілося пити. Від холоду та вологості металеві частини у вагоні покривались інеєм. Його по черзі зішкрябували і брали до рота. Над віконцем утворювались сосульки з льоду, і коли поїзд їхав, то висовували руки між дроти, обламували їх і по черзі смоктали. У вагон ніхто не заходив. На зупинках ретельно обступували вагони. На цей звук ми просили води. Нам відповідали брутальною лайкою. Вночі ми проїхали Київ і міст на Дніпрі. Ще з дитинства я мріяла побувати в Києві, бо знала про його святині й визначні історичні місця. Проте довелося їхати через місто в'язнем, у товарному вагоні.

Чим далі ми їхали на північ, тим сильніші були морози. З огидою ми взяли “обмундировання”. В дорозі все це одягли на себе, але все одно було зимно. Стояли на ногах, колихались з боку на бік, щоб не задубіти, робили вправи, щоб не замерзли руки й ноги. На одній зупинці раптом відчинили двері, і в наш вагон вскочило з десяток солдатів. Нам наказали відійти в однин бік вагону, а самі почали відкидати клунки від протилежної стіни вагону. Там виявили перепиляні дошки. Ще трохи треба було попиляти – була б квадратна діра, через яку могла би пролізти людина. Викликали тих, чиї речі були біля діри. Почали їх бити й вимагати, щоб віддали ножі і пилки, але не знайшли нічого. Мабуть, дівчата встигли покидати ці знаряддя в жолоб з калом. Дівчат стала боронити пані Бережицька, яку ми вибрали старостою. Тоді бузувіри жорстоко почали бити і її так, що “на пересилці” у Воркуті вона ще не могла ходити. Кинули її на землю, а точніше на підлогу, копали валянками та чобітьми. Потім втрутилася пані Марія, я, і почали кричати всі. Тоді конвойні накинулись на найближчих і почали їх бити. Ми старались захистити пані Марію, при цьому і мені дісталось кілька стусанів. Трьох дівчат, речі яких були біля дірки, вхопили за руки і ноги й викинули з вагону. Далі їхня доля невідома. До нас вони більше не повернулися.

Тоді інсталювали у вагоні світло, дали паливо і з того часу з нами їхав один конвойний. Як покарання – два дні не давали навіть хліба. Жінки почали мліти. Конвоїр, що їхав з нами, ще не втратив людяності. Він попросив своїх товаришів, що чергували назовні, щоб вони давали нам воду. Але її було замало навіть, щоб напиться. Перед Москвою з'явилося якесь начальство і нам принесли хліб і солену бурду. Хоч ми були голодні і вкрай виснажені, однак відмовились від такої “бурди”. Знову вдерлися до вагону енкаведисти і почали нас брутально лаяти. Пані Марія запропонувалал їм, щоб

попробували “бурду” на смак. Один попробував, зморщився й виплюнув. Принесли оселедці. Ми відмовились їх брати, доки не дадуть достатньо води, щоб напиться і після двох тижнів помитися. Ми більше стояли, ніж їхали. Наші “цербери” перед самою Москвою “подобришали”. Щодня давали бачки води і “бурду”, але вже не пересолену, цілу буханку хліба. Води з двох бачків вистачало лише по півлітровому горнятку на особу: хоч пий, хоч умийся. Правда, охоронці, що були з нами всередині, просили своїх, і ті часто приносили ще по бачку води. Поки наповняли бачок і подавали, ми мали змогу подивитись на світ божий через відчинені двері. В дорозі ми чули лише, як стукають колеса і дзвенять від морозу рейки. Коли виникла потреба опорожнити кишківник, двоє брали якийсь коц чи простирадло і затуляли жолоб від решти вагону, і кожний старався по змозі попасти в дірку. Це не завжди вдавалось, так що намерзали купи лайна. Часом випрошували лопату чи совок, щоб це все скинути вниз.

КАТОРГА НА ВОРКУТІ. ПЕРЕСИЛКИ, РІЗНІ РОБОТИ, ШАХТИ

Щойно 6 січня 1946 року нас привезли “на пересилку” міста Воркути. Мороз був такий, що леденіло тіло і душа. Ми довго мерзли під ворітьми, поки конвой здавав наші формуляри. Нам здавалося, що вже ніколи не зігріємося. Врешті наглядачі завели нас у барак, дали теплої “баланди”, в якій плавала ціла тюлька, і кусок хліба. Нас посадили на карантин, тобто ми не мали права виходити з барака. Відразу поділили за статтями і термінами ув’язнення. Всіх, хто мав 15 і 20 років каторжних робіт, відділили від тих, хто одержав 10 років. Їх звали просто “зеками”, а нас – каторжанами. Нас було більше. Рідко кому з наших давали 10 років. Повели всіх у лазню, де знову відбулася принизлива “санобробка”, після якої свербіло тіло й була подразнена шкіра. Речі прожарили так, що аж димились. Тоді поазбучно викликали до ряду довгих столів, за якими стояли наглядачі. Вони на всіх речах, крім білизни, вирізували ножицями прямокутні дірки розміром 10 см x 20 см. На спині, спереду на коліні й на шапках вирізали латки трохи менші. Дали голки і нитки, щоб ми відразу “латали” дірки. За сусіднім столом “художники” писали кожному з нас букву і номер. Наш етап одержав букву “Ш”, а я – номер 227.

Трикотажні і в’язані речі розповзались, і діри ставали великими. Чим краща і цінніша річ попадала в руки наглядачів, тим з більшим

задоволенням вони вирізали на них діри, часто не дотримуючись стандартних розмірів. Просто затискали в кулаці одержину і різали, як їм заманеться. Стандартна латка інколи була замала, щоб зашити діру. Перетрушуючи і розгортаючи особисті речі, наглядачі час від часу робили цинічні зауваження, порпаючись у білизні.

Кожній тисячі каторжан давали окрему букву відразу після того, як прибули на пересилку. Від букви “А” до букви “М”, тобто давніх каторжан вже майже не було. Я бачила в таборах лише кількох рецидивістів-бандитів, які зуміли вижити за рахунок політичних. Кості інших поглинула вічна мезрлота Заполяр’я. Начальство дивилось крізь пальці на дії “блатних”, панувало безправ’я. “Блатні” відбирали у знесилених важкою працею політичних їжу, хліб, били, убивали, і ніхто за це не відповідав. Самі “блатні” працювали в зоні старостами, нарядчиками, днювальниками в бараках, або ж зовсім не працювали.

На карантині ми пробули тиждень, і нас, “штампованих”, повезли на платформах у табір шахти № 2. Знову лазня і санобробка, не дозволяли навіть випрати брудну білизну, а дівчатам і жінкам це було конечніше, ніж чоловікам. Не кажучи про якісь пакети, вату чи марлю для менструацій. За весь час перебування в таборах ніхто ніколи їх не одержував. Нас поселили знову на голих нарах у карантинному бараці. До кінця карантину не дозволяли ходити по зоні.

Жіноча зона була відгороджена від чоловічої високими (до трьох метрів) стовпами, густо затягнутими колючим дротом. Була саме полярна ніч. Сіріло о 9-ій ранку і сутеніло о першій дня. Виснажені, зморені, ми попадали на нари. Не було сили навіть ворухнутись. Але відпочити не давали. Вночі всіх нас повели на “комісовку” в санчастину, тобто на медогляд і встановлення придатності кожного до праці.

Здорові діставали першу категорію. Це значило – праця в шахті, в забої довбати кайлами вугілля та породу або руками вантажити вугілля, породу у вагонетки, відкочувати їх до шурфів, якими піднімали це все на поверхню. Друга категорія працювала на поверхні шахти. Розвантажувала з вагонів дерево, працювала на будівництві. Люди кайлами довбали мерзлоту, потім у видовбаних ямах палили вогнища, тоді далі били кайлами і викидали землю. Вони бодай працювали на повітрі. Хоч морози стояли сильні, але не було вогкості і бруду, як у шахтах. Шахтарям видавали черевики. Поки вони перходили по спеціально відгородженому коридору з табору до шахти, дубіли ноги. Видавали їм теж старі ватяні штани і тілогрійки, на спинах і колінах яких білили номери. З шахти вони

виходили покриті вугільною пилюкою. Мерзли на вахті, поки наглядачі всіх викликали за картотекою. Тоді робили особистий обшук і щойно після того впускали в коридор. На вахті табору все повторювалося заново.

Бригади, які працювали на “снігоборьбі”, тобто розчищали дороги від снігових заметів чи очищували залізничні колії від кучугур, водив конвой зі собаками. Конвоїри, зодягнені в кожухи та теплі валянки, не співчували в’язням, а навпаки, всіляко знущалися з них.

На шахтах, де не було такого коридору, як на шахті № 2, люди терпіли ще гірше. Мокрі і брудні, мерзли перед вахтою шахти, де збиралися всі. Потім викликали за картотекою, обшукували і ставали вже за зоною в колону. Там стояли конвойні зі собаками на повідках і з автоматами, націленими на каторжан. Та сама процедура повторювалась перед вахтою табору. В’язні, тремтячи від холоду, розходились по бараках. Відморожені лица, руки і ноги були звичайним явищем.

Часу на переодягання, миття обмаль, треба було спішити в їдальню. Пайки хліба видавались вранці на цілий день, залежно від “котла”, тобто норми виробітку. Господарем був бригадир, який розподіляв у себе в бригаді “котли”. На перший “котел” видавали 200 грамів хліба, на найвищий на шахті, шостий, 700 грамів. Залежала від того і їжа в їдальні. Кожному в пайку хліба встромляли три бляшані кружечки – “талони” на сніданок, обід і вечерю. Перший “котел” на сніданок отримував черпак синього перлового супу, в якому плавала тюлька. Свіжої городини, крім брукви і турнепсу, не було. Суп з тюлькою чи з турнепсом мав такий специфічний запах, що їсти можна було з трудом. Крім того, належалось 20 грамів цукру, але його видавали раз на місяць. Він мав також специфічний запах і був брунатного кольору. На обід давали черпак супу. Якщо рано він був з тюлькою, то в обід – з бруквою чи з турнепсом. З часом зрідка в супах з’являлася сушена морква і цибуля, та це було пізніше. 200 грамів перлової каші-розмазни і 5 грамів олії чи комбінжиру. На вечерю також була каша. Часом добавляли “фаршмак” – котлета з перемеленої з головами і хвостами тюльки. На вищі котли додавали кусок запіканки з каші чи кусок риби; на найвищі – маленьку булочку і трохи більше тлущу. “Котли” визначали за виконану норму, але не завжди справедливо. Бригадир ділив, як хотів, а жалі на несправедливість були марною справою, бо потім бригадир мстився.

П’ятий і шостий “котел” одержувала табірна “аристократія” – нарядчики, помічники, побутовщики, бригадири, начальники дільниць

та прохідники лав, правда, ці до “аристократії” не відносились. Вони бурили вугілля і породу відбійними молотками, перфораторами вагою 16 і 30 кг. На шахті, крім начальства, лише запальники були вільнонайманими. Вони закладали в бурки динаміт, а потім зривали.

При важкій виснажливій праці і такому харчуванні в’язні швидко втрачали сили і ставали дистрофіками. На той час у шахті було від чотирьох до п’яти тисяч в’язнів. З них в одинадцяти “стаціонарах” було понад тисячу “доходяг”, які повільно вмирили від виснаження. За нещасні випадки в шахті, де часто вбивало і калічило людей, ніхто не ніс ніякої відповідальності. Бувало, стояки не витримували ваги породи і обвалювались на людей. Крім того, була дуже погана вентиляція. Траплялося, що вибухав газ-метан.

В усіх допоміжних службах, як-от “лампова”, де заправляли шахтярям лампи, вентиляція, компресорна, слюсарня, електрики – переважно працювали карні злочинці, яким за скоєні вбивства визначили каторгу. Ці служби вважались легкою, “блатною” роботою. Карні злочинці були довіреними людьми адміністрації шахти та табору. За хабар нарядчикові можна було туди потрапити. Працювали в шахті коні, але мало. Їхню роботу – возити навантажені вагонетки – виконували люди. Всі коні були сліпі від темноти під землею, бо їх ніколи не виводили на поверхню, аж до самої смерті.

Ті, кому призначали третю категорію праці, працювали при розчищенні доріг і залізничних колій, в обслузі табору, в хліборізці, їдальні, пральні-лазні, або направляли ремонтувати спецодяг, черевики, валянки, рукавиці тощо. Інші працювали в бараках прибиральницями, в сушилках, санітарами. Маючи третю категорію, не так просто було потрапити на добру роботу. В основному скрізь переважали “блатні”, серед жінок теж. Становище дівчат і жінок було особливо принизливим. “Блатні” ставили свої вимоги. Отож, не адміністрація табору, а вони тримали владу в своїх руках. Хочеш працювати на “блатній” роботі, тобто легшій, мусиш стати наложницею того чи іншого “блатного”. Часто змінювали і категорії, призначені медкомісією. Коли хтось протестував, то навіть убивали чи калічили, як, наприклад Феню Хілюк чи Марійку Дідух. Бригадир за непокору бив їх кайлами по хребті так, що опісля кілька років непорушно лежали в гіпсових коритах. Нікого за це не покарали.

Комісія, яка визначала категорії, складалася з начальника санчастини угорця Ваго, який був на спецпоселенні, колишньої чекістки Марії Матвіївни та секретаря. Роздягатись треба було зовсім. Коли ми чекали в приймальні в черзі, з кабінету зубного

лікаря вийшла мініатюрна гарна жінка з великими добрими голубими очима. Почала розпитувати, звідки хто прибув. Я сказала, що знаю Волинь і Рівненщину. Вона мене закликала до свого кабінету й обережно розпитувала про військових з УПА, чи я часом не чула про “Верещаку”³². Я колись чула, що він, попавши в оточення, пораненим все ж пробився з куренем, а його дружина, лікар, будучи поранена, потрапила в руки чекістів. Це була вона. Про долю свого чоловіка вона нічого не знала. Їй казали, що вбивали всіх. Вона незабаром зрозуміла, що її дурять, вимагала очних ставок, або, щоб показали трупи. Вона також назвалась чужим іменем.

Коли мене покликали на “комісовку”, Надія Петрівна шепнула, що постарається мені допомогти. По черзі ми підходили до терапевта-чекістки і Ваго-хірурга. Ваго, побачивши мої шрами від ран, покрутив головою і запитав, хто мене так покалічив. Він говорив ламаною російською мовою. Ноги мої були тоді спухли, особливо ліва. Він призначив мені індивідуальну працю в зоні табору.

Нарядчик не зважав на призначення і цієї ж ночі вивів мене в бригаду розгружати вагони великих соснових колод. Коли я сказала нарядчикові, що у мене індивідуальна праця, і я взагалі не можу нагинатись, то він брутально вилаявся і сказав бригадирові (також кацапові): “Дай ей так как следует, чтобы почувствовала с кем имеет дело!”

І бригадир “старався”. Кілька разів, коли я хотіла нагнутись, ударом ззаду збивав мене з ніг, копав ногами. Лише потім я дізналася, що нарядчикові “понравілся” мій кожух і в такий спосіб хотів його з мене вибити. Не пам’ятаю, як я знесилена дійшла до барака і впала на нари. Наша бригада – всі чоловіки, і лише я одна серед них мала працювати в третій зміні, тобто від опівночі до ранку. Бригадир натякав, що можу відкупитись.

Того вечора мене розшукав посильний з санчастини Костя і сказав, що мене викликає Ваго. Ще на “комісовці” він питав про спеціальність, і я сказала, що я – медсестра. Фельдшером, як

³² Воробець Федір – “Верещака”, “Олекса” (1922, с. Горожанка Монастирського р-ну Тернопільської обл. – 1959). Закінчив гімназію в Станиславові. Член ОУН. Учасник похідних груп ОУН (1941), очолював районний, підрайонний та окружний проводи ОУН на Житомирщині (1941–43). Від осені 1943 р. – командир Східної військової округи УПА “Тютюнник”. Заступник Крайового провідника і Провідник ОУН Східного краю “Одеса” на ПЗУЗ, командир ВО “444”. В січні 1946 р. потрапив на засідку НКВД і був захоплений у полон. Засуджений на 25 років ув’язнення, помер на засланні. В лавах УПА мав звання майора, нагороджений Золотим Хрестом Бойової Заслуги II-ої класи.

захотілось мене зробити на слідстві Попову, назватись побоялася. Ваго сам лікар, коли б поставив мені кілька запитань, то відразу пізнав би, що потрібних знань у мене немає. У приймальні на мене чекала Надія Петрівна, мій добрий друг, і сказала, що вона просила Ваго, щоб узяв мене на десятий стаціонар на роздачу. Він погодився. Коли я зайшла до нього в кабінет, розпитав, хто я, звідки і за що засуджена. Коротко відповіла так, як у формулярі записано. Він сказав, що приймає мене на роботу, пояснив що і як я повинна робити. Мої обов'язки полягали ось у чому: о шостій годині ранку за місцевим часом треба було брати на санки будку для хліба і в супроводі трьох санітарів, з числа хворих стаціонару, котрі були дещо сильнішими, їхати в хліборізку, ставати в чергу, а коли підійде – віддати у віконце дощечку з номером стаціонару. На ній було сказано, скільки хворих і вага пайок. Хліб видавався вранці на весь день по 350 грамів. Справжню вагу пайків перевірити було неможливо. Приймали на віру. Рідко це був один цілий кусень. Здебільшого до основного куска маленькими дерев'яними паличками були прикріплені один чи кілька кусочків хліба, які називали “довіски”.

Тамбур, у якому ми одержували хліб, був невеликий і темний. Лише вгорі над віконцем горіла слабенька електрична лампочка. Коли доходила моя черга, я під віконце ставила дерев'яний лоток, два санітари ставали по боках і відштовхували численні руки, які тягнулись до лотка, на якому складали пайки, щоб вкрати хоч шматок хліба. У цей час я брала з віконця по кілька пайків, ретельно рахувала і клала на лоток. Виснажені, голодні, доведені до відчаю, втративши почуття людської гідності, нещасні старались з-під рук вхопити кусок хліба. Вони не задумувались над тим, від кого хочуть відібрати пайку хліба, а з тим – і життя. Бували випадки, що за кусок хліба вбивали. Лотки під охороною своїх і чужих санітарів я вклала в будку і замикала. Мої помічники брали шнурок і тягли санки, а я з третім охороняла будку від тіней, що йшли за нами майже до дверей стаціонару в надії, що, може, їм пощастить.

В “роздаточній” я знову полічила пайки і замкнула хліб на ключ. Пізніше на санки замість будки ми ставили бачки, відра та каструльки і їхали на стаціонарну кухню по сніданок, потім по обід і вечерю. Там знову була черга. Діждавшись своєї черги, ми брали харчі і везли в стаціонар. Тут розливали в алюмінієві миски черпаком ємністю 500 грамів суп з перлової крупи, а часом пшона чи вівса, заправленого яєчним порошком, кусок пареної чи смаженої риби, часом круп'яної запіканки, 20 грамів вершкового, заздалегідь наштампованого масла, і 30 грамів жовтого цукру. Деякий міряли

спеціальним маленьким черпачком. Замість чаю в котлі, вмурованому тут же в роздавальні, кипіла вода. У воду всипали терту на порошок шипшину, яка багата на вітамін “С”.

У таборі панувала цинга. Шипшина використовувалась як протицинговий засіб. Два рази на тиждень видавали хворим маленький кусочок тягучого, як гума, оленячого м'яса, дуже рідко – свинину чи яловичину. В обід – черпак супу з іншою крупою, ніж вранці, 200 грамів каші-розмазні, перлової, вівсяної, пшеничної чи гороху, а точніше з горохової муки – зеленої і 15 грамів олії до неї. На вечерю знову 200 грамів каші і маленьку булочку (70 грамів) чи запіканку.

Я тут вказала норму харчування на один день. Рідко замість супу давали борщ, капустак, суп з рибою чи з напівгнилими огірками. В основному загальна дієта майже не відрізнялася від “щадячої” для хворих на шлунок. Була ще “безсолева” дієта для хворих на нирки та печінку і “посилена” – трохи більше масла і цукру, каші, рисова або манна, та трохи згущеного молока.

Стаціонар – це звичайний барак з двоповерховими нарами, суцільними зверху, а на нижніх були невеликі проходи. Замість по двоє, хворих лежало по чотири, а на верхніх – скільки помістилося. Вони лежали на матрацах набитих стружкою чи тирсою, застеленими запраними простинями. Вкривалися старими байковими коцями. Подушки маленькі, теж набиті стружкою. На цілий барак стояло дві плити – грубки для опалювання. Між коминами на даху містилася віддушина. Повітря було важке, задушливе. Перед входом до бараку був невеликий “тамбур” – сінці. Середину бараку освітлювали дві-три невеликої напруги електролампочки, посередині стояло кілька збитих з дощок столів. Коло них – довгі лавки.

Як увійти, то справа знаходилася відгородження фанерою від решти приміщення “ординаторська” з тапчаном, столиком, кількома табуретками, шафами з медикаментами. Майже посередині бараку зліва була роздавальня, яка мала окремий вхід знадвору і замикалася з обох боків. Далі – невеличка “кабінка”, теж відгороджена фанерою, з двоповерховими нарами. Там жили лікарі. Лікарем нашого стаціонару був Теодозій Іванович Карп'юк з Рівненщини. Допомогали йому дві медсестри та санітарки. Це була вся обслуга, крім мене, роздавальниці, і трьох помічників із хворих.

Наш робочий день починався від шостої години і тривав до пізнього вечора, а в мене – майже до опівночі. Після вечері мили посуд, столи, підлоги і т.п. Вихідних днів не мали. Мене перевели в барак медиків. Порівнюючи з іншими, тут було дуже чисто, спокійно.

Видали постіль. Вертаючись пізно з роботи, я відразу засинала. Вранці нас будили днювальні. Раз на місяць проводили “комісовку”, але не було випадків, щоб когось виписували на роботу.

Часто хворі помирали. Щодня вмирало 7-10 чоловік. Їм, голим, прив'язували до ноги чи руки “бірку” – невелику дерев'яну дощечку, на якій випалювали номер померлого. На ношах їх відносили в трупарню, прибудову коло самої вахти, і там клали на землю. Коли трупів назбиралось багато, їх складали у величезну дерев'яну скриню на санях, і спеціальна команда зеків, не каторжан, вивозила їх на місце похоронення. Перед тим черговий наглядач багнетом пробивав кожний труп. В умовах вічної мерзлоти нелегко викопати глибоко яму. Били кайлами та ломачами землю, яка дзвеніла і відскакувала кусочками, палили вогнища, а потім знову били ломачами. Лопатами лише підбирали невеличкі відбиті кусочки землі. Тож майже завжди, коли ховали померлих, подовбавши трохи, закидали трупи тільки снігом. Потім хижачи вигрібали мерців і розривали, а кістки розтягували по тундрі. Перед тим, як вивозили з табору померлих, складали спеціальний акт, і наглядач, як я вже згадувала, пробивав мертві тіла. Лише від 1948 року почали ховати в'язнів у трунах одягненими, а також дозволяли друзям провести їх до воріт вахти.

Коли я вперше прийшла в стаціонар, лікар зустрів мене досить привітно. Проте мене вразила мертва тиша. Хворі, а точніше кістяки, обтягнуті шкірою, лежали мовчки і нерухомо. Вони були схожі більше на примар, ніж на людей. Оживали лише тоді, коли давали їжу. Хто міг, сідав за стіл, а решті ми подавали на нари. За порадою лікаря, бачки з їжею я ставила у дверях роздавальні, щоб вони могли бачити, що і як наливаю. Всі просили налити густого. Санітари роздавали хліб, а я підносила кожному до нар масло і цукор. Хворобливі очі жадібно слідували за моїми руками, коли я набирала цукор у мірку. Масло було штамповане кусочками. На кухні завжди давали кілька додаткових черпаків супу і каші для лікаря, чергових сестер і санітарок, для мене і трьох моїх помічників. Надія Петрівна була ще й дієтсестрою на стаціонарній кухні і згодом приносила зі собою невеличкі (на дві-три порції) судочки, в які сама накладала для мене і лікаря, що лишилось у них з кращих харчів. Нам, обслузі, хліб з талонами і цукор видавали в хліборізці. Цукор – раз на місяць. Спочатку талони, а пізніше й частину хліба та цукор я віддавала своїм землякам, що працювали в шахті.

Старшим кухарем на стаціонарній кухні був “дядя Ваня” – високий горбоносий козарлюга з Дніпропетровщини, з гучним голосом. Не

знаю чому, але ми всі його боялись. Та по-справжньому я змогла оцінити цю похмуру на вид, але дуже сердечну і добру людину, коли одного разу у мене сталась біда. Трапилась вона властиво з моїм санітаром, але відповідати довелось би мені. На санках везла бачок із супом та два відра з горохом. Два відра ніс у руках санітар. І якось, проходячи біля колонки з водою, де лід навколо припорошив сніг, він упав, і горох з відер розсипався навколо відер. Залишилось у них майже половина, якщо не менше. Я не встигла отямитись, а санітар підвестись, як налетіли на цей горох “доходяги” і вмить розхватили його разом зі снігом, так що не лишилось навіть зернятка. Швидко залишивши все в роздатці, я з санітаром пішла на кухню, щоб щось випросити. Я не уявляла собі, що скажу хворим, не вистачало більше сорока порцій. Із душевним трепетом я відважилась постукати у віконце. Висунулась голова “дяді Вані”, він сердито запитав, що треба. Розповіла про свою біду, а він мовчки взяв від санітара наші відра і наповнив їх вівсяною кашею. Я не знала, як і дякувати йому, а він відмахнувся від мене і вилаяв за необережність санітара. Пригрозив, що більше ніколи не дасть, і захлопнув віконце. Як велику цінність ми принесли кашу в стаціонар. Каші було більше, ніж положено за нормою. Я сказала хворим про те, що сталось із санітаром, і вони погодились, що декому замість вареного гороху дістанеться каша. Коли залишалась якась їжа від роздачі, добавку давала в першу чергу санітарам, а потім за чергою по 10-15 хворим. Вони самі слідкували за цією чергою. Так, протягом тижня кожному щось перепало над норму, доки мене не перевели в барак медпрацівників. Якось між сніданком і обідом в стаціонар прийшов бригадир погрузки і заявив мені, що я числюсь в його бригаді, а коли не віддаватиму йому свій хліб через день, а також талони і цукор щодня, то він забере мене в свою бригаду назад. Чи це була правда, чи ні, не знаю, але справлятися до нарядчика я не пішла. Очевидно, це був шантаж з боку бригадира. Я про все це розповіла Надії Петрівні, і вона порадила талони віддавати, а хліб і цукор ні, доки вона сама все не владнає. Я так і зробила. На диво, бригадир погодився брати лише талони. Як виявилось пізніше, він мене дунив. Після цього мене перевели в барак медпрацівників. Їжу на кухні ми одержували в порядку номерів стаціонарів, і я завжди одержувала передостання. Під кінець нам перепало більше. Дружина Феодосія Івановича, яка також була в нашому таборі, працювала роздатницею в стаціонарі № 2. Спочатку віднеслась до мене досить насторожено, та згодом переконалась що не збираюсь стати її суперницею, почала по-дружньому відноситись до мене. Я кілька разів заходила до неї в стаціонар. І одного разу вона

мені сказала, що один хворий хоче мене бачити. Я пішла до неї. На свій великий подив, побачила вкрай виснаженого “Сушка”. Це єдиний з усіх старих друзів, яких я за весь час свого перебування зустріла в таборах. Старалась час від часу допомогти йому. Потім, коли вже мене перевели на роздачу на стаціонарну кухню, а його виписали на роботу на поверхню шахти, зустрівшись на вулиці, запронувала, щоб кожного вечора на кінець роздачі приходив, я завжди зможу щось дати з харчів. Суп і каші завжди залишались. Та ще, коли працювала в стаціонарі, трапилось таке. Медсестрою була росіянка Діна. Вона почала часто заходити в роздатку. Одного разу, коли на вечерю були булочки, а я по нарах роздавала цукор хворим, вона зайшла в роздатку, вкрала п’ять булочок і швидко побігла в ординаторську. Це помітили хворі і відразу ж сказали мені. Коли я полічила булочки, то виявила нестачу. Кинулась в ординаторську, а вона там замкнулась. Коли поїла, відчинила та почала кричати, що це я сама їх поїла. Хворі, що бачили, підняли крик. Та робити було нічого, знову пішла до Надії Петрівни. Зайвих булочок на кухні вже не було. “Дядя Ваня” дав половину відра каші, що залишилась, а Надія Петрівна всипала 200 грамів цукру. З тим я і пішла назад. І треба ж було, що саме з обходом прийшов Ваго, і хворі йому розповіли. Діна відмовлялась від усього. Тут з кашею прийшла я. Він запитав мене, коли і як все це сталось. Розповіла, як усе було. Вислухавши, поцікавився, чим заміню хворим булочки. Сказала, що випросила подвійну норму каші на кухні. Потім сказав: “Я этой бандеровке больше верю, чем тебе. С завтрашнево дня пойдьош на общіє работи”. А мене висварив і наказав нікого не пускати в роздатку, крім лікаря. Так надалі я і робила. Якось до нашого лікаря зайшов лікар з одинадцятого стаціонару Опенкін, москвич, і надумав до мене залицятись. Я пожалілась на нього Надії Петрівні. Вона відчитала його, і він залишив мене в спокої. Пізніше він покінчив життя самогубством, втративши надію вийти з табору. В нього в Москві була сім’я, до арешту працював десь в НКВД і завжди казав, що нам уже до самої смерті не вийти з таборів, що досконало знає цю систему. Мабуть, коли б не смерть Сталіна, то воно так і було б. Найбільшим злом табору були каторжани-рецидивісти, всякі бандити й убивці. Вони тероризували політичних, відбирали їжу, посилки, крали речі, заставляли працювати замість себе, погрожуючи ножами. Хоч часто в бараках робились обшуки, але “блатні” вміли зберігати і ховати свої ножі. Фізично виснажені, політичні з сутичок не виходили переможцями. В найгіршому становищі опинились політичні з Прибалтики, які зовсім не знали російської мови. Наші українці, хоч якимось гуртом відбивались і не дуже давали себе образити. “Блатні” вишукували свої

жертви серед ослаблених, котрі не могли постояти за себе. Сміливці, що наважились тікати з таборів Воркути, видавало місцеве населення комі, за що одержувало хороші премії. Втікачів убивали, і їх трупи валялись тиждень і більше під вахтою для остраху, щоб відбити охоту до втечі. Крім залізниці, яка пильно охоронялась, інших доріг не було. Отож, рано чи пізно втікачі, навіть не досягнувши тундри, попадались. Майже над землею снували вертольоти, хоч і можна було заритись у сніг, та не було де дістати харчів. В сонячну погоду справа далеко на обрії височів хребет Уральських гір. Навіть улітку з них не сходив сніг. Морози сильні до - 40Ц. Сніг якось незвично рипів під ногами. Гули, дзвеніли дроти. Півроку ніч, лише на кілька годин розвиднялось. Електричне світло горіло цілодобово. Це якось пригнічувало. Днів відпочинку не було. На самопочуття людини дуже впливала зміна клімату, втома, хотілось завжди спати. Пройшло біля двох місяців, доки я почала трохи звикати. Часто бували магнітні бурі, скажені завірюхи, тобто такі хуртовини, що за кілька кроків не видно було нічого. Був час, що в їдальню і на роботу люди ходили, тримаючись за канати, які на цей час протягувались. Дуже часто бараки до димарів заносило снігом. Ззовні охорона відкопувала тунелі до дверей, по дахах ходили, як по дорозі. Багато було обморожених рук, ніг та лиць. Хоч долала втома, та, повертаючись уночі в барак, особливо в морозні ночі, неможливо було відірвати очей від чудової краси полярного саява. Це величне і незабутнє явище. Воно весь час міняє свої форми і колір: то наче велетенський змій повзе по чорному небі, поступово виблискуючи всіма барвами веселки, то стає величезним куполом над головою, краями майже сягаючи горизонту, то знову спалахує яскравим, холодним, фантастичним світлом, опромінюючи все навкруги, то на мить блідне і гасне, щоб спалахнути ще яскравіше в інших формах. Стоїш, як зачарована, не в силах відірвати очей від тієї урочистої, холодної, полярної краси. Та як би не підбирати слова, все ж неможливо ними передати це неповторне, притаманне тільки півночі явище природи.

Майже з перших днів у наш барак з інших приходили дівчата шукати землячок та знайомих, щоб щось дізнатись про своїх рідних та друзів. Так, я зустріла Олену К., “Мотрю”(сестру “Рудого”). Вони обидві, як і я, мали чужі прізвища. Остання була окружною, а згодом обласною провідницею жіночої сітки. Зі старих своїх подруг зустріла “Любу”, колишню окружну зв’язку, Сою Мулин, районову шістки, Тамару Е., Женю Я. та своїх районових зі “Степу” – “Січі”: Ліду М., Ліду П., Феню Х., Оксану С. та багато інших знайомих. З північної округи – лише одну свою районову Галину Г. Всі вони, крім Фені Х., яку

покалічив бригадир, важко фізично працювали на шахті і в самій шахті. Рідко доводилось бачитись і розмовляти з ними. Я до кінця своїх днів буду вдячна моєму ангелові-хоронителеві Надії Петрівні за опіку і змогу час від часу допомагати якомось своїм подругам. Коли б не вона, то, певно, і мій скелет лежав би, якщо не у вічній мерзлоті (як лежать там тисячі моїх друзів і земляків), то в полярній тундрі хижак би розтягнув кістки. Згодом вона мене забрала на кухню на роздачу. “Оксана” попросила мене допомогти кільком її друзям, серед них Семену Ш. Познайомила нас, а я познайомила “Оксану”, на її прохання, з Надією Петрівною. Незабаром “Оксана” працювала робітницею на кухні. Коли закінчувалась на кухні роздача вечері, у віконце до мене простягались руки з менажками чи мисками. І, попросивши у “Дяді Вані” все, що лишалось ще в котлах, поспіхом накладала в простягнутий посуд. Часто я не бачила в темряві тамбуру лиць, лише простягнуті руки, і завжди було боляче і прикро, коли не вистачало на всіх.

Мій гардероб був більше, ніж скромний. На довершення всього, в’язаний костюм зовсім розповзся. У светрі на спині була вирізана велика діра, а спідничка, порвана кулями з правого боку, мала ще діру з лівого. Отож, у мене була лише одна гранатова спідничка, яку мені подарувала на пересилці Дарка Федорак, і дві блузочки від дівчат з КПУ. Це скоро помітила Надія Петрівна і порадила мені обміняти свій хліб, цукор і талони у дівчат на щось із одягу. Працюючи на кухні, ми мали змогу кілька разів на тиждень ходити в душову, а переодягнутись, щоб випрати свій одяг, я не мала в що. Мені було дуже соромно міняти у дівчат хліб і цукор на речі, які вони з голоду змушені були віддати, тому я старалась дати більше, ніж вони просили. Так, я виміняла ще одну спідничку і дві блузки. Із в’язаного костюму дівчата зв’язали мені светер, а б’язеві портянки, що нам видавали, відбілили в хлорці та пошили мені блузочку. Нитки діставали на шахті з кусків кабеля. Здирали гуму і розмотували кольорові жили, ними і вишивали. Час від часу свої талони давала польці Чесі, яка у Львові ділилась зі мною. Згодом її забрали як художницю в КВЧ (культурно-виховну частину), де вона малювала портрети начальств, тому в матеріальній підтримці не було необхідності.

Десь наприкінці квітня мене з дуже високою температурою поклали у стаціонар. Знову стара історія – рожа біля шрамів. На цей раз я пролежала в лікарні близько місяця. Надія Петрівна часто мене провідувала і старалась підживити. Я попросила у неї кілька зошитів і хімічний олівець. Їх дістав і приніс Іван Григорович, наш бухгалтер. Він родом десь із Буковини, в 1940 році без суду і слідства вивезений на Воркуту, числився на поселенні, дуже хороша і порядна людина.

Я почала писати спогади про своє дитинство, включно до осені 1939 року. Першою їх прочитала Надія Петрівна, а потім Іван Григорович. Їм сподобалось, тоді попросили почитати деякі лікарі, звичайно, українці, медсестри та дехто з хворих. Це робилось у таємниці, бо, коли б попало в руки наглядачів, то не тільки відібрали б, а ще і покарали за це. В бараці цього я б не змогла написати. Надія Петрівна порадила мені спогади і портрет, що малювала Чеся, передати Івану Григоровичу на сховок. Його на вахті не обшукували, а у мене при обшуку могли б забрати все. На той час Івану Григоровичу було певно десь за тридцять. Невисокий, широкоплечий шатен з великими гарними очима. Як мені згодом сказала Надія Петрівна, йому дозволили повернутись на Буковину, і він усе забрав зі собою. Так я більше ніколи нічого не довідалась про його долю. Всі новоприбулі в табори Воркути цілий рік не мали права на переписку з рідними. Одержувати листи могли, а посилки ні. Та часто і за листи оперативник, як його в таборах називали “кум”, викликав і допитував, звідки рідні дістали їхні адреси. Отож, Надія Петрівна порадила писати мені на її адресу, від її імені. Вона там була вже більше двох років. Так я вперше написала мамі листа від імені хрещеної дочки. Мама впізнала мій почерк і почала писати, висилати посилки на адресу Надія Петрівна. Та одержати посилки я вже не встигла, бо в кінці травня мене разом з іншими відправлено на етап на шахту № 25. Надія Петрівна через вільнонайманих знаходила змогу передавати мені листи від мами, а харчі передавати вони відмовились, боялись обшуків при вході в зону. Ще коли я лежала в стаціонарі, 25.05.1946 року піднялась страшенна завірюха, якої я ще тут не бачила за весь час мого перебування на Воркуті, а коли вона стихла, у вікно, неподалік якого я лежала, хтось постукав. Я підійшла і побачила “Сушка”. Його відправляли етапом на лісоповал в тодішню Молотовську область, і він забіг на хвилинку попрощатись. Так через вікно і попрощались. Більше ніколи про нього не було вістки.

З першого перебування в таборі я познайомилась з дуже гарною дівчиною з Копиченець Олею Гуцал. Потім ми подружились назавжди. Десь із березня почав довшати день, а вже в червні не стало ночі. Дивно і незвично це було для нас після довгої полярної ночі. Там, де тільки розтанув сніг, відразу зазеленіла трава, квіти, подекуди пробиваючись крізь тонкий шар снігу, поспішали цвісти. Природа відвела їм на це мало часу, заледве три місяці, бо в кінці серпня і у вересні карликові кущі та берізки ставали брунатними, і часто випадав сніг. Росли і ягоди в тундрі: морозка, чорниці, глухині, але це все для нас було недосяжним. Пішли чутки, що готується виключно жіночий

етап на шахту № 25. Кожне начальство завжди старалось відправити слабосилих і тих, хто не хотів працювати, в основному “блатних”. Відправляли третю категорію та всіх “блатних” нероб, серед жінок їх було багато. Відправляли весь стаціонар, хто лише міг ходити. Сюди потрапила я, Дарка Максимець, Оля Гуцал, Віра Бондарук (Ніна Баранчук), Галина Я. (“Оксана”), Ліда П., Тоня Видрик та ще багато інших. Шахта № 25 тільки почала розбудовуватись. Нас помістили в двох окремо відгороджених бараках. Чоловіків там було теж небагато. Вони пробивали шурфи і працювали на будівництві. Нас усіх без винятку заставили копати, а точніше кайлами та ломами бити мерзлоту під фундаменти майбутніх будинків. Глибина ям повинна бути 2 метри. Робота для нас була непосильна, а вільнонайманий прораб вимагав виконання норм. Харчування було дуже погане. Якось прийшов пожежник, розшукував Іру Ковальську, сказав, що до неї неофіційно приїхав на побачення її батько. Підкупили наглядача, і він вивів її на роботу в бригаду штукатурів, які працювали на будівлі домів для наглядачів. Іра – моя близька землячка, але світогляди наші були різні. Хоч сама українка, але в школі дружила лише з польками і розмовляла лише по-польськи. З німецьким зубним лікарем тікала за кордон, у Польщу, і там абвер використовував її серед поляків. Отож, вона була мені зовсім чужа. Того ж вечора вона прийшла до мене і принесла кусок сала та хліба. Сказала, що моя мама передала і мені передачу та деякі теплі речі, але в поїзді все моє у нього вкрали. На другий день і мене вивели разом з нею. Я говорила з її батьком. Все, що він привіз, наказав нам поділити порівну. Та Іра розсудила по-іншому. Дала мені свій сивий светер і спідничку та ще один кусок сала, а вовняний білий светер, білизну, інші речі та харчі забрала собі. Про це я дізналась лише згодом, коли почала одержувати від мами листи. І нічого мого у нього не крали, а вкрали тільки торбу з харчами, що мав для себе на дорогу. Через батька Іри я передала листа для мами та цілу кіпу листів дівчат, щоб мама їх розіслала за адресами. Конвертів у нас не було. Мама сумлінно виконала прохання і згодом дівчата почали одержувати з дому листи і посилки. Щоб відправити з табору листи, доводилось йти на всякі хитрощі. Офіційного дозволу у нас на це ще не було, ми ще не пробули визначеного року. Головне було винести лист за зону, уникнути обшуку на вахті, а потім просити когось з вільнонайманих відправити його. Виходили за зону на роботу так. Усі після сніданку йшли до вахти, наглядач відчиняв ворота, за якими чекав уже конвой. Наглядач і начальник конвою викликали букву і номер. Засуджений називав прізвище, ім’я та по батькові, статтю, за якою суджений, термін. До кожного за воротами підходив

наглядач і робив особистий обшук. Жінок-наглядачок там не було. Охорона – кавказці, обмацували все тіло. Така сама процедура відбувалась, коли заводили у зону. Начальство, переконавшись, що слабосилі жінки фізично не в стані виконувати важкі земляні роботи, відмовлялось від нас і вимагало чоловіків. Тоді нас відправлено на 14-й кілометр. Так називався невеликий табір поблизу шахти № 18. Там було всього чотири бараки, лазня і кухня. На роботу нас возили на платформах вузькоколійки кілометрів за 15 у гравійний кар'єр грузити платформи гравієм. Робота для мене була дуже важка. Щоб загрузити платформу, ставили 4-6 чоловік. Треба було робити кілька перекидок, а потім високо кидати важкими лопатами-шувфлями на платформу. Мені доводилось гірше, ніж іншим, бо нагинатись, а потім високо закидати гравій з піском на платформу було дуже важко. Кожна закинена лопата різким боєм віддавала в лівий пах і ногу. Шрам від рани проходив в кількох міліметрах від сечового міхура, а в тілі вирвано м'язи. Кожний вечір шрами дуже набрякали, подекуди виступала кров, біль був нестерпний. Дівчата мене жаліли, але весь час працювати за мене не могли, їм також доводилось нелегко. На обслугову, хоч і невеличку, начальство поставило "блатних". У перші дні від незвички і болю я не могла піднятись із нар. На роботу не вийшла. Лежала колодою не в змозі поворухнутись. Після "розводу" на роботу до мене (на прохання дівчат) прийшла фельдшер киянка Оксана Петрівна. Коли оглянула мене, очі їй наповнились сльозами. Доповіла начальству, що мене треба покласти в лікарню, але її тут не було. Був лише медпункт. Всіма правдами і неправдами домоглась лише, щоб мене на тиждень звільнили від праці. Потім зі слабших утворено бригаду з ремонту залізниці і насипу. Ми під шпали досипали гравій і утрамбовували його. Харчі були ще гірші, ніж на шахті № 25. Ми всі ледве совгали ногами і весь час хотіли спати. Два рази на місяць водили нас у лазню. Побудована з кругляка, необштукатурена, стіни, підлога, лавки та невеликі дерев'яні цебрички ("шайки") – все було покрите липкою пліснявою, слизом. Воду гріли в котлі і видавали всього по 2-3 "шайки". Та їх було мало. Кому вдавалось її захватити, ставали в чергу по воду, потім, обережно ступаючи по ковзких пліснявих решітках, пробирались до тих же лавок, ставили на них "шайки" і, торкаючись у тісноті ліктями, сяк-так мились. Рідке, смердюче брунатне мило давали лише по столовій ложці. Мила на прання білизни не давали, та і прати там забороняли. Доки мились одні, другі нетерпляче чекали голі. І все ж, незважаючи на жодні заборони, нам удавалось хоч прополоскати білизну. Тому великим щастям для мене і моїх подруг Тоні Видрик і Лізи Варенич було те, коли одного разу завідувача "бані"

запитала моє ім'я і, відкликавши набік, сказала, що Андреев, інженер з шахти № 25, передав для мене буханку хліба і шість кусків простого, але справжнього мила. На цей час то був для нас великий скарб. Я не знала його імені. Це був росіянин, ленінградець. На шахті працював начальником планового відділу і якось в обідню перерву підійшов до нас і почав цікавитись, звідки ми і за що одержали каторгу. Він був зеком, ходив без конвою. Ми розповіли йому дещо про себе. Якимось уже так вийшло, що найбільше говорила я. Поспівчував нам, і я поцікавилась, хто ж він. Розповів, що він колишній полковник радянської армії, у війну працював у військовому радянському представництві в Лондоні. Відразу ж після закінчення війни його відізвали назад, звинуватили в шпигунстві на користь Англії і заслали сюди. Це була освічена, інтелігентна людина, з якою можна було розмовляти на різні теми. Він тоді кілька разів підходив до нас, розмовляв, часом я з ним сперечалась. Потім, коли вже нас відправляли на 14-й кілометр, в неділю часто можна було його бачити з нашої зони, коли прогулювався по насипу. Часто зупинявся і дивився в наш бік. Ми були ідейними ворогами, і все ж він зробив нам такий дорогий для нас у цей час дарунок. Ми дуже економили його. У вересні розгулялись завірюхи, вдарили морози. Робота в кар'єрі припинилась. Нас усіх відправили в маленький табір над річкою Аяч-Яга. Так називали і цей табір. Він входив у склад шахтоуправління № 2, скорочено ШУ-2, створеного на базі шахт 6, 7, 8, 9, 10. Сам табір був розташований наче в ямі. Нас під посиленним конвоем з собаками водили на "снігоборьбу" розчищати дороги та залізничні колії. Часто водили і в зону ШУ-2. Там прочищали дороги для машин та майданчики під будматеріали. Мені довелось там бути всього кілька разів. Там мене познайомили з хлопцем з-під Сарн Флором Н. У нас виявився спільний знайомий – "Залісний", про якого ми розмовляли. А потім, коли я стала дистрофіком і мене покладали у стаціонар, то Стефа Степанчук часто мені приносила від нього листи. До нас на Аяч-Ягу привели невеличкий етап, а з ним прибула і Поля-Стефа. "Оксана" познайомила нас, і Поля горнулась до мене. У неї також були несправжні дані. Часто завірюхи так заносили дороги, що нам не привозили ні хліба, ні інших харчів по кілька днів підряд. Варили лише синій суп. Начальник табору Клімов був справжній деспот і садист. Голодні, ми не хотіли виходити в люту завірюху чи мороз на роботу, збунтувались. Він з наглядачами витягали нас напівроздягнених з бараків і викидали за зону, навіть в "актіровані" дні, тобто, коли морози сягали понад -40Ц і вище. Погрожував розстрілом, та нічого не допомогло йому, хоча і кількох дівчат сильно побито. Сам Клімов бив

лежачих ногами, а про наглядачів і говорити не варто. Не знаю, чим би все тоді скінчилось, коли б не втрутився лікар-чекіст і охолодив заповзятого “гештаповця”, як ми його називали. У дні, коли нам не давали хліба, то більше на роботу не виводили. Потім видали кожному по півбуханки за минулі 4 дні. Часто серед ночі п’яний Клімов вривався в барак з наглядачами, зривав з нас коци, наказував усім вставати і одягатись. З годину тримав на ногах, а потім наказував роздягатись і лягати. Таке свавілля повторював три-чотири рази на ніч. Харчі були зовсім погані, нас годували за першою нормою. Поступово наш барак став стаціонаром дистрофіків. Ми не в стані були ходити, весь час нас мучив голод. Одна латишка і естонка, колись сильні жінки, збожеволіли з голоду. Вони вибирали на смітнику риб’ячі голови, кості і варили їх в менажках, а потім пили цю воду. Через тиждень повмирали, а перед тим дуже опухли. Нас, доходяг, “актіровали”, тобто прирекли на повільну голодну смерть. Разом зі мною опинилась Ніна Баранчук, Дарка Максимець та багато інших. Завідуюча їдальні Ліза Бірюкова якось зайшла у барак до нас і попросила перебрати гнилий турнеп та рибу. Я також пішла. Спочатку нас погодувала консервованою пшоняною з м’ясом кашею, а потім ми приступили до роботи. Очевидно, ці консерви були вже трохи зіпсовані, бо у мене почались сильна блювота і пронос. Так тривало десь майже тиждень. Ліза пожаліла мене і сказала, щоб я приходила лише на дві години переписувати меню-розкладку, за це вона буде мене підгодовувати. І тут вперше прийшло повідомлення мені й Ніні про посилки. У нас не було сили туди йти. На щастя, у цей день чергував людяний наглядач, наказав запрягти в сани вола, що ним возили на кухню воду, дали двох конвоїрів і повезли нас по посилки. Виявилось, що мені не одна, а дві посилки. Одна з жирами, салом, топленим маслом, смальцем, а друга – з різними крупами та макаронами. Пригостила всіх подруг і сусідок по нарах. “Блатні” також “хотелі попробувать домашнього”. Довелось дати їм. Незабаром я одержала ще одну. Там були кольорові нитки для вишивання, біла батистова блузка та кусок батисту ще на одну блузку. Нитки і матерію на прохання Лізи віддала, а собі вишила блузку білим, зеленим, чорним і жовтим шовком, який мені принесли дівчата з кусків кабелю. В лютому 1947 року нас привезли на шахту № 17. Раніше відправляли робочі бригади, а потім і наш стаціонар. Завдяки маминим посилкам і частково Лізі Бірюковій я поступово почала приходити до норми. Коли б ще хоч два місяці нас потримали там, то багато хто із нас залишився б навіки у вічній мерзлоті, а “доходягами” стали б усі інші. Це страшне відчуття голоду навіть зразу після їжі ніколи не зникало.

На шахту № 17 нас привезли на світанку. Жіночі робочі бригади поселили в двох крайніх бараках в кутку табору. Наспих відгородили від чоловічої зони стовпами з колючим дротом. Зробили такі ж ворота, які замикали вночі на колодку. Наш стаціонар був у першому бараку від вахти, в чоловічій зоні. Нам заборонялось ходити по зоні. Та і ми самі боялись виходити з бараку. Їжу нам приносили в стаціонар. На облаштування пішов цілий день. Під маленькими заґратованими вікнами та біля тамбура постійно стовбичили чоловіки, в основному “блатні”. Навідувались і наші хлопці, розшукуючи землячок, а “блатні” – чергових жертв. Наглядачі ледве встигали їх відганяти, оскільки вони в жіночі робочі бараки просто вривались. Якщо “блатні” жінки, які були з нами, раніше вели себе відносно спокійно, то тут, зустрівши своїх і відчувши їхню силу і підтримку, почали займатись крадіжками речей та харчів. Наші дівчата, згуртувавшись, боронились. У їдальню чи на роботу ніколи не ходили поодинці, бо “блатні” нападали і затягали в тамбури своїх бараків. Наглядачі майже не втручались. Самі поодинці також не ходили по бараках, в зоні ж вони ходили без зброї, а у “блатних” були ножі. Біля самої вахти був барак, огорожений також колючим дротом. Це тюрма в тюрмі БПР, барак посиленого режиму. Він ніколи не пустував. В основному там сиділи “блатні” за бійки, каліцтва, убивства, напад на начальство чи відмову від роботи, доки їх не відправляли в слідчий ізолятор. Перед державними святами БПР завжди був битком набитий. Тоді садили і декого з наших, кого боялись, щоб щось не вчинив на свята. Лікарем до нас призначили Абакумова, якому тоді вже було 80 років. Фельдшером – молодого білоруса Леоніда Тимошенка. Медсестри були серед наших. Я почувала себе вже краще, могла ходити, то доручили вести статистику, робити звіти і зведення, але я числилась та і все ще була хворою. В перший же вечір відбулась зустріч, яка мене просто приголомшила. В таборі охорона і наглядачі в основному теж були всі кавказці. Я працювала в маленькій кабінці біля входу в бараці, відгородженому від решти листами фанери, замість дверей висіло два куски марлі. Як почалася вечірня перевірка, в барак зайшли два наглядачі, один, грузин, здавав, а другий, вірменин, приймав чергування. Я не встигла вийти з кабінки, коли, піднявши марлю, обидва стали на порозі. Той, що приймав, був Арзакулов, колишній охоронець маминого шпиталю, а тепер старший сержант внутрішніх військ. Ми обоє завмерли від несподіванки. Він отямився перший і сказав, що порахує мене тут, щоб продовжувала роботу. Але мені вже було не до роботи. Все думала, чи мовчатиме, як татарин Сергій, чи продасть мене. Знала лише одне, що неодмінно прийде, як прийме зміну. Тому вийшла в

тамбур і чекала на нього. Я не помилилась, він прийшов. Перше, що запитав: “Куда делісь твої коси?” – “Забрав тиф,” – відповіла. Потім сказав, що в 1945 році був у нас вдома, що там було все гаразд, що моя сестричка Оленка стала вже справжньою красунею. Запевняв, що буде мовчати і нічим не виявить нашого знайомства, щоб і я також не показувала, що ми знайомі. Запропонував, щоб листи передавала додому через нього і, щоб говорила, що мені потрібно. В першу чергу я попросила паперу, конвертів та хімічний олівець.

Коли чергував, завжди заходив у стаціонар, жартував із хворими. Лише на кілька хвилин заходив у кабінку і викладав з кишені невеличкі пакунки, щоб не привертати нічиєї уваги. В них були бутерброди з ковбасою чи з маслом і завжди в грудках цукор. Коли я відмовлялась, бо мені було незручно від нього приймати, то він сердився, казав, що моя мама врятувала йому і його товаришам життя, то совість йому не дозволяє не допомогти мені, коли потрапила в біду. Часом мене провідували подруги, казали, що майже всі працюють на будівництві і в обслузі шахти, як в шахті на компресорах, насосах, в ламповій, заправляють шахтарські лампочки, у вентиляції на лебідках та підйомних кранах, годують добре, є багато земляків. Допомагають, як можуть. Після тих таборів, де останнім часом ми були, то тут добре. Вечорами перед “отбоем” до дверей нашого стаціонару сходились вільні від праці шахтарі, цікавились, хто звідки є. Найбільше в таборі було українців, росіян, колишніх учасників РОА, з Прибалтики найбільше було литовців, латишів, менше естонців. Найменше було поляків, білорусів, німців з Поволжжя, узбеків, казахів, грузинів, вірменів, всіх і не перелічити. Одним словом, були всі представники багатонаціонального Союзу. Були і греки, татари, чехи, угорці, румуни, німці, французи, кілька шведів і фінів. Усі шукали земляків і були щасливими, коли вдавалось знайти і розмовляти рідною мовою. Поступово наші хворі поправились, їх виписували в загальні бараки і направляли на роботи. Лікарем в чоловічому стаціонарі був казах, його називали просто Віктором, казахське ім’я було досить складне, прізвище Телігенов. Це була інтелігентна, освічена людина, як ніхто в таборі, слідкував за собою. Завжди охайно зодягнений, в начищених до блиску чоботах, сумний, задумливий, мовчазний, майже ніколи не сміявся. На противагу іншим, уникав жіночого товариства. Я приносила йому звіти та зведення з нашого стаціонару і завжди заставала його над столом з підпертою головою. На моє запитання, чому такий сумний, у відповідь лише зітхав і казав: “Нет, нічево, я просто так.” Завжди був чемний і уважний. Якось, коли зайшов до нас у стаціонар, я саме одержала від двоюрідної сестрички листа і кольорову листівку

Пимоненка “Поворот козака”. Він побачив її і дуже почав просити, щоб подарувала йому. Мені було жаль з нею розлучатись, але він дуже просив, і я віддала йому. На куску ліжка намалював фарбами мені килимок з цієї ж листівки, виявивши при цьому неабиякий талант. Цей килимок забрали у мене згодом, коли переводили в режимний табір “речлаг”. Коли у табір привозили кінокартини, то показували їх в чоловічому бараці. Нам дозволяли також їх дивитись. Один фельдшер, Давид Лис, німець з Поволжжя, який чудово вишивав, став нашим добровільним охоронцем, заздалегідь займав місця на нарах, а потім супроводжував назад до стаціонару, щоб нас не кривдили “блатні”. Назад ми та інші хлопці йшли назирці. Одного разу мене викликав якийсь хлопець і вручив записку. Запитала від кого, а він відповів, коли прочитаю, дізнаюся. Писав якийсь Мирослав Бас з Львівщини, що багато чув про мене і хотів особисто познайомитись, якщо я не проти, то прийде. Я не заперечувала. І ось у супроводі “свити”, чи точніше “почоту”, накинувши на плечі піджак, руки в кишенях, до мене прямував середнього зросту кремезний, набундючений, певний себе хлопець, сірі чи голубі банькуваті очі дивились досить зарозуміло і зверхньо. Чимось він мені дуже не сподобався. Привітались, познайомились і відразу ж почав ганьбити наших дівчат, що погано себе поводять, що водять дружбу з не українцями і т. п. Я ж відповіла, що в таборах дівчатам доводиться набагато скрутніше, ніж хлопцям, що вони беззахисні перед натовпом “блатних”. Вважаю, що обов’язком “своїх хлопців” є захищати дівчат від зазіхань і домагань “блатних”, що не осуджувати треба, а захищати дівчат і допомагати їм, що тоді “блатні” безкарно не посміють їх кривдити. Наша розмова була недовгою і, очевидно, не дуже йому сподобалась. Тим не менше, я кожний день почала одержувати від нього записки з пропозицією “дружби”. Через чемність я деколи відповідала на них загальними фразами. Якось прийшла мене провідати “Леся” із Садова, і я їй розповіла про Мирослава і його записки з пропозицією “дружби”. Вона мені нічого не відповіла, наче не почула про що мова, і скоро пішла. Починаючи з 25-ї шахти, ми спали з нею і Лізою на одних нарах, і все у нас було спільне. Та з цього часу, як розповіла про записки, нашій дружбі прийшов кінець. Вона перестала мене провідувати. Я не могла зрозуміти що сталося, чому вона раптом стала уникати мене. І лише Валя з Матієва все спростувала. Вона сказала, що відразу ж, коли вони прибули у табір, вона сама теж одержувала подібного змісту записки від Мирослава, але їх відкинула з обуренням, бо він уже “дружив” зі Стефою Степанчук, скривдив її, насміявся, а тепер “дружить” з “Лесею” із Садова, що я даремно сказала їй про записки до

мене. Він посилав багатьом, і кожна з них вірила, що пише лише їй, що лише вона “удостоєна такої честі, як пропозиція дружби з ним”. При зустрічі, а він частенько приходив до нас у стаціонар, я виказала йому все про його негідну поведінку відносно наших дівчат. Сказала, що він поводить гірше за чужинців і “блатних”, що вони просто бандити-рецидивісти, просто чужинці, а він “свій” не кращий за них, бо кривдить і обдурює своїх же дівчат. Тоді, не знайшовши кращого аргументу, заявив мені: “А ви знаєте, подруго, що я був сотенним?” На це я тут же відповіла: “А ви знаєте, “друзе”, що у свій час курінні ставали перед мною на “струнко?” Я сказала, що йому не те що сотню, чоту або рій, ланки не довірила б. Ця досить малоосвідчена і обмежена людина могла задаватись і хвалитись перед необізнаними з військовою справою людьми. Він не знав ні азів польової служби, ні структури нашої армії, чого не могли не знати районів, чотові, не кажучи вже про сотенного. При нашій розмові були інші хлопці. Отож, розвінчуючи сотенного, я наважилась нажити собі в його особі зайвого ворога, який потім скрізь, де міг, мстив мені. Отак, не почавшись, закінчилась наша з ним “дружба”. Незабаром скінчилась його “дружба” з “Лесею”, що було далі – не знаю. Знаю лише, що він втратив після цього “авторитет” ватажка.

Одна з наших дівчат, Півонка Кауза з Підбереззя, захворіла менінгітом. Це у її двір влітку 1943 року мене “заарештовану” привезло начальство трійки, а що з цього вийшло, вже раніше писала. Її поклали в ізолятор, вона весь час марила. По черзі я і Надя Панасюк, її близька подруга, чергували коло неї, але через тиждень, так і не прийшовши до тями, вона померла. Телігенов казав, що у неї дуже ослаблений організм і погане серце. Робив усе, що можна було зробити в умовах табору. Померла вона при мені. Телігенов дав нам багато марлі, дівчата пошили сукенку, зробили фату і штучні квіти. На другий день зранку чергував Арзакул. Довідавшись про це, він уперше за всю історію таборів наказав зробити в’язневі труну. В лабораторії ми випросили барвників і пофарбували квіти. Коли ми її клали в труну, зайшов Арзакул і запитав мене, чи це моя подруга. Я сказала, що так. Тоді несподівано для нас усіх запропонував, якщо я хочу, то можу піти на кладовище. Це було так несподівано, незвично, що я в першу мить розгубилась. Це ж було порушенням режиму, яке навряд чи пройшло б для нього безкарно, однак взяв на себе таку велику відповідальність. Тоді й Надя почала просити, щоб їй дозволив піти зі мною. Хвилину повагавшись, дозволив. Порадив піти тепло одягнутись і йти до брами. Дівчата дали все, що у кого було тепліше. Ось сани, які тягнув віл, з труною, і ми опинились за зоною. Три гробокопи із “зеків”

взяли інструменти в будці за брамою, вугілля, облите бензином, і під конвоєм ми рушили на Варгашор, де на невеличкому горбочку було кладовище, до якого було два-три кілометри. Воно скоріше було схоже на скотомогильник, ніж на щось людське. Скрізь валялись кістки. Знаючи, що їхню роботу не перевірятимуть, гробокопачі не затруднювали себе роботою копати глибоко. Та, правду кажучи, бити ломами і кайлами мерзлоту справа не з легких. Під ударами дрібні мерзлі кусочки летіли на всі сторони, а кайла скакали в руках і відбивались від землі, як від металу. Розпалили вогнище, щоб танула земля, а потім пересували його в інше місце, і з допомогою ломів і лопат викидали з ями брили землі. Ми з Надею мали час розглянутись довкола. Жах проймав нас. Із невеличких ямок, присипаних землею і снігом, стирчали обглодані хижачами тундри людські кістки. Влітку, коли копати було легше, то гробокопачі викопували великі і широкі ями, куди скидали трупи, злегка присипаючи землею. А взимку викидали з неї сніг, скидали трупи і присипували снігом, так полегшували собі роботу. Їм було байдуже, що хижачи відкопають і розтягнуть по тундрі кістки, адже, крім них, ніхто туди не ходив, і, крім в'язнів, нікого там не ховали. Щоб не замерзнути, ми всі по черзі, включаючи і конвойного, били кайлами мерзлоту. Викопавши глибиною на метр яму, гробокопи сказали, що достатньо. Ми з Надею запротестували, та і конвойний сказав, щоб довбали ще на півметра. Вони лялись, але копали. За цей час ми з Надею позбирали всі кістки, що стирчали з-під снігу і знесли до могили Півонки, поклали їх у яму поруч із труною. На копання могили пройшов цілий день. Тоді попросили у конвойного ножа, вирізали з карликової берези кілька підходящих гілок, зв'язали дротиком хрест, на нього повісили принесений зі собою маленький віночок з паперових квітів. Так ми поховали нашу нещасну молоду подругу у вічній мерзлоті, повернулись до табору, коли вже почало сутеніти. Забігаючи вперед скажу, що десять років після того, коли я хотіла знайти могилу Півонки і спеціально приїхала туди з четвертого району, то не впізнала Варгашору. На місці кладовища височіли кількаповерхові будинки якогось комбінату і нової шахти.

Біля воріт табору нас із нетерпінням чекав уже Арзакул. Ми щиро подякували йому за все, а він попередив щоб нікому не говорили, що були на кладовищі. Та про це вже знав увесь табір, і подруги чекали нас, щоб розпитати, як поховали. За цей людський і незвичайний вчинок Арзакула я зберегла в душі вдячність йому назавжди. А через кілька місяців після цього його несподівано заарештовано і відправлено в Інту. Його друг, грузин, також наглядчач, сказав мені по

секрету. Ще до того, як Арзакул попав у табір під Грубешів і потім звільнений був загоном УПА і попав в охорону шпиталів, він у складі легіону, який складався виключно з нацменів, був направлений в Африку в експедиційний корпус Роммеля. А після поразки, якої вони зазнали від англійських військ, залишки цих батальйонів було кинуте в окремі табори. І хтось із його колишніх товаришів на слідстві назвав Арзакула. Цей грузин їздив в Інту, кілька разів привозив від нього записки. Я також писала йому, бо певним чином почувала себе винною, думала, що він потерпів за свій людяний вчинок з похороном. У записках він заспокоював мене, що причина арешту була інша, і, щоб я не хвилювалась. Згодом його було засуджено до п'яти років таборів, і я більше нічого не знаю про його долю. Понад два місяці я пробула в стаціонарі, а коли виписали на роботу і поселили в загальний жіночий барак, то "Леся" вже знайшла собі інших подруг, сердилась на Мирослава, який на цей час залишив її і знайшов собі другу "подругу". На нижніх нарах вільних місць вже не було, а на верхні мені було важко залазити через хворі ноги. Мене до себе взяла на одну постіль Ніна Баранчук, а поруч спала Надя Кононець. Саме в цей час я одержала від мами відразу дві посилки і запропонувала Ніні разом харчуватись. Вона спочатку відмовлялась, казала, що їй незручно, бо вона нічого не одержує з дому, але я настояла на своєму. Вона працювала на обласному зв'язку, поранена в руку попала в полон. Як і я змінила прізвище, а на слідстві розповіла відповідну легенду. Зв'язку з рідними не мала, вони також нічого не знали про неї. Яюсь, коли мене провідала в стаціонарі, розповіла про це. Я запропонувала написати їй листа додому і передала Арзакулом. Ми ще не встигли з'їсти мої посилки, як у вивішеному коло вахти списку, кому прийшли посилки, побачили її прізвище. За вмістом її посилки були багатші, ніж мої, і тепер уже вона наполягала на спільному харчуванні. Та треба описати процедуру одержання посилок. Отож, увечері наглядач збирав з бараків усіх, кому прийшли посилки і вів до вахти. В окрему невеличку кімнату закликали по черзі. Там сидів начальник режиму, і черговий наглядач великим долотом відкривав посилки. А перед тим кожний повинен був сказати звідки посилка і від кого. Якщо в'язень не знав, то називали місто чи село і дуже рідко прізвище, але ім'я та по батькові треба було самому назвати, інакше посилки не видавали. Тоді виймав весь вміст посилки, перемацував, перевертав, переглядав. Одеколон, записки та все, що вважалося забороненим, забирали відразу. Часом вимагали, щоб їх пригостили тим, що сподобалось у посилці, часом брали самі, не питаючи дозволу, а деколи відмовлялись, коли їх пригощали (залежно від того, хто

чергував). Потім усі посилки відправляли в камеру схову, де вони повинні зберігатись. У барак дозволяли брати небагато. В камері схову працювали “блатні”, які все краще викрадали. Отож, із мовчазної згоди деяких наглядачів, по дорозі до камери схову нас чекали подруги, і ми встигали передати їм все краще, а в камеру несли майже пусті скриньки. Згодом можна було забирати все в барак і без супроводу наглядача. Тут зберігали у тумбочках, що стояли між нарами. Їх можна було зачиняти. Бараки кишіли клопами, і періодично нари і кронштейни, на яких вони тримались, “шпарили” кип’ятком. Усі речі виносили надвір, нари знімались, шкреблись цеглою, і всі щілинки поливались окропом. Милом замазувались щілини в стінах і підлозі. Потім нижні частини нар, кронштейни, стелю і стіни білили вапном. На якийсь час вони зникали, та ненадовго. В лазні було повно прусаків. З ними боротись було важче. З Ніною нам довелось багато пережити і там, у таборах, і потім після звільнення на рідній землі. Ми і тут не втрачали зв’язку, аж до її смерті восени 1971 року. За натурою лагідна, спокійна, вона мені припала до душі. Я ж була повною протилежністю.

У нарядній працював Федько Прогорницький, непоганий хлопець з Житомирщини, а тому, що мене виписали зі стаціонару з індивідуальною категорією праці, дав мені кілька днів на влаштування. На прохання Олі Гуцал, підшукав відповідну роботу. Домовився з прорабом будівельників шахти, і мене призначено підтягати спеціальним механізмом (“лебідкою”, як називали) вантажі будівельних матеріалів на поверхню будинків, що будували. В основному це була цегла, вапно, цементний розчин і т.п. Територія шахти № 17 була дуже велика, огорожена високими міцними стовпами, з густими рядами колючого дроту. З обох сторін основної огорожі на відстані якихось п’ять метрів була так звана заборонена зона. Стовпи тут були невисокі, колючий дріт протягнутий лише в кілька рядків. По кутах огорожі були високі вишки, на яких цілодобово вартували солдати внутрішніх військ, яких не тільки в’язні, але і солдати інших родів військ зневажали і називали “червонопогонниками”, а табірних наглядачів – “мухобоями”. У тих, хто наближався до забороненої зони ближче, ніж на кілька метрів, стріляли без попередження. За будівельним майданчиком можна було часом знайти квіти, які так нагадували квіти наших лук в Україні. Так хотілось хоч кілька квіточок принести в барак. Та в робочий час не підеш, а в обідню перерву майже всі дівчата йшли їх збирати. Одного разу не було струму. Доки електрики ремонтували лінію електропередачі, я пішла під заборонену зону, щоб зібрати невеликий букетик. Під самую заборонену зоною і в ній було їх безліч, розмаїтих,

яскравих. Там і незабудки, жовті “волові очка”, біла кашка, та всі відтінки колоскових, таких, як у нас, правда, аромат значно слабший, ніж у наших, а деякі, хоч і яскраві, але зовсім без запаху. Я довго стояла, милуючись тим барвистим килимом за зоною, недоступним для нас. Вартовий на вишці щось кричав мені, але я не зрозуміла що і повернулась на своє робоче місце. Коли ж його підмінили на обід, то він нарвав за зоною великий гарний букет і, проходячи спеціально неподалік мене, сказав: “Заберіте цвіти, когдa я уйду, ето я вам нарвал.” Я подякувала, і він, пройшовши кілька метрів далі, поклав їх на землю. Я поспішила їх забрати. В якусь банку набрала води і поставила квіти у затінок. Це був молодий кавказець. Щоб не привертати уваги наглядачів, коли йшли з роботи, я цей букет розділила на кілька частин і роздала дівчатам. А були і такі вартові. Одного разу, чекаючи перед вахтою після роботи на шахтарів, що чомусь затримались у шахті (бо вели в зону один раз і чекати доводилось в різну погоду, доки всі зберуться), ми розбрелись по зоні коло вахти, в надії знайти якусь квітку. Одна з наших подруг, яку я знала лише візуально, звали її Параня (родом десь з-під Дубровиці, що на Рівненщині), непомітно зайшла за два метри до забороненої зони, щоб зірвати квітку. Вартовий на вишці вистрілив у неї і вбив першим пострілом. Всі бачили, що до забороненої зони було ще далеко. Ми підняли крик і почали бігти до неї. Вартовий почав знову стріляти і кричати, щоб не підходили до неї. З вахти вибіг начальник конвою і наглядач, що чергував. Підбігли до Парані і ногами почали її відкидати в заборонену зону, щоб зробити видимість, що вона туди зайшла. Визвали начальство, склали акт про спробу втечі, і хоча ми всі кричали, що вони самі затягнули її в заборонену зону, на це не реагували. Вартовий, що убив Параню, дістав премію і позачергово відпустили додому на десять днів. Труп її нам не віддали, щоб поховати. А, ведучи дорогою з шахти в табір, ще і познущались з нас, заставляли падати і вставати на дорозі. На наші протести і обурення пропонували: “Кто недоволен, вийті с колони на п’ять шаг’ов”. Це значило, що вб’ють при спробі втекти. Щоденно, ведучи нас на шахту і з шахти, начальник конвою попереджував: “Шаг в сторону щітається побегом. Конвой стреляет без предупреждения”. Нас водили з собаками, колоні наказували закладати руки за спину. Часто знущались, наказували бігти або ж лягати в болото, цькували останніх собаками, які шматували одяг нещасних. Конвойні реготали. Коли когось собака збивав з ніг, тільки тоді його відтягували. Несила описати свавілля і знущання, яке нам, каторжанам, доводилось терпіти, людям з номерами на спині, коліні і шапці. А нашим катам – садистам це давало задоволення.

Тварюки в людській подобі насолоджувались своєю необмеженою владою. А ми, кажучи словами великого Кобзаря, “карались, мучились, але не каялись”, бо “раз добром зігрите серце – ввік не охолоне”.

Каторжан “блатних” дуже часто перевозили з одного табору в інший. Одних кудись відправляли, інших привозили. Бували випадки, коли новоприбулих після відповідних формальностей впускали в зону, як на них накидались з ножами ті, що були в таборі, або ж навпаки, і починалась між ними страшна різанина. Так, одного разу прибуло до нас кілька головорізів. Серед них один особливо привертав увагу, той, що мав номер А-26. Це був рецидивіст та вбивця Сашко Титаріщенко. Він був некоронований король серед “блатних”. Білявий, голубоокий, середнього зросту, завжди дуже охайно одягнутий, на роботу не виходив, і начальство його не заставляло. На диво, дівчат не зачіпав, а навпаки, коли хтось із “блатних” приставав, і ми йому жалілись, то завжди обороняв нас. Взагалі відносився до нас, як лицар. Але у хлопців відбирав посилки, коли добровільно з ним не ділились. І все ж наганяв на нас страх жорстокістю між своїми. Одного разу вони грали в карти після “отбоя”. Один із “блатних”, помічник з побуту, а точніше той, хто виганяє з бараків людей на роботу, якийсь Малявко, програв йому все, що мав, поставивши на карту своє життя – і програв. Вночі нас розбудив відчайдушний крик, точніше не крик, а рев тварини, яку невміло ріжуть. Всі бараки наніч закривались на залізні штаби і великі висячі колодки. Отож, вийти за територію або надвір ми не могли, а скупчились коло маленьких заґратованих віконць. Ті, кому довелось заглянути в них, казали, що до чоловічого бараку, що був навпроти нашого, побігли наглядачі. Незабаром рев стих, і наглядачі за руки і ноги понесли когось в санчастину. Лише вранці ми дізнались, що в тамбурі бараку, тобто в невеличких сінях, до дверей за руки і ноги був прив’язаний Малявко, і ножем йому було нанесено десь до сімдесяти ран, все тіло було зрешетоване. Доки наглядачі знімали штаби і замки, було нанесено останній удар прямо в серце. Тільки тоді катований затих, і наглядачі застали вже труп. Офіційно винних не знайшли, але всі в’язні між собою говорили, що це робота Титаріщенка. Прораб сказав мені, якщо не стану його коханкою, то переведе мене на важку роботу або, щоб пошукала собі якусь іншу, бо на “лебідку” посадить ту, яка погодиться на його пропозицію. Я відмовилась від такої “честі”. Після роботи зайшла в нарядну і, на щастя, застала там Федька. Розповіла йому про все, він перевів мене в зону в майстерню з ремонту спецодягу. Виявляється, прораб говорив із ним про це. Мене таке влаштувало, бо не треба

було годинами вистоювати в дощ і холод на вахтах у чеканні, коли виведуть, обшукавши кожного, на роботу, чи з шахти приведуть цілі “розводи” в зону. “Розводами” називалось виведення всіх побригадно на роботу і повернення з роботи. Це відбувалось так. О сьомій годині ранку після сніданку всі, хто працював у першу зміну, вже повинні зібратись на вахті. Нарядчик з продовговуватими ящичками, в яких знаходились карточки з установчими даними на тих, кого виводив у цю зміну на роботу, йшов на вахту, де вишикувались в’язні побригадно. Конвой із собаками вже чекав за воротами. На воротах нарядчик називав номер кожного. Викликаний називав своє прізвище, статтю і термін ув’язнення, початок і кінець терміну, розпинаючи бушлат чи тілогрійку, підходив до наглядачів, які проводили у кожного особистий обшук. Жінок-наглядачів тут не було, тому нас теж обмацували наглядачі. Перевіряли наявність номерів і дірок під ними. Якщо ж під номером дірок не виявили, зривали номери і вирізували вдвічі більші дірки, ніж потрібно. Крім того, там стояв маляр з банкою чорної фарби і підправляв номери у тих, у кого їх було погано видно. Після всього шикувались по шість у ряд, і звичні слова начальника конвою: “Шаг влево, шаг вправо щітається побегом. Конвой стреляет без предупреждения. Руки назад, шагом марш!” Дуже часто конвой і наглядачі рахували неоднаково, тоді перераховували декілька разів і, щоб надолужити витрачений на це час, наказували бігти на шахту. Там черговий лічив шеренги і, якщо рахунок сходився, впускав у зону. Та ж процедура повторювалась при поверненні в житлову зону після роботи.

Старшим у майстерні був Іван Брек, але я не впевнена, що це його справжнє ім’я і прізвище. На той час йому було далеко за тридцять років, високий, масивний, завжди ходив з паличкою і дуже шкутильгав, тому працював в зоні в майстерні. Зустрів мене доброзичливо. Взагалі був чемний, привітний, але маломовний. Відчувалось, що це освічена, інтелігентна людина. Сказав, що наша праця буде починатись ввечері, коли “днювальні” з бараків принесуть спецодяг, а триватиме доти, доки все полатаємо. Спати будемо вдень. Він сам приймав принесений спецодяг і сам видавав його, розкладаючи на окремі купки. Все було дуже брудне, а часто і мокре. Латали списаним старим і брудним одягом, який, порубаний сокирами, нам приносили з речового складу. Найгірше було латати брезентові рукавиці, які не завжди вдавалось проколоти голкою. Пізно вночі або ж на світанку, коли ми закінчували роботу, якщо за нами не приходив наглядач, щоб відвести і замкнути в бараки, ми самі за ним йшли на вахту. Виспатись ніколи майже не вдавалось.

Зранку вчиняли гармидер ті, що йшли на роботу в першу зміну, а вдень – приятельки і приятелі старости бараку, якими були тільки “блатні”. Після обіду знову збиралась на роботу друга зміна, а ввечері самій треба було йти на роботу. Спати доводилось кілька годин. Особливо жорстоким і примхливим серед наглядців був українець із Житомирщини Василь Усенко. За свій двометровий зріст і худоту прозваний “Півтораіваном”. У вечірню, а точніше нічну зміну, в майстерні працювали я, три жінки-інвалідки, Брек і швець (росіянин з татуванням на руках, грудях і спині, очевидно, з “блатних”). Мовчки сидіти було нудно і якимось вже само так вийшло, що я кожний вечір розповідала якусь хорошу книжку чи кінофільм про визначних історичних осіб, князів, гетьманів, або ж просто якусь бувальщину. Коли ж чергував “Півтораівана” і робив обхід, то завжди заходив до нас. Коли зайшов уперше, я щось розповідала, але при його появі замовкла. Це йому вдалось підозрілим, не сподобалось і почав допитуватись, про що я говорила. Брек порадив продовжувати. Наглядач, усівшись на стілець, слухав уважно. Коли щось не вдавалось розповісти за одну зміну, то просив, щоб без нього не розповідала, а докінчувала в його наступну зміну. З того часу всі свої нічні чергування просиджував у майстерні з короткими перервами, коли виходив перевіряти замки на бараках в зоні. Коли ж розповідала про історію України за Аркасом, про княжу добу, татаро-монгольське та польсько-литовське лихоліття, про Січ, гетьманів, то він часом пробував сперечатись про ті чи інші факти, але запас знань у нього був надто малий, так що моя думка і погляд завжди перемагали. Вечірню перевірку ми проходили в майстерні, і, коли він приймав чергування, то завжди попереджував, щоб доки він не прийде, нічого не розповідала. Поступово бачивши його зацікавленість, я осмілила настільки, що наважилась тактовно вказувати на його недопустиму грубість і зайву жорстокість у відношенні до в’язнів. Були випадки, що бив і брутально ляяв, коли хтось зазівався на “розводі”, чого собі не дозволяли інші наглядчі і начальник режиму єврей Міхельсон. Тому в’язні боялись “Півтораівана”, як вогню. Він мовчки сопів, вислуховуючи мої зауваження, але не суперечив. І все ж багато хто помітив і дивувався, що він перестав на “розводах” брутально лятись і давати волю рукам, взагалі став більш людяним. Брек підсміювався і казав, що то я вплинула на нього. Як там не було, але в’язні безбоязно вже могли проходити повз нього. Навіть одного разу, коли мені мама прислала в посилці невелику пляшечку одеколону, і черговий наглядач забрав її в мене, то інший, теж із Житомирщини, приніс у барак і поклав мені під подушку, а, зустрівши мене на вулиці, тихо сказав про це і попередив,

щоб я нікому не казала. Він це зробив за проханням “Півтораівана”. Я була дуже здивована і вражена таким вчинком.

Моя робота була не такою легкою, як видалась спочатку. Це було латання мокрого, брудного, покритого вугільним порошком спецодягу будівельників і шахтарів, від якого ми самі часом скидалися на сажотрусів. Постійний шум у бараці, де ходили на роботу в три зміни 120 дівчат і жінок, скоро далися взнаки, бо не було нормального відпочинку. Розповіла якимось про це Брекові, і він пообіцяв, що домовиться з хлопцями, щоб мені підшукали кращу роботу десь на шахті. Норма харчування для працюючих в майстерні була друга, а працюючі на шахті одержували четверту, п’яту і шосту. Невдовзі мене перевели в розпорядження головного механіка на шахту. Він видав усіма електричними установками і механізмами в шахті, хоч і був каторжанином, а зарплату за цю посаду одержував якийсь вільний нероба, що офіційно числився на ній. Механік був литовець, інженер за фахом, Антон Ілгаускас. До арешту працював директором якоїсь великої електростанції. Брав активну участь у литовському визвольному русі “Лісові брати”, як вони себе називали. Це була інтелігентна, тактовна, освічена людина. До українців відносився дуже добре. У нього працювали лише литовці, українці та один німець з Поволжжя Саша Кельш. У зв’язку з тим, що обладнання і механізми в шахті були старі і зношені, то винятково йому дозволяли жити в невеличкій комірчині на шахті в приміщенні ремонтної майстерні. У табір водили лише в лазню і переодягнутись. Їжу з табірної кухні позмінно приносили йому працівники. Він завідував водонасосним, електричним і компресорним господарством шахти. Мене зустрів досить привітно, тактовно поцікавився чому і як опинилась в таборі. Вислухавши, сказав, що ми з ним товариші по боротьбі. Мене при першому знайомстві дуже вразило те, що голова його була сива, хоча йому було десь біля 35 років. Скупо розповів про те, що він посивів, коли на його очах розстріляли дружину і малого сина. Розповідати про свою трагедію йому було важко. Посилки йому висилала старенька мати і тітки. Кілька днів на початку не посилав мене в шахту на водовідкачувальні насоси, а просив навести лад в його комірчині. Побілила її, помила підлогу, вишкребла ножем столи, табуретку і лавку. А коли сказала, що часто дошкуляє ревматизм і дуже болять ноги, пообіцяв лікувати. В майстерні стояв компресор під невеликою напругою і, коли замітала, якимось оперлась на його корпус, то відчула легке поколювання струму. От він і всівся на корпус компресора, підкликав мене і взяв за руку. Мене почало злегка бити струмом, це і було своєрідне лікування. Так робив щодня по кілька хвилин. І дійсно

допомогло. Через кілька днів, коли в комірчині навела порядок, послав мене чергувати на насоси в найнижчий штрек, де збиралась вода з усієї дільниці. Її насосами викачували на поверхню, щоб не затопила забоїв. Навчити мене працювати на тих насосах призначив слюсаря литовця, але він дуже погано володів російською мовою, тому нам важко було порозумітись. Та допоміг електрик Степан Галапач, як він себе відрекомендував при знайомстві, “львівський батяр”. Хоча насправді був дуже скромний і сором’язливий хлопець. Він працював у нашу зміну і на нашій дільниці. Перевіривши обладнання на нашій дільниці, завжди приходив до мене в будку і вчив, пояснював, що і коли підкручувати, і як треба слідкувати за моторами і манометрами. Насосна знаходилась на найнижчому горизонті, робота не важка, вимагала лише уваги. Без руху було досить холодно, і Степан дістав десь великий бушлат, і, загорнувшись у нього, я не так мерзла. Він взяв наді мною шефство. В шахту і з шахти завжди мене супроводжував, оберігав, як брат. На дівчат, що працювали в шахті, часто нападали негідники з “блатних” і кривдили. Степан був справжнім лицарем “без страху і докору”, надійним охоронцем і справжнім товаришем. На моє прохання відлив з алюмінію кілька маленьких значків тризуба. Один залишила собі, а решту подарувала кращим подругам. Ми їх носили на шапках під нашитими латками з номерами. Відлив і вигравірував ложку, дуже гарні з блискучого металу обкладинки, прикрасив їх чорним орнаментом, зробив з цього гарний пам’ятник, де друзі по недолі писали на згадку кілька рядків. Звичайно, це все доводилось ретельно ховати від очей наглядачів. Та, на превеликий жаль, зберегти цей пам’ятник не вдалось. Як це сталось розповім пізніше.

Перед спуском в шахту Ілгаускас, критично оглянувши мій одяг, дав поверх цього одягнути ватяні штани і тілогрійку, щоб не так мерзла, в руки дав шахтарську лампу і сам відвів на місце роботи. Підійшли до шурфа, яким у великій клітці підйомна машина опускала людей на перший штрек, а потім довго йшли тим підземним тунелем з дерев’яним кріпленням, по якому возили і подавали на поверхню вагонетки з вугіллям і породою. Їх підвозили вручну люди, а подекуди сліпі коні, яких ніколи не виводили на поверхню, і їх у невеликій підземній стайні доглядали конюхи. Потім виходили на допоміжний “ствол”, по якому спускались порожні великі вагонетки тросом униз і вивозились нагору повні. Через спеціальні бункери висипались у залізничні вагони. З самої поверхні до найнижчого горизонту був прокладений дерев’яний трап з набитими поперечними планками, щоб легше було сходити вниз. Важко було ним спускатись, але ще

важче йти ним угору. Пізніше Степан, нехтуючи правилами безпеки, коли траплялась нагода, вчив мене чіплятись за вагонетки і таким чином опускатись униз і виїздити на поверхню. Я сама рідко так робила, бо вагонетки часто “бурились”, тобто сходили з рельсів, і тоді негайно треба було зіскакувати з них набік, щоб не покалічило. Але найстрашнішим це був так званий “орел”, тобто коли обривався трос, і гружені вагонетки з шаленою швидкістю мчались униз, вибиваючи по дорозі, наче сірники, стовпи кріплення, що відділяли штрек від трапу. І горе тому, хто їхав на такій вагонетці чи йшов у цей час трапом. Калічило і вбивало насмерть. Лише “стволові” на нижніх штреках, чуючи страшний скрегіт і гуркіт, встигали відскакувати вбік. “Козою” чомусь називали пристрій, яким опускали вниз стовбури дерев, якими кріпили стелю і стіни в забоях. Шпури бурили важкими перфораторами (важили приблизно 32 кілограми) в породі довгими штангами. Забивали ці шпури шашками амоналу з дротиками, які потім з’єднували і підривали спеціальними машинками, але це робили лише вільнонаймані підричники. Вугілля рубали відбійними молотками вагою 16 кілограм. Потім і породу, і вугілля окремо вручну лопатками грузили у вагонетки і вивозили. Нерідко були обвали стелі, кріплення не витримували ваги породу, що тиснула на них і, обвалюючись, калічила й убивала людей, що на цей час були там. Коли чувся тріск дерева, люди старались тікати подалі. Я двічі встигала відскочити, коли переді мною завалилась стеля. Один раз маленький кусок породу розсік до крові мені зверху голову, але череп лишився цілим. Інколи доводилось працювати по дві зміни, коли захворів змінник. Часом Ілгаускасу вдавалось знайти заміну із запізненням і тоді, щоб не затримувати цілий розвод, тобто всю зміну, що вийшла з шахти і мерзла перед вахтою, чекаючи на тебе, доводилось просити “стволових” дозволу залізти у вагон з вугіллям, який ішов нагору. В таких випадках вони по телефону попереджували тих, що висипали вугілля в бункери, що їде людина, щоб розвантажували обережно. Низ таких вагонів мав люки, які вони розкривали, і все вугілля сипалось униз. А взагалі, коли ми їхали “зайцями”, то ставали на виступах, які були спереду і ззаду кожного вагону, і зіскакували в потрібному місці. Проте, одного разу я все ж залізла у вагон. Ці великі вагони загрузали транспортером – спочатку одну половину з горою, а відтак, струшуючись на стиках рейок, вугілля поступово заповняло весь вагон. Так що, мене майже зовсім засипало, і я була не в стані вибратись із вагона. Та ті, що вигружали в бункер, витягнули мене, бо їх уже попередили знизу. Брудна, як сажотрус, я побігла на вахту. Тоді ще не було де помитись. На шахті лише в нашій майстерні Ілгаускас

змайстрував щось на зразок душу, де ми по черзі вмивались і переодягались. А у шахтарів тоді й цього не було. Вугільний порох проникав в пори шкіри і годі від нього було відмитися. В бараках були так звані “сушилки” – невеличкі кімнати, де постійно палилась пічка з плитою, на якій можна було нагріти води в невеличких бляшаних мильничках. Самі мильнички дістати було нелегко. Їх скритно робили в механічному цеху, і то не всі могли їх купити за тижневу пайку хліба і цукру. Та і пронести в зону було проблемою. Наглядачі їх відбирали на вахті. Така була у Наді Кононець, і вона дозволяла мені й Ніні користуватись. Ми по черзі гріли воду і умивались щовечора до половини. Якось Степан довідався, що будуть встановлювати додатковий компресор на новий забій, і сказав, щоб попросила Ілгаускаса мене туди перевести. Сказав, і я так зробила. Нова робота була набагато краща. По-перше, повітря було не таке вологе, як у насосній, корпус компресора завжди був теплим, тому можна було зігрітись біля нього. По-друге, над ним горіла електролампочка, щоб слідкувати за манометрами та іншими приладами. Ним подавалось стиснуте повітря по шлангах у забій для перфораторів і відбійних молотків. Вся моя робота полягала в тому, щоб був відповідний тиск повітря, і, за вимогою бурильників, вмикати і вимикати подачу в забій. На штреках рідко горіли лампочки, а біля насосної взагалі була темрява. Я почала відчувати, що Степан відноситься до мене не просто, як до товариша по недолі, що почуття його глибші. Лише один раз, і то досить тактовно, він мені дав це зрозуміти. Та давно пережита особиста трагедія вкрила льодом моє серце і душу. І чи моя вина у тому, що не змогла відповісти на щире почуття взаємності? Але все ж спогад про нього залишився назавжди, як про справжнього, безкорисного друга. Чому так буває в житті, що розум і серце не знаходять порозуміння? Сама цього не бажаючи, скривдила хорошу людину, причинила їй біль. Чому інколи віддаєш перевагу тій, котра негідна цього? Пробач, Степане, що не змогла відповісти на твоє щире почуття так, як ти цього заслуговував, але завжди пам'ятаю про тебе, твою доброту і справжню дружбу.

Одного дня в серпні 1947 року мене несподівано завернули з вахти в зону, бо не було моєї карточки. Я запитала нарядчика, що це означає. Відповів, що так розпорядився начальник режиму. Задовго перед тим Міхельсон чомусь розрахувався і виїхав.

У цей день мала бути в розпорядженні прораба, який сам повинен був прийти за мною в барак. Я була вкрай здивована. Десь біля десятої години зайшов прораб, і ми з ним вийшли на майданчик перед вахтою. У прораба в руках були два невеличкі кілочки, з'єднані довгим

шнуром у кілька метрів, і ми почали щось розміряти. Я у нього запитала, чому саме мене залишили, а не когось іншого? Відповів, що так наказав новий начальник режиму Ковальчук, а йому, прорабу, все одно кого залишать у поміч. Незабаром і сам Ковальчук підійшов до нас. До цього спостерігав за нами із дверей вахти. Щось став говорити з прорабом, а я в цей час забивала кілочки. Коли глянула на нього, то остовпіла. Мені відняло мову, коли він підійшов до мене і про щось запитав. Я тільки дивилась на нього, і мені видалось, що я сплю і бачу сон. Зовнішній вигляд, лице, очі, голос були “Залісного”. Помітивши мою розгубленість, він усміхнувся, запитав, що, певно, мені когось нагадує своєю особою. Я відповіла, що так. Коли ж запитав кого саме, то промовчала, бо не могла ж йому сказати. Наважилась лише запитати звідки він родом. Відповів, що з Волині, що має ще старшого брата дуже схожого на нього, і я, напевно, знала його, але нікому про це не потрібно говорити. На цьому моя робота цього дня і закінчилась. Я, як сновиди, йшла в барак, не бачила ні дороги, ні зустрічних. З дівчат, крім мене, його, тобто “Залісного”, знали “Леся” і “Оксана”. Я губилась в догадках, подруги здивовано мене запитували, що зі мною. Вже не пам’ятаю, що їм казала у відповідь. Дочекавшись повороту денної зміни з роботи, пішла до “Оксани” і між іншим запитала, чи бачила вона нового начальника режиму. Вона уважно глянула на мене і холодно відповіла, що не бачила і бачити не хоче. Радить мені не приглядатись до нього і не цікавитись ним. Я зрозуміла все, і тривога не покидала мене. Я не припускала навіть думки, що він став працювати в НКВД, а цей задля когось пішов на ризик бути навіть випадково кимось викритим. Ломила голову задля кого? Подальші події дещо прояснили ситуацію, хоч впевненості повної не було, і потім через два чи три дні мені прийшла посилка. Ковальчук був там присутній. Коли наглядач відкрив посилку, зверху лежав лист від мами і кілька товстих зошитів. Наглядач передав його начальнику. Нам листів, що були в посилці, ніколи не віддавали. Він його читати не спішив, тільки глянув і уважно подивився на мене і на вміст посилки. Подали йому і зошити. Він недбало перегорнув їх і, віддаючи мені, кинув, що йому пригодився б один такий. Я простягнула йому один із них. Він узяв і подякував. Дивним було і те, що ні разу не робив обходу бараків з наглядачами. Яюсь, вертаючись із роботи, побачила, як він вийшов з майстерні і, задумавшись над чимось, поволі пішов на вахту. Майже слідом за ним вийшов Брек, привітався зі мною, і ми вулицею пішли до бараків. Я казала “вулиця”, але назва мало підходила до прокладених уздовж дерев’яних бараків дерев’яних трапів, по яких ми ходили в їдальню і на роботу. Відчувала,

що він чимось збентежений і щось хоче сказати чи запитати, але не наважується. Розмовляючи про якісь дрібниці, ми розійшлись по своїх бараках. Брек і їхня зустріч мені чомусь не сходили з думки. На другий день Ілгаускас мене залишив у своїй майстерні чергувати, а згодом послав у кузню по якусь деталь. Довелось чекати доки закінчать кувати. Там працювали наші хлопці. Я підійшла до вікна і дивилась на тундру. Тут до мене підійшов начальник режиму, привітався і сказав, що “блатні” хотіли його вбити, спеціально для того виготовили ніж-фінку з написом “начальнику режиму”. Показав мені її, казав, що не залишиться тут більше, а кудись скоро переведеться і виїде. Я розказувала, що і нам усім дістається від “блатних”. Тут мене покликали в кузню, бо деталь вже охолола і можна її забрати. Прощаючись, я побажала йому всього найкращого і щасливого повороту, а він мені – здоров’я, сили пережити цей важкий час і повернутись здоровою додому. Більше його в таборі ніхто не бачив. На другий день по табору поповзли чутки, що щез начальник режиму. На квартиру до нього ходили наглядачі, але ні його, ні речей не знайшли. Він у нас пробув всього один тиждень. Наглядач грузин, друг Арзакула, сказав лише, що його вже розшукують, що їх всіх викликають на допит у Воркуту. Наче він проник в охорону таборів з чужими документами, і він зовсім не той, за кого себе видавав. Це тримають у таємниці, що в управлінні начальник кадрів та інші начальники мають великі неприємності через це.

Знову наступала полярна ніч і зима з буревіями, морозами. Вітри пронизували на вахтах нас до кісток. Ми дуже мерзли. На роботу і з роботи просто бігли, щоб не задубіти. Тим, хто працював у шахті, видавали ґумові чоботи або ж черевики. Мені мама прислала великий кусок зеленої плащ-палатки, і Брек покрив мого кожуха, що витримав прожарки, але від частого сушіння почав коробитись, підрізавши трохи вище колін, за формою бушлата. Перед Різдвом 1948 року я одержала посилку від мами в якій була товчена пшениця (“кутя”), мед, цукор і мак. Одержала лист від “Зірки” і “Яструба”. Вони з різних районів мені писали, що вислали святкові посилки і щомісяця висилатимуть мені гроші від дядька “Петра”. Була і зворотня адреса. Я розуміла, що нею можна користуватись, але не через табірну цензуру. З того часу я почала систематично щомісяця одержувати грошові перекази по 200 карбованців кожний з різних районів Волинської та Рівненської області. Це тривало до березня 1949 року, до того часу, доки був живий “Петро” (“Залісний”). Його з п’ятьма друзями вислідили чекісти в криївці на Хорохоринських хуторах під Торчином. Живими не здались, всі застрелились. На святий вечір ми

з дівчатами зварили всю кутю, заправили маком і медом, випросили в їдальні мисок, щоб вистачило на всі бараки і стаціонар, і дівчата ввечері, перед тим, як мали замикати бараки, рознесли всім кутю. У себе ж запросили до вечері всіх присутніх, незалежно від національності і віровизнання. Повечеряли, тихенько поколядували, привітали одне одного з Різдвом. Та через кілька днів мене зустрів Ус і попередив, що адміністрація табору знає про кутю, що носили в усі бараки, про те, що це я все організувала. Він порадив, щоб сиділа тихо, а то вже цим зацікавився “кум”. Ми всі так називали оперуповноваженого НКВД, який був у кожному таборі.

Мене ніхто не чіпав, але, що за мною стежать, я переконалась навесні 1948 року. А було це так. У мене відклеївся штучний зуб, зроблений в 1941 році. Навесні 1940 року нас, кращих учнів, послали на зліт до Луцька. Везли автобусом, та коли ми вже повертались назад, водій заїхав колесом у якусь яму, мало не перекинувшись. Я сиділа коло дверей і щось розповідала. Коли автобусом раптово різко хитнуло, то я лицем ударилась в ручку дверей. Вона була металева, з виступами, і я вибила половину двох зубів спереду. Довелось їх виривати і вставляти мости з двома штучними зубами і дві коронки. Один із них з часом почав мені випадати, я вже декілька разів його губила, але знаходила. Необхідно було поставити його на цемент. Із труднощами, але вдалось нав'язати через диспетчера шахти Тихона і диспетчера шахти № 2 зв'язок з Надією Петрівною. Вона обіцяла поговорити із зубним техніком, який був у них, чи зможе прикріпити зуб. Одного разу, коли я загубила зуб і шукала його в снігу, надійшов Ус. Дізнавшись у чому справа, пообіцяв, якщо домовиться із шахтою № 2 і нашим начальством, то у свій вихідний день відвезе мене туди. Начальником шахти і табору був майор Вершинін, досить порядна, інтелігентна людина. Подібні дозволи до спеціалістів лікарів він уже декому давав. Та за свою людяність поплатився, його зняли, а прислали якогось Змієва, але ми про це ще не знали. На цей час я вже працювала табельщиком у бухгалтерії шахти (детально, як це сталось, напишу пізніше).

У цей день якимось ніхто не звернув уваги на те, що нас вели під посиленням конвоєм, а на вишках стояло не по одному вартовому, а по кілька. В кінці зміни я подзвонила Тихону в диспетчерську і запитала, як там домовленість із шахтою № 2. Коли ж хтось перепитав, що має бути з шахтою № 2, я відразу поклала трубку, оскільки це був не голос Тихона. Хвилин через десять мене наглядач викликав до кабінету Змієва, де сиділо кілька офіцерів і запитливо дивились на мене. Змієв допитувався, чого я цікавилась шахтою № 2. Довелось розповісти

про цей злощасний зуб і на доказ, що кажу правду, виняти його на долоню і показати їм. Не знаю, чи переконала Змієва, але, вислухавши пояснення, відпустив мене. Треба ж було так статись, щоб саме в цей день відбулась групова втеча в'язнів з Мульди. Домовившись з кількома охоронцями, в'язні дістали зброю і напали на гарнізон, перебили всіх, хто чинив опір, забрали всю зброю, провіант, кілька всюдиходів і через тундру подались на північ до моря. Біда їхня була в тому, що тоді вже був полярний день, а в тундрі ніде було заховатись. Безмежний голий степ покритий лишайником-мохом та карликовою березою яка стелилась по землі. Щастя втікачів, що їхню втечу виявили лише на другий чи третій день. Їхній табір складався усього з кількох бараків, вони прокладали в тундрі залізничну вузькоколіяку. У Воркуті зчинився страшенний переполох. На пошук були кинуті війська, вертольоти, всюдиходи. Посилено охорону робочих і житлових зон. У цей день після роботи чоловічі бригади не відводили в табір, а другі і треті зміни не виводили з зони. Їжу привезли на шахту і там годували людей. Яка доля спіткала втікачів – важко сказати. Ходили чутки, що вони розділились на дві групи. Одна пішла до моря, а друга – в Уральські гори. Одним вдалось втекти, а других оточено, але вони не здались без бою, їх закидали з вертольотів гранатами і косили з кулеметів. Так потім розповідали по секрету наглядчі. Тепер слід повернутись трохи назад і розповісти про події, які стались після дивного і загадкового зникнення начальника режиму. Кілька місяців після цього в таборі pojavився новий нарядчик не каторжанин Олександр Ткаченко, але це, мабуть, неправдиве його прізвище. Від попередніх “зеків” відрізнявся тим, що був більш людяний і ніколи не лаявся брутально, а з українцями розмовляв по-українськи. Попередні нарядчики були всі росіяни. Кілька місяців перед тим до нас прийшов етап із волі. Серед них були хороші дівчата: Віра Петросюк з Горохівщини, Валя Загірнюк з Ковельщини, Стефа зі Степані, Поліна, артистка з Ленінграду. Ткаченко перевів їх із загальних робіт на легші. Поліну і Стефу – в обслуговування шахти, а Віру і Валю – в ОТК, тобто у відділ технічного контролю, вони брали проби вугілля і робили якісь нескладні аналізи. Детально принципу їхньої роботи не знаю. Якось я дуже промерзла на шахті і захворіла. В санчастину не пішла, думала, що обійдеться (ходила тоді у другу зміну). Тут несподівано мене викликали на роботу не в другу, а в третю. Я почувала себе дуже погано і не захотіла йти, скільки не вмовляв мене помічник з побуту. Після виходу третьої зміни в 24.00 у барак прийшов Ткаченко і наполягав, щоб я виходила. Я збунтувалась, казала, що хвора і нікуди не піду. В таких випадках садили в бупр, але він цього не зробив, а довго вмовляв,

мало не плакав, казав, що на мене чекає окремий конвой і відведе мене одну. Але моєї впертості не здолав. Тоді сам пішов зранку до Телігенова і попросив заднім числом мені оформити звільнення від праці на кілька днів. І, як не дивно, щодня заходив мене провідувати в барак. Цікавився здоров'ям, хто я, звідки. Я спочатку досить насторожено відносилася до нього, але все ж розповідала про поранення і про те, що було записано у формулярі. Зовнішність його була досить непримітна: середнього зросту, сухорлявий, шатен, лице кругловидне, років мав десь сорок, очі карі, темні брови врозліт. Яюсь у розмові несподівано назвав мене справжнім ім'ям. Це мене насторожило, і я заявила, що він помиляється. Вибачився і сказав, що так звали його сестру. а я дуже подібна до неї. Але відчувалось, що говорить це для годиться. Розпитував, як і куди я поранена, бачив, що ноги опухли і пообіцяв підшукати мені кращу роботу, не зв'язану з ходінням. Правду кажучи, мені вже був набрид бруд та часте прання білизни і одягу. Від вугільної пилюки годі було вберегтись, бо мила не вистачало навіть на щоденне миття. А коли вийшла на стару роботу, Степан несподівано сказав, що наш новий нарядчик – це один із керівників старшинської школи Січових стрільців “Галичина” у Львові, але прізвище зараз у нього інше, і він його впізнав. Я розповідала йому про нашу сутичку і його часті відвідини. Степан розвіяв мої сумніви і сказав, що цій людині можна вірити, що він тут не випадково появився. Степану я вірила і змінила своє насторожене ставлення до Ткаченка. Згодом він попросив мене познайомити його з Бреком. Я пообіцяла, але спершу розповіла все, що знала сама і довідалась від Степана, Бреку. Він радо погодився і попросив влаштувати зустріч так, щоб якомога менше людей їх бачило разом. Завдання досить складне, якщо врахувати умови табору. Довелось просити Теленова дозволу використати для цього бокс у санчастині. Там я їх познайомила і залишила самих. Невдовзі перевів мене в бухгалтерію в зону. Там працювали бухгалтери продовольчого і речового складів, стара російська інтелігентка, аристократка Козловська вела зарплату, а мене навчила вести табель на всю табірну обслугу. Неподалік від нашого табору на пагорбі будували новий табір. Це були вже не дерев'яні, а шлакоблочні будинки. Коли там було закінчено кілька таких житлових бараків, кухня і їдальня, бур, то всіх жінок перевели туди, а на роботу водили окремо. В старий табір водили лише в лазню. Нас, тобто мене, Козловську та медиків, поки що далі водили на роботу в стару зону. Згодом створили медпункт у новій зоні, Козловську лишили бухгалтером, а про мене Ткаченко домовився з головним бухгалтером шахти, щоб узяв у свою бухгалтерію. Він погодився. До речі, головний

бухгалтер Тараненко був репресований в 1937 році, як колишній петлюрівський офіцер, без права повороту в Україну. На цей час він уже був вільнопоселений. Це був кремезний русявий козарлюга, який мав далеко за п'ятдесят років. У новій зоні в кожному із високих шлакоблочних бараків було по три секції. Заходилося у коридор, з якого вело троє дверей в окремі секції. Вікна в них, хоч і заґратовані, але були великі, стеля висока, нові нари на металевих кронштейнах, посередині піч із глухою плитою. Там могло розміститись 20-30 осіб. У центрі стіл, лавки, біля подвійних нар – нефарбовані тумбочки. Умивальники були в сушилці. Воду підвозили зі старої зони. Працювати мені доводилось завжди у другу зміну. Приміщення бухгалтерії на шахті було у невеликому дерев'яному бараці. Там був кабінет начальника шахти, головного інженера, плановий відділ, кабінет “кума”, диспетчерська та інші. Під бухгалтерію було відведено дві невеликі прохідні кімнати. В другу зміну працював замісник головного бухгалтера, старший бухгалтер капітального будівництва Олена Жадан та Галина Безкровна. Вони обидві дружили, та коли між ними пробігла, як кажуть, чорна кішка, Галина нав'язалась нам із Ніною в подруги. Зайняла нижчі нари і покликала нас до себе. Поступово все наше господарство взяла в свої руки. Господиня вона була непогана. Була набагато старша за нас. Зрідка одержувала посилки і завжди мала гроші. Лише набагато пізніше я дізналась, що це людина “кума”. У цей час до нас вже один раз на тиждень приїздила автолавка з продуктами, і невеличку частину зароблених грошей по 10-15 крб. нам видавали щомісячно. Вперше за весь час нашого перебування у Воркуті привезли свіжу картоплю, а під старою зоною вигрузили просто на землю мерзлу свіжу капусту з вугіллям. Коли повертались із роботи на шахті, конвой заставляв нас брати по дві головки і нести на кухню своєї зони. Кожний старався відірвати по декілька листочків і заховати, а потім з'їсти сирію. Свіжу картоплю, моркву, а також печиво, рибні консерви, цукор, масло, хліб можна було купити згодом в автолавці. Грошей, що накопичились у мене на особистому рахунку, я майже не вибирала, берегла на чорний день. Це був дарунок друзів з України – “дядька Петра”. Лише в поодиноких випадках я їх витрачала. Галина все допитувалась від кого стільки одержую, бо знала, що мама час від часу присилала мені посилки. А їй було теж важко, навіть дуже важко, але вона старалася останнє відірвати від себе, але вислати мені. Жаж голоду відступав, уже не було стільки дистрофіків, як у 1945-46 роках. Ситими не були, але і не паморочилась від голоду голова. Поступово появились свіжі овочі, зрідка м'ясо. В другу зміну зі мною ходили в ОТК Валя і Віра, Оля Гуцал також зі мною працювала в бухгалтерії.

Взагалі в другу зміну нас виходило до тридцяти чоловік, а в третю – не більше десяти. В основному всі бригади працювали на загальних роботах на будівництві і на шахті в першу зміну, будували нове шахтоуправління, збагачувальну фабрику і т.д і т.п. Із нашої зони було вдвічі даліше на шахту, ніж із чоловічої. Тепер уся територія шахти була будівельним майданчиком, усе перекопали і перерили траншеями під фундаменти. Лише в одному місці були прокладені дошки, щоб можна було пройти до контори. Йти треба було біля нового будинку ОТК та естакади. Одного разу несподівано я побачила там Брека. Поцікавилась, що він тут робить. Відповів, що вже кілька тижнів працює в ОТК. Часто при зустрічах пізніше зупинялися і розмовляли по кілька хвилин. Журба – замісник головного бухгалтера добросовісно вчив мене азам бухгалтерії, і незабаром я вже могла працювати самостійно на дорученій мені посаді.

Одного дня перед обідом мене і ще декого викликали на вахту, переважно всіх із нового етапу. Їх фотографували в профіль і в анфас з табличками на грудях, де був їхній номер і букви. Лише мене сфотографували без таблички. Я поцікавилась у нього для чого мене фотографують, та замість відповіді запитав, як моє дівоче прізвище, заглянувши в якийсь свій папір. Я на мить розгубилася, а за мене відповіла прибиральниця, що це і є моє дівоче прізвище, що я не-заміжня. Він скоса глянув на мене, але пояснювати більше нічого не став. Я запідозрила щось недобре, але що саме не знала. Зі своїми підозрами поділилася з Ніною, та й вона також нічого не могла придумати. Готувався етап на чотирнадцятий кілометр, я була в цьому списку і готувалася, як і інші. Коли зачитали список, то в ньому не було ні мене, ні Ніни. Галя в списки також не попала зразу, і ми знову пішли втрюх. Мене дуже бентежило і цікавило, хто і чому мене викреслив зі списку. Бухгалтер речового складу сказав, що зробив це власноручно “кум”. Це мене стурбувало не на жарт. Зіставляючи фотографування і виключення зі списку, я зрозуміла, що волинські чекісти, певно, натрапили на мій слід. Дехто зі знайомих мені казав, що під час слідства їх розпитували про мене. Тепер уже було не страшно, пройшло три роки, але зустріч з ними була небажаною. Через деякий час “днювальна” сказала мені, що мене розшукував “кум”, але я була на роботі, а він шукав у таборі. За кілька днів мені те саме сказала прибиральниця в конторі, що шукав на роботі в цей час, але я була в таборі. Так було кілька разів. Цим “шуканням” він хотів скомпрометувати мене, хоч добре знав, у яку зміну я працюю, бо подзвонивши на вахту наглядачеві, дізнався би відразу. Такі речі вмить стають відомі. Почалось шушукання в таборі, пригадали, що мене викреслили зі

списку на етап і дійшли висновку, що я стала “стукачкою”. А справжні “стукачки” і “стукачі” за його наказом почали поширювати ці чутки. Мої справжні старі подруги, звичайно, в це не вірили і турбувалися не менше, але таких було небагато. Особливо тоді зловтішався Мирослав і ті, що пробували в свій час залицятись, але потерпіли фіаско. Робили всілякі припущення, осуджували мене поза очі, але подруги мені про все доповідали. До того я ще не стикалася з таким шантажем і провокацією, недооцінювала змоги, меж і засобів чекістів, а тепер опинилася сама в такій ситуації і вжахнулася. У кого був, як то кажуть, здоровий глузд і життєвий досвід, то розуміли, що “кум” так не вербував би агентів. Робив би це скритно, а тут все навпаки. Лише кілька осіб знали, що у мене чуже прізвище і легенда. Ті, що були зі мною в підпіллі і ті, що були землячками, і знали мене з дому. Не могла ж я привселюдно заявити, що це все неправда, я не та, за кого видаю себе, що у мене все чуже. Я старалась не виказувати нікому свого хвилювання і тривоги, але спокій втратила. Якось при зустрічі поділилась своєю тривоگوю з Бреком. Він мене заспокоїв, сказав, щоб на ці балачки не звертала уваги, а що зацікавився “кум”, то, очевидно, дістав якийсь додатковий матеріал на мене і хоче помучити, щоб зламати опір. Десь лише за тиждень після останнього “шукання”, коли я була на роботі, викликав мене в кабінет начальника шахти, якого на цей час не було, і запросив сісти коло столу. Довго щось “шукав” у шухляді стола і час від часу поглядав на мене, як буду реагувати, тому що перед ним на столі лежала довідка і кілька моїх домашніх фотографій. Хоч не зовсім зручно було читати, але я все ж прочитала своє правдиве прізвище, ім’я, по батькові, місце і час народження. Я зрозуміла все. Так, добрались до мене чекісти, хоча і з запізненням на три роки. Несподівано для себе я зовсім заспокоїлась. Я виграла час, а все інше мене тепер уже не хвилювало і, незважаючи ні на кого, виграла я, а не вони. Тепер уже не становила такого інтересу для них, який був би три роки тому. Мене в моєму житті ніхто ніколи не бив і, чесно кажучи, як я вже казала попередньо, не знала, як би повелась на тортурах. Тоді з двох зол я вибрала менше. Перехитрила хитрих, а зараз мені вже було все одно. “Кум” перестав нишпорити в столі і дав мені прочитати цей папірець. “Здесь всьо верно? – “Так,” – відповіла я спокійно, що аж він здивовано глянув на мене. Очевидно, чекав, що буду заперечувати, показав мої домашні фото і це, що вже робили тут. – “Це мої,” – знову сказала. “Почему вы обманули следственные органы?” – “Бо мене вважали убитою в Скибах, і я не хотіла, щоб через мене вивезли маму і сестру,” – відповіла. “Вас очень долго искали, но нашли,” – сказав задоволено і почав писати протокол

“опознання”. “Ну что ж, прийдуться отослать.” – “Мене чи протокол,” – поцікавилась я. – “Сначала только протокол, а если затребуют на пересмотр дела, то і вас.” – “А чому ви власноручно викреслили мене зі списків етапу?” – “Ждал ваших фотографій на тот случай, если будете всьо отрицать. Запрос на вас уже бил у меня,” – відповів. – “А чого так довго “шукали” то в зоні, то на роботі?” Іронічно усміхнувся і врешті сказав: “Что, попортил вам немножко крови? Нічево, ви там тоже кое-кому попортили много, а здесь небольшой реванш.” Я все більше нахабніла і знову запитала: “Знаете, що через це ваше довге “шукання” дехто мене вважає “стукачкою”?” – “Ну і что же? – відповів. – Надо же било вас хотя как-то наказать за обман?” На цьому наша розмова закінчилась, і з того часу я постійно чекала виклику на переслідство. В цей день я працювати вже не могла. Близьким подругам і Брекові розповіла розмову з “кумом”. Вони також уважали, що мене можуть викликати на переслідство.

Незабаром одержала листа від мами, в якому вона дала мені зрозуміти, що її, сестру та всіх родичів викликали і показували моє фото без таблички, і вони признались за мене. З 1948 року відмінили вивезення родин на Сибір, і це їм не загрозувало. Мама поцікавилась, що ж тепер буде зі мною, чи привезуть сюди на переслідство. Їй відповіли, що вони довго мене шукали, тепер знайшли, що я за своє вже покарана – маю 15 років каторжних робіт і 5 поселення, а якщо не виявиться, що я причетна до чиєїсь смерті, то мене більше чіпати не будуть. Це в деякій мірі мене заспокоїло.

Як тільки мене визвав “кум”, стало про це відомо всім, і багато хто почав допитуватись. Я не хотіла всім говорити чого, і вони почали робити різні припущення не на мою користь. Правду знали ті, хто вмів мовчати і кому вірила беззастережно. Та на цьому мої біди ще не скінчились, і я знову попала в серйозну халепу. Невдовзі після цього в одну із субот до нас в зону привезли кінофільм про знаменитого мандрівника Миклухо Маклая. Мені дуже захотілося подивитися цей фільм, але треба було йти в другу зміну на роботу, і Галя порадила піти на вахту. Вона попросила наглядача, щоб мою карточку з другої зміни перекинув у третю. Чергував саме Ус і погодився на це. Він подзвонив у бухгалтерію шахти Журбі, щоб залишив мені роботу на столі, і я вийду у третю зміну. Той погодився. В третю зміну нас вийшло всього шестеро. Я прямувала до контори одна, навкруги нікого не було видно. Лише де-не-де тьмяно горіли лампочки на стовпах, але нічного мороку не розсіювали. Несподівано біля вагонів із вугіллям на залізничній колії під бункерами я побачила Ткаченка і Брека, вони йшли в тіні вагонів, що загрузались вугіллям. Кожний із них ніс під рукою

довгі товсті планки. Вони про щось тихо розмовляли. Здивуванню моєму не було меж. Брек ішов нормальною ходюю і без палиці. Я оклинула їх, привіталась і запитала, чому вони тут так пізно і навіщо їм ці палки. Вони ж поцікавились, чого я тут так пізно. Сказала, що дивилась кінофільм, а тепер іду на роботу. Видно було по всьому, що вони дуже поспішали і нетерпляче розглядались. Не затримувала їх більше, думала, що вони поспішають на вахту. Сказавши їм “до побачення”, у відповідь почула “прощайте”. Якось не надала цьому слову особливого значення, пішла в контору. В неділю вранці повернулася з роботи, все було спокійно. Про зустріч із ними не згадувала. Раніше Ткаченко кілька разів заводив мову про втечу, та я не надавала цьому ніякого значення, не вірила, що це можливо. До втечі вони готувались заздалегідь. Запасалися харчами, як згодом розповіла Валя, але і вона не надавала тоді цьому значення. Часто бували випадки, що люди лишались на шахті на кілька діб, коли була негайна потреба чи аварія, коли хворів змінник і не було його ким замінити. Мені також кілька разів доводилось працювати дві зміни підряд. Отож, Ткаченка і Брека почали шукати лише у вівторок. При перевірках в таборі вважали, що вони на шахті, їхні карточки знаходились на вахті, а наглядачі змінювались. У вівторок почався великий переполюх. Шукали їх в шахті і на поверхні, але безрезультатно. Коли ми вже всі лежали на нарах і говорили про втечу, я пригадала нашу зустріч вночі і розповіла Ніні і Галі про це. Очевидно, планки їм були потрібні, щоб у вагоні чи під ним зробити настіл, а, може, у них була домовленість з машиністом. Різні припущення лізли в голову. Тепер я зрозуміла слово “прощай”. Коли з території шахти виїздив ешелон з вугіллям, на вахті черговий заглядав у паровоз, потім з шомполом вилазив на вагон і тиркав у вугілля шомполом, але це була просто формальність, адже вугілля не пісок і не мука, тому глибоко не проштрикнеш. Ешелони відправлялись на Ленінград. За три доби вони, втікачі, вже могли бути там, якщо десь на дорозі не зійшли. В історії Воркутинських таборів це була чи не перша вдала втеча, бо втікачів переважно ловили місцеві мешканці комі і передавали живих чи мертвих енкаведистам, за що одержували великі нагороди. А живих втікачів убивали і кидали за вахтою того табору, звідки вони втікали. Там вони лежали в “назіданіє” тим, хто смів думати про втечу. Це морально впливало на в'язнів і створилась думка, що з Воркути втеча неможлива.

Через кілька днів ввечері прибіг схвильований Ус до мене і сказав: “Давай швидше всю писанину, яка в тебе є, і альбом. Зараз прийдуть до тебе з обшуком.” Я ледве встигла все зібрати, як він вирвав усе в

мене з рук, швидко заховав за пазуху та вибіг. Не пройшло і п'яти хвилин, як у нашу секцію зайшов начальник режиму, "кум" та ще два наглядачі. Мені, Ніні, Галі, Валі, Вірі наказали вийти на середину бараку і, обшукавши нас самих, почали робити обшук на наших нарах. "Кум" слідкував, як робили у нас, а начальник режиму – у Валі і Віри. Нічого підозрілого не найшли, крім листів з дому у Валі і Віри, з тим і пішли. Тільки-но ми лягли, як знову прийшли два наглядачі і наказали нам збиратись із речами, постіль лишати на місці. І нічого більше не пояснивши, повели нас у "шізо" – штрафний ізолятор. Там вже була якась "блатна" зековка, її привезли до нас десь із сінокосу, де вона когось там штиркнула косою. Коли запитала, за що сюди привели нас, то ми відповіли, що не знаємо, бо дійсно не знали. Зранку нас розбудили, дали штрафні 200 г пайки хліба і окріп. Потім, окремо від інших, повели на будівництво якоїсь конюшні неподалік чоловічого табору. Туди привели з шізо "блатних", що сиділи в чоловічій зоні, та вони там зовсім не працювали, палили вогнища і грілись біля нього. Нас там стерегло вісім конвойних і чотири собаки. Зразу ж оточили "блатні" і почали робити похабні пропозиції. Почали давати волю рукам, тягнули нас до вогнища. На наше щастя, там також працювала бригада Шевчука, будівельники, і вони взяли нас під свою охорону. Шевчук, коли його бригада працювала на шахті, часто заходив до нас у контору і знав усіх нас. Старався давати нам легшу роботу, стругали і знімали кору зі стовбурів дерев. Часто було холодно, падав дощ зі снігом, ми мокли і мерзли. Окремого вогню розвести не давав начальник конвою, а до вогнища "блатних" ми боялись підходити. З якихось рейок і толі "блатні" спорудили собі шалаш і там відсиджувались. Будівельники, якщо вдавалось їм пронести через вахту, то ділились із нами хлібом і цукром. Увечері, коли ми поверталися з шізо, то нам давали 100 г хліба, черпак синьої рідкої "баланди" і стограмовий черпак пісної ячмінної чи вівсяної каші та відразу замикали. В кутку стояла "параша". Просушити одяг і взуття не було де. Пічка палилась ззовні і то ледь-ледь. Вікна були повністю забиті дошками. Високо вгорі на самій стелі над дверима горіла цілодобово в заґратованому ковпаку лампочка. Удверях – "очко". Спали на голих нарах, вкриваючись мокрим "одягом". Коців з бараку не дозволили взяти. Ми вимагали, щоб нам сказали, за що нас сюди посадили. Наглядач сказав, що за те, що знали про втечу і не попередили начальство. Будемо сидіти доти, доки їх не половлять і не привезуть їхні трупи під зону. Якби не дівчата з бригад Жені Кочет та Віри Ганжі, що завжди вартували, коли нас вели з роботи, а доки наглядач відмикав шізо, то старались нам передати дещо з харчів, то ми б

стали дистрофіками. Правда, Галя дістала десь цукерки і щедро сипала нам їх у пісну кашу. Та й не всі наглядачі були службістами. Дехто дозволяв кухарям влити кілька зайвих черпаків баланди і каші. Терпець наш увірвався, і ми заявили, що не підемо більше на роботу, доки не прийде хтось із начальства і не скаже, за що нас так карають, та не доведе звинувачення. Наглядач пригрозив, що на нас одягнуть гамівні сорочки, а на роботу і з роботи будуть водити в наручниках. Лише після шести тижнів нашого перебування в шізо прийшов “кум” і сказав, що сам не знає причини, бо таке розпорядження одержав з управління. Звичайно, казав неправду, та ще сказав, що всім нам є посилки, але їх не одержимо, доки будемо в шізо. На цьому розмова закінчилась. Правда, сказав ще, що втікачів зловили, і вони зізнались, що ми допомагали їм готуватись до втечі, що скоро розпочнеться слідство. Це, звичайно, була брехня, адже втікачі взагалі не були знайомі ні з Ніною, ні з Галею, а лише спілкувались зі мною. Валя і Віра працювали з Бреком. Там ще працювали хлопці Кобрин і Яремчук, але їх чомусь не зачіпали взагалі. Більше правди було в словах наглядача, раз нас тут тримають, значить, втікачів не зловили, а нам за це мстять.

Десь за кілька тижнів перед тим, як нас посадили в шізо, отаман новоприбулих “блатних” головорізів Юрко Башликов на шахті в кузні зарізав свого товариша, а закривавлений ніж сам відніс на вахту. Загальний термін ув’язнення у нього був більше, як сто років. Він чекав відправки на нове слідство і суд, та до цього часу також сидів у шізо. Тоді йому було не більше 23-25 років. Високий, стрункий, руський, з нами завжди був привітний, лише його очі чомусь жахали нас. Коли б ми самі не були свідками холоднокровного убивства, ніколи б не повірили, що він може бути таким жорстоким. Отож, нам було досить дивно і незрозуміло, коли він раптом узяв нас під свою опіку, почав відганяти від вогнища “блатних” і чемно пропонував нам час від часу погрітись. Присікав інших, коли давали волю язикам і рукам. Його слухались. Нас перестали переслідувати. Довго і одноманітно тягнувся час, особливо було важко мені з хворими ногами. Весь час доводилось стояти на ногах, та ніхто не звертав на це уваги. В санчастину нас не водили, хоча були часом хворі, і звільнення від роботи не давали.

Декому може видатись дивним, але життя і праця до того, як нас забрали в шізо, для нас було раєм, порівняно з тими умовами, в яких опинились тепер. “Блатна”, що була разом з нами, також ходила на цю роботу, але цілі дні проводила в шалаші з Юрком. Та останнім часом він змінив своє відношення до неї, часто бив її. Роздягаючись,

нам показувала синці. В цьому чомусь почала звинувачувати мене і з палкою часто накидалась на мене, грозила, що задушить вночі. Звинувачення були безпідставні, і всі дівчата ставали на мій захист. У цьому і без того скрутному становищі мені ще не вистачало диких і безглузких ревнощів з її боку. Доведена тим до краю, я наважилась сказати Юркові, щоб якось вплинув на неї, щоб вона дала мені спокій, адже ніяких підстав у неї для цього не було і немає. Я лише один раз до того розмовляла з ним віч-на-віч, коли ми випадково зустрілися на вузькій кладці глибокої траншеї. Якось так вийшло, що ми з ним одночасно ступили на цей місток з протилежних кінців, зупинились, пильно дивились одне на одного, хто ж кому вступить дорогу. Чомусь на згадку прийшла байка, яку читала ще в дитинстві, як на вузькій кладці над річкою зустрілися два козли і не хотіли поступитись один одному, почали битися рогами та обидва попадали у воду. Я згадала це і мимоволі усміхнулась, дивлячись йому в очі. Здивовано спитав, чому посміхнулась. Я розповіла йому цю байку і сказала, що надіюсь, що він все-таки вступить мені дорогу, адже цього вимагає ввічливість. Говорила з ним так, наче не знала, хто він, на що здатний. Запитав здивовано, хіба я не знаю, хто він. Я відповіла, що не знаю, але надіюсь, що він, як вихована людина знає правила поведінки. Щось спалахнуло і погасло в його завжди помертвілих очах, досить розгублено простягнув мені руку, допомагаючи перейти кладку, і сказав: “Ех, подруга, тільки свободи нам с вами не хватаєт. Ви би тогдa убeдiлiсь, что я не такой плохой, как говорят обо мне”. Ось і вся наша з ним була розмова. Після того він став до нас усіх краще відноситись. Та наші дівчата вчинили по-іншому. Коли нас привели на роботу, вони підкликали Юрка і в присутності “блатної” почали розповідати про погрози в мою адресу і її ревнощі. Вона мовчала, стояла, опустивши голову, а він, карбуючи слова, сказав: “С севодняшнево дня она і словом ейо не тронет, в протівном случае...” Не закінчив, що буде, повів її у шалаш, з якого раніше виганяв. З того часу вона до мене не обзивалась, хоч і дивилась вовком. Через кілька днів її забрали на суд.

Шевчук якось в обідню перерву попросив мене розповісти його бригаді одну бувальщину, яку колись я розповіла в конторі, де він випадково був присутній. У ній ішлося, як навесні, коли вже станув сніг, але бували ще заморозки, один чоловік повадився на ніч випускати на городи і посіви свого білого коня. Кілька місяців тому він одружився, а тиждень тому померла його мати, і вони з дружиною залишилися удвох. Сусіди сердились за те, що кінь топче городи, але він на це не зважав. Пізно вночі вони, молодята, ще не послули, як

почулись клацання клямки на дверях, яке стихало і знову чулось з короткими перервами. Дружина чомусь дуже занепокоїлась, і страх передався чоловікові. На наполегливе прохання дружини, він виглянув у вікно і побачив, що під дверима щось біле бовваніє. Дружина, яка зі скупості не виконала передсмертного прохання свекрухи одягнути їй на голову новий очіпок, гарно оздоблений кружевками і стрічками, і натомість одягнула другий, але не такий гарний, подумала, що свекруха після смерті прийшла за ним. Призналась у цьому чоловікові. Той спересердя сказав, щоб ішла до комори, дістала зі скрині цей очіпок і через двері віддала покійниці. Дружина плакала, каюлась, вмовляла чоловіка, щоб пішли до комори вдвох. Не відразу, але таки вблагала. Засвітили лампу і, скрадаючись та щохвилини оглядаючись на сінні двері, з острахом дістали зі скрині цей злощасний очіпок. Потім довго сперечались, хто ж подасть його покійниці у двері, та врешті-решт дружина знову вмовила чоловіка, щоб подав він, резонно переконуючи, що рідна мати його не скривдить, бо він її син. Протягом усього того часу клацання не припинялось. Умовила чоловіка і на цей раз. Затиснувши очіпок в руці, він почав наближатись до дверей. Дружина простоволоса, в одній сорочці, в тремтячій руці тримала лампу. Тільки він потягнув двері на себе і висунув руку з очіпком, як вони брязкнули і затиснули його руку. Він скрикнув з перестрахи і зімлів. Дружина зі страху кинула лампу на підлогу, забігла до кімнати, вибила вікно і почала кричати: “Гвалт! Люди добрі, рятуйте!” Нафта з розбитої лампи розлилась і почала горіти. Крик почули сусіди, коли прибігли, то перше, що побачили, то білого коня, прив’язаного за хвоста до клямки, і затиснуту руку господаря з білим очіпком. Пожежу погасили, молодят привели до тями, та вікно згодом вони вже самі заклипили. З того часу коня на чужі городи він не випускав. Всі весело сміялися і говорили як би в цій ситуації повелись самі.

Так минуло два місяці нашого перебування в шізо. Повернувшись з роботи, ми в камері застали Молдаванову, відому в таборі “блатну”, злодійку і бандитку, яка до нашого приходу провела свій обшук в наших речах. Пізно ввечері привели ще одну таку ж – Буланову. Вони між собою чомусь дуже ворогували. Потомлені, ми зразу ж поснули. Розбудив нас несамовитий крик, а точніше не крик, а рев тварини, яку ріжуть. Ми посхоплювались і побачили жажливе видовище. На нарах лежала вся закривавлена Молдаванова, а Буланова, нахилившись над нею, раз по раз наносила удари саморобним великим ножом по лиці і тілі. Робила це так холоднокривно, що нас пройняв жах, і ми почали кричати і тарабанити в двері. Буланова напала на сонну і почала різати. Молдаванова, обливаючись кров’ю, тремтіла всім тілом, ви-

вертаючись від ударів ножем, переповзла до нас і хотіла заховатись за нашими спинами. Буланова кинулась за нею. Ми схопили її і старались відібрати ножа, вмовляли. У відповідь вона виривалась, брутально лаялась, грозила, що поріже всіх нас, якщо будемо втручатись у їхні справи. Проходив час, і вона помітно почала заспокоюватись. Молдаванова, вимазавши всіх нас і наші речі в крові, повернулась на своє місце. Та кров цебеніла з рани, і ми далі грюкали, кричали. Трудно сказати скільки пройшло часу, доки забрязкав замок, і ввійшли два наглядачі. Один із них побіг на вахту дзвонити. Згодом прийшов начальник режиму і “кум”. Непритомну від втрати крові Молдаванову наглядачі винесли на ношах в санчастину. Тоді, доведені до краю, ми заявили, що або бандитку нехай забирають від нас, або ж ми всі оголосимо голодівку. Залишивши з нами одного наглядача, всі вийшли. Лише десь за годину, а, може, і пізніше прийшов начальник режиму і сказав, що нам дозволено повернутись у свій барак. Одним словом, нас випустили “на волю”. Зранку нас у цей день на роботу не повели. Дозволили попрали все, бо за ці два місяці ні в лазню нас не водили, ні не давали змоги нічого попрали, ні умитись як слід. Дівчата на кухні нагодували досита. Нарядчик сказав, що із завтрашнього дня всі знову підемо на свої попередні робочі місця. Надвечір у наш табір прийшов Ус. З того часу, як нас посадили, його знову перевели у чоловічий табір. Вибравши момент, коли поблизу нікого не було, я запитала, де те, що він забрав у мене. Він відповів, що встиг вчасно спалити, бо за це одержала б ще один термін. Жаль було альбома, та що поробиш? Ус також ризикував, коли б хто доніс чи помітив, як він палить, йому теж було б не оминати неприємностей. Згодом, перед самою відправкою всіх жінок на шахту № 27 Ус підійшов до мене і якось розгублено і ніяковіючи сказав, що, якщо я дам йому слово після свого звільнення вийти за нього заміж, то чекатиме мене і не буде до цього часу одружуватись. Відповіла, що у мене ще попереду дванадцять років каторги і п'ять висилки, що хтозна, чи доживу до цього. Та й це неможливо з різних причин, враховуючи, що він представник караючих органів, а я – каторжанка. Засмутився і сказав, що вірив у мене і надіявся, як на кам'яну гору. Після цієї розмови він уникав мене, і ми більше не бачились і не розмовляли.

Якось у неділю нас повели до лазні в чоловічу зону. Це було невдовзі, як нас звільнили з шізо. Жінок було багато, мились невеликими групами, крадькома прали що могли. Коли ми помились і почали збиратись коло вахти, щоб нас відвели у свою зону, то вже почало сутеніти. Я стояла трохи осторонь на трапі. До мене підійшли

хлопці, і ми розмовляли про щось. Зайнята розмовою, я майже не помітила, як повз мене пройшла “подруга” Юрка, за нею ішов лікар, а за лікарем – Юрко. Він мене все ж помітив, хоч уже добре стемніло. Привітався і сказав, що дуже радий мене бачити. Я відповіла на привітання, а котрийсь із хлопців сказав, що вже темно, а він мене побачив. Всі добре знали, що за тип цей Юрко. Вся трійця прямувала в санчастину і, почувши, що сказав Юрко, його “подруга” оглянулась і щось сказала в мій бік. Тоді Юрко, проминувши лікаря, так ударив її, що вона аж закричала. Довелось хлопцям розповісти про наше знайомство. Згодом ми зібралися вже всі і підійшли до вахти. Раптом із вахти в санчастину побіг “кум” з пістолетом в руках, а за ним кілька наглядачів. За табірними законами в зону зі зброєю заходити їм не дозволялось. Через кільканадцять хвилин пролунало кілька пострілів. Це “кум” через вікно вбив Юрку Башликова. Як виявилось потім, його “подругу” також привели в лазню. Вона милась окремо від нас. Невідомо, як Юрці вдалось вирватись з шізо і знайти її в лазні. Там він почав наносити їй удари ножем. Обслуга підняла крик, викликала лікаря. Та Юрко продовжував робити своє і не давав змоги лікарю зробити перев’язку. Тоді лікар сказав їй одягнутись і повів у санчастину. Юрко з ножем у руках пішов у санчастину, заявивши, що заріже її. Коли ми їх бачили, то лікар вів її в санчастину з надією, що там йому вдасться її врятувати. У цей час хтось із обслуги лазні повідомив на вахту. Вже в санчастині, погрожуючи ножем лікареві, не давав змоги зробити перев’язку, а сам час від часу штрикав її ножем. Двері чимось із середини забарикадував, а “кум” і наглядачі нічого не могли вдіяти з ним. Тоді “кум” вийшов, і коли знадвору через вікно побачив його добре, то кількома пострілами убив. Ця подія справила на всіх нас тяжке враження.

Десь через два тижні після цієї події нас етапом відправили в табір шахти № 27. Там спеціально для цього відгородили кілька бараків від чоловічої зони колючим дротом. У нашій зоні залишився “штаб” (так називалось приміщення, де знаходився кабінет начальника табору, начальника спецчастини, “кума”, нарядна і бухгалтерія). В окремому будинку була медсанчастина, бібліотека, кухня-їдальня та два склади – продовольчий і речовий. Про це велись розмови ще задовго до того, як нас відправлено з сімнадцятої на двадцять сьому. Колись головний бухгалтер Тараненко обіцяв нам домовитись із головним бухгалтером двадцять сьомої, щоб нас, робітників бухгалтерії, той взяв до себе на роботу. Тепер він обіцянку виконав.

Мене дійсно залишили в бухгалтерії зони, а Олю Гуцал та інших забрали в бухгалтерію шахти. Везли нас на відкритих платформах.

Це був кінець вересня, але вже випало багато снігу. Крижаний вітер проймав нас до кісток. Добре, що в бараках було тепло, а на кухні давали гарячий суп. Цього ж вечора нас усіх за алфавітом викликали в штаб. Там засідала ціла комісія. Начальник табору (на цей час ще капітан Лінцевич, поляк за національністю), начальник спецчастини і гарнізону, головний бухгалтер та інженер шахти, начальник планового відділу, лікар. Чомусь не було лише “кума”, очевидно, був відсутній у цей час. Коли дійшла черга до мене, то бухгалтер, заглянувши в свій записник, сказав, що бере мене на шахту, але чомусь Лінцевич заперечив і сказав, що йому на продстіл потрібний робітник для допомоги старшому бухгалтеру, і він залишає мене. Йому не суперечили. Тоді сказав мені, щоб зранку я пішла в бухгалтерію до старшого бухгалтера Еськова. Еськов був росіянин, якоїсь невиразної зовнішності, на цей час мав десь біля шістдесяти років. Рахівником речового складу був молодий білорус Голін, який накульгував на ногу. Зустріли мене досить привітно. Робота була нескладна: на в'язнів табору, санчастину та гарнізон нараховувати кількість продуктів, згідно з меню, затвердженим на місяць, але нараховувати щодня. Часом доводилось робити заміну, тобто одні продукти замінити іншими. На це були затверджені управлінням відповідні таблиці.

Лінцевич був найбільш людяним начальником, якого ми до цього часу знали. Як міг, то старався полегшити долю жінок. Це для нас було чимсь незвичайним. У зоні всю чоловічу обслугу заміняв жінками, часто випивав, але, очевидно, мав міцну руку в управлінні. Згодом присвоїли йому звання майора. Досить часто, одягнувши спецівку, в спеціальному цебрику, бо кліті там ще не було, сам спускався в шахту, перевіряв, як і в яких умовах працюють шахтарі. Шахта ще була дуже мокра. Потім часто сварився за людей із начальством шахти. Це була нова шахта, без відповідних механізмів та обладнання. Заходив до нас у бухгалтерію, розмовляв, як із людьми, а не зі злочинцями. Завдяки його старанням там була непогана бібліотека (до того в наших таборах її не було зовсім). Я часто зустрічала там старшого сержанта Селеніна. Це був не тупий службіст, а молодий юнак, який багато працював над собою, заочно вчився на юридичному факультеті (здається Московського інституту) і дуже любив читати. Зараз уже не пам'ятаю, як це вийшло, але старався брати книги, які брала я читати, або ж за моєю рекомендації. Часом сам діставав хорошу книгу на стороні, то давав читати мені й Олі Гуцал. Одного разу допоміг мені уникнути великої неприємності. А було це так. Щодня нам давали зведення про наявність людей по котлах, тобто скільки людей буде одержувати ті чи інші котли харчування в зоні, в стаціонарі та гарні-

зоні. Це були секретні дані. За ними нараховувалась необхідна кількість продуктів на наступні два-три дні. Ці розкладки підписував старший бухгалтер і начальник табору, після чого передавались на продуктової склад, і старший кухар зони та гарнізону згідно з ними вибирав належні продукти. Я ж, нарахувавши все, клала ці відомості в папку і відносила ввечері на підпис начальнику. Папка лежала у мене на столі незамкнена, а я сама на кілька хвилин вийшла в нарядну. Це було в обідню перерву, коли в кабінеті нікого не було. Повернувшись, зайнялась іншою роботою і не помітила відразу, що ця папка зникла. Через кільканадцять хвилин з вахти прибіг Селенін і запитав, що у мене вкрав “кум”? Він дзвонив із вахти начальнику спецчастини, що забрав у мене папку з секретними документами, які лежали незаховані. Зайшовши в порожній кабінет начальника табору, заховав у шухляду стола, сказав, що я халатно відношусь до роботи, що мені взагалі не місце в бухгалтерії. Коли “кум” пішов, то Селенін прибіг мене попередити. Дійсно, папки на столі не було. Коли повернувся з обіду Еськов, я сказала йому, що сталося і попросила поради, що робити. Він порадив утерти “кумові” носа. Йому я не сказала про попередження Селеніна, а що пропажу виявила сама. Піти просто забрати її з шухляди – значило підвести Селеніна, адже “кум” відразу здогадається, що він попередив, бо, крім них двох, у цей час на вахті нікого не було. Залишити все там як є – наразитись на неприємності самій. І я попросила у Еськова нову папку. В неї поклала викрадені у мене документи і заховала в стіл. А в ту що вкрав “кум” поклала старі таблиці заміни і кілька зіпсованих стандартних бланків, розкладки, і все це знову поклала в шухляду. Ми всі знали, де завжди лежав ключ від кабінету Лінцевича – в столі у приймальній перед його кабінетом, бо секретаря у нього не було. З хвилюванням чекала виклику на підпис документів. Завскладом вже за ними прийшов. Мене викликали до Лінцевича на підпис. Я взяла зі столу папку з документами і зайшла до кабінету. Привіталась і, стараючись бути спокійною, подала йому папку на підпис. Там, у кабінеті, крім Лінцевича, був начальник спецчастини гарнізону і “кум”. Краєм ока помітила, як вони переглянулись між собою. “Кум” підійшов до столу, за яким сидів Лінцевич, витягнув папку і поклав на стіл. Запитливо подивився на Лінцевича і запитав у мене, що це? Я наче вперше бачила її, переглянула і сказала, що це старі таблиці заміни і зіпсовані відомості, які я для чогось витягнула із шафи, можливо, там було ще кілька чистих бланків. Якщо ця папка не потрібна, я знову заховаю її в шафу. “Кум” стояв спантеличений. Всі в моїй присутності мовчали, але коли я вийшла з кабінету з обома папками і на хвилинку затрималась, там вибухнув

регіт. Присутні кепкували із запопадливості “кума”. Еськов і Голін з нетерпінням чекали, коли повернусь. Я розповіла їм, що відбувалось у кабінеті. Якось скоро після цього “кум” зайшов у бухгалтерію. Я сиділа за столом спиною до дверей так, що не бачила, хто зайшов. Лише почула голос Еськова: “Прячте все документи.” Я оглянулась і сказала: “Те, що зі столу взято старі таблиці – це невелика біда, а от коли я вкраду і заховаю чийсь планшетку, то для декого це справді буде біда.” “Кум” постійно носив у руках планшетку, на яку я натякала. Мовчки повернувся і вийшов. Більше до нас не заходив, але за своє фіаско помстився. Незабаром списав мене на “снігоборьбу” в бригаду, що працювала на розчистці залізничної колії.

Ішов березень 1949 року, і я перестала одержувати з дому листи і посилки. Дуже тривожилась, при кожній нагоді старалась відіслати додому листа. Лише на початку травня отримала коротенького листа від тітки, у якому йшлося, що Лесину маму зустріло велике горе, тому більше до нас не пиши. Не знала, що й думати з цього приводу. Дійшла висновку, що коли б померла, то про це відкрито написали б. Очевидно, заарештували. Турбувала думка, що стало причиною, де сестра, що з нею? Незадовго перед тим одержала гроші і листа від “Яструба”, в якому його дядько “Петро”, той, що жив за лісом, трагічно загинув разом зі своїм сином. Я зрозуміла, що загинув “Залісний” із друзями. Обидві біди прийшли відразу. Згодом друга тітка написала, що погана людина попросила маму дістати машинку. Мама дістала і після того надовго “захворіла”. Набагато пізніше довідалась, що один провокатор її видав, і що, в цей час загинули брати Гахи – три чудові, віддані нашій справі, хлопці. Цей провокатор спричинився до арешту наших сусідів, матері і доньки, у яких переховувався і які годували його. Він і зараз живе у Володимирі, працював довго таксистом а зараз водієм автопарку. Згодом натяками повідомили мені, що маму засуджено на двадцять років. Прислали адресу одного із Тайшетських таборів. Каторги тоді вже не давали, а двадцять або двадцять п’ять років. Тут почали поширюватись чутки, що для політичних каторжників будуть організовуватись нові режимні табори. Єдиною відрадою було лише те, що спекаємось “блатних”. На початку 1950 року чутки про режимні табори “речлагі” стали дійсністю. Нам присвоєно нові номери. Я дістала 99. Всіх інвалідів та третю категорію відправлено на Сейду, а першу і другу – на цегельний завод, де раніше працювали військовополонені німці. Для чоловіків також деякі табори шахт, а майже всі зробили режимними. “Блатних” кудись відправили. В один із таборів Сейди прибули надвечір, і відразу ж по 10 чоловік викликав до себе “кум”. Прізвище його було Веденін. Запам’ятала

його добре, бо він, як ніхто доти, дався мені взнаки. Та і я не лишалась в боргу. Коли настала моя черга зайти до нього в кабінет, то побачила за столом в темно-синьому френчі масивну фігуру, бліде видовжене лице з сірими витрішкуватими очима. Волосся на його голові невизначеного кольору, біляве, як щетина на відгодованій свині. Чимось він таки був схожий на неї. На столі у нього лежали наші формуляри. Перевіривши мої установчі дані і досить ехидно посміхаючись, назвав моє правдиве ім'я та прізвище, псевдо і посаду в УПА, яку я займала в 1943 році. Поцікавився, чому я обманула слідчі органи, Я відповіла, щоб через мене не вислали в Сибір маму і сестру. Наполягав, щоб розповіла про себе, свою роботу в підпіллі, як вдалося обманути слідчих. “Це дуже довга історія і, щоб все розповісти, то не вистачить ночі,” – відповіла я. “І все ж ви повинні мені всьо розказати детально, потім прийдете до мене і всьо розкажете”. – “Сама я до вас ніколи не прийду,” – сказала – “Тоді спеціально для таво я вивозу вас.” Відпустив мене. Мене призначили прибиральницею до кабінету цензора Аксьонової. Там я пропрацювала лише два дні, доки не побачив “кум”, а, побачивши, наказав звільнити. Нарядчик направила в плановий відділ, звідки також через кілька днів наказав звільнити. За мене ходив просити до нього начальник планового єврей Фрідман, але повернувся ні з чим. “Кум” йому сказав, що, крім загальних робіт, більше ніде не дозволить працювати. Додав, що він чомусь дуже злий на мене, бо я його вже встигла розсердити. Та я сама не знала, припускала лише, що мстить за те, що не хотіла розповісти йому про себе, про те, що обманула слідчих. Бригади, куди я попала, ходили далеко в тундру розчищати залізничні колії і автомобільні дороги від снігу. Знову дозволяли писати лише двічі на рік. Ми старались виносити із зони листи, добре заховавши їх, віддавали машиністам чи провідникам пасажирських поїздів, коли вдавалося відвернути увагу конвою. Довго ходити я не могла і попала у стаціонар. Лікарем у нас була пані Марія Тарнавська, яка допомагала мені чим тільки могла. Довго лежати не довелось. Начальник санчастини комісував мене особисто і виписав в ремонтну бригаду зони. Довелось навчитись і штукатурити, і білити, стругати дранку з дерев'яних товстих чурбаків, різати цвяхи з колючого дроту та кусків бляхи, що ними прибивали дранку до стін. Час ішов, мене він не викликав, а я сама не збиралася йти на сповідь. Та і коли б викликав, не розповідала б йому про себе.

Іноколи нас зовсім не виводили на роботу за зону. Було це тоді, коли шалені завірюхи і морози вище - 40Ц. Однак не нас жаліли, а конвой. У таборі була чудова бібліотека, очевидно, реквізована в

якогось російського інтелігента. Переважали книги дореволюційних письменників, писані за старим російським правописом. Мене особливо втішало повне видання Данила Мордовця, хоча російською мовою, та з “ятями” і твердими знаками. В його історичному романі “Сагайдачний” була чудова передмова, в якій віддавалась належна шана цьому геніальному діячу і гетьману України. В радянському виданні ту передмову не надруковано. Удні, коли лютувала хуртовина, до мене приходили дівчата з нашого та сусідніх бараків і просили розповідати їм історію України, переповідати зміст хороших книжок на історичні теми. Дехто просив піти з ним в бібліотеку і вибрати хорошу книгу до читання. Хтось брав ті, що я щойно прочитала і казала, що книга хороша. Доводилось бути і арбітром у суперечках на різні теми, які виникали між жінками. Мій авторитет дуже не подобався “куму”, і він почав мене провокувати, скажімо, коли випадково ми зустрічались з ним у зоні, то він перший дуже голосно вітався зі мною, іронічно посміхаючись, запитував, коли вже я прийду до нього. А коли я запитувала, чого маю йти до нього, то казав: “А помніте, що ви мнє обещали в первий вечер нашево знакомства?” Називаві мене тільки іменем та по батькові. Такою тактикою хотів насторожити і викликати до мене недовіру і підозру наших дівчат, настроїти їх проти мене.

Бригадиром у нас була Алка Сухачова, колишня фронтова радянська розвідниця, яка попала в полон і яку німці перевербували. Чомусь вечорами вона стала мене запрошувати до себе на чай з печивом, розповідала про себе і наче випадково, “непомітно” цікавилась моєю біографією, розповідала, що ненавидить владу і т.п. Жила вона окремо від усіх в невеличкій комірчині при майстерні. Та я дуже швидко зрозуміла, що діє вона так за наказом “кума”, тому морочила їй голову, як хотіла. Звичайно, правди не казала. “Кум” не соромився час від часу за моєї відсутності перевіряти книги на тумбочці, та дівчата попереджали мене про ці “відвідини” завжди. Щоб збити його з пантелику поряд із художніми я почала брати і твори Леніна, Сталіна, Маркса і Енгельса. Коли побачив їх у мене на тумбочці, не втримався і запитав у днювальної, чи я їх читаю. Вона відповіла, що читаю. Це його стурбувало. Казали мені також, що коли чергував вночі і робив обхід по бараках, обов’язково заглядав у мій закуток, довго стояв і дивився на мене сплячу. Дівчата по-різному оцінювали таку “увагу” до мене з його боку, але більшість розуміла цю провокаційну гру. Якось за його відсутності приїхав слідчий МГБ з нашої області, щоб допитати мене щодо моїх шкільних подруг, а власне однієї, на яку хтось написав безпідставний донос, наче вона таємно працювала у німецькій жандармерії. Як то кажуть, почувли дзвін, та не знали, де він.

У таборі він шукав мене за справжнім прізвищем, та його, крім “кума”, ніхто не знав. За табірною картотекою мене не знайшов, тому почав викликати до себе всіх, чиє прізвище починалось на букву “К”. Мав при собі наше спільне з подругою фото і порівнював з ним всіх, хто заходив до нього у кабінет, і відсилав назад. Дві доби не давав спокою ні посильній, ні жінкам, прізвища яких починались на букву “К”.

Була у нас одна білоруска Ольга Комонович, так її разів чотири викликав, чим довів до істерики. Повернувшись від нього, вона злилась і кричала на весь барак, що як тільки зайде до нього у кабінет, він виймає з шухляди якесь фото, дивиться то на неї, то на фото і відсилає назад, нічого більше не пояснюючи. Слідчий із Волині чергував зранку навіть коло їдальні, коли ми туди ходили на сніданок, і придивлявся до всіх, але ми всі були закутані поверх шапок в хустки, бо просто з їдальні йшли на роботу. До декого підходив і несподівано казав зняти хустки і шапку. Лише коли повернувся “кум”, він із відчаєм сказав йому (як потім розповідала мені посильна): “Уже третій суткі іщу здесь “К” і не нахожу. В вашем управленіиі отметілі, что она здесь.” “Кум” гучно розреготався і наказав посильній покликати мене, як завжди, називаючи тільки іменем та по батькові. Коли я прийшла, то приїжджий був уже сам. Замість привітання сказав, що довго мене шукав. Я здвигнула плечима і відповіла, що це не моя вина, що я весь час у таборі, а він, мабуть, погано шукав. Звірив мої анкентні дані, на цей раз справжні. Розклав перемінно на столі з десятків різних фото дівчат і жінок і запитав, чи когось серед них знаю. Я відразу впізнала свою подругу. Ми сфотографувались разом, і я була відрізана. Отож, хитрощі і моя відмова могли лише пошкодити їй. У нього могло бути ще і ціле фото, де ми разом. Я зрозуміла, що над подругою нависла загроза. Треба було розумно відвести від неї цю небезпеку, тим більше, що вона насправді не брала активної участі в підпіллі. Тому я відразу ж призналась, що це шкільна подруга. Я розповіла, що коли вже була в підпіллі, то влаштували облаву на молодь, і вона разом з нашими втекла з міста. Я випадково зустріла її в одному селі і забрала до себе, бо в такий тривожний і непевний час хто-небудь може легко скривдити дівчину. У мене вона була господинею, варила їжу, прала і т. п. Запитав, що я знаю про її співпрацю з німецькою жандармерією. Я категорично заперечила це, хоч із трудом, але довела безпідставність такого звинувачення. Зрозуміло також, що жодних фактів у них немає і не могло бути, лише чийсь донос. Тоді він змінив тактику. Почав “жаліти” мене. Казав, що я її жалію, а вона живе дуже добре, я тут мучусь, а вона на мене наговорювала – і все в такому дусі. Я не витримала і запитала, що йому потрібно, правда чи наклеп? Правду я

сказала, а даремно зводити наклеп ні на кого не буду. Замовк, дав прочитати і підписати протокол допиту. Було записано те, що я казала. Потім, коли я підписала своє свідчення, вже іншим тоном запитав: “Скажіть, як вам удалось во время ареста і следствия обмануть следственные органи?” Та мені більше не хотілось розмовляти з ним, а тим більше розповідати. Тому, не відповідаючи на його запитання, сама запитала, чи можу йти? Насупився, хвилинку помовчав і буркнув, щоб ішла. В бараці на мене чекали з нетерпінням. Звістка про те, що мене викликав слідчий, блискавично поширилась по зоні. Ольга і досі ще не могла заспокоїтись, чому викликали всіх на “К”, а потрібна була я. Не розкриваючи правди, я сказала, що нехай піде до слідчого і сама про це запитає. Далі сказала, що у нього чомусь була переплутана перша буква прізвища. А що ще я могла сказати? Звичайно, тим, кого добре знала і довіряла, в кількох словах розповіла в чому справа. Згодом, коли я повернулась додому і зустріла подругу, вона сказала, що її доля залежала від мого свідчення. Її понад два тижні тримали в КПУ, доки не повернувся слідчий з Воркути, лише тоді відпустили. Я була щаслива, що зуміла вберегти від біди невинну людину.

Одного разу в бібліотеці мене перестріла Маргарита Маньковська, немолода вже жінка, яка трохи вміла грати на піаніно і працювала прибиральницею в КВЧ (культурно виховній частині). Почала мене розпитувати, чого викликав слідчий. Дуже співчувала мені. Сама не знаю чому, якимось підсвідомо, наче якийсь біс мене штовхнув, я почала розповідати їй казочку про те, що чекісти зловили групу, яка йшла до мене на зв'язок, і у них виявили моє фото. Розповідь її задовільнила, і вона відійшла. Буквально в цей же вечір до мене в барак після роботи зайшли Ліда Чучикова і запропонувала прогулятися по дворі. Я здивувалась, але пішла з нею. Там уже чекала подруга Ліди Лариса Гулаченко. Обидві вони – колишні фронтові подруги-розвідниці. Свого часу, з радисткою татаркою були закинені в Крим, окупований на той час німцями. Швидко попали у полон, потім в РОА, в Чехословаччину, далі – у радянський полон. Це були освічені, чемні, інтелігентні дівчата, але тримались окремо від нас, а особливо від Алки. Тому мене трохи здивувала обережність, з якою мене викликано, і взагалі їхній прихід до мене. Розмову почала Лора, що я можу не боятись, ми зараз всі в одному положенні, тому підлості не зробимо. Вміємо трохи розбиратись в людях, і нас здивувала твоя легковажність і безпечність. Як же ти могла довірити свою таємницю Маргариті? Вона вже написала на мене донос “куму” про те, що я їй розповіла. Виявляється, вони були в КВЧ на той час, бо брали участь в самодіяльності, співали

і грали на піаніно. Лора співала, а Ліда їй акомпанувала. Маргарита примостилась неподалік від стола і щось писала. Лора була на сцені, а Ліда сиділа внизу. Перша підсвідомо почала стежити за рукою Маргарити, яка час від часу підозріло зиркала на них. Це заінтригувало Лору, і вона почала, маючи добрий і натренований зір, придивлятися, щоб прочитати написане. В заголовку стояло одне слово: “Рапорт”, а далі – “ісполняя ваше заданіє зустрілась с... (мое прізвище) і от подопечной узнала следующее: группа, которая шла к ней на связь уже разгромлена...” І ще щось, що Лорі розібрати не вдалось. У кінці підпис – “Север”. Лора розповіла Ліді. Порадившись, вони вирішили мене попередити. Я була щиро зворушена їхнім вчинком і призналась, що обманула Маргариту. Наплела нісенітниць. Посміялись разом і намітили план “відплати”, згідно з яким я наче випадково зустрілась з Алкою, яка останнім часом втратила до мене інтерес, про яку вже від дівчат знала, що це “стукачка”. Ненароком у розмові натякнула, що була кращої думки про нашого “кума”. Виявляється, що він собі наwerbував таких дурнів як Маргарита, що вона цікавилась, чого мене визивав слідчий, я сплела небиллицю, а вона вже рапорт йому про це написала. Знаю, що її кличка у нього “Север”. Переказала частково зміст рапорту. Алка помітно захвилювалась. Ліда і Лара, як зустрічали Маргариту чи “кума”, починали мову про “Север”. “Кум” чув ці репліки, але спочатку, доки Алка не доповіла йому про нашу розмову, не реагував на них. А потім, коли Ліда з пафосом вигукнула, побачивши Маргариту: “Ах, Север, Север, проклятий, гнусний Север”, викликав до себе їх обох і пригрозив карцером, якщо не припинять реплік. Та Ліду не так легко було збити з пантелику. Відповіла, що тоді вони оголосять голодівку і вимагатимуть прокурора, а йому скажуть, що він, “кум”, не вміє навіть завербувати людей. Набрал дурнів, які в людних місцях пишуть доноси. Помовчав, а потім сказав, що вони повинні були про це сказати лише йому, а не мені. Все закінчилось тим, що Маргарита змушена була йти на загальні роботи і уникала зі мною зустрічі.

Була ще така Галя Драга, яка часто передавала наші листи на волю через пожежника, який, за її словами, був доброю людиною і співчутливо відносився до неї. Вона тричі на тиждень прибирала їхнє приміщення за зоною. Виводив її він туди сам. Якось увечері прийшла до мене по лист. Я написала була до тітки, та якось не закінчила, забула. На конверті зворотньої адреси не написала. Треба ж було, щоб у цю ніч в їхньому баракі робили обшук. У Галі знайшли кілька листів, серед них і мій. Наглядач передав їх “кумові”. Він відразу визвав до себе Галю, та вона по дорозі забігла до мене, питаючи, що має казати.

Я порадила, хай скаже, що знайшла коло нашого бараку, а чий він, то не знає. Зміст листа був звичайний, тому хвилюватись не було чого. Та на всяк випадок я пішла у сусідній барак до Тані. Вона часто брала у мене читати бібліотечні книги, які я вже прочитала. Брала часом навіть без мене, лише просила сусідок, щоб мені про це сказали. Я її попередила про те, що сталося. Сказала, що буду казати про недописаний лист, який залишила у книжці, котру вона взяла у мене, а вона, очевидно, загубила його. Попередила і сусідок по нарах. Коли мене викликав “кум” і показав листа, то я нахабно запитала, як він до нього попав, адже він недописаний, і я ним заклала сторінку в книжці, яку взяли дівчата в інший барак. Очевидно, він десь випав. Спантичений “кум” вертів лист у руках, перевірів вміст конверта, лист справді не був закінчений. Щось хвилину думав, а потім сказав, що здорово у мене все вийшло. Наказав іти, а лист залишити. З цим і пішла від нього.

На верхніх нарах наді мною спала секретарка Текля Сірко. Вона видавалась нам несповна розуму. Тиха, мовчазна, завжди усміхнена, і подовгу молилася. Ми тоді жили в землянці, тобто в бараці, вікна якого були нарівні землі. Входячи до нього, треба було спускатись на десять східців униз. У тамбурі справа був невеликий відгороджений закуток – “кубінка”. Вона була порожня. Експедитором у нас був вільнонайманий Горшков (ім’я не пам’ятаю), колишній фронтовик. Невисокий, білявий, дуже чемний і доброзичливий. Він перший зумів домогтись на базі, щоб нам видавали кольорові, хоч і ситцеві, сукенки, замість звичайних чорних і темно-сірих, зміг дістати нові байкові коци, простирадла, наволочки. Як нижню білизну нам видавали майку і труси, вперше видали вафельні рушники. Комплект постелі видавався на два роки, коци – на десять років. Валянки, черевики, ватяні штани, тілогрійки, бушлати – на чотири роки. Часто сперечався із завскладом, щоб видавали людям нове, а не ношене. І от із ним сталось нещастя. Везучи продукти в табір, сів зверху на навантажену машину. Закутався в тулуб, щоб не змерзнути, і, очевидно, задрімав. Неподалік від табору колесо машини попало в яму на дорозі, він упав, а заднє колесо проїхало по ньому. Водій цього не побачив і не почув його крику. Лише під брамою помітив його відсутність. Швидко в зоні розвантажив машину і поїхав на пошуки. Знайшов напівзамерзлого і непритомного Горшкова, привіз у зону в стаціонар. Доки викликали хірурга, робили операцію, то він і помер. Обидві нирки виявилися роздавленими, був пошкоджений хребет. Він у минулому – вихователь дитбудинку, неодружений. Мешкав десь у гуртожитку, то і поклали труп в кабінці нашого бараку-землянки, де він лежав декілька

діб, Текля всі ночі сиділа над ним і молилася, бо вдень працювала. Багато хто з наших боявся увечері вийти надвір. Я ж не боялась, тому виводила і приводила страхополохів. Після його похорону з Теклею почалось робитися щось незрозуміле. Ночами, наче мара, снувала по бараку, заходила в проходи між нарами, щось шептала, довго стояла над сплячими. Дівчата почали її боятись. Якось я спробувала урезонити її, умовляти, бо вже дехто почав наділяти її стусанами, та вона несподівано метнулась до моєї тумбочки, схопила книжку, почала її рвати і кричати, щоб я не читала сатанинських книг, а біблію, що вона спалить все, що знайде у мене. Книгу я у неї відібрала. Мене хотіла задушити. В першу мить ми всі розгубились. Отямившись, я застосувала відомий мені прийом захисту. Тоді почула тихе: “Пусти, болить дуже.” Дівчата кинулись на допомогу, але вона заспокоїлась. Я уважно глянула їй в очі. Це були очі божевільної. Раптом вона забила в істериці. Довелось викликати лікаря. Її забрали в стаціонар в бокс. Десь, мабуть, тижнів через два прийшла санітарка і сказала, що Текля дуже просить, щоб я до неї прийшла. Не хотілось мені йти до неї, але пішла. Зустріла мене, усміхаючись. Я запитала, чи будемо миритися, чи знову битися. Вона сказала пробачити їй, що вона не хотіла, але мусила так робити, бо “він” її заставив, обіцяв, якщо нападе на мене, то дасть їй два місяці відпочити в стаціонарі, їжі досхочу, а потім – легку роботу. Я здивовано запитала, хто “він”. Вона довго мовчала і врешті сказала, що “кум”, чомусь він мене дуже ненавидить. Так, я знала про це, але не припускала, щоб додумався до такого.

Ми всі завжди були напівголодні. Мене виручали лише гроші, що були на моєму особистому рахунку, ті, що прислав мені “Петро”, а потім його друзі, і які вслід за нами вислали з попереднього табору. Але більше переказів не надходило, тому я дуже економно їх витратила. Раз на тиждень привозили “ларьок”, в якому можна було купити трохи маргарину, цукерків без упаковки та цукру. Рідко дуже приходили посилки від тітки. На цей час нас перевели на госпрозрахунок. Відрахувавши за одяг, харчі, нам видавали по 10-20 крб. Часом ще лишались і боржниками. Борг відраховували в наступні місяці. Я вже писала про те, що жінки, особливо з Прибалтики, божеволіли з голоду. Фізично здорові вони потребували багато їжі. Страшно було дивитись, як вони на звалищі біля кухні з-під снігу вигрібали риб’ячі голови та інші кістки і варили в сушилках на плиті. Сморід був страшений. Час від часу давали їм, що у кого знаходилось, але це їх не рятувало, вони вмирили. З наших лиш запам’яталась Ліда Котляр, гарна, очевидно, з інтелігентної сім’ї, хоч і не до ладу оперувала в розмові такими

словами, як “тенденція”, “діалема”, “рецензія” і т.п. Ті, хто приїхав з нею одним ешелоном казали, що її забрали з останнього курсу університету, здається, що Львівського.

Тут уперше перед жовтневими святами, тобто 6.11.1951 року, мене без усяких на це причин посадили в БПР, тобто барак посиленого режиму. Там я просиділа три доби без жодних пояснень з боку адміністрації. Начальником КВЧ у нас числився Ворона. Він і справді чимось нагадував ворона. Худий, чорний, горбоносий, ходив, спираючись на палицю. Це була тупа, жорстока, неосвічена людина. В слові “штукатур” робив дві помилки: “щикатур”. Писав, як курка лапою. І ось йому на допомогу до нас прислали художнього керівника – “зечку” киянку Ніну Захарчук. Знайшли її кілька років тому десь у Німеччині (як потім нам розповідала). Вона грала на кількох інструментах, непогано співала. Колишні артисти, співачки, балерини, як Зіна Красун, Люба Гребенюк, Алмаза Балта, Алла Тарасова з Москви та інші створили непоганий драмгурток і досить часто давали вистави. Зіна писала сценарії опереток. “Цензурував” “кум”, часто вносив свої “корективи”, після чого дозволялось їх ставити. Одного разу, коли я в бібліотеці, яка знаходилась за сценою, міняла книги, до мене підійшла Захарчук і почала розмову наступного змісту. Вона чула багато про мене, захоплюється моєю мужністю, силою волі, стійкістю, вірою в свою ідею і т.п. Закінчила тим, що сім років не зламали мене, а вона, хоч у неволі всього другий рік, а вже втратила мужність, силу і зламалась, зневірилась в усьому, лише дружба зі мною може її врятувати. Запропонувала дружити з нею і підтримувати її на дусі. А я стояла, слухала і думала, звідки у неї така інформація, перебільшена, як на мій погляд. Почала розповідати про себе, що відступила з німцями, у Німеччині спілкувалась з націоналістами. Називала прізвище Олени і Василя Дишканта, Андрія Гайворонського, яких я знала як мельниківців, але їхня доля була мені невідома. Назвала також іще декілька прізвищ, яких я не знала. Я тоді назвала кілька прізвищ навмання, придуманих у цю хвилину, і вона радісно підтвердила, що знає їх. Я ж сама не знала таких людей, а вона, виявляється, знає їх. Я подумала, можливо, були й такі, але це мене чомусь насторожило. Та довелось зробити вигляд, що вірю їй. Хоч слухала, але вже не чула, що вона розповідала про те, як попала в табір. Думала, звідки і за чиїм наказом звалилась на мене зі своєю “дружбою”. Від запропонованої “дружби” не відмовилась, вирішила подивитись, що ж буде далі. Саме в цей час Ніну Баранчук забрали на переслідство в Рівне. При арешті вона назвалась Вірою Бондарук, а згодом двоюрідна сестра, свідомо чи несвідомо, зрадила її. Ніна ж почала заходити до мене в барак,

запрошувала до себе. Ми часто прогулювались із нею по зоні після роботи. Жалілась, що морально заламалась і з жахом думає, що вісім років табору, які дістала, безкінечні. Я підозрювала, що маю справу з черговим провокатором, але цілковитої певності в мене ще не було. Чекала, що буде далі, нічим не зраджуючи своєї настороженості. Якось, коли прогулювались по трапах, а поблизу нікого не було, вона почала виказувати припущення, що я, очевидно, маю зв'язок із підпіллям в Україні, тому така мужня, що маю від них моральну підтримку. Вона була б щасливою, якби могла мені в чомусь допомогти, хоча б з відправкою листів. Після випадку з Галею я більше не наважувалась користуватись її послугами, і наші бригади на цей час не ходили на залізницю. Ніна Захарчук сказала, що вчить грати на баяні родича начальника санчастини і через нього передає свої листи на волю. Запропонувала передавати і мої, особливо ті, які не пропустить цензура, до друзів на волю. Я подякувала, але листів нею не передавала. Незабаром вона знову запропонувала мені більш наполегливо, тут то я і вирішила перевірити її "доброзичливість". Взяла два чисті аркуші паперу, поклала у конверт, а зверху написала таку адресу: Волинська обл., Ковельський р-н, село Облапи, Роман А. Я. Прізвище вдумала. При зустрічі віддала Ніні. Вона тремтячими руками схопила листа і заховала під блузку на грудях. А я міркувала, якщо вона дійсно порядна людина і щиро хоче мені допомогти, то сама читати не буде, а відправить так, як я дала, якщо ж ні, то відповідна реакція незабаром настане. Десь упродовж тижня чи трохи більше її відношення до мене не змінилось, а навпаки стало ще кращим, однак пізніше настала різка зміна. Стала мене зовсім не помічати, не вітатись і взагалі уникати. Значить я розраховувала правильно, і вона видала себе. Їй не вистачило витримки, бо коли б сталося так, що вона не змінила свого ставлення, то я в майбутньому скористалась би її послугами і відправила би справжнього листа. Отож, виходило, що вона сама його не розпечатала, а віддала "куму". Цей, очевидно, сам розпечатав і подумав, що лист написаний тайнописом. Можливо, що сам прасував його праскою або ж відправив на аналіз у своє управління. Очевидно, добре поморочившись, перевіряли наявність Романа А. Я. в Облапах, доки врешті зрозуміли, що їх обдурено. Мабуть, не одне "добре слово" було сказано в мою адресу, дісталось і "куму", а від нього перепало й Ніні.

Мене чомусь вирішили відправити у Воркуту на 2-ий цегельний завод. Очевидно, я заважала "куму". Про те, що мене мають відправити, по секрету сказала Лора. Ліда працювала в продоволь-

чому столі, а Лора – в речовому. Казала, що “кум” заборонив заздалегідь попереджувати мене про це, щоб я була готова, але нікому не казала. Підводити дівчат я не могла. Та на цей раз чомусь не відправили. Так було декілька разів, так що з дня на день можна було чекати відправки.

Хочу згадати, як ми провели святвечір 1952 року. На цей раз кутя наша була ячмінна з цукром. Зварили і узвар. Склалось, що у кого було, приборегли рибу різних сортів, в ларьку купили халви. Всім бараком сіли за столи лише після того, як нас замкнули наніч наглядачі. Ми запросили всіх, хто з нами там жив. Побажали собі взаємно всього найкращого, тихо поколядували, і щастя, що відразу ж прибрали зі столу посуд. На всяк випадок біля вікна поблизу дверей виставили варту. І недаремно, бо скоро вартова попередила, що до нашого бараку наближаються наглядачі. Ми швиденько одягнені, бо не встигли роздягнутися, чкурнули під коци, вдали, що спимо, коли в барак зайшло кілька наглядачів і “кум”. Дехто навіть почав “хропіти”. Пройшовшись кілька разів уздовж бараку, “кум” затримавсь коло наших нар і сказав, що ми чогось швидко заснули, а тільки що співали. Коли вони пішли, ми роздягнулись і повкладались, але заснути ще довго не могли. Незабаром Лора сказала, що вже заготовлені всі документи, продовольчий атестат, речова арматура і замовлений конвой. Про це я попередила кількох дівчат у нас в бараці та пішла попрощатись з панею Марією, нашим лікарем. А коли повернулась, то вже всі дівчата знали про це. У той вечір зібрались всі коло моїх нар, але розмова не клеїлась, хоча і старалась бути бадьорою та веселою. А зранку зайшла нарядчик і попередила, щоб я на роботу не виходила, а після розводу здала постіль на склад. Дівчата якось швидко поснідали і повернулись всі в барак. На прощання заспівали мені кілька моїх улюблених пісень: “Тихо над річкою”, “Червоні маки”, “*Contra spem spero* (Без надії сподіваюсь)” Л. Українки, “Бувай здоров, коханий мій”, “Ой, там попід лісом”. Я була зворушена до сліз, щиро подякувала і попрощалась з усіма. Потім здала постіль і відразу мене викликали з речами на вахту. Разом зі мною відправляли Ольгу з Довгоший. Нас повели з посиленням конвоем. Добирались туди майже дві доби. Сама цегельня була розташована на горбі, а табір, наче в ямі, майже на березі річки Аяч-Яги. Берег з нашого боку був дуже стрімкий, а на протилежному боці – більш пологий. Внизу над водою ріс густий чагарник, а справа на горбку також був невеличкий табір, усього чотири бараки, загороджені колючим дротом і з вишками та вахтою. Поруч був глиняний кар’єр, з якого добували глину для заводу і канатною дорогою транспортували її у вагонетках у цех заводу.

На обох кінцях, там, де відправляли, і на заводі, де приймали глину, постійно чергували наглядачі, щоб часом хтось щось не передав або сам не приїхав у вагонетці. Та незважаючи на це все, дівчата постійно контактувались між собою. А надто запопадливим наглядачам ще і каверзи робили. Загортали у папірці фекалії і клали у вагонетки, злегка присипавши глиною. Вони хапали це в руки, розгортали, а часом ховали у кишені, а роздивлялись потім. Після того страшенно лютували, але винних не знаходили. Цей невеличкий табір називали “безім’янкою”. Все необхідне, тобто провіант і одяг взимку, коли замерзала річка, возили на санях, а влітку, коли з гір бігла і розливалась річка, то канатною дорогою. Умови життя там були важчі, ніж в основному таборі. Від бруківки, що вела до Воркути через другий район у четвертий, майже на повороті на цегельний завод, зліва на горбку була розташована невелика військова частина, солдати якої носили чорні погони, постійно ворогували і влаштовували бійки з червонопогонниками, нашими невсипучими стражами і конвоїрами. Потім дорога зигзагами йшла в долину, а точніше в яму, де був розташований табір. Біля нього було кілька фінських будиночків, магазин, контора, гарнізонна казарма, кілька будинків барачного типу для наглядачів і табірної начальства, продовольчий і речовий склад табору та гарнізону. Між казармою і табором зліва – барак, в якому демонстрували фільми для вільнонайманих. Там, де річка утворювала лук, був розташований табір. Чомусь вітри дули там зі сказаною силою і пронизували до кісток, особливо взимку. Бригади, які під посиленням конвоем з собаками водили на завод по цій дорозі, часто зазнавали нелюдських знущань. Коли падав дощ, не можна було з липучого болота витягнути ніг, а конвой наказував бігти. В ожеледицю на виковзаній дорозі падали однаково, що згори, що під гору. Конвой шаленів, цькував собаками і наказував усій колоні лягати чи в болото, чи на лід, чи під дощем, чи в сильний мороз і вітер. Тримав нещасних стільки, скільки хотів. Конвой не мерз у валянках, чоботах, плащ-палатках чи кожухах, не те, що в’язні в бушлатах та кирзових черевиках, в яких вони працювали на мокрій формовці чи в гарячих печах, де випалювалась цегла. Табірне і заводське начальство “не помічало” тих садистських знущань конвойних. А нещасні, виснажені непосильною роботою, промерзлі до кісток, брудні, ледве добирались до нар, часто не в силі були йти в їдальню. Коли нас привели на вахту, то там чергував найжорстокіший наглядач на прізвище Коваль, він своєю жорстокістю і садизмом перевершив садистів фашистських конц-таборів. Та тоді я ще цього не знала. Коли він робив обшук у моєму вузлику, а наглядачка – особистий огляд, тобто застала зовсім

роздягнутись і перещупувала кожний рубчик, у нас з ним виникла суперечка на його брутальні і похабні зауваження. Я не змовчала і вказала на його негідне і недопустиме відношення. Він кинувся до мене і хотів ударити, та надійшов начальник режиму і інспектор спецчастини Грекова, тому при них він не посмів дати волю рукам, пообіцяв лише, що в майбутньому покаже, як дорікати начальству. Я в їхній присутності поскаржилась на нього. Жорстокі – завжди боягузи. Начальник режиму промовчав, а Грекова прочитала йому нотації (вона була досить непоганою людиною). Потім наглядачка повела мене в речовий склад, щоб перевірити наявність речей, які числились за мною, виписати постіль та вказати барак, в якому мені тепер доведеться жити. На своє щире здивування та радість, бухгалтером там працювала моя подруга Оля Гуцал. Вона сказала, що їй потрібний рахівник, і, знаючи, яка в мене категорія праці, пообіцяла вмовити начальника ЧІП (частина інтендантського постачання) взяти мене на роботу. Старший лейтенант Петров був своєрідною, хоч і непоганою людиною. Бухгалтером продстола була Віра Звірко. Вона не знала мене, але підтримала прохання Олі. Він погодився. Колишній фронтовик, різко відрізнявся від офіцерів внутрішніх військ своєю людяністю, до нас відносився без упередження. Оля відразу взяла над мною шефство. Виписала, що належить. Прослідкувала, щоб комірник Діна Ібрагімова, татарка, емігрантка з Харбіна, видала кращу постіль з другого “строку”, тобто не нове, але можливе, і повела в лазню. Потім допомогла влаштуватись у бараці. Місце було лише на верхніх нарах коло вхідних дверей між мадяркою, яка не розуміла по-російськи ні слова і вважалась шпигункою, і німкенею Маравіц. Мадярка – вродлива брюнетка, яка згодом, як з'ясувалось, була військовою розвідницею союзної мадярської армії. Крім мадярської, знала лише німецьку, тому спілкувалась лише з німцями. Зате Юліана Моравіц російською володіла непогано. Майже відразу у нас виникли непогані відносини. Допомогли трохи мої знання німецької мови. Я вчилась у школі непогано, любила німецьку мову. Свого часу, тобто на початку війни, вдалось врятувати навіть шкільного товариша поляка Адама Зайонца від розстрілу завдяки тому, що змогла пояснити причини його обстриженої голови. Але згодом, коли німці показали себе як жорстокі карателі, я зненавиділа їх і їхню мову. Я багато призабула, і Юліана почала вчити мене знову, розмовляла зі мною по-німецьки. Я поступово знову почала вчитись. Про себе вона розповіла, що її батько до 1939 року був послом в Румунії. У війну її чоловік був офіцером абверу, і вона також працювала в штабі цієї армії. Воювали на східному фронті, разом попали в полон. Їх розлучили, і вона більше

нічого не знала про долю свого чоловіка. Попри всі обшуки, зуміла зберегти його невеличку фотографію. Юліану цікавило все, що стосувалось мене і моєї участі в УПА в боротьбі з окупантами. Дещо довелось розповісти. Приперта фактами жорстокості карателів, вона змушена була погодитись, що ця жорстокість і привела до краху, особливо нелюдське, жорстоке поводження з військовополоненими, звірства на окупованих територіях. Зазначила, що на Гітлера було кілька атентатів, і це свідчило, що генералітет армії не схвалював методів Гітлера, Гестапо, СД. Розмовляли пошепки, лежачи в постелях вечорами. Взагалі відношення наших до німців було зневажливе. В нашому бараці було багато жінок із Москви. Сестра першої дружини К. Сімонова Ласкіна, Кантер та ще кілька єврейок. Були і росіянки, серед них Кіра Покровська, Стелла, Надя, що працювала диктором на радіо. Багато було і лєнінградок. Обставини, за яких доля звела всіх нас разом, певною мірою заставили примиритись і відноситись терпляче. В основному гуртувались свої зі своїми. Мене мої старі подруги з підпілля і Львівської пересильної тюрми зустріли радо. Згодом знайшлося і місце коло своїх, але з Юліаною я і надалі підтримувала добрі стосунки.

Моя нова праця завдяки Олі була нескладною, особливо тому, що вона мені багато допомагала. Кілька разів на тиждень в бараках вночі проводились повальні обшуки. Ми мусили неодягнуті стояти в шеренгах посеред бараку, а наглядачі в брудних чоботях лазили по нарах, наших постелях, нишпорили, розкидаючи все на них. Звичайно, що нічого не знаходили там, але відбирали у людей години відпочинку. На вечірню перевірку доводилось часто ставати по декілька разів. “Грамотії”-наглядачі не могли як слід порахувати людей у бараках. Особливо лютував Коваль, побачивши в банці чи казанку якусь їжу або кусень хліба в тумбочці. Все викидав і виливав у “парашу” в тамбурі. За будь-яке слово протесту садив у БПР. Оперував лише брутальними і принижуючими людську гідність словами. Десь незабаром після мого прибуття сталась жаклива трагедія: бригада, що складалась в основному з українок та прибалтійок, ремонтувала дорогу, а на роботу їх возили грузовою машиною. Паралельно до бруківки була залізнична колія. На переїзді не було шлагбаума, а від шахти № 5, що була на горбку, в напрямку шахти № 4 був невеликий уклін. Водій пізно помітив поїзд, та все ж намагався проскочити перед ним. На біду, саме на переїзді в машині заглож мотор, а поїзд уже наближався і загальмувати не зміг, котився за інерцією. Водій і конвоїри позіскакували з машини, а на дівчат, які також хотіли зробити те саме, направили автомати і пригрозили,

що будуть стріляти. Розгубившись, дівчата підкорились. Через мить поїзд врізався в машину і поволік її далі перед собою. З двадцяти чоловік бригади в живих лишилось п'ять, і ці страшенно понівечені: хто без рук, хто без ніг, а Ніна Франчук, в минулому вчителька з Окорська, без ступнів обох ніг і рук вище ліктів. Навколо валялись відрізані голови, руки, ноги, пошматовані тіла. Це сталось неподалік частини чорнопогонників, і лише вони одні кинулись на допомогу. Завдяки їм лишились живими ці п'ятеро калік. Їхній лікар робив усе що було в його силах. На ношах вони принесли в табір покалічених, а на машині привезли закривавлені і пошматовані куски мертвих. Офіцери чорнопогонників насилу стримали солдат від розправи з конвоем. Начальник гарнізону ввів у зону своїх червонопогонників, і вони оточили наші бараки і не дозволяли нам навіть через малі і заґратовані вікна дивитись на цю трагедію. Дві дівчини померло від втрати крові. Ніна, латишка Ельза та естонка Ірма вижили. Дві останні втратили руки по плечі. Навіть після того, як вилікували, їх тримали в таборі, відмовивши у звільненні. “Батечке Сталіну” рідні потерпілих писали прохання про помилування. Ніна Франчук була мужньою людиною. Її подруга Валя Трохимович за допомогою інших зробили якісь пристрої до ніг, і вона могла ходити. До обрубків рук прив'язувала олівця і Ніна писала, писала також, тримаючи олівець зубами. Валя піклувалась Ніною, як малою дитиною. Раніше я не була знайома з ними. Побачила лише, коли Валя виводила її на прогулянку. Ми всі з глибокою пошаною відносились до них. За цей жадливий злочин ніхто не був покараний. Не вели навіть формального слідства.

Завідувачка речового складу, як і всі наші вільнонаймані, лише рахувалась на роботі і одержувала зарплату. На роботі з'являлась дуже рідко і лише тоді, коли завозили на склад із бази одяг та взуття. Це була місцева комі Аня. Всю роботу за неї з видачі і приймання виконувала сторож-комірник, татарка з Харбіна. Це була дебела висока немолода жінка. Вона часто заходила до нас погрітись у конторку і розповідала про життя емігрантів у Харбіні та важке своє. Нам із Олею в основному доводилось працювати вечорами, аж до опівночі. Весь день треба було заготовляти списки, відомості, а після повернення бригад з роботи і вечері починалась видача. Отож, вільного часу в нас не було. В бараці неподалік від мене спала днювальна нашого бараку, яку ми звали “тьотя Дуся”. Це була вже немолода жінка. З милом було дуже важко, тієї норми, що нам видавали, постійно не вистачало. Аня, наша завідувачка, принесла нам з Олею по кілька кусків. “Тьотя Дуся” якось запропонувала мені, що випере

мою постіль і білизну, якщо у мене є мило, а одночасно і свою. Я погодилась і віддала їй свою сукенку, яку колись мені прислала сестра, та яка після прання всілася і була якраз на тьотю Дусю. Вона дуже зраділа і час від часу прала моїм милом моє і своє. І ось одна росіянка, Валя Калиновська, яка мітила на моє робоче місце ще до мого прибуття, а їй відмовили, бо була нечиста на руку, написала на мене донос начальнику табору майору Корнеєву, що я розбазарюю державне майно і плачу ним за послуги. Чомусь у таборі начальника називали “чорним жахом”. Це була на вид похмура, висока, чорнява людина, вже немолода. Накульгував на ногу. Казали, що його десь на Тернопільщині поранили наші. Чомусь його всі боялись, а я ще не бачила. Одного дня посильна викликала Аню, Олю і мене до нього. Ми не знали в чому справа і хвилювались. В обслузі люди працювали по півроку, а потім їх переводили на загальні роботи. Оля дуже хвилювалась, вона вже працювала півтора року і боялась, що переведуть на загальні. Вона була страшенно худа, аж світилась. Ми зайшли до кабінету, і я вперше побачила його зблизька. Чомусь усупереч твердженням багатьох моїх супутниць, він мені не видався страшним. Відразу запитав, скільки часу я працюю в конторі. Відповіла, що два місяці. Ще запитав, яке плаття я дала днювальній бараку. Відповіла, що власне, не “казьонного” зразка і забарвлення. Та він же сам бачив його, бо перед нами викликав днювальну. На мою пропозицію, що можу принести і показати, відповів, що не треба. Залишив у себе Аню, а ми з Олею, полегшено зітхнувши, пішли. Незабаром прийшла Аня і розповіла, що Калиновська написала цей донос. У зоні була кравецька майстерня, там, крім естонки Фріди, працювали всі наші дівчата. Туди вдалось влаштувати “Любу”, яка була доброю кравчиною. Обшивали начальство, їхні сім’ї та ще якісь замовлення від організацій, спецівки, ватні ковдри, матраци. Тут на руки також одержували частину зароблених грошей, і ми дуже економили, щоб щось купити з одягу чи взуття. Давали гроші Ані, і вона все, що ми просили, купувала нам за зоною. Звичайно, щоб не підвести її, ми це зберігали в таємниці. В зоні був продовольчий магазин, і асортимент продуктів у ньому поступово ставав більш різноманітним. Звичайно, це була заслуга Корнеєва, та на той час ми про це не думали. Перше, що купила мені Аня, – це синій ситець в білі квіти на ковдру. Відтак взяли вату в майстерні, і дівчата пошили мені ватяну ковдру. Потім Аня купила білого в темно-синю смужку штапелю на блузку та гранатового рипсу на сарафан. Люба пошила гарно. Зверху я нашила номер, але одягати боялась, щоб наглядачі не перевірили, що немає дірок, і не порізали. Відкрили в зоні й

індивідуальну кухню, де можна було щось самому зварити з куплених продуктів чи посилок. Влада Коваля вже там не сягала. Поступово почали в магазини завозити одяг і взуття, а нас переводили на госпрозрахунок. Це означало, що нам встановили тверді оклади, з них вираховували за харчування, одяг, взуття, а на руки перепадало значно більше грошей, ніж раніше (десь по 30-40 карбованців, а не 10-20, як раніше).

СМЕРТЬ СТАЛІНА

5 березня 1953 року помер Сталін, найжорстокіша, найкровожадніша людина, яку знала досі історія. Ми віднеслись до цього бай-дуже, а росіянки, єврейки та дехто зі східнячок лицемірно лили крокодилячі сльози. Прошло небагато часу, і наглядачі перестали замикати наніч бараки, щезли “параші”. З вікон зняли ґрати. Почали звільняти “малоліток”, тобто неповнолітніх, а також, за ходотайством начальства, деякого після відбуття двох третин терміну ув’язнення. Помітно покращало і харчування. Одного дня прибігла заплакана і дуже схвильована Аня і сказала, що прийшов наказ зняти із каторжан латки з номерами, і сама почала з нас їх знімати. Якщо хтось сам не захотів цього зробити, то це робили наглядачі на вахті і в зоні. Зняли обмеження в листуванні. На неділі почали видавати одноразові перепустки за зону, можна було їхати у місто. Кожний день приносив щось нове, появилась надія на швидке звільнення. Начальство змінило своє ставлення до нас, натякало на звільнення. Лише один Коваль, певно, відчуваючи крах своєї необмеженої влади над нами, ходив, наче у воду опущений, і не помічав, коли з ним не вітались. Незабаром його звільнено з роботи, і він, не бажаючи залишати побудований руками каторжан власний будинок, пішов чорноробом на цегельню. Несподівано почали викликали в спецчастину всіх іноземців, уточняли їхнє місце проживання до арешту і запитували, хто куди б хотів поїхати. З такою новиною до мене прийшла Юліана. Їх перестали водити на роботу, ходили чутки, що відправлятимуть на батьківщину. Німкені, польки, мадярки, чешки, словачки, румунки, австрійки чекали цього з дня на день. Вона, тобто Юліана, висловила думку, що, певно, і ми всі підемо на волю. Не пригадаю зараз, як у нас зайшла мова про Корнеєва, але вона сказала, що він українець, а на всіх кращих роботах у нього працюють лише одні українці в зоні. Я раніше чомусь над тим не задумувалась, а тут на перевірці вийшло, що вона має рацію. В їдальні, пекарні, хліборізці, конторі, санчастині, кравецькій майстерні, магазині, лазні дійсно працювали одні українки. Що ж це? Свідомий підбір чи просто нас, українок, було найбільше в таборі – 80% усього

населення. В усіх попередніх таборах перевагу віддавали росіянкам, а у нас ні. Яюсь, перебуваючи в хорошому настрої, наш Петров запитав у Олі, яке ми дали прізвище йому, бо Корнеєв прикро вражений, ніяк не може зрозуміти, чому його називають “чорним жахом”. Ну, каже, чорний, то зрозуміло, бо брюнет, але чому “жах”?! Оля сказала, що Петрова зовуть “Колобком”, бо він не ходить, а швидко котиться по зоні. У відповідь тільки засміявся.

Незабаром відправляли іноземців. Усім їм видали нове взуття і одяг. Юліана прийшла до мене попрощатись. Сказала, що жодного дня не залишиться в східній зоні, а перейде в західну. Всім розповість про нас і умови, в яких ми знаходимось. У зв'язку з їхнім від'їздом почалась перетурбація в бараках, у нас і на “безім'янці”. Тепер нас і всю обслугу помістили в один барак. Тут панувала незвична тиша і чистота, люди працювали в різні зміни, не те, що в попередньому, де не змовкали шум, лайка, крики, сміх. Несподівано в наш табір прибув Веденін – “кум” із Сейди. У нас уже був один, Горохов, та, на щастя, мене більше не зачіпав. А з прибуттям Веденіна спокій мене залишив, адже в попередньому таборі він не дозволяв мені ніде працювати, лише на загальних роботах, незважаючи на те, що у мене хворі ноги. Я боялась, що і тут, як лише дізнається, що я працюю в конторі, то знову переведе на загальні роботи на цегельню. Тому старалась уникати зустрічі. Це мені вдавалось десь біля трьох тижнів. Оля казала, що заходив у контору до нас, та мене десь на цей час не було. Безцеремонно зробив обшук в усіх столах і шухлядах. В Олиному столі знайшов нитки для вишивання і невеличкі ножиці. Оля пояснила, що ножиці і шило потрібні для підшивки документів. Нитки наказав здати в камеру схову, а шило і ножиці забрав. Сказав, що як буде потрібно, то, щоб взяли в чергового на вахті, бо їх віддасть туди. Але одного разу в неділю я все ж зіткнулася з ним в стаціонарі. Я пішла провідувати знайому, а він виходив, і між нами виникла така розмова: “Ви что же, всьо время прячетесь от меня, что до сіх пор я вас не відел?” – запитав. Я ж відповіла: “Ховатись від вас не ховаюсь, та і зустрічатись з вами не дуже мені приємно”. Він засміявся і більше нічого не сказав. Один раз застав на роботі і запитав, де мені краще. Я сказала, що, звичайно, тут. Він відповів: “Я тоже думаю, что здесь. Здесь людей много, много работы і меньше сплетен”. І все ж кожний виклик Олі в “штаб” заставляв мене хвилюватись, думала, що одержить розпорядження на мою заміну. Але більше мене не зачіпав. Згодом його звільнили, бо в п'яному стані загубив свій планшет з доносами сексотів і більше в нашому таборі не з'являвся. Я заспокоїлась.

На “безім’янці” організували окрему контору, куди перевели бухгалтера з пекарні Софію Пилипівну. Це була досвідчена і добре знаюча бухгалтерію жінка. Мене перевели на її місце у пекарню. Олю залишили саму, бо поступово зменшувалась кількість людей у таборі. Начальник пекарні був вільнонайманий і приходив лише підписувати документи, а Оля Кузьменко працювала за нього і за себе, вона числилась заввиробництвом. Оля швидко ввела мене в курс роботи і допомагала в усьому. Робота пекарів була фізично дуже важка. В цеху стояли два довгі і глибокі корита, в яких розчиняли і місили тісто руками, клали у форми і пекли. Було дві двоярусні печі. Працювали дівчата у дві зміни. Крім табору, хліб брали в магазин селища та на одну із близьких шахт. Щоб хоч трохи полегшити роботу пекарям, ми з Олею спочатку вдвох, а потім по черзі, коли я вже навчилась, ходили розчиняти тісто. З великого бака, що стояв на печі, заливали у корита теплу воду, висипали у кожне по три мішки муки, перемішували і йшли далі досипати. Ходили ми о першій годині ночі. Пекарня, склади з мукою і дровами від житлової зони були відгороджені огорожею з колючим дротом. Знаходилась пекарня в лівому кутку табору над самою річкою. Тут було майже поряд дві вишки з вартовими. Там, де закінчувалась житлова зона, закінчувалась вся загороджена зона. Ворота і фіртка не замикались, але вартові пильно стежили. Коли підходили до фіртки, то треба було зупинитись і сказати вартовому куди і чого йдемо, тоді він дозволяв іти далі, а інакше стріляв би. Перед пекарнею в невеликій землянці були водорозподільні крани і насос, що подавали воду з річки в бак на печі. Самі дівчата склали там плиту, вмурували котел, у якому гріли воду, тобто влаштували щось на зразок лазні. Там були дві довгі лавки, на них – тазики і дерев’яні корита, а на підлозі – дерев’яні решітки. Пекарі, а з ними і ми, мали змогу помитись. Пекарі – до і після зміни, а ми – як випадало. Воду гріти входило в обов’язки дроворубів. Та і прати білизну нам було зручно. Дехто з табірнього начальства та наші подруги час від часу користувались цією лазнею. Одного разу вночі, коли я сама розчиняла тісто, а точніше тільки почала напускати теплу воду в корита зайшов Корнеєв. Він чергував у цю ніч і робив обхід. Здивувався, побачивши мене в спецівці, і запитав, ким я тут працюю. Відповіла, що бухгалтером. “То чому ви ставите “опару” (розчину), а не хтось із пекарів?” – Продовжуючи робити своє, відповіла: “Робота у пекарів фізично дуже важка, тому ми по черзі з Олею це робимо. Так даємо змогу пекарям виспатись. Хоч тим їм трохи допоможемо, бо як самі не пожаліємо себе, то хто ж тоді нас пожаліє?” Глянув на мене здивовано і зацікавлено. Почав розпитувати звідки я, за що суджена. Одним словом,

розповіла свою легенду. Потім запитав, чи і я боюсь його, як інші. Відповіла, що не боюсь, бо вважаю його справедливою людиною. “Чому так думаєте?” – “Суджу за вашими справами.” Нічого мені на це не відповів, а коли я висипала муку в корита і ледь не впав мені мішок у корито, то підтримав. Яюсь я зразу тоді не звернула уваги, що розмовляв зі мною по-українськи, а, помітивши, сказала, що він добре розмовляє українською. На це відповів, що він українець. Сказав іще, що я добре роблю, що допомагаю своїм, і пішов із пекарні. Коли вже я поверталась у барак, то засумнівалась, чи варто було так відверто з ним розмовляти, але назад уже не повернеш того, що сказано. Тоді ще я не знала, що це було його останнє чергування. Його підвищили у званні і направили начальником табору в Хальмер-Ю, над Карське море. Замість нього прислали майора Краснова, кубанського козака.

Треба сказати, що після смерті Сталіна змінилось відношення до нас у начальства, відчувалась якась розгубленість, непевність. Тепер, коли на вечірніх перевірках не сходилась необхідна кількість, то не заставляли вставати як раніше, а лічили нас лежачих на нарах. Наглядачі, очевидно, боялись що їх може спіткати доля Коваля, а фізично працювати вони не звикли. Ми всі відчували, що наближаються зміни в нашому становищі, але не знали, що доки вони настануть, багато ще заплатять за це своїм життям. Впроваджено заліки за категоріями праці. Наприклад, для тих, що працювали в цехах заводу без усякої механізації, техніки безпеки, відповідальної вентиляції в печах, формовці, сушилці діставали найвищі заліки: за 1 день – три, наші пекарі за 1 день – два. А ми, обслуга, за 1 день – півтора дня. Важка фізична праця на заводі дуже виснажувала дівчат, і не всі могли витримувати спеку, мліли, через що їх часто “комісували”, клали у стаціонар, а потім знову відсилали на завод. За здоров’я людей начальство заводу не думало. На “безім’янци” в кар’єрі і на завод почали водити самі бригадири, без конвою. Вони, виходячи з табору, на вахті розписувались за кількість членів своєї бригади і, повертаючись, також відмічали.

Влітку 1954 року сталась трагедія. Дівчата з “безім’янки” пішли купатись на Аяч-Ягу, а з ними Галя Тищук з Горохівщини. До арешту вона вчилась в Луцьку в педучилищі, дуже гарна і хороша людина. В цей день вона пішла купатись вже вдруге. За день до того там утопився вільнонайманий тракторист. Галя відплила далеко і попала у вир. В річці вода була крижана, бо текла з гір північного Уралу, що маячів над обрієм. Галю схопив корч, і вона почала тонути. Валя Бойко, яка добре плавала, підпливла до неї, та Галю вже затягував вир. Валя зірвала з голови косинку і один кінець кинула Галі. Та схопила кінець, але, на біду, косинка посередині розірвалась і Галя пішла під воду.

Через два місяці вона вже мала звільнитись, а пішла на дно, ріка не віддала своєї жертви. В цей день втопилась іще одна дівчина, але я її не знала. Водолази шукали утоплеників дві доби. Знайшли всіх трьох в ямі під кручею. Тракторист стояв прибитий водою до стіни ями, Галя – навпочепки біля його ніг, а друга дівчина лежала біля неї. Поховали Галю на кладовищі другого району міста Воркути.

Звільнення по 2/3 терміну продовжувались, та з тих, кого так звільняли, судимість і п'ять років висилки не знімались. Цілі бригади почали виводити на проживання за зоною, але вони і далі працювали на заводі. Оля Кузьменко сиділа за свого брата Олександра, що виїхав на Захід. Її несподівано звільнили зовсім. Хоча вона була хорошим працівником, вільнонайманою на пекарні не залишили. За штатним розкладом усі посади для вільнонайманих (завідуючий і завідуючий виробництвом) займали ті, хто на пекарні не працював, а лише одержував зарплату. Отож, усю роботу звалено на мене. Важко мені було, та що мала робити? Допомогала Галя Янчик. Заводу була потрібна робоча сила, тому в табір прибув етап “зеків”, побутовиків, а точніше карних злочинців. Тоді нас несподівано передали шахті № 5. Наш табір став її лагпунктом. Мені самій доводилось возити і здавати мішко-тару на тарну базу в 11-й район. Коней я любила і вміла з ними обходитись, тож коли конюх запрягав пару коней в сани, я сама везла. Кожний раз мені виписували одноразовий пропуск. Якось зайшов Петров і сказав, щоб ішла фотографуватись на постійний пропуск у штаб табору. Тоді їх видавали майже всій обслузі. Коли пішла його одержувати, то сказали, що мій пропуск забрав Горохов. Порадили піти до нього. Та він сказав, що вважає недоречним мені видати пропуск, що коли буде треба везти тару, то даватимуть одноразовий. Всім іншим, хто фотографувався за списком, видали. Наш старший конюх, китаєць “дядя Ваня”, як усі його називали, цілими днями підвозив у бочках воду і вугілля в їдальню, стаціонар, штаб. По-російськи розмовляв дуже погано. Його не судили, а просто відправили на поселення. Одного разу, коли я везла на санях тару, а назустріч під гору йшов автобус на цегельню, коні злякались і почали рвати упряж, стали впоперек дороги, і я ледве змогла їх стримати. Автобус зупинився, з нього вискочив Краснов і допоміг мені. Поправив упряж і притримав коні, доки не розминулись з автобусом. “А ви – справжня козачка, – як вищу похвалу сказав мені. – А ви часом не з Кубані?” – “Хоч не з Кубані, але козачка,” – відповіла.

Коли приходили вагони з мукою, то їх розкредитовувати тепер доводилось мені. Станція була майже за сто метрів від табору. На розгрузку давали п'ять-шість годин. У вагонах було по 60-80 т муки в

мішках, вагою по 50-60 кг. Майже завжди платив табір штраф за те, що не вкладалися в термін із розгрузкою вагонів. Переважно розгружали своїми силами. Іноді Петров давав нам когось на допомогу з обслуги табору, як правило, напівінвалідів. Якщо вагони прибували вдень, то піднімали всю нічну зміну пекарів, а якщо вночі – то денну. Це було важко для дівчат. Мені було важче, ніж іншим, носити на спині важкі мішки, але стояти осторонь я не могла. Одного разу, коли розгружали вагони, і ми на плечах носили важкі мішки в склади, прийшов Краснов, постояв і несподівано для всіх нас почав сам носити. Та коли побачив, що не вкладемося у термін, подзвонив у гарнізон і наказав прислати всіх вільних від чергувань солдат. До цього часу ще такого не було, щоб сам начальник та солдати носили мішки. Коли ж приходили платформи з дровами для пекарні, то було легше, бо їх просто скидали з платформ на землю, старались тільки, щоб колоди не попадали під колеса. Там же дроворуби і різали їх. Коли ж мені доводилось іти розкредитовувати вагони, то зі мною завжди йшов наглядач. Начальником станції був земляк – Дужук зі села П'ятикури Локачинського району. Восени 1939 року його вивезли на поселення без суду і слідства. Ми з ним відразу знайшли спільну мову, і табір за пекарню більше штрафів не платив. При наглядачеві я мало що могла йому розповісти, а йому так хотілось дізнатись про події на батьківщині. Та згодом, коли я ходила вже сама, то розповіла про все, що відбувалось в його рідному селі і районі. Це ж колись був мій район, і я знала село. Поблизу заводу будувались житлові будинки фінського типу. Будівельну контору очолював інженер литовець. За проектом стіни в кімнатах обклеювали обоями. Клею в них не було, й інженер прийшов до мене з проханням допомогти їм, віддавати витруски з мішків з-під муки. Їх збиралось чимало, коли вибивали і готували мішки для здачі на базу. Раніше витруски віддавали на конюшню, як бракований хліб. Хитрий конюх, коли не вистачало фуражу для коней, а норма дійсно була мала, випускав коней, і вони через цілий табір бігли на пекарню і всували голови у віконце видачі хліба, терпеливо чекаючи, коли їх нагодують хлібом. Голодних коней мені було дуже жаль, а одна з печей погано випікала боки, і брак був завжди. Крім того, якщо попадалась хороша мука із заниженою вологістю, то у нас створювалась економія, і я щомісячно кілька мішків віддавала на конюшню. Гірше стало, коли муку почали завозити з цілинного урожаю. Вона була з пророслого зерна і з великим відсотком вологи. Та на цей час, коли звернувся інженер, у нас була непогана економія. Я погодилась віддавати витруски, а взамін він обіцяв допомогти необхідними будівельними матеріалами.

Бували випадки що через кліматичні умови, тобто коли скаженіли завірюхи, не можна було завезти вагонами муки і дров. Тоді з сусідніх пекарень чи міської бази муку завозили саньми. А коли з дровами було особливо скрутно, тоді завжди виручав литовець. На своєму складі давав цілі колоди. Одного разу, як нерідко бувало, шаленіла завірюха, нанесла величезні замети на дорогах. Дали мені на допомогу кілька солдатів, і ми на двох санях поїхали в місто на лісосклад, бо залишити табір і селище без хліба Краснов не міг допустити. Наше пряме начальство – Петров та інспектор Юр'єв – якимсь легкоковажно до цього віднеслись і після робочого дня пішли додому, а Краснов далеко вже за північ ще чекав нашого повернення. Солдати нагрузили стільки, скільки могли потягнути коні, хоч і вони декілька разів приставали, щоб відпочити. Їхали без дороги, по сніговій цілині. Коли розгрузили дрова на пекарні і відвезли сани на конюшню, я стомлена поверталась у барак. Біля штабу помітила Краснова, який йшов назустріч і з тривогою в голосі запитав, чи дістали дрова, чи самі не обморозились. Мене здивувала така турбота з його боку.

До нас почали доходити чутки про страйки в Норильську. Згодом почались страйки шахтарів Воркутинських шахт. Найжорстокішої розправи за це зазнали шахтарі шахти № 30. Понад триста чоловік було скошено кулементними чергами. Пізніше, коли я вже мала змогу вільно ходити, десь через два роки після тих трагічних подій, друзі показали мені ці братські могили. Їх закопали в ровах у голій тундрі. Кати постарались знищити всі сліди цього кривавого злочину. На інших шахтах жертви були значно менші, але були. Страйки на шахтах Воркути не були добре організовані, вони виникали стихійно, тому швидко почали спадати. Наш табір шахтарі не попередили заздалегідь, а організувати щось під час страйку тієї чи іншої шахти було неможливо. Вони виникали на різних шахтах у різний час, тому не мали успіху. Правда, коли вже кілька днів страйкували шахтарі шахти № 4, що була неподалік від нас, до мене підійшла Дарка Максимець і запитала, що будемо робити, бо вона розмовляла з дівчатами заводських бригад, і вони відмовились. Я висловила свою думку, що треба було до цього готуватись заздалегідь. Мати надійний зв'язок із шахтарями хоча б декількох шахт, треба було відповідно підготувати людей, а часу на це вже не було, оскільки нас шахтарі поставили перед фактом. Треба ж було організувати комітет, скласти свої вимоги, а найперше – провести роз'яснювальну роботу серед жінок, знати, які вимоги ставлять шахтарі, а тоді вже проводити страйк. Ті, котрих вивели жити за зону і котрі підлягали звільненню по 2/3 терміну, чути не хотіли ні про який страйк. Ті, що залишались у зоні, сподівались,

що незабаром їх виведуть на вільне поселення або ж звільнять по 2/3 терміну. Я ж із Даркою починати щось не могла. Тим більше, що переконалась, що хоч непомітно, але все ж знаходжусь в полі зору “кума”, лише мені одній відмовлено в перепустці. Та не забула я ще і провокацій Веденіна. Отож, все одно зазнали б поразки і нічого не домоглись би. Хоча в таборах Союзу страйки жорстоко придушували, але вони все ж дали свої результати. В недалекому майбутньому на Воркуту приїхала комісія Верховної Ради з Москви. Почався терміновий перегляд усіх справ в’язнів, а невдовзі й масове звільнення. Хоча опісля, на початку 60-их років, декого з активних учасників та керівників страйків знову було заарештовано (судили їх чомусь в Луцьку), дали їм знову по 10 років таборів. Серед них Семен Шагута та Стах Ковальчук. Як свідок у їхній справі приїздив із Воркути Євдоким Скоропляс, родом десь із Кременеччини. Мені розповіла про це дружина Стаха, коли ми з нею випадково зустрілись на Волині. Детально я її не розпитувала, тому і не знаю про цю справу більше.

Отож, навесні 1955 року дійшла черга і до нашого табору. Нас групами по п’ятдесят осіб грузовими машинами під конвоєм возили у місто в будинок, де засідала комісія. Членів комісії було багато, і до кожного викликав окремий секретар. Вони всі сиділи в одній кімнаті за довгим столом, і кожний розмовляв з тим, кого підводив секретар. Всі ми дуже хвилювались, а я не знала на яке прізвище мене викличуть. Розмова була короткою. Переглядаючи формуляр, задав мені кілька запитань, а саме – уточнив дані згідно з формуляром. За правдиве прізвище не згадував. Потім сказав: “Можете іти чекати на рішення.” Всім нашим сказали, що скоро поїдуть додому. Це мене стурбувало. Радісні жінки і дівчата ділились враженнями, в мріях вже їхали додому.

Через місяць наш табір почав порожніти. Звільняли групами. Вже звільнили всіх тих, кого возили разом зі мною на комісію. А про мене наче забули. Поступово в наш табір почали завозити “зеків”, карних злочинців, попередньо відгородивши для них кілька бараків. В основному це були дуже молоді хлопці, безпритульні, яких війна позбавила родин і кинула в море злочинності. Щоб вижити в цей важкий час, вони ставали грабіжниками, а декотрі і вбивцями. Було багато колишніх фронтників, особливо водіїв, які вже після війни за різні кримінальні злочини, попали за наказом у табори. Вони заміняли звільнених дівчат на заводі і в кар’єрі. Та вони так не працювали, як наші дівчата. Начальство побачило тоді різницю між політичними і карними. З останніми мали доволі багато мороки. В цей час я захворіла. Мене поклали у майже порожній стаціонар. Знову рожисте запалення біля колишніх ран. Це останнє було найважче. Темпера-

тура довго трималась +40Ц, і я весь час марила. Лікар Ложкін кілька днів не відходив від мене. Це завдяки йому я вижила. Кілька разів навідувалась начальник санчастини, дружина “кума” Горохова, відома зі свого безсердечного ставлення до хворих. Але в обставинах, що на цей час склались, вона також припишля, хоча ми всі пам’ятали, якою вона була раніше, тому не вірили в її доброзичливість. Не знаю, якими препаратами мене лікував Ложкін, колишній власовець, але лікував добросовісно. Після одужання і до тепер таких сильних проявів хвороби у мене більше не було. Коли повернулась у барак, то жахнулась, адже він був цілком порожній. Лише одна моя постіль лежала, а всі нари були голими. Нашого Краснова забрали начальником КЕЧ (комунально- експлуатаційної частини) на шахту № 5, а на його місце прислали якогось Пупишева, підлу і нікчемну людину, п’яницю. Тут він недовго затримався, і замість нього прислали якогось Кочубеева – самодура, зазнайку і лихослова. Позвільняли всіх жінок-наглядачок, вільнонайманих працівників управління та бухгалтерії. Звільнили по 2/3 терміну мою найкращу подругу Олю Гуцал і залишили на попередній роботі в таборі як вільнонайману. Ще декого з колишньої обслуги, скажімо, Любу Павлову, економіста, лишили начальником планового відділу, Олю Зоценко – завідуючою кухні.

Перед моєю хворобою сталися ще такі події. Після повстання в Норильську в’язнів порозвозили в табори Далекого Сходу, Сибіру, Караганди та Воркути. До нас привезли Тоню Кревську з Торчина і Надю Баб’як. Остання була великою дивачкою, ходила зодягнена, як чоловік. Тоню привезли в тому, що було на ній, не дали їй взяти навіть змінної білизни. До цього ми були з нею незнайомі. До мене в пекарню прийшла Оксана і попросила допомогти Тоні. Розповіла про скрутне становище, в якому Тоня опинилась. Саме мого комірника, Галю, звільнили. За допомогою Олі Гуцал вдалося Тоню взяти на місце Галі. Всіма правдами і неправдами, спільними силами ми придбали все необхідне з білизни, одягу та постелі. Тоня виявилась дуже щирою, життєрадісною, товариською дівчиною, гарно співала і грала на гітарі. Серед нас вона поступово відійшла від пережитого горя. Адміністрація заводу і табору схаменулась і старалась затримати на роботі жінок. Після масового звільнення випуск продукції, тобто цегли, дуже підупав. Мої хороші приятельки, звільнюючись, приходили попрощатись. Поля Степанчук заплакала, прощаючись. Сказала, що її мучить совість, що вона йде на волю, а я залишаюсь у таборі. Це була дівчина з великою силою волі. Якось її направили на непосильну роботу, і вона заявила, що не піде. Її конвой виволік за вахту, роздягнув, залишив лише в бюстгалтері і трусах. Вмить її покрила

мошка і комарі, яких там влітку було дуже багато. Скусана мошкою, вся закривавлена, вона витримала цю катівню, але не скорилась. Навіть жорстокий начальник конвою, дивлячись на це все, сказав солдатам: “Вот у нейо нужно учітсь видержжі і мужества.” І начальство спасувало перед її стійкістю. Перевели на посильну роботу. Багатьом дівчатам не було куди повертатись, їх рідних вивезено на Сибір або знищено. Взагалі всі звільнені виходили з табору в тому, що мали на собі, без грошей, без помешкання, одним словом, без жодних засобів для існування. Постіль та інші речі заставляли здавати на склад. Дехто з них часто приходив під огорожу пекарні, викликав мене і просив хліба, бо купити не мав за що. Приходили не тільки наші українки, але й росіянки, литовки. Хліб давала їм завжди, а часом муку та олію. Нікому не відмовляла. Бо що значило кілька десятків буханок хліба на добовий оборот муки в 4-5 т ще й при хорошій, тобто низькій, вологості муки? Приходили просити і колишні наглядачі. Їм відмовляла, а особливо Ковалю. Тепер він був жалюгідним, просив наче жебрак. Де ділась його пиха та зарозумілість? Він і доповів Краснову, що я постачаю хліб усім звільненим “бандеровкам”. Мене викликав Краснов і сказав, що до нього дійшли чутки, що я всіх бандеровок матеріально підтримую. Я сказала, що даю, якщо тільки Ліда Брагіна, Ванда Желайтіс та ще деякі росіянки, латишки, естонки є бандерівками. Не даю лише колишнім наглядачам, що в свій час знущались над нами. Ви їх, тобто дівчат і жінок, звільнили, вивели за зону, а не подумали над тим, де мають жити, за що купувати харчі, доки влаштуються на роботу і одержать зарплату? І, дивлячись йому просто в очі, запитала, коли б він був на моєму місці, мав би змогу допомогти без збитків для виробництва, а до нього прийшли колишні друзі і знайомі, невже б відмовив і не дав? Нічого мені на це не відповів, а згодом запитав, звідки може бути зайвий хліб. Пояснила йому, що все залежить від вологості муки. Разом із документами на отриману муку одержуємо її специфікацію, тобто лабораторний аналіз. Стандартна вологість – 13 %, а у нас всі останні заводи – 12,8 %, тому в нас накопичився резерв. На питання, що я з ним роблю, відповіла, що частину віддаю на конюшню коням і воліві, бо на тій нормі, що видають фураж, не проживуть, а частину тримаю на “чорний день”. Коли буде вологість 14,9 % або мука з пророслого збіжжя, тоді буду покривати нестачу норми випічки. Поцікавився, скільки зараз маю економії. Сказала, що близько тонни муки. Більше до цієї розмови ніколи не повертався і не забороняв давати хліб.

Одного разу приїхав начальник постачання з шахти № 5 і запитав, як у нас з припічкою, бо у них погана мука (14,9 % вологості) і велика

нестача. Нашою економією її перекрили. Просто виписали нам накладну на одну тонну муки. Вони у себе списали, а ми оприбуткували. Пекарня шахти № 5 стала на ремонт. Своїх пекарів перевели до нас, і ми почали працювати в три зміни. Наші дівчата працювали як вільнонаймані і одержували непогану зарплату. Після масового звільнення мало хто поїхав в Україну. Залишались працювати в шахтах Воркути, щоб забезпечити себе матеріально. Тут зарплата була висока, платили “північні”. Після пропрацьованого першого півроку до основної зарплати, набагато більшої, ніж в південних районах Союзу, виплачували ще 10% окладу за штатним розкладом чи від виробітку, і після кожних півроку додавали ще по 10%. Звільнені хлопці і дівчата одружувались, починали нормальне життя.

В цей час із Волині на Воркуту приїхав суспільно-політичний референт Торчинського району “Промінь” – колишній наречений Тоні з Садова. Мало хто знав, що він навесні 1945 року добровільно здався органам НКВД і почав співпрацювати з ними. Це ж він видав Тоню, криївки та ще багато кого в своєму районі. Прізвище його Охримович (чи, може, Ольхович, точно не пам’ятаю зараз). До того, як він здався, я кілька разів бачила його, коли він проходив із боївкою “Грома” через Торчинський район. Уже в КПУ в Луцьку Тоня розповіла про його зраду. Він, здається, раніше був учителем. Одного разу прибігла до мене Поля і з захопленням розповіла, що приїхала людина з України, а точніше з Волині, провідник, щоб організувати на Воркуті підпілля. Що в Інті вже організував, а тепер організує у Воркуті. Вже залучив хлопців з “Капітальної” шахти, а тепер зв’язується з іншими шахтами. Назвала його прізвище. Я захолола від такої звістки і відразу попередила, що це провокатор, щоб були з ним обережні. Поля сказала, що днями прийде на цегельню, щоб залучити до роботи в підпіллі дівчат. Я попросила, коли він прийде, щоб обов’язково покликкала мене, що в їхній присутності буду з ним говорити, і тоді самі переконаються, хто він є насправді. Поля прохання йому передала. Моє теперішнє прізвище і місце народження не викликали в нього настороженості. Та коли наша зустріч відбулась у присутності Полі і ще декількох дівчат, він упізнав мене. Коли я назвала його псевдо, він розгубився, не захотів розмовляти зі мною, зсилаючись, що дуже поспішає, а насправді просто злякався. Дівчата попередили своїх знайомих друзів, та для декого це було вже запізно, заплатили за свою довіру. Буквально через кілька днів він щез із Воркути. Мабуть, перекинули його кудись в інші табори. Провокація повністю не вдалась. Впевнена, що суд у Луцьку над хлопцями з “Капітальної” шахти – справа його рук.

Коли опустіли вишки, хлопці з усіх шахт приходили у неділю під огорожу нашого табору шукати землячок, знайомитись із дівчатами. Дехто, прорвавши дротяну огорожу, пролазив у зону. Дівчатам на неділі майже всім, крім мене, давали дозвіл на вихід за зону. Вони їздили у місто та райони, де зустрічались із хлопцями. Ходила у звільнення і моя Тоня. На цей час уже багато звільнилось зовсім і проживали поза зоною, чекаючи на остаточне звільнення. Там деь вона познайомилась із Петром Кротом зі Степані. Він вечорами пробирався через дірку в огорожі під самою вишкою біля пекарні і приходив до нас. Це був веселий, життєрадісний хлопець. Приносив нам морозиво в такій кількості, що нас потім боліли горла, бо лише вдома ним ласували. Яюсь ми з Тонею вдвох повезли тару на базу в 11-й район. Вранці майже не снідали, а в черзі простояли на базі дуже довго. Були голодні, як вовки. Коли здали тару, Тоня запропонувала зайти до Петра в гуртожиток, з надією, що в нього знайдеться щось поїсти. Це було дуже близько від бази. Я ніколи там не була і, крім Петра, нікого не знала, тому почувала себе досить незручно. Та вона умовила мене, і ми пішли. Коням дали сіна. В кімнаті, де жив Петро, крім його сусіда Федька, нікого не було, а ліжок стояло деь вісім чи десять. Всі були на роботі у другу зміну. Федько Тоню вже знав, тому не перечив, коли ми нишпорили в Петровій тумбочці. Та вона була порожньою. Тоня заглянула під ліжко і знайшла там каструлю з кашею, загорнуту в тілогрійку. Вона була ще тепла. Взяли у Федька ложку. Ми з'їли дві третини каші в каструльці, а Федько з'їв решту, бо тепер все міг зіпхнути на нас. Він так і сказав голодному Петрові, коли той, повернувшись з роботи у шахті, знайшов порожню каструлю. А коли незабаром Петро знову прийшов до нас, ми вибачились, що похазяйнували без нього. Лише тоді дізнались, що він застав пусту каструлю. Жалів, однак, що ми не застали його. Про цей випадок я давно забула. Але Петро не забув. Пройшло 24 роки після того. Яюсь я провідала їх (вони одружились, а ми, старі справжні друзі, не втрачаємо між собою зв'язку). Між мною і Петром чомусь виникла суперечка, звичайно, жартівлива. Я картала його за якість недоречні слова. Він не знайшов на своє виправдання ніякого кращого аргументу, як згадати про те, як я з'їла його кашу, а він лишився голодний, він же мені нічого не казав, а я до нього придираюся за якісь слова. Я не зрозуміла зразу про яку кашу мова, Тоня нагадала, а я розсміялась і перестала сварити його.

Та повертаюсь назад до подій, що відбувались 24 роки тому. Несподівано Тоню забрали в слідчий ізолятор, очевидно, це було пов'язане з Норильськими подіями. Ми почали збирати для неї все

необхідне, хтозна, куди її тепер закине доля. Я без вагання віддала їй свій кожух. Ми вже звикли чекати найгіршого. Та наші побоювання були даремні. Через кілька місяців її зовсім звільнили. Вони з Петром одружились і довгий час жили в 11-му районі, часто відвідували мене. А мені вечорами було моторошно повертатись в порожній барак. Про мене наче забули. Знайомі і подружки дивувались, що лишилась одна в таборі, співчували мені. Звичайно, було дуже прикро, але раділа, що хоч наші пішли на волю. Щиро вірила, що після смерті тирана нова влада змінить все на краще, що назавжди згине сталінський терор і НКВД, а настане життя, хоч і не таке, про яке мріяли, боролись, віддавали друзі своє життя і кров, але хоч в якійсь мірі терпиме. Офіційне розвінчання культу особи давало на це надію. Коли майже весь табір заповнили карними злочинцями, мене тоді нарешті вивели на проживання за зону. В таборах Воркути я була єдиною жінкою, яка залишилась ув'язненою. Наше табірне начальство дивувалось, чому мене не звільнять, і сам Краснов якось сказав, що цікавився в управлінні таборів. Йому відповіли, що на мене не мають рішення Верховної Ради, і, очевидно, буду сидіти, як кажуть "від дзвінка до дзвінка". А від себе додав, що, певно, вже тут у Воркуті комусь чимось насоліла. Та я вже сама примирилась з думкою, що воно так і буде. Вивести за зону мене вивели, але житла не дали. Та коли про це дізнались дівчата, що жили вільно в селищі цегельного заводу, то прийшла Стефа і Петро Ковалі з Радехівщини, які мене вважали за свою землячку і запропонували жити у них. Обоє працювали на цегельному. Він, здається, столяром, а Стефа з маленьким синочком була в післяродовій відпустці. Мешкали вони в одній, але великій кімнаті. Не маючи вибору, я погодилась і до сьогодні вдячна їм за їхню доброту. Та прожили ми разом лише кілька місяців. Вони виїжджали в Україну і залишили мені необхідні, руками Петра зроблені меблі, стіл, буфет, табуретки та тумбочку. Десь через місяць після від'їзду комендант селища вимагав, щоб я звільнила кімнату, бо вона потрібна для вільнонайманих робітників заводу. І знову мені пощастило. Люба Павлова, що залишилась в таборі вільнонайманим начальником планового відділу, запропонувала поселитись із нею. Вона жила в невеличкому будиночку на території гарнізону, де, крім неї, жила ще сім'я колишніх наглядців табору. Люба – москвичка, перед самою війною була на практиці десь в Західній Білорусії. Фашисти вивезли її на роботу в Німеччину, там працювала на якомусь заводі. Повертаючись етапом після війни додому, познайомилась із капітаном конвою і незабаром вийшла за нього заміж. За вигаданими звинуваченням її засудили. Слідство вів Рюмін. Розповідала, як жорстоко і несправедливо він це робив.

Заставляв її чоловіка Еммануїла відмовитись від неї, та він не погодився і лише за це дістав вісім років таборів. Покарання відбував в Інті. Він – інженер за фахом, у 1954 році був звільнений, приїхав у Воркуту до Люби. Невдовзі звільнено і її. Еммануїл влаштувався на роботу в четвертому районі, там і одержав хорошу квартиру. Люба незабаром переїхала туди, а я залишилась в її квартирі. Вона складалась з невеличкої кімнати та кухні. Був у неї окремих вхід і досить великі сіни для дров та вугілля. Щирі, сердечні були обоє. В основному всі речі перевезли в нову квартиру, залишалась лише тахта і тумбочка. В хорошу погоду Люба їздила в четвертий район, а тут ночувала в негоді. Необхідне залишили мені Стефа і Петро, а Люба – посуд і деякі необхідні в господарстві речі. Вузьке залізне ліжко і постіль були у мене табірні. Дивно і незвичайно мені було ходити по селищі, весь час чекала оклику конвойного за спиною. Тепер і я у вихідні дні могла поїхати до земляків у місто. Віра Ганжа, знайома ще з підпілля, та Мануїл Дідун, що знав ще мого покійного брата за часів польської окупації, були одружені, запрошували приїздити до них. Були щирі і гостинні, то часто у них збирались наші справжні земляки. Я завжди їздила до них і поверталась останнім автобусом, який ішов на цегельню. Проводжали до нього мене завжди всі гуртом. Лише там, серед своїх друзів, я відпочивала від буденного існування, бо життям назвати це не можна було.

З етапів, що все прибували в наш табір, набирали пекарів, та спеціалістів пекарів серед них не було. Отож, начальство залишило двох старших пекарів – Олю і Стефу як вільнонайманих, щоб учили чоловіків пекти хліб. Табірній адміністрації було вигідно ще використовувати дармову робочу силу, ніж платити вільнонайманим. Заліки на пекарні були хороші, тому бажаючих було багато, але на перевірці вийшло, що пекти не вміють. Мені часто доводилось, коли прибував новий етап, допомагати Олі Гуцал приймати його, тобто перевіряти за документами наявність речей у в'язнів та особові рахунки. У декотрих були на рахунок гроші, а у декого борг. В основному це були юнаки 1930–1940-их років народження. Діти, в яких війна вкрала дитинство і юність, покалічила душі і життя, поробила злочинцями і замість шкільних парт закинула в табори посиленого режиму. Їх, що з голоду щось украли, помістили разом зі злочинцями-рецидивістами, які в таборах калічили їхні душі і тіла. Робили з них справжніх бандитів, втрачених людей для суспільства. А коли б тих малолітніх злочинців тримали окремо та дали б їм вихователів, щоб змогли хоч трохи відіграти їхні скалічені душі, то згодом ці нещасні, відчуваючи доброту і доброзичливість дорослих, стали б людьми,

а не покидьками суспільства. Та високе начальство чомусь не зробило цього, вони вміли лише карати. Спілкуючись з ними, я зрозуміла, що незважаючи на їхнє викликаюче поведження і задирство, це була лише зовнішня бравада, хизування своєю безстрашністю, це був лише біль і крик зраних і покалічених душ, їм було потрібно відчувати людську теплоту і доброту, і вони стали б іншими. Це ж не були ті злодії-рецидивісти, вбивці і грабіжники, які були з нами всі роки, проведені в каторжанських таборах. Мені їх було дуже жаль. З табірним начальством вони не рахувались, а мені хотілось знайти з ними спільну мову, подолати їхнє озлоблення проти всього і всіх, заставити їх вірити і слухатись мене. Я не була впевнена, що дам собі з ними раду. Одначе Краснов не сумнівався, що все буде гаразд, казав, якщо я не зумію поладити з ними, то це більше нікому не вдасться. І ось я залишилась зовсім сама в пекарні з 22-ма зеками. Тоді в таборі почали організовувати загони і на кожний такий загін призначали офіцера-вихователя. Серед них попадались непогані люди, але завоювати довір'я в'язнів вони не могли. Всі вони досить часто заходили в пекарню ніби для перевірки, як працюють і поводять себе їхні підопічні. Та згодом виявилось, що це не було основною причиною відвідин. Часто, ніяковіючи, просили в мене квасу і теплого хліба. Багатьом із них не вистачало зарплати і додаткового пайка, який одержували. Висилали сім'ям гроші або ж, очевидно, пропивали, тому в останній тиждень перед зарплатою їм доводилось скрутно. Не соромилась приходити за хлібом і дружина "кума", яка залишилась і надалі начальником санчастини. Вона брала білий хліб наче на аналіз, і я мусила робити вигляд, що вірю в те.

Одного наглядача, який дуже придирався до зеків, вони побили, зірвали з нього погони, пригрозили зарізати, якщо не звільнить адміністрація. Тепер усі вони відчували різницю між політичними і карними злочинцями. Коваль, якого першим звільнили, вибирав час, коли мене не було у пекарні, і просив хліб у хлопців. Вони не знали, що це за птиця, тому спочатку давали, доки я не дізналась про це. Та коли я їм розповіла хто це, то перестали. Хлопці слухались мене і при мені стримувались, брутально не ляялись, але коли мене не було, то давали волю своїм язикам. Яюсь випадково я почула їхнє "красномовство", то напівжартома, напівсерйозно пригрозила, що за кожне нецензурне слово буду частувати їх лозинкою. Кілька разів таки почаствовала. Найбільше діставалось зухвалому Мишку Обухову, Жені Мухіну, Миколі Конюхову та ще декому. Спіймані на гарячому, діставали лозиною, а-я-я-кали і бігали довкола корит, наче дітлахи. Навіть тоді, коли я не чула їхньої лайки, випадково заходила в цех, а вони

лихословили перед тим, то винуватець тікав за корита, думаючи, що я чула і прийшла на розправу. Це була своєрідна, як вони її сприймали, жартівлива гра, бо за бажанням вони могли жорстоко розправитись зі мною. Спілкуючись з ними, я помітила, а згодом і переконалась, що якою б суворою, але справедливою людина з ними не була, та коли вона дотримує даного їм слова чи обіцянки, не принижує їхньої гідності, вони поважають її. Дуже боляче реагують на найменшу несправедливість. Згодом два найближчі від пекарні бараки відгородили від основного табору і створили так звану “малу зону”, зробивши окрему прохідну. З часу прибуття в табір “зеків” на вишках знову стали вартові. В “малу зону” почали звозити невинуватих рецидивістів, “зłodіїв у законі”, які відмовлялись від роботи. Ватажком, тобто “паханом”, у них був “зłodій в законі” П’янов. Це був середнього віку і зросту білявий чоловік. Якось він надумав обдурити начальство. Заявив, якщо усіх зеків одягнуть у новий одяг, то він виведе усіх їх на роботу. Начальство його прохання задовільнило. Та вони на роботу не вийшли. Тоді все начальство, а з ними і Люба Павлова, пішли їх умовляти. Та нічого з того не вийшло. Коли Люба виходила разом з іншими з бараку, вони якимсь запитанням затримали її на порозі, а в цей час хтось із них, вибачаючись, боком пройшов повз неї. В результаті у Люби зник із руки годинник і золота брошка з блузки. Люба була вражена не стільки пропажею, як тим, що це сталося так непомітно. Всю “малу зону” за відмову вийти на роботу посадили на штрафний пайок – 300 грамів хліба на день і черпак баланди. Моїм пекарям та мені дозволялось ходити в пекарню по дерев’яному трапу повз огорожу. Коли ми проходили, то вони просили давати їм трохи більше хліба, коли приїде хліборіз. Щоб не привертати уваги вартового на вищці, я лише кивнула головою. Завжди старалась дати їм хліба трохи більше норми. Вони, коли я проходила, вітались і дякували. Одного разу десь із Сибіру привезли кількох хворих “паханів”. Коли я проходила, один із них попросив мене підійти на вахту, бо хочуть про щось мене попросити. Я підійшла, черговий наглядач дозволив їм підійти з другого боку вахти. Один із них сказав, що їхній товариш дуже хворий, у нього виразка шлунку, і вони мене просять купити в крамниці селища деякі продукти. Я запитливо подивилась на наглядача, і він сказав, що дозволяє, тільки щоб не принесла горілки, кави, чаю та зубної пасти чи порошку. Дали мені 200 карбованців, щоб купити щось на свій розсуд. Я повернулась в пекарню взяла в поміч свого комірника і дроворуба, вони взяли мішки, і ми пішли до крамниці. Купила п’ятикілограмову банку згущеного молока, масла, печива, цукру, рису, манної крупи та ще дещо.

Лишилось 40 карбованців, та коли ми вийшли з крамниці, то побачили вантажівку свіжої картоплі. Хтось у селище привіз її на продаж. Відро картоплі коштувало 20 карбованців. Взяли їм ще два відра картоплі. Наблизившись до вахти, побачили, що нас уже чекав цілий гурт. Віддали їм усе, а їхній радості та не було меж. Коли після роботи йшла додому, то ті, що давали гроші на продукти, попід руки підвели до вахти високого, худого, вкрай виснаженого чоловіка, на грудях якого висів хрестик, що мене дуже вразило. Зі сльозами на очах, тремтячим голосом сказав мені, що вдячності його немає меж, щоб я нікого не боялась, ніхто з них, тобто “блатних”, ніколи мене не скривдить. А на кінець сказав: “Пусть Господь Бог пошльот вам здоров'я і всево самово харошево в жизні за чуткое к нам отношеніє”.

Коли тепер приходили вагони з мукою чи дровами, а тепер їх приходило значно більше, ніж раніше, бо ми постачали шахтоуправління № 2 та частково 11-й район, свій табір і табір шахти № 5, то начальство боялось брати на розгрузку робочі бригади. Новий начальник, майор Кочубеев, якось запропонував поговорити з відмовниками “малої зони”. “Оні ж слухаються вас больше чем нас”. Черговий офіцер не зумів їх умовити, і я пішла в “малу зону”. В барак зайшла сама, наглядача на всяк випадок попросила залишитись в тамбурі. Привіталась і сказала, що прийшла до них просити допомоги, бо приїхало три вагони муки, а мені доведеться платити великий штраф, якщо вчасно не будуть розгружені вагони. Здивувались, оточили мене і запропонували сісти. Вони щось пошептались між собою, один з них став перед мною і, похитуючи ногою, запитав: “Белаво хлеба дадите?” – “Дам.” – “А муці і постново масла дадите?” – “Дам.” – “А сколько же вам нужно человек?” – “Двадцять-двадцять п'ять,” – відповіла. – “Ідіте на вахту і визивайте конвой. Собірайтесь, ребята, раз нас просят, виручим”. Я попрощалась, подякувала і пішла. Наглядач признався, що дуже боявся за мене, доки я була в бараці. Не можу пояснити чому, але ні тоді, ні пізніше я не відчувала перед ними страху, і вони бачили це. Доки здивований черговий офіцер викликав по телефону з гарнізону конвой, бригада в тридцять чоловік уже чекала на вахті. Розвантажили вагони своєчасно. Я, як і обіцяла, дала їм по буханці білого хліба на двох і на всіх півмішка пшеничної муки та олії в бляшану форму, в якій випікали хліб. У багатьох зі собою були мішечки, а в кого не було, то познімали з себе майки, зав'язували вузлом і насипали муку. І я, і вони були задоволені. Я попросила начальника конвою, щоб не відбирали у них на вахті продукти, бо на другий раз не вийдуть. Він пообіцяв і слова дотримав. Відтепер вони, коли приходили під пекарню вагони, самі зголошувались на роботу.

Та одного разу надто запопадливий начальник режиму мало не зіпсував мені всю справу. Яюсь після однієї розгрузки, коли хлопці не мали мішечків зі собою і попросили дати їм муки в мішку, а вони потім з хліборізом мені його повернуть, я дозволила, і вони відкрито понесли мішок на плечах. Це на вахті побачив начальник режиму, відібрав у них муку та прибіг до мене з криком, куди я дивлюсь, що у мене крадуть муку, а я не бачу. Та, на щастя, прийшов у пекарню Кочубеев. Я йому все розповіла і попросила, щоб повернули муку тим, у кого відібрали. А начальнику режиму пояснила, що вигідніше дати півмішка муки та десяток буханок хліба, ніж платити штраф до тисячі карбованців за простій вагонів. Кочубеев мене підтримав, і довелось запопадливо-му невдасі повернути муку тим, у кого відібрав. Але Кочубеев пізніше сказав, щоб я так більше не робила, не транжирила державне майно, вони і так будуть у нього працювати. Грозився, що скрутить їх у баранячій ріг, що в нього вони будуть працювати. Вони, тобто Кочубеев і “кум”, вирішили ізолювати П'янова, вбачаючи в ньому корінь зла. Зробили це дуже нерозумно і невміло. Викликали посилений конвой на вахту, а в барак пішли два наглядачі й “кум” забирати П'янова з речами. Там їх добре побили і виштовхнули з барака. Закривавлені і побиті, прибігли вони на вахту і викликали весь гарнізон. А “блатні” після цього забарикадувались в одному з двох бараків. Повибивали вікна, розібрали на цеглини печі і приготувались відбивати напад. З пекарні через три великі вікна, які виходили на “малу зону”, пекарі побачили, як закривавлені наглядачі і “кум” побігли на вахту, а далі почули дзенькіт розбитого скла і крик. Прибігли до мене в контору, вікна якої виходили у двір, та сказали, що щось погане сталося у “малій зоні”. Ми всі вийшли надвір і дивилися, як червонопогонники оточують “малу зону”, витягують на вишку коло нас кулемет і націлюють на барак. З міста підійшло кілька грузовиків зі солдатами та дві пожежні машини. Довкола заметушились наглядачі, яєсь чуже і наше начальство. Ми здивовано стостерігали за тим, що діялось. Нас помітили з вікон барака, і хтось із них закричав: “Заведующая ухаді сама і уводі своїх, а то ми сейчас гадов-мухобоев будем біть і как би каво с вас не задеть!” Ми відійшли і відразу полетіли куски цегли, подекуди влучаючи в солдат. Ті почали стріляти по вікнах. Потім наглядачі і солдати кинулись ламати двері, вікна і дах, який проломали зеки. На них обрушилась злива цеглин, і вони змушені були відступити. Піднявся страшений крик і виття. Виявляється, дехто залишився в другому бараци, вони побили нари на дошки і з ними ззаду кинулись на солдат. Усе перемішалось, перестали стріляти, щоб не влучити в своїх. Тоді відчинили ворота і в зону в'їхали пожежні

машини, тісно оточені солдатами, і почали з брансбойтів направляти сильні струмені води у вікна бараків. Ломами солдати вибили двері, скерували туди струмінь води, по декілька накидались на одного “зека”, виволікали за зону, а там уже утворили кільця, з найжаченими всередину багнетами, і кидали мокрих, побитих і закривавлених “зеків” на землю. Жахливо було бачити, як їх виволікали за ноги, головами били об землю. Закривавлені були з обох сторін. Коли вже виволокли більше тридцяти, тоді вийшов сам П’янов, віддався до рук наглядачів і попросив припинити кровопролиття. На нього та найбільш воявничих одягли наручники. Всіх добре побили, невеликими групами посадили у “воронки” та вантажівки і під посиленням конвоєм кудись вивезли. Так перестала існувати “мала зона”. Як потім казали самі наглядачі, сім “зеків” від побоїв померли. За погану і необдуману організовану акцію зняли “кума” та начальників табору, режиму і гарнізону. Начальником табору прислали з Москви якогось Бачуріна. Запам’ятався тим, що ходив у мисливських високих чоботях і з величезним портфелем під пахвою. В кожному бараці проводив збори, вмовляв “зеків” працювати, більшість часу проводив на заводі, але все безрезультатно. Згодом кудись зник і він. На короткий час знову повернувся Краснов. Прислали двох нових “кумів” – Зеленіна і Набоку. Вони були не такими, як ми звикли бачити раніше. Приходили кожної суботи до нас у пекарню, вдвох пиляли дрова, палили під котлом у нашій імпровізованій лазні і там купались. Взагалі вели себе із “зеками” більш людяно, ніж їхні попередні колеги.

Комірником, ще перед тими подіями, дали мені колишнього лейтенанта Олега Мельника, який будучи п’яним застрелив свого друга, також офіцера. Олег часто, охопивши руками голову, шептав: “Алька, Алька!” Це було ім’я вбитого. Олег був освічений, здібний, він швидко ознайомився з роботою, допомагав мені у бухгалтерії, а коли я хворіла, сам оформляв усі документи. Головний бухгалтер попросив мене на два місяці замінити Ольгу Гуцал, вона йшла у відпустку. Крім речового складу, вона ще працювала бухгалтером-оператором. На складі знайшли їй заміну, а в магазині в зоні попросили мене замінити. Практично це відбувалося так. Увечері після того, як бригади повернулися з роботи, починалась торгівля в магазині табору. Бухгалтер-оператор брав із сейфа на вахті скриньку з особовими розрахунками зеків, де значилось, скільки у кого числиться грошей, бо на руки їм не видавали. Під охороною наглядача йшов у магазин. “Зеки” по черзі підходили до бухгалтера, який сидів за прилавком біля продавця, називали своє прізвище, а, щоб не обманули, бригадир був завжди присутній. Бухгалтер за картотекою знаходив його

карточку, називав суму, яка числилась. Продавець відпускала товар, підраховувала суму. Бухгалтер цю суму заносив у видаток, виводив залишену суму, і “зек” розписувався у карточці. Тоді на цю суму бухгалтер продавцеві випишував талон. Після закінчення торгівлі складався акт на всю суму, і табір перераховував загальну суму торгівельній організації, якій належав цей магазин. Щоденно, крім суботи і неділі, магазин повинен був працювати з 20.00 до 22.00. Коли я замінила Олю на цій роботі, то мені за це нічого не платили, адже Оля вже була вільна, а я – в’язень. Ці гроші одержував інший. Удень я працювала в пекарні, а вечорами – в крамниці. Зеки дуже просили, щоб ми працювали довше, щоб вони могли отоваритись. Це завжди тягнулось до 24.00. Мені все одно не було що робити вечорами, і я працювала, доки були покупці, продавець (а це в її інтересах – готова була працювати хоч до ранку). В робочій зоні верховодив “блатними” Павлик Панасов (казали, що непоганий хлопець). Він організував добровільну охорону, переважно сам, а часом хтось із його приятелів з кількома хлопцями, супроводжували нас із крамниці на вахту. Пояснювали, що охороняють, щоб хтось на нас не напав і не відібрав скриньки з карточками, делікатно замовчуючи, що охороняють нас самих від нападу озвірілих чоловіків. Я часом на прохання зеків випишувала талони в борг, коли бригадир запевняв, що у того, хто просить, буде заробіток. Згодом я вже знала всіх на прізвища, і обманути мене не могли. З нами вони всі були (або старались бути) чемними, розуміли, що я не зобов’язана працювати більше визначеного терміну, але працюю, зважаючи на їхнє прохання. Коли прибував етап, мене викликали з пекарні приймати особові рахунки кожного прибулого. Так було і того разу надвечір, коли мене викликали в штаб. У кабінеті був головний бухгалтер, бухгалтер речового складу, вихователь-офіцер і начальник спецчастини Грекова. Вільнонайманий головний бухгалтер був хорошою людиною, колишній фронтовик, не мав однієї ступні і ходив на протезі. Він прийшов до нас недавно і ще не стикався з “блатними”. Своє шкіряне пальто повісив на вішак біля дверей, в кишені були теплі шкіряні рукавички і гаманець, в якому було 25 карбованців. Я саме перевірила особовий рахунок Розумовського, він відійшов від столу, і я мимоволі прослідкувала очима за ним. Він поліз у кишеню пальта, витягнув рукавички і гаманець, простягнув руку до внутрішньої кишені. Я крикнула на нього і наказала покласти назад те, що взяв. Зеків у кімнаті було багато, і я бачила, як Розумовський швиденько передав іншому, а цей ще іншому, котрий і чкурнув у двері. Тут піднявся шум. Розумовський кинувся до мене, наставивши пальці

так, наче хотів виколоти мені очі. Вихователь кинувся захищати мене, а Розумовський утік. Головбух перевірів кишені: рукавичок і гаманця не було. Вихователь побоявся переслідувати злодія. Прийшли наглядачі та офіцери, і один з них сказав, що все пропало, знайти вкрадене вже ніхто не зможе. Мені чомусь захотілось довести їм протилежне. Я сказала, що завтра вкрадене повернуть. Це з мого боку зайве честолобство і самовпевненість, але мені чомусь хотілось довести, що маю більший вплив на блатних, що зроблю те, що не в стані зробити вони. Правда, ніхто з присутніх не повірив у мій вплив на блатних і запевнення, що повернуть. Та мені тим більше захотілось зробити так, як я сказала. На той час знала, що хлопці, тобто ті блатні, що вже раніше були в таборі, прикладуть усіх зусиль, щоб віднайти вкрадене. Приймання етапу закінчилось десь біля 20.00, і продавець без мене не відчиняла крамниці. Отож, Панасов і його свита нетерпляче чекали під дверима, коли я звільнюсь, і раз по раз заглядали у двері. Коли з етапом було вже закінчено, я вийшла надвір, мене відразу оточили хлопці, просячи йти до магазину. Я вдала, що дуже сердита і розповіла про випадок з Розумовським. Попередила, якщо вкрадене мені не поверне, то я більше ніколи зайвої хвилини не затримаюсь у крамниці. Я вже раніше привчила їх, що слів на вітер не кидаю, і вони знали, що так і буде. Панасов спаленів і запевняв, що через півгодини Розумовський сам у зубах мені принесе вкрадене, щоб я йшла до крамниці і спокійно працювала. Відразу послав своїх на розшуки Розумовського, а я пішла до крамниці. Хвилин через п'ятнадцять від Панасова прибіг посильний і сказав, що все знайшов, що Розумовський сам принесе. Пройшло ще стільки ж часу, але ніхто не приходив. Незабаром прийшов сам Панасов і віддав мені рукавички, гаманець і сказав, що Розумовський сам уже не в стані прийти, лежить під нарами, очевидно, його дуже побили. Грошей у гаманці не було. Панасов сказав, що їх знайти вже не вдалось. Я рада була і тому. Це зайвий раз підтвердило, що я маю вплив на них, що мене слухаються більше, ніж табірне начальство. Ця перевага давала мені моральне задоволення. Завоювати довір'я у блатних було не так просто. Кожного дня в кабінеті начальника була п'ятихвилинка. З недавнього часу почали на неї звати мене та інших господарників. Ми відчитувались перші, а офіцери лишались і обговорювали свої справи. На другий день після цього випадку, коли вже всі зібрались, я підійшла до головбуха і віддала йому при всіх пропажу, сказавши тільки, що грошей не знайшли. Всі присутні були вражені і наперебій допитувались, як це мені вдалось заставити повернути вкрадене. "Треба бути з ними людьми і бачити в них людей, а не бути бездушними

церберами, – відповіла. – Хоч у них і своєрідні поняття про честь і совість, але не треба ображати їхньої гідності і бути чесними, справедливими, тоді й вони платитимуть тим ж”. Багатьом це не сподобалось, та я не зважала на це. Доповідала, скільки за минулу добу випечено хліба, скільки і кому відпущено, який запас муки на сьогодні є. Інші господарники також відзвітували, і ми пішли.

Несподівано завалилась стеля в експедиційній, де на полицях остигав хліб, вийнятий з печей. Матеріалів на ремонт не було де взяти. Начальство ламало собі над тим голову. Я могла б дістати все необхідне для ремонту в моїх друзів литовців, вони ще і тепер будували житлові будинки в селищі, та я мовчала. Справа в тому, що ще коли в таборі були наші дівчата, тобто в 1955 році, і проживали за зоною, декому з них надавали відпустки на клопотання табірної адміністрації з правом на 21 день поїхати додому чи до родичів. Багато хто їздив, і я тепер, втративши надію на дострокове звільнення, задумала скористатись тим правом. У якійсь розмові з начальством натякнула, що коли б мені дозволили поїхати у відпустку, то я дістала б усі необхідні будівельні матеріали. Кочубеєв сказав, що порушить клопотання перед управлінням про мою відпустку, якщо і я стримаю обіцянку. Я пішла до начальника будівельної контори литовця і розповіла про все. Він прийшов сам, склав дефектний акт, тобто визначив об'єм необхідних робіт, вичислив кількість і асортимент необхідних будівельних матеріалів. Крім того, порадив замінити частину підлоги і стіни, а його майстер привезе все необхідне: дошки, дранку, цвяхи, суху штукатурку, фарби, цемент, вапно і т.п. Наше начальство прислало прораба і ремонтну бригаду. Прорабом був Анатолій Зубар, в минулому морський офіцер, капітан III-го рангу. Справляв враження інтелігентної людини. Розповів, що попав у табір за те, що не виконав розпорядження свого адмірала і, будучи напідпитку, нагрубив йому, вдарив по лиці. Мене це не цікавило, і я байдуже віднеслась до оповідання. Це було в липні 1956 року. Почався ремонт, і Зубар щодня був у нас у пекарні. Якимось попросив відправити листи до батька в Москву, як казав, адмірала у відставці. Я брала і відсилала листи всім, хто просив, адже не так давно сама просила добрих людей відправити мої. Був у зоні Юра Ігнатов з Ленінграда, працював хліборізом. Його листи, як і інших та своїх пекарів, я відправляла, а батьки Юри на мою адресу присилали йому гроші і посилки. Зубар все більше приділяв мені уваги, а що був людиною освіченою, то було цікаво з ним розмовляти на різні теми. Це помітили і працівники штабу. Інспектор спецчастини Ліза Грекова закликала мене до себе і засекачено дала мені почитати його справу, тобто формуляр. Коли

прочитала, мене охопив жах і огида до Зубаря, яку я не в стані була скрити. Справа в тому, що не за те він був засуджений, як сам розповідав, а за те, що в п'яному стані на одній із вулиць Севастополя заманив у підвал малюка шести років, представився тренером футбольної команди і обіцяв прийняти, якщо він скине штанці і покаже йому ноги. Малюк, нічого не підозрюючи, скинув, а Зубар зайнявся мужелоством. На відчайдушний крик малюка прибігли люди і застали Зубаря за цією ганебною дією. Бився з кожним, хто хотів вирвати з його рук малюка, вчинив опір морському військовому патрулю. Мені гидко було дивитися на Зубаря, і він це відразу відчув, мабуть, здогадався, що я знаю правду і старався не заходити в пекарню. Ремонт 20.08.1956 року закінчено. Мені оголошено подяку і надано відпустку на 21 день для поїздки до родичів. Відпускні документи і квиток я мала одержати 4.09.1956 року.

ЗВІЛЬНЕННЯ. РОБОТА

26 серпня 1956 року мене викликали у спецчастину, і радісна Ліза Грекова повідомила, що рішенням Верховної Ради СРСР мене достроково звільнено з ув'язнення зі зняттям судимості (це на півтора року пізніше, ніж усіх інших наших дівчат). Я відбула одинадцять років, п'ять місяців і дев'ятнадцять днів. Самій дивно, але якось байдуже я до цього віднеслася. Ніякої радості не відчула, надто довго я чекала, була якась розгублена, не вірила в реальність того, що тепер я вже вільна. Мене поздоровили і були здивовані моєю байдужістю. Оскільки ми були лише лагпунктом шахти № 5, то мені з документами треба було йти туди. На другий день я пішла в спецчастину і мені сказали, що мене викликає до себе начальник табору підполковник Ковпак. Він кілька разів, коли приїздив у лагпункт, заходив до нас у пекарню, нашою роботою був задоволений. Коли зайшла до нього в кабінет, то привітав мене зі звільненням і відразу запитав, що тепер думаю робити. Я щиро відповіла, що ще не знаю, що це все для мене несподіванка, ще не отямилась, все видається лише сном. Давно вже всі мої подружки недолі створили сім'ї, народили дітей. Більшість виїхала в Україну, частина залишилась у Воркуті, а я все ще була в ув'язненні. Всіх поголовно не могла вважати жорстокими і негідниками (маю на увазі начальство таборів, у яких мені довелося побувати), адже різні люди траплялись і серед них. Колишні фронтовики були більш людяними, ніж офіцери НКВД. До перших належав, на мою думку, і Ковпак, а, може, в цей час він мені таким видався? Сказав, що він більше радіє з мого звільнення, ніж я, бо ще

не повністю усвідомлюю, що сталося. А він не знав, що робити зі мною, єдиною ув'язненою жінкою у Воркуті. Він збирався незабаром піти на пенсію і до мене чомусь віднісся по-батьківськи, якщо так можна висловитись, беручи до уваги обставини, в яких я тоді була. Тоді він мені сказав послухати його, людину з сивою головою і великим життєвим досвідом. Він не радив зараз зовсім виїздити з Воркути. Сказав, що нададуть мені, як і обіцяли, відпустку на 21 день, поїду, провідаю рідних, але з поверненням сюди назад. Мовляв, у мене нічого немає. Приїду додому, але там важко влаштуватись на роботу. Мати моя щойно повернулася з Сибіру і живе у моєї сестри. Чи знайдеться для мене там місце? Бідним родичам не радіють. Порадив мені поїхати подивитися, але якщо дам слово, що повернуся назад, то мене приймуть вільнонайманою на посаду заввиробництвом пекарні. Він при мені підпише цю заяву з 4.09.1956 року, з дня, коли поїду у відпустку. Тут оклади значно більші, ніж там. Сказав, що не кожний чоловік, а тим більше жінка, відважилась би працювати з таким контингентом, який зараз в лагпункті, однак я зуміла завоювати собі у них авторитет, повагу і довіру. Житло поки що у мене є, робота також, а це поки що основне. Він наче загіпнозував мене. Я тут же якимось машинально написала заяву і подала йому. Він наклав візу зарахувати мене з 4.09.1956 вільнонайманою. “Бачите, як я вірю вам, – сказав. – Ви повернетесь 25.09.1956 року і одержите за цей час гроші, вони вам зайвими не будуть”. Викликав працівницю спецчастини і сказав написати в довідці про звільнення, що направляюся в місто Луцьк. Додав, коли надумаю повернутися додому, то буде легше прописатись. Я назвала Луцьк тому, що там жила моя тітка з сім'єю, яка радо прийме мене і допоможе. У Володимир мені повертатись на постійно було непросто, адже у мене чуже ім'я і все інше. Не хотілось пояснювати всім і скрізь, чому так сталося. Мене там звали по-іншому, а в документах чуже ім'я. На основі цієї довідки про звільнення мені видали перший паспорт у моєму житті, треба було терміново прописатись в селищі цегельні. Тут же зразу мені видали і квиток на дорогу. Збори були недовгими. Люба мені позичила свою валізку і трохи грошей, збрала харчі на дорогу.

На своє здивування і радість, в плацкартному купе вагона зустріла Лілю із Затурець, яка вже давно, майже два роки, як була звільнена і їхала в Затурці провідати свою кволу маму, яка недавно повернулася із заслання. Ще з нами їхали два шахтарі з Дніпропетровська у відпустку, теж із колишніх каторжан, які залишились працювати у Воркуті. До Києва ми мали їхати всі разом. У Москві в нас була пересадка. Чекати довелось цілий день, і хлопці запропонували

відвідати Третьяковську галерею і збройну палату. Ми радо погодились. Огляд галереї забрав майже цілий день, і то не все добре оглянули як слід. На збройну палату вже не вистачило часу. Сильне враження на мене справила картина В. Верещагіна “Апофеоз війни”, “Піраміда з людських черепів”. Сподобались і картини Репіна, Куїнджі – “Ніч над Дніпром”. Вразила картина “Вбивство сина свого Іваном Грозним” та багато інших. Один із наших супутників знав Москву, повіз нас на таксі в ресторан пообідати, а потім на залізничний двірєць. Я була приголомшена і все вважала не дійсністю, а сном. У вагоні нам закомпостували квитки від Москви до Києва. А там знову треба було компостувати з Києва до Луцька. В Києві тоді було багато пасажирів у черзі до каси. Це вказувало на те, що доведеться сидіти тут кілька діб. А мені був дорогий кожний день. Ліля лишилася коло валізи, а я пішла з нашими довідками (ми їх повинні берегти, як зіницю ока, все життя). Квитки черговий вокзалу наказав закомпостувати нам без черги, але тільки на поїзд, який ішов через Здолбунів, а там знову треба буде щось підшукувати. Тоді ще ми не знали, що існує розпорядження, у кого такі довідки, як у нас, відправляти без затримки. В Здолбуніві нам порадили взяти таксі до Рівного, а там їздять автобуси до Луцька. Та нам пощастило. До нас приєднались якісь два інженери з Ново-Волинських шахт, які також дуже поспішали і вмовили здолбунівського водія таксі везти їх до Ново-Волинська. Коли в розмові дізнались хто ми і звідки їдемо, спочатку не повірили нам, та коли ми показали свої довідки, то водій відмовився брати з нас плату за проїзд. З інженерів взяв наперед по 25 крб.

Я вийшла в центрі Луцька і, розпитавши дорогу на вулицю, де проживала тітка, пішла до неї. З родиною тітки я не бачилась з весни 1943 року, тобто трохи більше, ніж 13 років. Зустріли, як рідну доньку. Моя двоюрідна сестричка вчилась в педінституті, а дядько працював. Ми ще не встигли поговорити, як у двір зайшла моя мама. Вона наче відчула, що я приїду. З мамою не бачились 12 років. Вона рік тому повернулася із Тайшетських таборів. На другий день ми з мамою поїхали додому. Зустріла мене сестра з маленькою донькою на руках. Із чоловіком сестри я колись училась разом в початковій школі. Зійшлись родичі, сусіди, знайомі. Всі вмовляли мене повернутись сюди назавжди. Та чомусь, попри теплу зустріч, я не відчула, що я вдома. Всі наші господарські будинки були розібрані. Лишився лише один мурований льох, криниця і сад, та й то більшу його частину відібрали. Сестрин чоловік збудував із цегли хлівець та літню кухню. Після маминого арешту забрали половину хати та всі господарські

будинки, більшу частину саду. У відібраній половині жили чужі люди, та згодом мамі дозволили відкупити половину хати у держави назад. Довели до такого стану, що вона майже завалилась. Та і сад дуже знищили. Повирубували всі черешні і вишні, якими була обсаджена вся садиба.

Через кілька днів я повернулась до тітки, бо пора було повертатися назад, дотримати слово, дане Ковпаку. Прикро мене вразило і те, що рідна сестра, знаючи, яка далека дорога мене чекає, не подумала мені щось приготувати на дорогу. Тітка матеріально жила значно бідніше, ніж сестра і все ж засмажила мені на дорогу кролика, спекла печива, дала помідорів, огірків, яблук, хоча все доводилось купувати, а у сестри було все своє. Мама не почувала себе господинею. Вони вважали, що тітка випровадить мене. Наблизився день від'їзду, і тітка запропонувала, якщо захочу повернутись назад назавжди, то прийме і допоможе влаштуватись на роботу. Я вірила, що так і буде. Була безмежно вдячна їй за це, розуміла, що в трудний для мене час у неї знайду швидше притулок, ніж у рідних.

У Москві на вокзалі вийшла непередбачувана затримка з квитками. Цілі 3 доби не вдавалося закомпостувати квиток на Воркуту. У мене лишилося всього 75 крб., а плацкарт коштував 50 крб. Одна росіянка, яка їхала також у Воркуту, і грузин Аракел, якого я знала ще з шахти № 17, і якого випадково зустріла в черзі за квитками, запропонували триматись разом. Аракел з росіянкою працювали на одному підприємстві. Харчі, які мені приготувала тітонька на дорогу, скінчились, а з Москви ще 3 доби їхати, та невідомо, коли закомпостують квиток. Ночувати теж треба було десь. Я опинилась в дуже скрутному становищі, але сказати про це їм посоромилась. Аракел пішов нишпорити по вокзалі і повернувся зі звісткою, що за 75 крб. без черги нам можуть закомпостувати квитки, але лише на післязавтра. Тут я змушена була їм розповісти, що маю всього лише 75 крб і більше нічого. Мої колишні товариші по недолі виручили мене. Росіянка заплатила в кімнаті відпочинку на вокзалі за ліжко на дві ночі, а Аракел годував нас за свій рахунок у Москві та ще на дорогу накупив усього. Квитки нам закомпостували у віконці, де продають перонні квитки. Коли б не довелося переплачувати за плацкарт, то мені вистачило б грошей.

У Воркуту прибула на один день із запізненням. З вокзалу у другий район ще знайшлося 20 коп. на автобусний квиток, а звідти, хоч і далеко, думала добратися пішки на цегельню. Та, на щастя, мене наздогнала і помітила вантажівка чорнопогонників. Я якось забула сказати раніше, що вони постійно брали у нас хліб на пекарні, і

старшина Сашко Каплін запропонував мене підвезти до пекарні. Сам вийшов коло своєї частини, а водію наказав мене відвезти.

На пекарні все було гаразд. Мої пекарі зраділи, і в цей же день через тундру, скорочуючи дорогу, я пішла на шахту № 5, щоб доповісти Ковпаку, що прибула і приступила до роботи. Та його вже не було. Пішов на пенсію і виїхав кудись на південь України. Зайшла до начальника інтендантського постачання і доповіла. Замість Ковпака начальником став майор Бураков, також непогана людина. Петров підтвердив розпорядження Ковпака, і я повернулась на свою роботу. У моїх пекарів терміни ув'язнення були невеликі. При хороших заліках 1:3 вони поступово почали звільнятись. Доводилось підбирати нових. З 1957 року почала прибувати мука з цілинного зерна, очевидно, пророслого, бо великої вологості (15,7%), і хліб був дуже несмачний, тісто все рідке і розпливалось. Щезла вся наша економія. Не знаю, що було би далі, якби нашу пекарню не закрили. Поступово почали ліквідувати лагпункт, зеки на заводі продукції не давали, і завод від них відмовився. Привезли у селище завербованих, і вони почали там працювати, а зеків розвезли по інших таборах. В таборі шахти № 5 побудували велику пекарню, і вона перебрала всіх наших клієнтів. Мене, як матеріально відповідальну особу, залишили в ліквідкомі, бо треба було передавати все обладнання пекарні.

Якось до мене з міста приїхала моя хороша приятелька Таня Бакович. Вона влаштувалась на роботу на шахті "Капітальна" і попросила розшукати в шахтоуправлінні № 2 знайомого, якому вона симпатизувала. Таня була розумною, хорошою подругою. Мені хотілось їй допомогти. Я попросила експедитора дізнатися чи є в їхньому наряді Євдоким Скоро-с. Він пообіцяв і через кілька днів повідомив, що такий є. Тоді я написала йому записку, що його розшукує Таня. Якщо він хоче, то може експедитором написати і передати їй листа. А сама в найближчий вихідний поїхала до Тані і сказала, що знайшла. Таня дуже зраділа і написала йому листа. Я передала через експедитора. Так зав'язалась їхня переписка. Незабаром передав листа Тані і мені. Вважаючи свою місію закінченою, я не писала більше йому, його не знала і ніколи не бачила раніше. Лише знала зі слів Тані, що родом він з Кременеччини, член обласного проводу. Після звільнення в 1955 році поїхав додому, потім його знову заарештували, судили і привезли на Воркуту. Кожний раз, коли він писав Тані, то й мені писав кілька слів. Мені було досить незручно перед Танею, але не відповідати на його повні суми і туги листи я не могла. Адже і сама недавно була в такому положенні, як

він тепер. У цей час я ще не була зовсім вільною і добре розуміла його душевний стан. Я також була самотньою і розуміла, що таке моральна підтримка. Він був серед зеків, а що це значить, я бачила на прикладі нашого табору. Між нами почалася регулярна переписка. Скоро я зрозуміла, що це розумна людина, відірвана повністю від своїх друзів, навіть поговорити відверто немає з ким. Відчувала, що мої листи дуже потрібні йому, що дуже чекає їх. Писав, що вони зігрівають його душу. Чомусь перестав писати зовсім Тані. Знову вийшло, як колись, коли я на прохання “Залісного” писала “Воронові”, як він попав у лапи жандармів. Так і тепер вийшло. Листовний контакт з Євдокимом, на його прохання, був припинений. В кінці 1957 року його возили до Києва на переслідство, а в лютому 1958 року повернули назад у табір до Воркути. Перший термін ув’язнення, 20 років, залишили в силі. Він міг тепер надіятись лише на звільнення по 2/3 відбутого терміну. Повернувшись назад, відразу ж написав мені і продовжував лисування до 1960 року, тобто до свого звільнення. Та в цей час я вже була на Волині. Потім перестав писати зовсім. Я не маю звички зберігати листи, але його листи бережу і досі. Чому? Мені навіть самій собі трудно на це відповісти. Можливо, тому, що вони писані болем душі, розпачем. Вони були щирими, в них він ділився своїми мріями, надіями, ділився своїми думками. Такі листи можна писати один раз в житті людини, яка у важкий час морально підтримує і всім серцем співчуває. Тепер час від часу перечитую їх і з задоволенням думаю, що у важкий для нього час дала йому відчуття, що незабутий він усіма (як мені писав), що морально його підтримую, даю силу все пережити. А коли минули дні негоди й лихоліть, і він став уже вільним, то виявилось, що друзів, буває, і забувають. Так зробив і він. Та життя є життя. Я не маю на нього зла. Це є справа його совісті і обставин.

Навесні, тобто в червні 1957 року, десь у верхів’ях річки Аяч-Яги лід прорвав дамбу, і в нашу долину стрімко ринули бурхливі потоки води з Уральських гір, несучи зі собою величезні брили льоду. Річка вийшла з берегів і затопила частину селища, прилеглу до річки. Бурхлива вода несла будинки, купи дощок, якісь будки. Брилами льоду, що виблискував на сонці всіма кольорами веселки, зірвало і понесло з водою нашу водокачку. Люди човнами вивозили з будинків своє майно. Пекарня і склади з мукою також були під загрозою затоплення. З управління прийшли вантажівки та підводи, були наготові люди, щоб вивезти зі складів муку. Але все обійшлося, надвечір рівень води почав спадати, і Аяч-Яга знову увійшла в свої береги, залишивши на прибережних луках брили льоду. Тепер вони, мов величезні діаманти, блищали на сонці і довго не танули.

Моя мама виявила бажання приїхати до мене, і з дня на день я чекала телеграми. Це був час, коли ліквідовувався лагпункт і закрито пекарню. Ми з Олею вже почали підшукувати собі роботу і житло в 11-му районі, бо на цегельні, крім праці чорноробів, нічого ліпшого не було. Та й в районі чи місті важко було щось тепер уже знайти. Роботу ще б можна було, але житло? Ми опинились в досить скрутному становищі. Та одного разу в неділю вістовий зі штабу покликав мене і сказав, що приїхало начальство з шахти № 5 та кличуть мене туди. Там був Краснов і Бураков. Перший сказав, що вони приїхали наймати мене на роботу і хочуть запропонувати прийняти продовольчий склад, доки ще ліквідовуватиметься табір. Потім вже повністю заберуть мене бухгалтером пекарні на шахту № 5. Я погодилась, бо нічого кращого тут знайти не могла. Тим більше, що обіцяли згодом і житло в селищі шахти. Майно пекарні я вже передала і почала приймати склад. Тут і прийшла телеграма від мами. Поїхала зустріти, привезла на цегельню. Після того, як Люба поїхала до чоловіка, я перебралась у будинок барачного типу, в якому жила Оля, бо там звільнилась кімната і невеличка кухня. Прийшла Оля, познайомилась із мамою. Згодом Оля зібралася йти і сказала, що вже пізно, друга година ночі. Мама здивовано подивилась на неї, бо ж був білий день і світило сонце. Це був полярний день. Ми до нього вже давно звикли, а мама довго ще не могла звикнути, завішувала вікна, бо інакше не могла спати. Чомусь ліквідація тривала досить довго, то начальники інших таборів відмовлялись від наших зеків, то десь нашвидкоруч споруджували для них бараки, то майно не було кому передавати. Ми з Олею були в ліквідкомі до останнього дня. Несподівано за майном приїхав тепер уже полковник Корнєєв з Хальмер-Ю. Зустрівши мене на вахті, запропонував, щоб я і Оля поїхали працювати до нього у табір, дасть нам великі оклади і хороші квартири у багатоповерхових будинках. Пропонує тому, що знає нас, як людей і робітників, вірить нам. Я пообіцяла, що пораджусь з Олею і тоді дам відповідь. Порадившись з Олею і мамою, вирішила відмовитись від його пропозиції, мотивуючи тим, що думаємо скоро повернутись в Україну. Він висловив жаль з цього приводу і побажав нам усього найкращого в Україні.

Незабаром був підписаний акт повної ліквідації лагпункту і настав день, коли я почала ходити на роботу в табір шахти № 5, а Оля в ОРС туди ж. Ходити було дуже далеко, по дорозі кілометрів з п'ять, а через тундру зо три. Вставати доводилось дуже рано. Ходили пішки. З роботи добирались рейсовим автобусом, який курсував з четвертого району до міста. Я їхала до повороту, а далі йшла пішки.

Оля швидко знайшла кімнату, перейшла в трест їдалень цього району. Мені було особливо важко ходити в завірюху, коли вона бушувала, то легко можна було заблукати, адже за кілька кроків нічого не було видно. Тоді йти треба було лише по дорозі, автобуси тоді не їздили. Вітер зі снігом збивав з ніг. Часом після роботи начальство їхало додому у місто, то до повороту підвозили і мене. Яюсь я пожалілась головбуху, що доведеться шукати роботу десь в іншому місці, бо ходити далеко і незручно. Я числилась бухгалтером пекарні, але вела і документацію пекарні, і продовольчого стола. Одним словом, працювала за двох. Втрачати такого робітника він не хотів. Пішов до Буракова, і той пообіцяв, що в табірному бараці, який переобладнують під житло для вихователів загонів, дасть і мені квартиру. Краснов тут віддав житлом і повів мене показати, де саме буде моя квартира. Там працювали зеки, але робота просувалась дуже поволі. Не було будівельних матеріалів. У мене дещо залишилось від ремонту пекарні раніше: цілий бідон білої фарби, листи сухої штукатурки, а решту необхідних матеріалів надіялась дістати у старих знайомих будівельників литовців. Вони не тільки дали все необхідне, а ще і своє машиною привезли. Бригадир ремонтників знав мене ще з лагпункту і порадив, щоб я задалегідь дізналась, яку саме з чотирьох квартир виділять мені, то вони мені зроблять усе так як слід. Я хотіла, щоб мені призначили з окремим входом з південної сторони, та Бураков вирішив по-іншому і виділив мені середню, зі спільним коридором, а крайню віддав начальникові спецчастини капітану Місюрі. Бураков переконав мене, що так буде краще. Про те, що я дістала матеріали, він знав. Упевнившись, яка буде моя, я сказала зекам. Вони все зробили на совість. Груба в кімнаті палилась з кухні, а в кімнаті була глуха плита, яка дуже швидко нагрівалась. Кухня теж вийшла непогана, зробили ще і невеличкий передпокій, який виходив у спільний коридор. Перед новим 1959 роком ми з мамою туди перебрались. Правда, не обійшлося без суперечки. Коли всі квартири були готові, два офіцери-вихователі почали претендувати на призначену мені квартиру. Та Бураков дане слово дотримав. Місюра жив тут лише з дружиною, їхні діти вчилися в Україні і жили в його батьків, десь на Вінничині. В моїй квартирі дуже швидко нагрівалась груба, а у вихователів завжди було холодно. Це зеки зробили спеціально. Коли закінчували роботи, я щедро всіх робітників пригостила. Коли яюсь бригадира зустрів у зоні, він поцікавився чи тепло у мене. Я відповіла, що тепло, а вихователі дуже мерзнуть. Він, посміхаючись, сказав, хай мерзнуть, вони на краще не заслужили. Тепер тільки я повністю зрозуміла, чому він так наполягав, домагався, щоб я

уточнила, яка з квартир буде моя. Не маючи іншого способу, вони хоч так помстилися ненависним вихователям.

Старшим бухгалтером у нас працював Іван Григорович Криницький, також як і я з “колишніх”. Він і його дружина часто бували у нас, а ми з мамою у них. На Різдво ми зробили і новосілля, запросивши їх, сусідів довелось також запрошувати. Вони всі мешкали в сусідньому будинку і працювали разом з нами в штабі табору. Коли бушували завірюхи наш будинок заносило до рівня даху. Спільними силами ми прокопували тунель, а потім робили зі снігу високий вал і до весни не дуже заносило. Найгірше було Місюрі. Нас розділяла стіна, і кожного ранку, коли вночі бушувала завірюха, то його двері, як і всю стіну, в нанесених снігових кучугурах, не відразу можна було знайти і відкопати. Він стукав мені у стіну, я одягалась, брала лопату і йшла відкопувати його двері. Він вилазив і йшов на роботу, а його дружина півдня відкидала сніг. Тоді подумки я дякувала Буракову, що відмовив мене від тієї квартири.

Мама навесні засумувала за Україною і поїхала додому. Я залишилась сама. Писала зрідка, а Оля часто провідувала мене. Недалеко від мене була пожежна частина, і наша хороша подруга Аня Арабчук жила біля неї. Її чоловік працював пожежником. Ми і дотепер листуємось. Вони переїхали на Київщину, а тоді я часто бувала у них. Та час від часу провідувала у місті й інших колишніх подруг, доки вони не виїхали в Україну. Люба Павлова влаштувалась до нас у плановий відділ, а її чоловік працював начальником механічного цеху на шахті № 2. Переписка з Євдокимом тепер ішла через нього. Мама в кожному своєму листі наполегливо кликала мене додому. Та я вагалась, хоч тут мене ніщо не тримало та і там ніщо не приваблювало, хіба що мама і сестра, хоча остання не дуже запрошувала. Сестра моєї мами, коли я написала до неї і запитала поради, відписала, що мені слід вирішувати самій, але як приїду, то допоможуть чим зможуть, роботу знайдуть, а жити поки що зможу у них, доки підшукаю щось краще. Та я все ще вагалась. Згідно з постановою, проживаючим в Заполяр'ї кожних півроку до зарплати додавалось 10% окладу. Та і відпустка була велика 48-56 днів, залежно від посади. Поступово, економлячи, я придбала все необхідне з одягу та взуття. Тепер почала збирати гроші на дорогу, з тією ж метою не брала відпусток. Хоча в цей час відчувались перебої з деякими продуктами, я нестачі в них не мала, тому що офіцери, які проживали без сімей, продавали свої пайки за 20-25 крб. Купувала у кого-небудь з них пайок і мені вистачало на місяць, а часом і більше. Купувала пайок і для своїх подруг. Всіх вільнонайманних два рази на місяць за графіком заставляли разом

з офіцерами чергувати вночі у таборі. В наші обов'язки входило сидіти у приймальній штабу біля телефону, а офіцери з черговими наглядачами обходили всі бараки кілька разів на ніч, а потім приходили в штаб. Щоб не хотілось спати, я їм завжди оповідала прочитані хороші книжки або якісь бувальщини. Тому офіцери часто між собою сперечались, кому зі мною чергувати. Це зацікавило і насторожило начальника режиму. Кожний раз, коли мені випадало чергувати вночі, він приходив перевіряти. Та і сам був не проти слухати мої оповідання.

Прийшов наказ з управління, щоб усьому особовому складу табору, офіцерам і всім вільнонайманим в примусовому порядку вивчати історію партії в новій трактації. Викладав її нам замісник начальника табору з політчастини. Тут виявився освітній рівень знань кожного. Пихаті майстри, капітани та всі нижчі рангом офіцери виявились політично безграмотними, тугодумами. Відповідаючи на запитання з попередньої лекції, плутались, неспроможні були відповісти на задані запитання. Мені ж напрочуд легко давалась "наука". Коли викликані плутались у відповідях, я, наче в мене вселився "бісик", щоб ще більше принизити декого з особливо чванливих і неприємних мені офіцерів, часто сама визивалась відповідати і виправляти їх. Я дотримувалась принципу: щоб краще і легше бити ворога, треба його краще знати. Бити фізично я вже була не в стані. Може декому здасться дивним, але від їх посоромлення я відчувала моральну насолоду. Мої конспекти завжди ходили "по руках". Пам'ять у мене була хороша, і писала я їх лише для годиться, для себе ніколи не перечитувала. Офіцери почали вимагати, щоб нас, тобто вільнонайманних, відділити від них. Їхнє самолюбство було принижене. Нас розділили на дві групи. Екзаменувати нас усіх приїхали з управління. Мене викликали першу і поставили "відмінно". А у інших не все було гаразд. Багатьом довелось їздити переекзаменовуватись у місто в управління. Та мене це зовсім не обходило. Різницю між моїм і їхнім політичним, освітнім та культурним рівнем я довела.

Хтось із моїх старих подруг сказав мені, що Володя Ковальчук, знайомий мені з шахти № 17, у нетверезому стані в сильний мороз замерз по дорозі додому, а його дружина Марія Головецька з маленькою дитиною залишилась в дуже скрутному становищі. Просили матеріально допомогти їй. Марію я знала лише візуально і ніколи раніше не спілкувалась з нею, але, як кажуть, коли потрібно, то випишу чийсь пайок за свої гроші і віддам їй, якщо хоче і прийде до мене. Я вважала своїм обов'язком допомогти своїм колишнім співтабірницям. Як виявилось згодом, того не слід мені було робити і взагалі зв'язуватись із нею, бо пережила за це ще один

моральний удар. Вона прийшла, і я виконала свою обіцянку допомогти матеріально. Опісля вона час від часу приїздила до мене і запрошувала до себе. Я була в неї лише один раз. Якось вона приїхала до мене з якоюсь жінкою, яку відрекомендувала, як крайову провідницю жіночої сітки, що прибула на Воркуту з Сибіру для створення нового підпілля. Один такий “організатор” уже приїздив на Воркуту. Ним виявився провокатор “Промінь”. Тому я їх зустріла досить насторожено і відмовилась пристати на їхню пропозицію. Не знаю, з ким ще ці “діячки” нав’язували контакти, але, очевидно, такої різкої відмови, як від мене, не одержали. Потім у них виникли якісь непорозуміння, і Марію викликали в КГБ. Можливо, тому, що я прямо і категорично відмовилась працювати з ними, а, можливо, і таке, що моя квартира прослуховувалась спеціально, тому вона вирішила, що я донесла на неї. Комусь, очевидно, дуже хотілось мене скомпрометувати, а, може, навіть помститись за своє потерпіле фіаско, бо навіть тоді, коли я вже кілька років працювала на Волині, на Воркуті мене “бачили” різні особи. Коли це говорили моїм справжнім подругам, які на той час ще жили на Воркуті, то називали різний час, коли “бачили” мене там і по-різному описували вбрання, в якому я “була”. А “скривджена” мною Марія постаралась довести до відома це всім моїм знайомим, а сама незабаром повернулась до Львова і без клопоту прописалась там. Прекрасно влаштувалась, вийшла заміж за старого діда, власника кам’яниці. Досі не можу збагнути, чому ця “скривджена” діячка не вимагала в КГБ очної ставки зі мною, та я до пуття і не знаю, в чому цю “діячку” тоді звинувачено, адже органи КГБ не дуже церемоняться у таких випадках. Та нехай виправдовуються винні. Це справа совісті кожного. Про це все мені розповіла моя подруга Оля Гуцал, коли приїздила у відпустку і спеціально до мене, щоб розповісти про цю провокацію. Та до незаслужених образ мені не звикати. Мене може образити і зробити боляче лише та людина, яку я поважаю і шаную, а подібні до Марії “діячки” до них не належать. Не за словами, а за ділами треба судити про людей.

Однієї п’ятниці, коли мені довелось начисляти норми продуктів на три дні для табору, гарнізону і центральної лікарні, що була при нашому таборі, я довше затрималась на роботі, а зі мною і бухгалтер із зарплати писала відомості на видачу зарплати. Це була дружина особливо ненависного для зеків наглядача. Ми з нею сиділи в одному кабінеті, крутили арифмометри і час від часу перемовлялись між собою. В приміщенні так званого “штабу”, крім нас та “кума” в своєму кабінеті, нікого не було. Днювальний мив

пусті кабінети. Раптом з надвору почувся багатоголосий гомін і крик, лайка і прокльони. Я виглянула у вікно і побачила цілу зграю збуджених зеків, які з штахетинами від огорожі в руках бігли до штабу. Блідий і розгублений днювальний, тобто прибиральник, попередив нас, щоб сиділи тихо і сховались так, щоб нас не було видно з вікон. Більше нічого не міг пояснити, бо вже було чути тупіт багатьох ніг у коридорі. Він поспішив замкнути нас на ключ. Ми лише почули, як кричали якісь голоси – “Где баба мухобоя?” Так зневажливо зеки називали наглядчів. Днювальний казав їм переляканим голосом, що тут нікого немає, всі пішли додому. Хтось кілька разів шарпнув ручку дверей і тупіт віддалився. Але біля кабінету начальника не стихав. Запахло димом, щось там сильно гупало. Основний натовп наближався до вахти, було чути постріли з вишок. Я обережно виглянула у вікно і зразу ж заховалась за сейфами, щоб не було видно з вікна. А “баба” мухобоя з переляку заховалась під стіл, і лише характерні звуки і неприємний запах свідчили про ступінь її переляку. Я не дуже боялась, вірила, що мене не скривдять, хоч все могло бути при такому збудженому стані, в якому чомусь були зеки. Пройшло досить багато часу поки в штаб увірвались солдати на чолі з Бураковим. Нас відімкнули і переконались, що з нами все гаразд. А сталось ось що. “Блатні” десь дістали солідну кількість наркотиків, який називали “план”. Накурились і стали напівбожевільні. Кинулись все троцити і ламати. Виломили ворота з житлової зони в господарську, і гуртом кинулись до конюшні. Там побачили Петрова і завідуючого пекарні, німця з Поволжжя. Петров почав їх умовляти, щоб припинили бешкетувати. Але на нього накинлись, збили з ніг і почали бити. Та вожак зеків отямився і крикнув: “Стої! Кто чіса бйот!” Підвів його із землі, одягнув шапку, що злетіла з голови, і порадили йти за зону, бо будуть громити штаб. Петров із незвичною для його фігури швидкістю помчався на вахту. А завпекарні скористався тим, що всю увагу зеки спрямували на Петрова, кинувся тікати у штаб. Хотів попередити про бунт. Забіг у кабінет начальника, крім днювального, що мив саме там підлогу, нікого не було. А за спиною вже чув тупіт та погрозливі вигуки. Зеки ввірвались в штаб. У нього не лишилось іншого вибору, як заховатись у шафу для одягу, що була в стіні. Стояв там ні живий ні мертвий зі схрещеними на грудях руками і чекав розправи. Ті, що вдерлись, учинили погром у кабінеті. Повитягували всі шухляди зі столу з паперами, скинули на купу посеред кабінету і підпалили. Перекинули і почали розбивати сейф. Він був залізний і нічого з

ним вдіяти не змогли. На щастя завпекарні, у шафу не заглянули. Інші кинулись по кабінетах. Усі, крім “кумового”, були замкнені, і там не учинили погром. А сам “кум”, коли почув шум і побачив у вікно, що юрба біжить у штаб, всупереч табірним правилам не залишив на вахті пістолет, схопив його, планшет і заховався в туалеті, замкнувся зі середини і занімів, стискаючи в руках зброю. Розправившись з кабінетом начальника, “кума”, юрба кинулась до вахти. Коли на вахту прибіг захеканий Петров, а юрба ввірвалася у штаб, черговий на вахті негайно повідомив гарнізон і солдати примчались. Бураков саме був в управлінні у місті, коли туди подзвонив начальник гарнізону. Він із військом на машинах примчались до табору. У чергового поцікавились, хто ще працює в штабі. Черговий сказав, що “кум” зі зброєю і два бухгалтери. Нас трьох уже вважали мертвими. Думали, що завпекарні заховався в пекарні. Вона була біля вахти, як і штаб, і туди буяни не заходили. На вишках встановили кулемети і почали стріляти поверх голів, щоб налякати. Зону оточили солдати. Та вийшло навпаки. Юрба ще більше оскаженіла і полізла на дрів. Лише викликані пожежні машини врятували становище. Сильні струмені води з пожежних шлангів, спрямовані в обличчя нападаючих, примусили юрбу відступати крок за кроком. Та і збудження, викликане “планом”, почало проходити. Слідом за пожежниками в зону вдерлись наглядачі і солдати. Юрба відступила у житлову зону, ворота замкнули і виставили посилену охорону з кулеметом. Начальство кинулось у штаб гасити пожежу. Днювальний нас відімкнув, і я вийшла перша. Бураков мені сказав: “А знаєте, я почему то бил уверен, что вас они не тронут, а за жену надзирателя боялся. А где же она?” Я лише кивнула головою в бік кабінету, мені незручно було казати, що з нею трапилось. Туди побіг її чоловік, витягнув з-під столу і на руках виніс за зону, бо сама вона йти не могла з кількох причин (не буду уточняти з яких саме). Через кілька днів вони обоє розрахувались і кудись виїхали. Хтось із наглядачів випадково заглянув у шафу і витягнув онімілого і білого завпекарнею. Почали скрізь шукати “кума”, та його ніде не було. Хтось помітив, що туалет замкнений зі середини. Почали кликати його, та він мовчав, дуже злякався і відняло йому мову. Руки з пістолетом залякли так, що не в стані був відкинути заціпку. Навалились і виламали двері. Він стояв блідий, як стіна. Ледве вирвали пістолет у нього з рук і привели його до тям.

До нас незабаром, а властиво у липні 1959 року, приїхала атестаційна комісія з управління таборів півночі. Переглядали

особові справи всіх вільнонайманих. Через мене і Криницького І.Г. наше начальство дістало сувору догану. Вони не мали права брати на роботу в систему таборів “колишніх”. Нам запропонували подати заяви на звільнення і шукати роботу в іншій системі. Ми написали такі заяви, і я вирішила їхати на Волинь. На вантажівку, яку мені прислав Краснов, я погрузила своє убоге майно і з допомогою водія Віктора Баріна відвезла, погрузила в контейнер і відіслала на адресу сестри. Повертаючись назад, ми з Віктором згадали, як перекинулись колись з машиною. А сталось це так. Коли ще працювала пекарем на лагпункті, ми робили ремонт печей. Я з ним поїхала на цементний завод у четвертий район по вогнетривку цеглу і шамотну глину. Коли повертались і були вже на останньому пагорбі перед селищем цегельні, нам назустріч їхав самоскид, який “танцював” по дорозі. Була сильна ожеледиця, тому його кидало в різні сторони, а, можливо, що водій був напідпитку, і кермо погано його слухалось. Віктор пригальмував і з’їхав на правий край дороги, але самоскид, порівнявшись із нами, сильно стукнув своїм кузовом наш, і ми почали поволі сповзати в рів і перекинулись. Коли машина почала перевертатись, Віктор спокійним голосом порадив мені сильно вператись руками і ногами в машину. Коли вже опинилась у рові, то з-під сидіння на мене посипались усякі шайби, ключі та інше залізниччя. Сам водій теж мене притиснув, падаючи, але відразу ж рукою відчинив свої двері, виліз і витягнув мене. Я трохи потовклась, але не побилась до крові. Була обідня перерва, тому наше начальство заводу бачило, як нас стукнув самоскид, і ми перевернулись. Вони думали, що нас покалічило, і всі кинулись бігти в нашу сторону, а коли побачили, що ми вибирались з кабіни живі, стишили свій біг. Нагодився якийсь “бобік”, і вони під’їхали до нас. Доки вони під’їхали, водій чомусь через якусь трубочку посмоктав бензин. Тоді я не надала цьому значення. Машина забрала мене, а водій залишився чекати на трактор, який його потім витягнув з рову. Покидав цеглу, глину, що висипались, і привіз на пекарню. Лише тепер признався, що коли я ходила оформляти документи, а він забавлявся з іншими водіями, вони його приго-стили вином, а смоктав бензин, щоб не було чути запаху.

Мою квартиру відразу зайняли, і я ці два тижні, що мала відпрацювати, жила в Олі Гуцал. Одержала більше восьми тисяч як остаточний розрахунок разом з попередніми збереженнями. Це, звичайно, до реформи 1960 року, а на післяреформний перерахунок – 800 крб. Розраховуючись в табірній бібліотеці, мені бібліотекар Олексій Савенков подарував на згадку кілька хороших

книг і просив, коли влаштуюсь, написати йому. Він та інші зеки, які мене знали, побажали щасливої дороги і висловили жаль з приводу мого від'їзду, бо я купувала їм в крамниці те, чого не було в табірній, а також відправляла листи додому. Мені було якось не по собі, звикаєш до людей, особливо, коли вони хороші. Дуже здивувалась, коли посеред табору на мене чекав бригадир Шаповал, який уже не раз вибачався за свою негідну поведінку в минулому і просив написати йому в табір свою нову адресу. Ця неприємна пригода з ним сталась ще в лагпункті зразу ж після ліквідації “малої зони”.

Нам надпланово чомусь прислали в неділю два вагони муки, а для її вивезення на допомогу прислали з конвоем бригаду Шаповала. Мої пекарі готували місце на муку, що прибула, очищали склади, розставляли стелажі. Я була в цей час хвора, але мусила встати, керувати вивезенням і складуванням, бо зеки були ладні скидати мішки будь-як. Та бригадир Шаповал почав втручатись у мої розпорядження, хотів скидати абияк. А треба, щоб доступ повітря був скрізь, інакше спариться мука. Я попросила його не втручатись. Він почав кричати, ображати мене, казав, що я п'яна, тому не розумію, що і як треба робити. Це вже мене вивело з рівноваги. Було вже надвечір, а в мене ще в роті не було макової росинки, закрутилась із цієї вивезенням, бо робочі працювали “через пень колоду”, як то кажуть, а до того ж ще й я була хвора. Я так ненавиділа п'яниць і горілку, то коли він так сказав, це мене тут же обурило. Це стало найбільшою образою, хоча нецензурних слів він не вживав. Я вийшла з рівноваги і в присутності начальника конвою, моїх пекарів, його членів бригади цього здорового дядю за образу відшмагала по щоках, аж ляск пішов. Цього, звичайно, робити було не слід, та на зневагу якось треба було відповісти. Всі присутні при цьому завмерли, а він стояв і лише кліпав очима. Коли б захотів дати здачі, то, мабуть, від мене мокре місце лишилося. Та я вже не зважала на це. Тут усі мої пекарі почали кричати на нього, а начальник конвою взяв його під варту і викликав начальника санчастини, щоб зняв з нього експертизу, бо Шаповал, хоч запаху спиртного не було від нього чути, все ж поведився якось дивно. Він несподівано замовк і притих. Вилучивши хвилину, начальник конвою мені шепнув: “А ви очень храбрая. Если би он захотел, то одной рукой мог би убить вас. Я боялся, что он ударит вас.” – “Не вдарить, бо добре знає, що дістав по заслугі,” – відповіла я. Мене відкликав комірник і попередив, що один із членів його бригади чув, як Шаповалу давав настанову замісник начальника табору Бачурін, що це заздалегідь підготовлена провокація, щоб я була

обережна. Досить спокійно Шаповал теж вимагав експертизи, а мені сказав, що для мене буде краще, коли її знімуть і з мене. Прийшов начальник санчастини, і ми всі, тобто Шаповал під конвоем, а я з начальником санчастини, пішли в медпункт. По дорозі він мене запитав, що і як сталося. Вислухавши пояснення, сказав: “Єслі би мнє какая-небудь женціна дала пощючїну, то я би огляделся по сторонам, не видел лі кто етово, і тіхонько би ушол”. Експертиза алкоголю в нас не виявила. Лише у Шаповала було прискорене серцебиття і збудження. Дійшли висновку, що він приймав наркотики, ймовірно куриє “план”. Його відвели у зону, а я повернулась у пекарню. На мій подив, тут було вже все начальство: Кочубеєв і два “куми”. Запитали у мене, як усе сталося, а потім Кочубеєв, сміючись, сказав, що тепер розмовляти зі мною буде на відстані, а то, виявляється, я небезпечна особа. На цьому все і закінчилось.

В управління надійшла анонімка, що я знущаюсь із в’язнів, б’ю їх. Спеціальна комісія опитала всіх присутніх на цей час, та навіть бригада була на моєму боці. Члени комісії здвигнули плечима і дивувались, чому хтось робить із мухи слона. Не вгавав лише один Бачурін, що з начальника став замісником, а згодом виявилось, що це він писав анонімку, бо на моє місце хотів влаштувати свою дружину, тому й затіяв цю провокацію. Але і в заступниках не втримався, кудись зник зовсім. Ковпак поклав усьому край. Потім декілька разів, коли я в справах бувала в зоні, підходив Шаповал і просив за все пробачення, казав, що його заставили, а він, не подумавши, погодився. Казав, що я перша жінка в його житті, яка осмілилась дати по обличчі. Тепер він не може не думати про мене. А я дивилась на нього з огидою. Виявляється, до арешту він був штабним офіцером Прикарпатського воєнного округу. Лише тоді, коли почув, що я звільнилась і виїжджаю в Україну, просив дати йому свою адресу. У відповідь я досить сухо попрощалась з ним і пішла. Подібних речей ніколи нікому не прощала.

НАЗАД ДОДОМУ

Надійшов час мого від’їзду. Мене провели на вокзал Оля, Аня, Ліза, і я назавжди покинула Воркуту. По дорозі заїхала в Белгород, щоб познайомитись з маминою сестрою, яка після революції залишилась у Росії з її сім’єю. А потім –додому. Мама зраділа і в моїй присутності стала радитись із сестрою до кого мене влаштувати на квартиру, пропонували до знайомої у Ново-Волинськ. Мені чомусь стало дуже боляче, що у рідній хаті не знайшлось для мене місця,

але я стрималась, можливо, дійсно з моїми теперішніми документами на чуже прізвище мені не варто жити там, і я поїхала до тітки, другої маминої сестри. На початку навіть жаліла, що повернулась, але тіточка Ліза мене заспокоїла. Жити буду в них, трохи відпочину і знайдуть мені роботу. Головне – прописка. Майже 14 років я не бачила дерев, лісів, не чула співу наших птахів і тепер жила наче уві сні. Познайомили мене з головбухом комунальної установи, вона запропонувала мені роботу. Я здала документи на прописку, але повернули і сказали, що сама повинна піти до начальника паспортного стола Купріна. Довго сиділа у черзі до нього, а потім влаштував мені справжній допит, чому саме тут, а не десь інше хочу жити, вертів на всі сторони довідку про звільнення, мучив мене більше години, і коли б у довідці не стояло “слідует для проживанія в ґород...”, то нізащо не прописав би. Потім сказав, що пропише мене тимчасово на півроку, але я з такою пропискою не влаштуюсь на роботу ніде. Промовчала і пішла влаштовуватись на роботу. Запитали, чи вже прописали. Відповіла, що так, але свідомо не сказала, що лише на півроку. Через півроку знову здала документи на прописку, а в графі, де перший раз вказала “не працюю”, тепер написала місце роботи. Як потім сказала мені паспортистка, Купрін здивовано сказав: “Смотріте, всьо же сумела устроїтсся на работу с временной пропиской, но всьо равно пріпішу только на полґода”. Так упродовж двох років я чотири рази здавала документи на прописку, а лише тоді прописали напостійно.

Вже понад двадцять років живу на рідній землі. Поступово то я, то мене віднайшли старі перевірені у біді справжні друзі. З деким бачимось часто, до декого їжджу, інші час від часу бувають у мене, з деким просто листуюсь, а декого вже немає в живих, але всі вони живуть у моїй пам’яті. Часто буваю на Пляшевій під Берестечком. Посадила там на козацьких могилах чотири туї та червоні дуби, які, на жаль, майже всі десь зникли, лишилось лише кілька. Декілька разів була на руїнах монастиря і церкви в Загорові, де з “Мироном” поховали чоту “Берези”, а вже потім коло них – “Миколу Зимного”. Час від часу буваю і в Завидівському лісі на “Пращаниці”, де вічним сном сплять мої друзі. Лише один раз була в Свинаринському лісі, де була “Січ”. Там лісничівки спалені, не знайшла навіть знаку, де колись стояли бараки шпиталю, де були землянки. Час і люди все знищили, і сліду не лишилось. Усе змінилось, та лишилось незмінним у моєму серці та душі. Тепер часто в пресі на всі лади ганблять і паплюжать нас і нашу боротьбу, висвітлюють події, що тоді відбувались, спотворено. Роблять нас убивцями, грабіжниками, бан-

дитами і п'яницями. Хто знає, як було все насправді, мусить мовчати, деякі інші, хто не жив у цей час, вірять у ту офіційну брехню, а ще інші – просто байдужі до всього. За весь час мого перебування у підпіллі, я ніколи і нікого не бачила п'яним. Це було суворо заборонено, не такою була наша молодь тоді. Коли з рейдовою групою “Дубового” ловили провокаторів “Ломоноса”, що під нашою маркою дійсно грабували і убивали людей, щоб тим самим відвернути симпатії населення від нас, був такий випадок. “Смотрича” і “Горобця” послав “Дубовий” у розвідку. “Смотрич”, який видужав після тифу, чесно віднісся до дорученої йому справи, а “Горобець” заїхав лише у крайню хату села, де його пригостили самогоном. Він не перевіряв, що творилось у селі, а сказав, що все гаразд, засідки немає. “Смотрич” все ж захотів перевірити, бо щось насторожувало його. Він попав під обстріл і загинув із вини “Горобця”. За те, що не виконав завдання, випив та спричинився до загибелі “Смотрича”, польовим судом “Горобець” був засуджений до розстрілу. Вирок виконали. За весь час це єдиний випадок, що повстанець порушив наказ.

Кожний із нас, хто пережив це важке лихоліття, носить у собі нерукотворний музей, у кожного з нас є своя скарбниця совісті пережитого, свої меморіали і дороги до кінця днів своїх священні місця. Для мене – це монастир в Загоріві, Пляшева, “Пращаниця” в Завидівському лісі, колонія Стрілецька, “Січ”, Волиця Лобачівська і всі інші безіменні нині могили, розкидані по лісах і полях Волині, Рівненщини, Полісся і Галичини. Всі вони назавжди лишилися у пам'яті та моєму серці.

Розповідь моя не була б повною, якщо не описати події останніх років. Завдяки “мудрій” політиці радянської імперії народи зубожіли. Сама імперія почала розвалюватись на очах. Чи ж не парадокс, що переможці у II-ій світовій війні стали жебраками і приймають милостиню у переможених, хоча вивезли і пограбували всі фабрики і заводи та інше технічне устаткування? Свідомі прогресивні сили будять знедолений народ, заляканий компартійцями. Пробуджується свідомість нашого народу. У багатьох вона ще несміла, але починають розуміти, що вже пора стати господарем у власній хаті, хоча й пограбованій та сплюндрованій ворогами. Наш нарід зрозумів, що зараз є, можливо, єдиний шанс безкровно відродити свою державу, за яку пролито так багато крові, віддано життя кращих синів і дочок нашого народу. Віковична мрія стає поступово дійсністю. Дух “Одічної Стихії”, що поставив нас на грані двох світів, кличе творити нове життя. Ми, що боролись за волю України, що перейшли

концтабори всіх окупантів, нелюдські знущання катів і лишилися живими, вважаємо своїм святим обов'язком розшукати, упорядкувати могили наших побратимів по зброї, створити "Книгу Пам'яті", куди вписати всіх, хто загинув в часи більшовицького лихоліття, як і тих, хто відходить від нас тепер у небуття. Із допомогою нашого Братства, колишніх вояків УПА Волинського краю ім. Кліма Савура, колишніх членів ОУН та симпатиків відновлені Братські могили в Загоріві, на "Пращаниці" в Завидівському лісі, в селах Ласкові і Яковичах Володимир-Волинського району, в Радовичах Іваничівського району, в Мокреці, Купичеві, Свинарині, Мочулках, на цвинтарі неіснуючого села Вовчак, де знаходився штаб "Січі", у Берестечку. Поставлено огорожі на могили "Вовчак" в селі Жашковичі, на могилі окружного військовика "Славка", окружного суспільно-політичного референта "Косаря" в селі Топилище Локачинського району. Навесні будемо продовжувати ці роботи, бо ж так багато тих могил на нашій Волині... Вистачило б лише фізичних сил та коштів.

Коханський Семен, дідо Галини, разом з дружиною, 1910-ті рр.

Коханський Степан Семенович з доньками Оленою, Галиною, сином Іваном та дружиною Тетяною Луківною. м. Володимир-Волинський, 1930-ті рр.

Коханський Іван Степанович ("Денис") після повернення з польської в'язниці, 1939 р.

Коханська (Шавала) Тетяна Луківна з донькою Галиною. м. Володимир-Волинський, 1927 р.

Українські школярі 6 і 7 класів польської гімназії (Галина Коханська стоїть 4-а в другому ряді справа) разом з православними священиками після закінчення навчального року. м. Володимир-Волинський, 1939 р.

Галина Коханська (перша зліва) на Шевченківському святі.
м. Володимир-Волинський, 1938 р.

Галина Коханська (друга справа в останньому ряді) серед школярів, вчителів та родичів після закінчення навчального року в радянській школі. м. Володимир-Волинський, 1940 р.

Галина Коханська (в центрі) з сестрами, 1941 р.

Галина Коханська (на задньому плані) з шкільною подругою Калинчук. м. Володимир-Волинський, 1941 р.

Володимир Джана (“Марко”, “Степовий”), провідник Юнацтва округи “Степ” в 1942-1943 рр..

Панас Ковальчук (“Залісний”, “Петро”, “Яшко”, “Яшкін”), окружний референт СБ ОУН в 1944-1946 рр., сотник УПА.

Василь Дишкант (“Деркач”), чільний член ОУН, згодом кур’єр ЗЧ ОУН.

Андрон Лукашук (“Морозенко”), бунч., к-р підстаршинської школи при загоні ім. “Богуна” ВО “Січ”

Іван Литвинчук (“Максим Дубовий”), полк. УПА, ком. ВО “Заграва”, ЗГ “ЗЗ”, пров. ПЗК “Хмельницький”.

Порфирій Антонюк (“Сосенко”, “Кліщ”), ком. загону ім. Ів. Богуна.

Повстанці з Волині. Перший зліва - Кузьма Бричка (“Черешня”), командир ВОП, пров. Сарненського надрайону; решта невідомі.

Галина Коханська (сидить друга зліва) з адміністративними працівниками перед приміщенням пекарні цегельного заводу шахти № 5 м. Воркути. 1956 р.

На засланні. Зліва направо: 1 ряд — Галина Коханська, Софія Іванюк, НН; 2 ряд — НН, Оля Гуцал. Воркута. 1956 р.

Галина Коханська (сидить в центрі у першому ряді) серед працівників пекарні цегельного заводу шахти № 5 м. Воркути, де вона працювала з 1949 по 1956 р.

Бульбан Я. П. (Галина Коханська). 1956 р.

СПРАВКА

№ 097881

29 " сеп " 1956 г.

Габмюллер отдел. мил.

Выдан паспорт сер. Г-ЛУ № 574331

имя, п.ч.
Бульбан Ярослава 1956г.

Выдана гражданину(ке)

Бульбан

Ярославе Петровне

год рождения 1926 национальность Украинка

уроженцу(ке) с Оборотев, Радеківський ре
Львовської області

в том, что он(она)

содержался(ась) в местах заключения МВД с "7" марта 1945 г.

по "26" августа 1956 г., откуда освобожден(а)

по решению комиссии Президиума
Верховного Совета СССР от 13.8.56г.

со скатием судимости

Следует к месту жительства

Луцк

(Город, село,

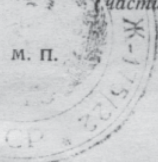
район, область)

Заведующий лагеря
(Колонии, тюрьмы)

Начальник отдела
(части)

М. П.

Handwritten signature and stamp

Довідка про звільнення з ув'язнення, видана Бульбан Ярославі Петрівній
(Коханській Галині Степанівній) в серпні 1956 р.

Володимир Столярков, син Галини Коханської, (сидить другий справа) серед дітей в дитячому будинку. м. Єлабуга, Татарстан, 1955 р.

Коханська Тетяна Луківна (перша зліва) в часі заслання.
Тайшет, 20.08.1955 р.

Галина Коханська з сином Володимиром Столярковим.
м. Луцьк. Вересень 1960 р.

Галина Коханська з мамою Тетяною.
с. Острівок, Володимир-Волинського р-ну. 1970-ті рр.

Галина Коханська в часі святкування ювілею 50-річчя створення УПА. 1992 р.

Похорон Галини Коханської в м. Луцьку, 8 липня 1993 р.

Володимир Столярков на могилі матері в м. Луцьку,

ПОКАЖЧИК

“33” (“Завихост”), ЗГ 28, 118, 196, 355
“444”, ВО 248
“999 А”. *Див.* Матвійчук Панас
“999 Б”. *Див.* “Марійка” (“999 Б”),
заст. окр. пров.
“999 В”. *Див.* Горобець Микола
“999 В-1”. *Див.* Пасальський Федір
“999 В-2”. *Див.* Коханська Галина
“999 Г”. *Див.* Ковальчук Панас

А

Аба, єврей 33
Абакумов, лік. 261
Австрійці 310
Авшвіц (Аушвіц), концтабір 12
Адам, охор. 165
Азербайджанці 72
Азіати 208
“Азіати”, вд. 196
АК 35, 44, 57, 170, 238-240
Аксьонова, цензор 295
“Алтай”, стр. 76, 78
Алька, офіц. 328
Амберг, м. 13
Америка 233, 240
“Аму”, повст. 123, 235
Англійські, війська 266
Англія 44, 233, 259
Анджей, підофіц. ВП 169
Андреев, інж. 259
Андрій (“Береза”) 40-43
“Андрій”, окр. реф. зв. 189
Андронік Якович 24
Антонюк Григорій 17
Антонюк Порфирій (“Сосенко”,
“Кліщ”) 53, 57, 59-63, 71, 73,
74, 77, 78, 80-84, 87-90, 95,
96, 99, 106, 355
Антося (“Леся”), з Садова 189, 190,
198, 202, 231, 233, 263, 264,
266, 276
Аня, 2-рідна сестра 173
Аня, комі 308-310
Арабчук Аня 340, 347
Аракел, грузин 335
Арзакулов (Арзакул), ох. 261,
264, 265, 266, 277

Аркас Микола Миколайович 271
“Архип”. *Див.* Зінчук Тихін
Афанасєв Петро 145, 147, 148
Африка 266
“Ашот”, кап. 72, 107, 122, 123, 235
Аяч-Яга, концтабір 259
Аяч-Яга, р. 259, 304, 313, 337

Б

Бабинець, с. 191
Баб’як Надя 318
Баварія, Північна 12
Багата, с. 58
Баїв, с. 171
Бакович Таня 300, 336, 337
Баку, м. 145
Балицький Андрій (“Вітер”) 71, 73
Балкани 233
Балта Алмаза 302
Бандера Степан 21, 25, 61, 165,
169
Бандерівці. *Див.* ОУН-б
Баранчук Ніна (Бондарук Віра) 257,
260, 266, 267, 275, 281, 282,
286, 287, 302
Барін Віктор 345
“Бартович”, чл. УВО. *Див.* Рев’юк
Іван
Бас Мирослав 263, 266, 283
“Батько”, госп. сот. 92-94
Бах, фон, нім. ген. 56, 69, 71, 78
Бачурін, зам. нач. таб. 328, 346, 347
Башликов Юрій 287, 288, 291
“Башотин”, зв. 136
Бедрик Борис (“Клим”, “Див”) 48-50,
54, 99, 225
Безкровна Галина 281
Бердичівська, тюрма 225
Бережицька, пані 238, 243
Береза Картузька, концтабір 14
“Береза”, кул. 135
“Береза”, повст. *Див.* Никитюк Бо-
рис
“Береза”, сот. *Див.* Андрій (“Бере-
за”)
“Береза”, чот. *Див.* Марценюк Анд-
рій

“Берези”, чота 82, 86, 135, 348
Березовська Галя 104-106
Берестейська, окр. (“III”) 118
Берестечківський, р-н 27, 92, 200
Берестечко, м. 52, 94, 134, 203,
208, 209, 211, 217, 228, 231,
233, 234, 348, 350
Берестя, м. *Див.* Брест, м.
Берзовський Кость 25
Берлін, м. 116
Белгород, м. 347
“Белий”. *Див.* Коханська Галина
Беліков Коля 187, 188
Бискупичі, с. 53
“Біла” (“Русалка”), обл. пров. жін.
191, 193, 197-199, 202
Білас Василь 13
Білін, с. 45, 57, 71, 77, 78
Біличі, с. 53, 131, 136, 141
Білопілля, с. 47, 48, 58, 184
Білоруси 170, 262, 297
Білорусія 69, 111
Білорусія, Західна 322
Білоруські, ліси 131, 134
Бірюкова Ліза 260, 263
“Блаженко”. *Див.* Наконечний Ва-
силь
“Блакит” 196, 197, 202-205, 207,
214
Блюхер Василь Костянтинович 149
Бобли, с. 155, 172
“Богдан”, сот., зрадник. *Див.*
Кв’ятковський Костя
Богданів Дарка 238
Боголюбов, ст. лейт. 164, 166, 167
Богун Іван, полк. 128
“Богун” (“Січ”), ВО (гр. УПА) 51, 73,
354, 355
“Богун”, фельдш. 100, 101, 104
Богуна, заг. ім. *Див.* “Богун” (“Січ”),
ВО (гр. УПА)
Богушівка, с. 194, 195
Бодячів, с. 68
Бойко Валя 313
Бондарук Віра. *Див.* Баранчук Ніна
Бондарчук Михайло (“Устим”,
“Стеמיד”) 203
Боремець, с. 193
“Борис”, зброяр 90, 96

Боров’янська, гора 135
Боровець Тарас (“Тарас Бульба”,
“Чуб”, “Гонта”) 52
Боровичі, с. 151, 159, 168
Боровне, с. 135
Борозенко Василь (“Ворон”) 65,
71-73, 77, 95, 97
Бочаров, кап. СМЕРШ-у 156-158,
162-164
Брагіна Ліда 319
Брани, с. 191, 201
Брек Іван 270-272, 276, 277, 280,
282-284, 287
Брест, м. 107, 108, 130
Брестська, обл. 136
Бречко Оля 227
Бринський Антон Петрович (“Дядя
Петя”) 131, 165
Бричка Кузьма (“Черешня”) 355
Буг, Західний, р. 14, 15, 22, 44,
45, 49, 65, 84, 94, 135, 170-172,
175, 177, 189, 194, 219
“Буг”, курінь 73
Бузок, с. 12
Буковина 255, 256
Буланова, бандитка 289, 290
“Бульба Тарас”, отам. *Див.* Боро-
вець Тарас
Бульбан Ярослава Петрівна. *Див.*
Коханська Галина Степанівна
Бураков, май. 336, 338, 339, 340,
343, 344
“Бурлака”. *Див.* Коваль Степан
“Буря”, нач. шт. кур. 111, 112, 133
Бусел Яків (“Галина”, “Заславсь-
кий”) 190

В

В. С., автор 21
Ваго, нач. санч. 247-249, 253
Валя (“Ніна”), зав. апт. 133
Валя, з Матієва 263
Варгашор, місц. 265
Варенич Ліза 258
Варивон, сел. *Див.* Ілларіон (Ва-
ривон)
Варм Шая Давидович (“Сокіл”,
“Скрипач”) 59, 71, 90, 98, 101,
175

Варшава, м. 20, 59, 175
Василь, офіц. ЧА 168
“Василь”, з Підбереззя 192
“Василько”, писар 86-88, 92, 99,
122, 123
Васильченко, оф. ЧА 138, 139
Великий Окорськ, с. 308
Веніамін, фельдшер 242
Верба, с. 26, 45, 57, 71, 77, 78
“Верба”, обл. пров. жін. 26
“Верба”, рай. реф. зв. *Див.* Погра-
нична Оля
Вербичне, с. 151
Вербський, р-н 27, 200
Верещагін В. 334
“Верещака”, май. УПА. *Див.* Воро-
бець Федір
“Вертушка”, заст. рай. пров. Юн.
27, 28
Верхостав, с. 69, 70
Вершинін, нач. тебору 278
Веденін, МГБ-іст 294, 311, 317
Видра Юхим (“Косар”) 50, 51, 55-
57, 106, 350
Видрик Тоня 257
“Вишні”, сотня 86, 92
“Вишня”, сот. 64, 92
Віктор, хлопець 32
“Віктор”, лік. *Див.* Телігенов (“Вік-
тор”)
“Віктор”. *Див.* П’ятигорик Микола
“Вільний”. *Див.* Мірчук Володимир
“Вільного”, боївка 203, 214
Вільнюс (Вільно), м. 12
Вінниця, м. 16, 128
Вінничина 339
Віра, дівч. 133, 134
Віра, з с. Галичани 218, 221
Вірмени 72, 143, 146, 261, 262
“Віталій”. *Див.* Матвійчук Панас
“Вітер”, сот. *Див.* Балицький Андрій
“Вітра”, сотня 71, 77
Владивосток, м. 164
Власовці 69, 107, 113, 318
“Вовк” 39, 40
Вовчак, с. 45, 60, 98, 101, 350
“Вовчак”, ШВШ. *Див.* Шум Олексій
Волинська, обл. 11, 12, 53, 277, 303
Волинський, край 7, 118, 350

Волинь 7, 8, 13, 40, 44, 45, 49, 52,
67, 69, 190, 195, 201, 219, 225,
248, 276, 297, 317, 320, 337,
342, 345, 349, 350, 355
Волиця, с. 84
Волиця-Лобачівська, с. 10, 203, 349
Володимир, м. *Див.* Володимир-Во-
линський, м.
“Володимир”. *Див.* Козяр Анатолій
Володимир-Волинський, м. 11-14,
18, 26, 27, 52, 55, 56, 58, 61-
63, 85, 135, 155, 157, 165, 168,
175, 190, 294, 333, 351-353
Володимир-Волинський, р-н 27,
28, 53, 99, 350, 360
Володимирець, м. 52
Володимирівщина 108, 203
Володимирський, р-н. *Див.* Воло-
димир-Волинський, р-н
Володимирщина 11, 12, 29, 71
Володя, повст. 43
Волосовичі, с. 135
Волошин Августин 61
Воркута, м. (концтабори) 7, 8, 10,
43, 95, 196, 219, 242-244, 254-
256, 277, 279, 281, 285, 298,
303, 305, 314, 316-318, 320,
322, 323, 332, 333, 335-337,
342, 347, 356, 357
Воробець Федір (“Верещака”,
“Олекса”) 248
“Ворон”, сот. *Див.* Борозенко Василь
“Ворон”. *Див.* Денисюк Олександр
“Ворон”. *Див.* Никитюк Олександр
Ворона, нач. КВЧ 302
“Ворона”, сотня 77
Вороній кут, місц. 109
Воютин, с. 189
ВП 168-171, 225
ВРВО 190
Г
Г. Галина 254
Г. С., автор 21
Г., дир. школи 19
Гаврило, з с. Озеряни 154, 158-160
“Гай”. *Див.* П’ятигорик Микола
Гайворонський Андрій 25, 29, 57,
302

- Гайворонський Юрко 25
 Гайворонські, брати 45, 46
 “Гайдамака” 91
 Галапач Степан 273-275, 280
 “Галина”, ком. *Див.* Бусел Яків
 Галинволя, с. 123, 128
 Галичани 176, 203, 238
 Галичани, с. 203, 218
 Галичина 13, 14, 40, 45, 49, 61,
 67, 201-203, 207, 219, 349
 “Галичина”, підп. 80
 Галібей (“Турок”) 176
 Галя, з с. Галичани 218, 220, 221,
 224, 233, 234
 Галя, з с. Мияновичі. *Див.* Кірман
 Галя
 Галя, комірник 318
 “Галя”, кух. 100
 Ганжа Віра 286, 323
 Гапка, з Сушибаби 154, 156, 158,
 172
 “Гарячий”. *Див.* Куліш (“Гарячий”)
 Гахи, брати 294
 “Гега”. *Див.* “Гуска”, бунч.
 Генеральне губернаторство 67
 “Герасим” (“Гарасим”). *Див.* Козяр
 Анатолій
 “Герасима” (“Гарасима”), гр. 194
 “Герасименко”, чот. 70
 Гессен, провінція 12
 Глевич, ком-т поліц. 44
 Гітлер Адольф 307
 Гнатів (Hnatów) Чеслава (“Кристи-
 на”) 239-242, 255, 256
 Гнійно, с. 172
 Годовичі, с. 136, 137, 141
 Голін (Голін), рахівник 292, 294
 “Голобенка”, кур. 194
 Голобський, р-н 99, 113
 Головецька Марія 341, 342
 Головнянський (тепер Старовижів-
 ський), р-н 99, 108, 113, 118,
 130, 227
 “Голуб”, кур. 52, 54, 73, 74, 77, 78,
 81, 90
 “Голуба”, курінь 43, 52, 71
 Горобець Микола (“Славко”) 39, 47-
 55, 57, 59, 63, 64, 67, 70, 71,
 78-81, 96, 350
 “Горобець” 349
 Городенківський, пов. 13
 Городище, с. 193
 Горожанка, с. 248
 Горохів, м. 27, 52, 66, 69, 70, 79,
 94, 183
 Горохівський, р-н 12, 27
 Горохівщина 43, 53, 56, 71, 79, 108,
 118, 122, 128, 135, 190, 191,
 200, 229, 279, 313
 Горохов, МГБ-іст 311, 314, 318
 Горшков, експедитор 300
 Гошко, сусід 20
 Гребенок Люба 302
 “Грек”, пес 173
 Греки 262
 Грекова Ліза 306, 329, 331, 332
 Грідьки, с. 108
 “Грізний”, обл. пров. ОУН(м). *Див.*
 Януш (“Грізний”)
 “Грім”, аг. *Див.* Тарнавський Мануїл
 “Грім”, сот. 64, 65, 69, 70, 79, 86,
 87, 178, 190, 191, 194-197
 Грозний Іван, цар 334
 “Грома”, боївка 179, 189, 190, 192,
 196, 320
 “Грома”, сотня 53, 78, 79
 Грубешів, м. 72, 172, 266
 Грузини 72, 177, 261, 262, 265, 266,
 277, 335
 Грушівський, ліс 181
 Гуков Василь 145, 146, 147, 148
 Гулаченко Лариса (Лора) 298, 299,
 303, 304
 Гупали, с. 108, 137
 “Гуска”, бунч. 130
 Гута, с. 135
 Гуцал Оля 256, 257, 267, 281, 291,
 292, 298, 306-309, 311, 312,
 318, 323, 328, 329, 338-340,
 342, 345, 347, 356
 Гуцульщина 238
- Г**
 Габрусевич Іван (“Джон”) 25
 Гданськ (Данціг), м. 12
 “Гонта”, окр. реф. СБ. *Див.* Демчук
 Іван
 “Гонта”. *Див.* Боровець Тарас

Гріфель Реня 174
Гріфель, лік. 59, 71, 101, 174

Д

“Давид”. *Див.* Литвинчук Іван
Дажва, с. 101
Далекий Схід 175, 318
“Далековид”. *Див.* “Січовий”, окр.
зв.
Данилишин Дмитро 13
Данціг, м. *Див.* Гданськ (Данціг), м.
Демидівський, р-н 200
Демчук Іван (“Гонта”) 107, 108, 110,
111, 113, 114, 118-121, 123,
127, 128, 130, 131, 133-137,
176
“Денис”, пов. к-т УВО. *Див.* Кохан-
ський Іван Степанович
Денисюк Олександр (“Ворон”) 26,
28, 35-38, 47, 203, 337
Деречин, с. 50, 51, 58, 69, 184, 188
“Деркач”. *Див.* Дишкант Василь
Джана Володимир (“Степовий”,
“Марко”, “Максим”) 24, 27,
30, 35, 38, 39, 47, 97, 118, 180,
190-192, 202, 354
“Джон”. *Див.* Габрусевич Іван
“Див”. *Див.* Бедрик Борис
Дишкант Василь (“Деркач”) 12, 25,
26, 302, 354
Дишкант Олена 302
“Дівчона”. *Див.* “Микола” (“Дівчо-
на”), узбек
Дідун Мануїл 323
Дідух Марійка 247
Діна, медс. 253
Діхтяр Володя 143
Дніпро, р. 243, 334
Дніпропетровськ, м. 333
Дніпропетровщина 88, 251
“Довбуш”, сот. 64, 87
“Довбуша”, сотня 86
Довгошиї, с. 194, 304
Дольськ, с. 135-137, 147
Доминополь, кол. 57-60, 98
Домна, з с. Озеряни 154, 156, 158-
160
Донбас 154, 159, 219
“Донець”, пвх. 100, 104

Дорошенко Шура 12
Драга Галя 282, 284, 286, 287, 299,
303
Дружкополь (Дружкопіль), с. (кол.).
Див. Журавники, с.
Дубове, с. 114-117, 130, 131
“Дубовий Максим”. *Див.* Литвинчук
Іван
“Дубовий”, к-р. *Див.* Литвинчук Іван
“Дубового”, заг. (гр.) 197, 198, 202,
232, 349
Дубровиця, м. 268
Дужук, з с. П’ятикури 315
“Дяді Петі”, рад. партиз. заг. 165
“Дядя Ваня”, кухар 251, 253, 255
“Дядя Ваня”, конюх 314
“Дядя Петя”, ком. сов. партиз. бриг.
Див. Бринський Антон Петро-
вич
Дячук Ніна 16

Е

Е. Тамара 254
Ельза, латишка 308
Енгельс, Фрідріх 296
“Еней”. *Див.* Олійник Петро
Естонці 260, 262, 308, 309, 319
Еськов (Єськов), ст. бугх. 292-294

Є

“Єва”, сан. 135
“Євген”, повст. 60
Євдоким Скоро-с. *Див.* Скоропляс
Євдоким
Євреї 33, 34, 174, 175, 271, 307,
310
Європа 138, 240
“Єзерський”, конф. пол. пол. *Див.*
Савич Василь
Єкимов, сл. НКВД 211, 218, 224
“Єрбей” (“Ярбей”). *Див.* Свистун
Микола
Єфремов, ком. полк. 148

Ж

Ж. Микола 17
Жадан Олена 281
Жашковичі, с. 47, 79, 81, 83, 84,
203, 350

Желайтис Ванда 319
“Женя”, окр. пров. Юн. 47, 135, 178
Жиди. *Див.* Євреї
Житомирщина 189, 248, 267, 271
Журавники, с. 53, 64, 92
Журба, заст. гол. бухг. 282, 284

З

Заболотівський (Заболотцівський), р-н 99, 113
Завидів, с. 50, 58, 66, 80, 81, 83, 94, 181-185
Завидівський, ліс 52, 68, 78, 179-181, 202, 348-350
Завидівщина 79, 86, 92, 203
“Завихост”, ВО. *Див.* “33” (“Завихост”), ЗГ
Завіша Чорний, лицар 169, 170
Загірнюк Валя 279, 281, 285-287
Загорів, с. 85-87, 184, 348-350
Загорівський, монастир 86, 135
“Заграва”, ВО (гр. УПА) 73, 80 195, 196, 355
Зайонц Адам 306
Закарпатська Україна. *Див.* Україна, Закарпатська
“Залісний”, реф. СБ. *Див.* Ковальчук Панас
Заполярь 245, 340
“Запопадливий” 47
Запорізька, Січ 271
“Заславський”, ком. *Див.* Бусел Яків
Затурці, с. 12, 333
Захарчук Ніна 302, 303
Захід 132, 181, 194, 314
“Захід”, ПЗК 196
Західна Білорусія. *Див.* Білорусія, Західна
Збараж, м. 225
Зборишів, с. 12
Звірко Віра 306
ЗГ “33” (“Завихост”). *Див.* “33” (“Завихост”), ЗГ
Здиховська Оля 27, 28
Здолбунів, м. 87, 172, 334
Зевс 138
Зеленін 328
Зимний Микола. *Див.* Костецький Степан

“Зимний”, окр. реф. *Див.* Костецький Степан
Зіна, з-під Теремна 227
“Зіна”, окр. пров. Юн. *Див.* Коханська Галина
“Зіна”, рай. зв. 50
Зінчук Петро 236
Зінчук Тихін (“Архип”, “Кубік”, “Ромб”) 108, 133
“Зірка” 50, 67, 68, 69, 134, 277
Змієв, нач. табору 278, 279
“Золотаренко”, пвх. 197, 201, 203
“Зоренко”, рай. реф. зв. 184, 185
Зощенко Оля 318
Зубар Анатолій 331, 332

І

Ібрагімова Діна 306
Іван Іванович, НКВД-ист 226, 227, 233, 235
“Іван”, рай. пров. *Див.* М. Сергій
Іваничі, смт. 37, 54, 56, 79, 178, 184, 187, 188
Іваничівський, р-н 27, 53, 350
Іванківський, р-н 136
Іванюк Софія 356
Ігнатов Юра 331
“Ігор” 81
Ілгаускас Антон 272-275, 277
Ілларіон (Варивон), сел. 179, 181, 182, 187-189
Ільїн, сл. НКВД 228, 229, 231-233
“Інна” 50
Інта, м. (коцтабір) 266, 320, 323
Ірма, естонка 308

К

К. Олена 254
К. Омелян 17
К. Сергій 17, 18, 20, 21
К. Тамара 24
К. Федько 33, 46, 53, 54
К. Яким (“Сокіл”) 35
Кавказ, г. 72, 156, 235
“Кавказ”, окр. (терен) 63, 99, 107, 195
Кавказці 72, 96, 98, 100, 121-123, 129, 258, 261, 268
Казахи 140, 262

Казахстан 169
Калиновська Валя 308, 309
Калинчук, шк. тов. 353
Кам'янка-Бузька, м. 239
Камінь-Каширський, м 130
Камінь-Каширський, р-н 99, 113,
135, 136, 191
Кантер, каторжанка 307
Каплін Сашко 336
Караганда, м. 170, 171, 318
Каро, лік. 59
Карпати, г. 135, 147
Карп'юк Теодозій Іванович 250
Карське, море 313
Катя, медс. 210
Кауза Півонка ("Півонка") 178, 179,
264, 265
Каунас, м. 11
Квасів, с. 96, 202
Квасницький, ком-т нім. поліц. у
Володимирі-Волинському 25,
44
Кв'ятковський Костя ("Богдан") 111,
112, 131, 133
Кельш Саша 272
Київ, м. 42, 135, 243, 333, 334
Київщина 138, 340
Киргизи 140
Кирик Оленка 166-169
Кирик, з Турійська 162-164, 166,
168, 169, 171
Кисилінський, р-н 27
Китайці 314
Ківерці, м. 147
Кіззя, с. 127
Кірман Галя 138, 140, 145
"Клим Савур". *Див.* Клячківський
Дмитро
"Клим", ШВШ УПА-Північ. *Див.*
Бедрик Борис
Климчак Іван ("Лисий", "Павлюк")
73, 74, 111, 118, 123, 128, 129,
131-134, 141, 176
Кличковицькі, хут. 140
Кличковичі, с. 141
Кливецьк, кол. 137
Клімов, нач. табору 259, 260
"Кліщ". *Див.* Антонюк Порфирій
Клячківська, сестра 227
Клячківський Дмитро ("Клим Са-
вур", "Охрім", "Панас Мосур",
"Омелян Кримський") 7, 190,
224, 225, 350
Кмачек, пан 21
Княже, с. 67, 202
Кобра", пров. АК. *Див.* Окульніцький
Леопольд
Кобрин, в'язень 287
Коваль Петро 322, 323
Коваль Степан ("Бурлака", "Ру-
баш", "Юрій", "Рубашенко")
196, 197, 199, 200, 202
Коваль Стефа 322, 323
Коваль, наглядач 305, 307, 310,
313, 319, 324
Ковальов Володимир 242
Ковальська Іра 257
Ковальчук Володя 341
Ковальчук Панас ("Залісний",
"Петро", "Яшко", "Яшкін") 29-
32, 35, 37-42, 44, 46-50, 55, 57,
59, 61-63, 70, 80, 81, 83, 89, 90,
98, 99, 104-107, 110, 121, 123,
162, 176, 178, 179, 189, 190,
191, 193, 195, 196, 200, 231,
259, 277, 281, 294, 301, 276,
337, 354
Ковальчук Стах 317
Ковальчук, нач. реж. концтаб. 276
Ковель, м. 17, 18, 44, 62, 63, 99,
107, 108, 110, 113-115, 117,
123, 128-131, 136, 145, 147
Ковельський, р-н 99, 113, 130,
303
Ковельщина 21, 133, 279
Ковпак, нач. таб. 332, 335, 336, 347
Ковпаківці 51
Когильне, с. 172
"Козаченко", зброяр 62, 90, 96
Козачук, ункерець 66
Козловська, бухг. 280
Козяр Анатолій ("Володимир", "Га-
расим") 171, 190, 194-196
Козятин, с. 184
Колки, смт. 60, 62
Колківщина 61, 62
Колодеже, с. 30, 192
Колона, с. 58, 84

- Комар В. ("Чорноморець") 65, 74-77, 105, 106
"Комар", зрадник. *Див.* Кравчук Йосип
Комаревич Анатолій 12, 15, 22
Комаревич Олексій 12, 15, 21
Комарі (Комаревичі?), брати 25
Комі 254, 285, 308
Комонович Ольга 297
Коновалець Євген 11
Коновальця Євгена, старшинська школа ім. 12
Кононець Надя 266, 275
Конотоп, с. 136
Конюхи, с. 43, 55
Конюхов Микола 324
Копичинці, м. 256
Корита, с. 194
Коритенський, ліс 191
Коритниця, с. 191
Корнєєв, нач. таб. 309, 310, 338
"Коршун", ШВШ заг. "Січ". *Див.* Лещук Андрій
Коршуновий кут, місц. 109
"Косар", окр. сусп.-політ. реф. *Див.* Видра Юхим
Костецький Степан ("Терешко", "Зимний") 31, 39, 80, 89, 97, 134, 135, 178, 348
Костопільський, р-н 225
Костя, НКВД-ист 220-222
Костя, посильний 248
"Котловина" ("Хвастівський"), заг. 196
Котляр Ліда 301, 303
Коханська (Шавала) Тетяна Луківна 351, 359, 360
Коханська Галина Степанівна ("Зіна", "Орися", "Саня") 7, 8, 11, 27, 64, 99, 100, 101, 105, 106, 110, 123, 127, 175, 229, 235, 351-353, 356-362
Коханська Леся-Олена Степанівна 130, 173, 262, 294, 351
Коханський Іван Степанович ("Денис") 11, 165, 351
Коханський Семен 351
Коханський Степан Семенович 11, 351
Коцюба-Тарнавська Марія 238, 243, 295, 304
Кочет Женя 286
Кочубеев, нач. таб. 318, 326, 327, 331, 347
Кравчук Василь 28
Кравчук Йосип ("Комар") 66, 118, 190, 191, 229, 231
Кравчук Юрко 28
Краків, м. 12, 13, 25
Краснов, нач. таб. 313-316, 318, 319, 322, 324, 328, 338, 339, 345
Красноволя, с. 108, 114
Красун Зіна 302
Крать, с. 71, 73, 74, 78, 105, 111, 112
Краузе, гебітскомісар 22
Кревська Тоня 318
Кременець, м. 34, 53
Кременеччина 82, 317, 336
"Криляч", окр. пров. *Див.* Матвійчук Панас
Крилів, с. 94
Крим, п-о. 298
"Крим", округа (терен) 73, 99, 107, 195
"Кримський Омелян". *Див.* Клячківський Дмитро
Криниця, м. 11, 14, 21, 65
Криницький Іван Григорович 255, 256, 340, 345
Кристина", чл. АК-Львів. *Див.* Гнатів (Hnatów) Чеслава
Крих Микола 14, 34
Крихи, сусіди 18
Криц Ліза 238
Крот Петро 321, 322
"Крук" 16, 18, 21
"Ксеня" 50
Кубанські, козаки 313
Кубань 145, 314
Кубійович Володимир, проф. 21
"Кубік", кур. *Див.* Зінчук Тихін
"Кубіка", сотня 135
Кузьменко Олександр 314
Кузьменко Оля 312, 314
Куїнджі Архип Іванович 334
Кук Василь ("Леміш") 190

- Кукуріки, с. 108, 109, 118, 123, 124, 127, 128, 129, 131, 134
 Кукурудза Григорій 19
 Кукурудзів, укр. гімазія ім. 15
 Куліш ("Гарячий") 85, 190
 Куліш ("Чорненький") 85, 189, 190
 Куліш ("Шварц") 85, 190
 Куліш Василь ("Орлик", "Орелюк") 37- 39, 47, 49, 55, 56, 63, 80, 85, 104, 106, 107, 162, 178-180, 182, 183, 189, 190, 196
 Куліші, брати 85, 190
 Кунь Михайло 25, 27, 28, 31, 32
 Купичів, с. 45, 57, 152, 158, 159, 350
 Купрін, нач. пасп. столу 348
 Кути, с. 184
 Куц Рая 231, 232
 "Кушмина" 50, 51
- Л**
- Лавренчук Володимир 145-148
 "Лада". *Див.* Турчак Галина
 Ласків, с. 350
 Ласкіна, каторжанка 307
 Латиші 260, 262, 308, 319
 "Лебеда", загін 189
 Лебедь Микола 61
 "Лебедь" 192
 Левітан, дикт. 175
 "Левко" 192
 "Левчук". *Див.* Фальківський Дмитро
 Лемешів, с. 69, 184, 189
 "Леміш". *Див.* Кук Василь
 "Лена" 50
 Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч 149, 296
 Ленінград, м. 164, 166, 279, 285, 331
 Ленкавський Степан 25
 Лепкий Богдан 55
 "Леся", зв. *Див.* Антося ("Леся")
 "Леся", рай. пров. Юн. 47, 50, 77, 83
 Лещук Андрій ("Коршун") 60, 73, 74
 Лис Давид 263
 "Лис", розв. 75, 76
 "Лисий", хор. *Див.* Климчак Іван
 "Лисого", курінь 129, 134, 135, 175
 Литва 11, 111
 Литвинчук Іван ("Давид", "Максим", "Дубовий", "Максим Дубовий") 8, 195-202, 349, 355
 Литовський, батальйон 99
 Литовці 110, 111, 128, 262, 272, 273, 315, 316, 319, 331, 339
 "Лівар" 90, 91, 95-99, 103, 104, 107, 108
 "Ліда". *Див.* П. Ліда
 "Ліда". *Див.* М. Ліда
 Ліза, з Теремна 227
 Ліля, з Затурець 333, 334, 347
 Лінцевич, нач. табору 292, 293
 "Ліс", ПЗК 108, 196
 "Лісові брати", лит. повст. 272
 Літин, с. 44, 151
 Лобанова, лік. 210
 Лобачівка, с. 52, 92
 Ложкін, лік. 318
 Локачинський, р-н 12, 27, 43, 315, 350
 Локачі, смт. 54, 59, 79, 84, 85, 88, 94, 100
 "Ломоніс", чот., провокатор. *Див.* Трачук Андрій
 "Ломоносівиці", спец. вд. НКВД 200
 Лондон, м. 239, 259
 Луга, р. 13, 36
 Лукашук Андрон ("Морозенко") 100, 354
 Луків, смт. 110, 126, 128, 131, 133, 136, 137, 141, 147, 263
 Луковичі, с. 84
 Луцьк, м. 7, 8, 11-14, 17, 18, 20, 27, 53, 58, 59, 62, 64, 131, 147, 168, 174, 175, 189, 194, 197, 209, 219, 220, 224, 230, 234, 313, 317, 320, 333, 334, 360, 362
 Луцька, тюрма 20, 236
 Луцький, р-н 135, 170, 198
 Лучиці, с. 67, 94
 "Люба", окр. зв. 47, 50, 82, 81, 91, 94, 95, 254, 309
 Люблін, м. 170
 Любомль, м. 107, 123, 128, 129, 136, 147
 Любомльський, р-н 99, 113

“Люся” 65-67, 79, 83, 98, 122, 123
“Ляля”, стр. 76
Львів, м. 7, 8, 13, 15, 21, 65, 225,
237, 255, 280, 342
Львівська, обл. 12
Львівщина 263
Львов, лік. 242

М

М. Віра 131, 144-150
М. Ліда (“Ліда”) 92, 254
М. Марійка 131, 143-147, 149, 150
М. Оля 147, 150
М. Сергій (“Іван”) 24, 26, 27, 29-33,
42
Мадяри. *Див.* Угорці
Мадярьська, армія (військо) 99,
306
Мазепинці 67
Макеєв, політрук 138, 139
Маківка, г. 175
“Максим”. *Див.* Литвинчук Іван
“Максим”. *Див.* Джана Володимир
Максимець Дарка 238, 260, 316,
317
“Малий”, зв. 28, 32
Малявко, зек 269
“Мамця”, фельдш. 189
Маневицький, р-н 99, 113, 151,
159, 168, 171
Маньків, с. 151
Маньковська Маргарита 298, 299
“Марина” 78
Марія Матвіївна, чекістка 247
“Марійка” (“999 Б”), заст. окр.
пров. 32, 33, 47, 50, 52, 53, 80,
98
“Марічка”. *Див.* Савчин Марія
Марія МIRONІВНА, лік. 242
“Марко”, окр. пров. Юн. *Див.* Джана
Володимир
Марковичі, с. 69
Маркс, Карл 296
Мартинець Володимир 11
Мартіянів Олександр 20
Мартіянів Сергій 12, 15, 20
Маруся, подруга 19
Марценюк Андрій (“Береза”) 86,
87, 89

Мар’ян, підофіц. ВП 169
Матвійчук Панас (“Віталій”, “Кри-
лач”) 21, 28, 39, 47, 50
Матіїв, м. *Див.* Луків, смт.
Матіївський (Луківський, тепер Ту-
рійський), р-н 99, 113
Махмуд 235
Медведєв, ком. сов партиз. 52
Мельник Андрій, полк. 25, 165
Мельник Ліда 183, 185, 188
Мельник Олег 328
Мельниківці. *Див.* ОУН-м
Мельниця, с. 159, 160
Миклухо-Маклай Микола Микола-
йович 284
Микола, з Головненського р-ну
227, 228, 232, 233
Микола, стрибок 214, 215, 216
“Микола” (“Дівчона”), узбек 59, 98
Миколаїв, с. 67, 94
Микулин, с. 90
Микуличі, с. 58
Милянвочі, с. 108, 136-138, 141,
143, 146, 148, 151
“Мирон”, кур. *Див.* Скиба Павло
“Мирона”, курінь 81, 122
Мирославка, с. 100
Мисечко, кер. “Просвіти” 25, 29
“Митрофан” 65, 203, 212
Мишів, с. 46
Мишко, НКВД-ист 224, 226, 232,
234, 235
“Мишко” 192, 194
Мірчук Володимир (“Вільний”) 203-
207, 212, 219
Місюра, нач. спецчаст. 339, 340
Міхельсон, нач. реж. таб. 271, 275
Могильницький, лік. 15
Мойше, єврей 33
Мокрець, с. 26, 73, 350
Молдаванова, бандитка 289, 290
Молотовська, обл. 256
Монастирський, р-н 248
Мономах Володимир, князь 13
Моравіц Юліана 306, 307, 310, 311
Мордовець Данило 296
Мордовські, концтабори 12
“Морозенко”, бунч. *Див.* Лукащук
Андрон

Москва, м. 169, 175, 243, 244, 253,
302, 307, 317, 328, 331, 333-
335

“Москва”, ПЗК 108, 196

Мостиська, м. 239

“Мосур Панас “. *Див.* Клячківський
Дмитро

“Мотря”, надр. пров. 52, 55, 79, 98,
179, 180

“Мотря”, окр. пров. жін. *Див.* Стель-
машук Поліна

Мочалки, с. Турійського р-ну 57, 59,
98, 100, 151, 153, 350

Мочулки, с. Матіївського р-ну. *Див.*
Мочалки, с. Турійського р-ну

Мошків, с. 12

Мулин Соня 254

Мульда, табір 279

Мухін Женя 324

Мюяк Жорж (“Циган”) 178

Н

Н. Флор 259

Набока 328

Надія Петрівна 248, 249, 251-253,
255, 256, 278

Надія Федорівна, вчит. 17

Надя, з с. Ревушки 104-106

Надя, каторжанка 307

Наконечний Василь (“Блаженко”)
190, 194

“Наливайко”, підп. 27, 28, 31, 34,
35, 36

Наполеон, Бонапарт 138

“Наталка” 50, 95

Нацмени 138, 212, 241, 266

НВРО 190, 225

НВРО, ГО 196

НВРО, Пн.-З, ГО 28

Несвіч, с. 234

Несухойжі, с. 130, 225

“Нечай”, чот. *Див.* Павло (“Нечай”)

“Нечипор”, пвх. 194

“Недзвядек”, пр. АК. *Див.* Окулярні-
цький Леопольд

Никитюк Борис (“Береза”) 110

Никитюк Олександр (“Ворон”) 110,
118, 120, 123, 130, 131, 135,
136

Німеччина 7, 11, 13, 23, 25, 34, 43,
55, 155, 180, 207, 233, 239,
302, 322

Німці 19, 21, 23-25, 28, 31, 33, 34,
37, 39, 43, 45, 49, 52, 53, 57,
58, 61-63, 65, 69, 71, 70, 74, 75,
77, 78, 80, 81, 84, 86, 87, 90,
92, 94, 98, 99, 106, 107, 109,
111, 113-115, 120, 121, 122,
128-130, 132, 137, 139, 142,
143, 146-148, 151, 153, 155-
157, 162, 165, 171, 172, 190,
207, 210, 225, 239, 262, 263,
296, 298, 302, 306, 307, 310,
343

Ніна, лік. ЧА 164-168

“Ніна”, зав. апт. 133

Новий Двір, с. 101

Нові Кошари, с. 108

Нововолинськ, м. 334, 347

Ново-Загорівський, монастир 57,
82

Норильськ, м. (концтабори) 316,
318, 321

О

Облапи, с. 108, 130, 131, 303

Обортів, с. 203, 207, 234

Обухов Міша 324

Овадне, с. (ст.) 62, 144, 145

Овлочин, с. 107, 121, 122, 129

Одеса, м. 13

“Одеса”, ПСК 80, 248

Озеряни, с. 154, 157

Окорськ, с. *Див.* Великий Окор-
ськ, с.

Оксана Петрівна, фельдшер 258

“Оксана”, окр. пров. жін. *Див.* Я. Га-
лина

Окулярницький Леопольд (“Кобра”,
“Недзвядек”) 239

Олевськ, м. 52

“Олекса”, ком., май. УПА. *Див.*
Воробець Федір

Олександрівка, кол. 151, 153

Олеся, друкарка 55

Олесь Едвард 20

“Олесь”, підп. 26, 28, 39

Олесько, с. 121

Олійник Петро (“Еней”, “Роман”, “Сергій”, “Старий”) 51
Оля, медс. 210
Ольга, з Довгоший 304
“Ольга” 50
Ольхович. *Див.* Охрімович (Ольхович, “Промінь”)
“Омелян Кримський”. *Див.* Клячківський Дмитро
“Омелько”, нач. окр. зв. 47, 50, 79, 82, 91, 95, 105, 106
Опенкін, лік. 253
“Орелюк”, обл. пров. Юн. 35, 39
“Орест”, рай. реф. СБ 66, 190
“Орися”. *Див.* Коханська Галина
Орищі, с. 52
“Орленко” 100, 192, 195, 196, 198, 200-202
“Орлик”, підп 28
“Орлик”. *Див.* Куліш Василь
“Орлика”, боївка 180
Оса, с. 72
Осекрів, с. 57, 101, 153
“Остап” 47, 49, 50, 52, 151
Острів, с. 24
Острівок, с. 360
“Острога”, курінь 73
Острожець, м. 193
Острожецький, р-н 193
ОУН 7, 8, 11, 12, 25, 26, 39, 47, 53, 132, 165, 166, 171, 190, 220, 225, 239, 248, 350, 354
ОУН, Волинська округа 12
ОУН, ЗЧ 354
ОУН, Похідні групи 248
ОУН, Провід 190
ОУН, РП 25
ОУН, СБ 29, 31, 35, 39, 55, 56, 61, 72, 81, 84, 101, 104, 110, 118, 130, 135, 203, 354
ОУН, Юнацтво 225
ОУН-б 8, 21, 25, 27, 29, 187, 188, 198, 224, 319
ОУН-м 7, 25, 27-29, 31, 36, 39, 44, 46, 57, 60, 61, 100, 302
ОУН-р. *Див.* ОУН-б
“Охрім”. *Див.* Клячківський Дмитро Охрімович (Ольхович, “Промінь”), провокатор 231, 320, 342

П
П. Василь 214-218, 220, 223, 231, 233
П. Ліда (“Ліда”) 92, 254, 257
П. Федор 37
Павло (“Нечай”) 41-43
Павло (“Чорнота”) 197
Павлов Еммануїл 323
Павлова Люба 318, 322, 323, 325, 333, 338, 340
Павловичі, с. 12
“Павлюк”. *Див.* Климчак Іван
Пальцун А. А. 16
“Панас Мосур”. *Див.* Клячківський Дмитро
Панасов Павло 329, 330
Панасюк Надя 264
Панасюк Оля 226, 227, 232
Панчишин, адв. 13
Папушина, банда 128
Параня, з-під Дубровиці 268
Параска, з Озерян 156, 158, 236
Паридуби, с. 136, 141
Паридубський, ліс 21, 84, 123, 133, 196
“Партизанська республіка” 60, 61
Пасальський Федір (“Юрко”, “999 В-1”) 50- 55, 79, 80, 81, 83, 84, 90, 95-97, 99, 103, 104, 122, 178, 187
Пасек, вчит. 23
Пасічник Міля 235, 236, 237
Паша, медс. 165
Пашеннов Анатолій 161-164
Первомайськ, м. 138
Переславичі, с. 55, 79, 186, 187
Петлюрівці 60
Петро, з К. хут. *Див.* Петрусь, з Кличковецьких хут.
Петро, ох. 165
“Петро”. *Див.* Ковальчук Панас
Петров, ст. лейт. 306, 311, 314, 315, 316, 336, 343, 344
Петросюк Віра 279
Петрусь, з Кличковецьких хут. 141-143
Печихвости, с. 43, 203
Печихвостський, ліс 78, 79
Печихвостщина 79

Перацький Броніслав 61
ПЗК ("Москва") 28, 51
ПЗУЗ 29, 85, 225, 248
Пилип, підп. 36
"Пилявці", бр. УПА 73
Пимоненко Микола 263
"Півонка", зв. *Див.* Кауза Півонка
"Півтораіван", НКВД-ист. *Див.*
Усенко Василь
Підбереззя, с. 66, 68, 69, 178, 192,
264
Підгайці, с. 170
Піддубці, с. 170, 171
Пінськ, м. 135
Пінські, болота 135
"Пласт", молодіжна скаутська
організація 12
Пляшева, с. 348, 349
Поволжжя 262, 263, 272, 343
"Повстанська республіка". *Див.*
"Партизанська республіка"
Погранична Оля ("Верба") 50, 92,
103, 108, 134
Поклонна, гора 138
Покровська Кіра 307
Поліна, з Ленінграду 279
Полісся 44, 52, 63, 67, 104, 107,
109, 129, 176, 179, 349
"Поліська Січ" 52
Поліщук Надя 217, 220, 226, 229
Поліщуки 109
"Полтавець" 134
Полтавщина 166
Поляки 12, 14, 15, 17, 20, 23, 44,
45, 57, 58, 69-71, 74, 84, 91,
100, 109, 113, 134, 137, 140,
147, 151, 152, 154, 159, 168-
171, 181, 219, 238, 240, 255,
257, 262, 292, 310
Полянська Дора 33, 34
Полянська Тамара 33, 34
Полянський, лікар 34
Польська, армія (військо). *Див.* ВП
Польські, землі. *Див.* Польща
Польща 11-13, 15, 34, 44, 167, 171,
174, 175, 209, 233, 235, 239,
240, 257
Поморки, с. 172
Попівка, с. 172

Попов, нач. РВ НКВД 218, 219, 234,
249
Порицьк, с. 54
Посівник Микола 8
Посників, с. 194, 195
Почаїв, м. 51
"Православний". *Див.* П'ятигорик
Микола
"Пращаниця" ("Пращениця"), місц.
181, 348, 349, 350
Прибалтика 253, 262, 301
Прибалтійці 307
Привид Таня 237, 238
Прикарпаття 100
"Пріська" ("Пріся") 110-118, 120,
123, 128, 130-132, 135, 136
Прогорницький Федько 267, 269
"Промінь", сусп.-пол. реф. *Див.*
Охрімович (Ольхович, "Про-
мінь")
"Просвіта", т-во 25, 27, 31
Процик, кер. "Просвіти" 25
ПСК 51
Пупишев, нач. таб. 318
Пшебраже, кол. 58
П'янов, зек 325, 327, 328
П'ятигорик Микола ("Віктор", "Гай",
"Православний") 118, 135
П'ятикури, с. 315

Р

Р. Галя, рай. пров. Юн. 135, 229
Равіч, тюрма 13
Радехів, м. 213, 218
Радехівщина 67, 95, 322
Радовичі, с. 84, 150, 151, 350
Радомишль, с. 198
Радченко, секр. райкому 165, 167
Радчук Сергій Харитонович 24
Радчук Харитон 24
Радянська, армія (війська). *Див.* ЧА
"Раїда", окр. пров. жін. 98
Ратнівський, р-н 99, 113, 130
Рашкевич, прац. пекарні 26
Ревушки, с. 99, 104, 105, 172
Рев'юк Іван ("Бартович") 11
Рейх, III-ій 44
Репін (Репін) Ілля 334
Риковичі, с. 47, 56, 58, 79, 91, 184

Рівне, м. 46, 53, 61, 302, 334
Рівненська, обл. 52, 225, 277
Рівненщина 38-40, 179, 189, 191,
192, 231, 248, 250, 268, 349
Річинський Арсен 15
РОА 262, 298
Роговський Іван 28, 31, 32, 40
Розумовський, зек 329, 330
Рокитниця, с. 24
Роман А. Я. 303
“Роман”. *Див.* Олійник Петро
“Ромб”. *Див.* Зінчук Тихін
Роммеля, нім. експ. корп. 266
Росія 163, 347
Росіяни 59, 60, 101, 165, 166, 169,
178, 185, 199, 259, 262, 271,
279, 292, 307, 309, 310, 311,
319, 335
Рубан Люба 227, 229
“Рубаш”. *Див.* Коваль Степан
“Рубашенко Юрій”. *Див.* Коваль
Степан
“Рубашенко”. *Див.* Коваль Степан
“Рудий”. *Див.* Стельмащук Юрій
Рудники, с. 108
Рудня, с. 109, 126, 131
“Рудого”, вд. 130
Ружин, с. 137, 148
Румуни 262, 310
Румунія 18, 306
Румунські, війська 99
Рюмін, сл. 322

С

С. Ніна, сан. 100
С. Оксана 254
С. К. *Див.* К. Сергій
С., др. 115, 117
Сабуровці 131
Савенков Олексій 345
Савич Василь 12, 13
Савур Клим”, полк. *Див.* Клячків-
ський Дмитро
Савчин Марія (“Марічка”) 7
Савчук Олексій 20, 22
“Сагайдачний”, іст. ром. 296
Садів, с. 57, 85, 189, 190, 231, 263
Садівська Дубина, місц. 189, 190
Садівський, ліс 171

Садівщина 230, 231
Самбірщина 41
Самчук Зіновій (“Шварц”) 111, 118,
135
“Саня”. *Див.* Коханська Галина
Сарненський, надр. 355
Сарненщина 195
Сарни, м. 259
“Сашко”, госп. 60, 101
СБ. *Див.* ОУН, СБ
Свинарин, с. 151-154, 159, 350
Свинаринський, ліс 45, 60, 71, 151,
152, 348
Свистун Микола (“Ясен”, “Ярбей”)
120
Свідерський Борис 17
“Світ дитини”, часопис 11
“Світлана”, окр. пров. жін. 111
Свіцька Вілька (Вулька, Воль-
ка), с. 58, 98, 121
Севастополь, м. 332
Седлищанський, р-н 99, 113, 130
Седлище, с. 115, 117
Сейда, табір 294, 311
Селенін, ст. серж. 292, 293
Сеник Омелян 11, 25
Сенкевичівський, р-н 200
Серафимці, с. 13
Сергій Михайлович, татарин 100,
121-123, 229, 235, 261
“Сергій”. *Див.* Олійник Петро
“Север”, аг. МГБ. *Див.* Маньковська
Маргарита
Седльце, м. 13
Сибір 8, 19, 96, 131, 132, 157,
169, 176, 210, 213, 227, 234,
284, 295, 318, 319, 325, 333,
342
“Сиротний”, чот. 197
Сімонов Костянтин 307
Сірко Текля 300, 301
“Січ”, ВО 21, 27, 43, 44, 57-60, 62,
71, 72, 80-85, 87, 89, 90, 92, 94-
96, 98-101, 104, 107, 108, 118,
121, 123, 128, 129, 135, 152,
176, 195, 229, 235, 254, 348,
349, 354
“Січовий”, окр. реф. зв. 119, 120,
123, 124

- “Скакун”, фельдш. 197, 199, 200
 “Скальський”, конф. польськ. поліц.
 Див. Савич Василь
 Скиба Павло (“Мирон”) 64, 65, 69,
 70, 79-83, 85-88, 91, 92, 94-96,
 99, 348
 Скиби, с. 123, 129, 178, 283
 Скібінецький, зрадник 204-208,
 212, 218
 Скоропляс Євдоким 317, 336, 337,
 340
 “Скрипач”, лік. УПА. *Див.* Варм Шая
 Давидович
 “Славко”, окр. військ. реф. *Див.*
 Горобець Микола
 Словаки 310
 Смідин, с. 109
 Сміхура Катря 239
 Смоляри, хут. 129
 “Смотрич” 198-200, 349
 “Соборна Україна” (ім. Вовчака, бр.
 УПА) 108
 Совіти. *Див.* Ча
 Совітська, армія. *Див.* Ча
 Сокаль, м. 12
 Сокальський, р-н 12
 Сокальщина 132, 238
 “Сокіл”, лік. УПА. *Див.* Варм Шая Да-
 видович
 “Сокіл”, рай. референт СБ. *Див.*
 К. Яким
 “Сокіл”, сов. аг. 36, 37, 46, 47, 51,
 52, 80, 101
 “Сокіл”, т-во 225
 Соколовська Ганна 210, 211, 215,
 216, 217
 Солотвин, с. 158, 159
 Солотвинський, ліс 159
 Сорочий кут, місц. 109
 Сосай Леонід 17
 “Сосенко”, ком. заг. *Див.* Антонюк
 Порфирій
 “Софійка”, рай. пров. 136
 Софія Пилипівна, бухг. 312
 Союз. *Див.* СРСР (СССР)
 “Спритний” 198-201
 СРСР (СССР) 7, 190, 233, 262, 317,
 320, 332
 Ставочки, с. 121
 Сталін Йосип Віссаріонович 149,
 253, 296, 308, 310, 313
 Станиславів, м. 248
 Станиславщина 225
 Стара Гута, с. 67, 113, 118, 119,
 124, 127, 131, 133, 147, 174,
 190
 Старий Загорів, с. 48, 49
 Старий Зборишів, с. *Див.* Хмель-
 ницьке, с.
 Старий Порицьк, с. 21, 47, 56, 79,
 80, 91
 “Старий”. *Див.* Олійник Петро
 Старі Кошари, с. 128
 Статкевич Василь 24
 Стелла, каторжанка 307
 Стельмашук Поліна (“Мотря”) 254
 Стельмашук Юрій (“Рудий”) 130,
 135
 “Стеמיד”, окр. пров. *Див.* Бондар-
 чук Михайло
 Стенжаричі, с. 45, 57, 71, 74, 75,
 77
 “Степ”, окр. 21, 27, 63, 78, 80, 82,
 84, 89, 90, 94, 96, 97, 107, 118,
 254, 354
 Степан, стрибок 214, 216
 Степанчук Поля 318, 320
 Степанчук Стефа 259, 263
 Степаняк Михайло 190
 Степань, м. 279, 321
 Степовий”, окр. пров. Юн. *Див.*
 Джана Володимир
 “Степовий”, повст. 136, 180, 182
 Стефа, зі Степані 279
 Стецько Ярослав 21
 Стир, р. 224, 235
 Столярков Володимир 359, 360,
 362
 Стрипа, р. 94
 “Стрілець”, зв. 47, 50, 56, 91, 202
 Стрілецька II, кол. 74
 Стрілецька, кол. 74, 78, 105, 106,
 349
 Стрільче, с. 56, 65, 66, 68, 91, 93,
 184, 225
 Сурен 235
 “Сурма”, часопис, орг. УВО 11, 12
 Суськ, с. 225

Сухачова Алка 296, 298, 299
Суховоля, с. 198
Сушибаби, с. 154, 159
“Сушко” 253, 256
Схід 15-17, 19, 20, 29
Східняки 72, 96, 210, 310
США 20, 34, 48, 174, 179
Сяня, зв. 179-188
Сьомаки, с. 109, 126, 129, 131,
139, 141

Т

Тайшет, м. (табори) 294, 334, 359
Тамара, подруга 32, 42, 55
“Тамара” (“Юлька”) 53-55, 78-81,
83, 84, 90, 92, 95, 96, 99, 103,
107, 110
Тараненко, гол. бухг. 281, 291
“Тарас Бульба”. *Див.* Боровець
Тарас
“Тарас Чупринка”, ген. *Див.* Шу-
хевич Роман
Тарасевич Орест 24, 25, 28-32, 35,
36, 38, 39, 45, 46, 61
Тарасова Алла 302
Тарнавська Марія. *Див.* Коцюба-
Тарнавська Марія
Тарнавський Мануїл, архієрей 38,
39
Тарнавський Мирон, ген. 238
Тарнов, м. 13
Тартаків, с. 132, 203
Татари 72, 100, 121, 122, 181, 262,
298, 306, 308
Ташкент, м. 72
“Ташкент”, лік. 71, 72
Твердині, с. 100, 101
Телігенов (“Віктор”) 262, 264, 280
Теремне, с. 227
“Терен”, повст. 88
“Терешко”. *Див.* Костецький Сте-
пан
Терни, с. 94
Тернопільська, обл. 131, 225, 248
Тернопільщина 309
Тимошенко Леонід 261
Титаріщенко Сашко 269
“Тихий”, рай. пров. Юн. 27, 41
Тихон, диспетчер 278

Тишук Галя 313, 314
Ткаченко Олександр 279, 284, 285
Тоня, з Садова 320, 321
Топилище, с. 47, 49, 50, 56-58, 79,
80, 82, 84, 91, 94, 184, 350
Торговиця, с. 198, 199, 200
Торки, с. 67, 202
Торонто, м. 7
Торчин, смт. 85, 171, 277, 318
Торчинський, ліс 29
Торчинський, р-н 320
Трачук Андрій (“Ломоніс”) 198, 200,
349
Трохимчук Василь 231, 232
Трохимович Валя 308
Туличів, с. 44, 151
Тупали, с. 108
Туплаї, с. 141
Туреччина 40
“Турів”, ВО (гр. УПА) 28, 60, 83, 227
Турійськ, м. 110, 131, 144, 145,
147, 150, 157, 162, 227
Турійський, р-н 99, 107, 113, 121,
135
Турія, р. 59, 60, 122, 141, 147, 150
“Турок”, проп. *Див.* Галібей (“Ту-
рок”)
Туропин, с. 155
Турчак Галина (“Лада”) 27-30, 32,
36, 46
Тухачевський Михайло Микола-
йович 149
“Тютюнник”, ВО (гр. УПА) 73, 85,
196, 248
“Тьотя Дуся”, днювальна 308, 309

У

УВО 11, 13, 165, 196
УГА 13
Угорці 61, 69, 107, 108, 111, 113,
123, 128, 136, 137, 247, 262,
306, 310
УДП 21
Узбеки 72, 262
Україна 7, 10, 12, 13, 21, 25, 28, 45,
62, 86, 102, 236, 239, 267, 271,
281, 296, 303, 320, 322, 332,
336, 338, 339, 340, 347, 349
Україна, Закарпатська 61

Україна, Східна 35, 85, 190
Українка Леся 304
Українське Народне Козацтво 65
Український, народ. *Див.* Українці
Українські, землі. *Див.* Україна
Українські, козаки 181
Українці 8, 11, 14, 25, 31, 33, 40,
45, 58, 61, 133, 137, 164, 166,
169, 170, 253, 256, 257, 262,
263, 271, 272, 279, 307, 310,
313, 319
Ункорці 67
УНР, армія 73
Урал, г. 254, 279, 313, 337
Урбанська, дир. школи 14
Ус, наглядач 278, 284, 285, 290
Усенко Василь 271, 272
УСС 13, 25
Устилуг, м. 77, 78
Устилузький, р-н 27
“Устим”. *Див.* Бондарчук Михайло

Ф
Фальківський Дмитро (“Левчук”)
109
Федак Степан 13
Федорак Дарка 238, 239, 255
Федоровці, сов. партиз. 131
Федько, репресований 321
Феодосій Іванович 252
Фіни 262
Французи 262
Франчук Ніна 308
Фріда, естонка 309
Фрідман, нач. планов. від. 295

Х
Х. Феня 254
Халіман (Халимон?) Іван 12
Хальмер-Ю, смт. 313
Харбін, м. 306, 308
Харків, м. 164, 235
Харуцький-Сухозанець Віталій 12
Хілюк Феня 247
“Хмара”, рай. пров. 66, 118, 190
Хмельницьке, с. 200
“Хмельницький”, ПЗК (з’єдн. гр.
УПА) 73, 108, 196, 355
Хмельницького Б., заг. ім. 96

Холм, м. 12
Холмщина 16
Холопичі, с. 151, 153
Хорохоринські, хутори 43
“Христя” 50

Ц
Цибульський, ком-т 58
“Циган”. *Див.* Мюяк Жорж
Цигани 170
“Циганка”, обл. пров. 191, 193, 202
Цуманські, ліси 52
Цумань, с. 227

Ч
ЧА 73, 147, 150, 169, 170, 172, 187,
194, 197, 239, 259
Червоні, партизани 44, 61, 96, 99,
107, 113, 114, 124-131, 133,
134, 137, 142, 144, 147, 150,
151, 158, 173, 174, 224, 225,
235
Черемошна Воля (Вілька), с. 127,
128
“Черешня”, ком. ВОП. *Див.* Бричка
Кузьма
Черників, с. 24
Черниш, міськ. голова 25
Чесний Хрест, с. 28
Чеснівка, с. (кол.) 98, 100, 101, 104,
121
Чеся. *Див.* Гнатів Чеслава
Чехи 170, 262, 310
Чехословаччина 61, 298
“Чорненький”. *Див.* Куліш (“Чорне-
нський”)
“Чорний”, розв. 136
“Чорноморець”, сот. 202
“Чорноморець”, чот. *Див.* Комар В.
“Чорноморця”, сотня 202
“Чорноморця”, чота 74, 75, 79
Чорноплеси, с. 133
“Чорнота”, заст. окр. пров. Юн. 35,
39
“Чорнота”. *Див.* Павло (“Чорнота”)
“Чорноти”, сотня 73
“Чуб”. *Див.* Боровець Тарас
“Чумак”, рай. реф. СБ 65, 72, 73,
105

“Чупринка Тарас”. *Див.* Шухевич
Роман
Чучикова Ліда 298, 299
Чучман Сидір 11

Ш

Ш. Семен 255
Шагута Семен 317
Шайно, с. 109
Шаповал, бригадир 346, 347
Шарпанці, с. 67, 94
Шацький, р-н 99, 113
Шацькі, озера 135
“Шварц”, окр. пров. *Див.* Самчук
Зіновій
“Шварц”. *Див.* Куліш (“Шварц”)
Шведи 262
Швейк, персонаж 192
Шевчук 286, 288
Шпилька, нач. тюрми 20
“Шприха” 197, 199
Шум Олексій (“Вовчак”), ШВШ 135,
350
Шура, медс. 210, 212, 213, 215,
220
Шухевич Роман (“Тарас Чупринка”)
13, 25, 190
Шухевич Степан, адв. 13

Ю

“Юлька”. *Див.* “Тамара” (“Юлька”)
Юр’єв, інсп. 316
“Юрій”. *Див.* Коваль Степан
“Юрка”, загін 203
“Юрко”. *Див.* Пасальський Федір
Юськів Слава 238, 239
Юхим, з с. Озеряни 154-156, 158

Я

Я. Галина (“Оксана”) 26, 32, 47, 52,
54, 62, 79, 83, 98, 255, 257, 259,
276, 318
Я. Женья 254
Яковичі, с. 350
Яловичі, с. 193
Яневичі, с. 178
Януш (“Грізний”) 45, 46, 60-63
Янчик Галя 314
Японія 233
Яремчук, в’язень 287
Ярий Ріко 11, 25
“Ярина”, рай. пров. 50, 64-67
Ярославичі, с. 193, 194
Ярославль, м. 145
“Яструб” 50, 277, 294
“Яшкін”. *Див.* Ковальчук Панас
“Яшко”. *Див.* Ковальчук Панас

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Абвер (Abwerh) – Відділ військової розвідки і контррозвідки
АК – Армія Крайова
БПР – барак посиленого режиму
ВО – Військова округа
г. – грам
Ґештапо (Ґестапо, Geheime Staatspolizei) – політична поліція
нацистської Німеччини
ГО – Генеральна округа
ДПУ – дім попереднього ув'язнення
ЗГ – з'єднання груп
КВЧ – культурно-виховна частина
КВШ – Крайовий Військовий Штаб
кг – кілограм
КГБ – Комітет Ґосударственной Безопасності (Комітет Державної
Безпеки)
КЕЧ – комунально-експлуатаційна частина
КП – командний пункт
КПУ – камера попереднього ув'язнення
КПУ – Комуністична партія України
крб. – карбованець
МВД – Міністерство Внутренніх Дел (Міністерство Внутрішніх Справ)
МГ (Maschinen gewehr) – німецький кулемет
МП (Maschinen pistole) – назва німецького пістолета
НВРО – Народно-Визвольна Революційна Організація
НКВД – Народний Комісаріат Внутренніх Дел
обл. – область
ОРС – отдел рабочего снабжения (відділ робітничого постачання)
ОТК – відділ технічного контролю
ОУН – Організація Українських Націоналістів
ПЗК – Північно-західний край
ПЗУЗ – Північно-західні Українські Землі
ППД – Пістолет-пулеміот (пістолет-кулемет) Дегтярьова
ППС – Пістолет-пулеміот (пістолет-кулемет) Стечкіна
ППШ – Пістолет-пулеміот (пістолет-кулемет) Шпагіна
р-н – район
РОА (Руская Освободительная Армія) – Російська Визвольна Армія
рр. – роки
СБ – Служба Безпеки ОУН
СД (SD – Sicherheitsdienst) – служба безпеки нацистської Німеччини
СМЕРШ (Смерть шпіонам) – військова контррозвідка ЧА
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС (SS – Schutzstaffel) – Охоронні війська Націонал-соціалістичної
німецької робітничої партії
США – Сполучені Штати Америки
т – тона
т. д. – так далі

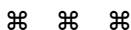
т. п. – тому подібне
 УВО – Українська Військова Організація
 УГВР – Українська Головна Визвольна Рада
 УДП – Українське Державне Правління
 УПА – Українська Повстанська Армія
 ЧА – Червона Армія
 ЧІП – частина інтенданського постачання
 ШВШ – шеф військового штабу
 шізо – штрафний ізолятор
 ШУ – шахтоуправління

СПИСОК ФОТОІЛЮСТРАЦІЙ

1. Коханський Семен, дідो Галини, разом з дружиною, 1910-ті рр.....	351
2. Коханський Степан Семенович з доньками Оленою, Галиною, сином Іваном та дружиною Тетяною. м. Володимир-Волинський, 1930-ті рр.....	351
3. Коханський Іван Степанович (“Денис”) після повернення з польської в’язниці, 1939 р.....	351
4. Коханська (Шавала) Тетяна Луківна з донькою Галиною. м. Володимир-Волинський, 1927 р.....	351
5. Українські школярі 6 і 7 класів польської гімназії (Галина Коханська стоїть 4-а в другому ряді справа) разом з православними священниками після закінчення навчального року. м. Володимир-Волинський, 1939 р.....	352
6. Галина Коханська (перша зліва) на Шевченківському святі. м. Володимир-Волинський, 1938 р.....	352
7. Галина Коханська (друга справа в останньому ряді) серед школярів, вчителів та родичів після закінчення навчального року в радянській школі. м. Володимир-Волинський, 1940 р.....	353
8. Галина Коханська (в центрі) з сестрами, 1941 р.....	353
9. Галина Коханська (на задньому пла-ні) з шкільною подругою Калинчук. м. Володимир-Волинський, 1941 р.....	353
10. Володимир Джана (“Марко”, “Степовий”), провідник Юнацтва округи “Степ” в 1942-1943 рр.....	354

11. Панас Ковальчук (“Залісний”, “Петро”, “Яшко”, “Яшкін”), окружний референт СБ ОУН в 1944-1946 рр., сотник УПА.....	354
12. Василь Дишкант (“Деркач”), чільний член ОУН, згодом кур’єр ЗЧ ОУН.....	354
13. Андрон Лукашук (“Морозенко”), бунч., к-р підстаршинської школи при загоні ім. “Богуна” ВО “Січ”.....	354
14. Іван Литвинчук (“Максим Дубо-вий”), полк. УПА, командир ВО “Заграда”, ЗГ “33”, пров. ПЗК “Хмельницький”.....	355
15. Порфирій Антонюк (“Сосенко”, “Кліщ”), командир загону ім. Ів. Богуна.....	355
16. Повстанці з Волині. Перший зліва - Кузьма Бричка (“Черешня”), командир ВОП, пров. Сарненського надрайону; решта невідомі.....	355
17. Галина Коханська (сидить друга зліва) з адміністративними працівниками перед приміщенням пекарні цегельного заводу шахти № 5 м. Воркути. 1956 р.....	356
18. На засланні. Зліва направо: 1 ряд — Галина Коханська, Софія Іванюк, НН; 2 ряд — НН, Оля Гуцал. Воркута. 1956 р.....	356
19. Галина Коханська (сидить в центрі у першому ряді) серед працівників пекарні цегельного заводу шахти № 5 м. Воркути, де вона працювала з 1949 по 1956 р.....	357
20. Бульбан Я. П. (Галина Коханська). 1956 р.....	357
21. Довідка про звільнення з ув’язнення, видана Бульбан Ярославі Петрівній (Коханській Галині Степанівній) в серпні 1956 р.....	358
22. Володимир Столярков, син Галини Коханської, (сидить другий справа) серед дітей в дит. будинку. м. Єлабуга, Татарстан, 1955 р...	359
23. Коханська Тетяна Луківна (перша зліва) в часі заслання. Тайшет, 20.08.1955 р.....	359
24. Галина Коханська з сином Володимиром Столярковим. м. Луцьк. Вересень 1960 р.....	360
25. Галина Коханська з мамою Тетяною. с. Острівок, Володимир-Волинського р-ну. 1970-ті рр.....	360
26. Галина Коханська в часі свякування ювілею 50-річчя створення УПА. 1992 р.....	361
27. Похорон Галини Коханської в м. Луцьку, 8 липня 1993 р...	362
28. Володимир Столярков на могилі матері в м. Луцьку,.....	362

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
ВСТУП.....	9
РОДИННИЙ ДІМ.....	11
“ВИЗВОЛИТЕЛІ ЗІ СХОДУ”.....	15
ВІЙНА. НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ.....	19
В ПІДПІЛЛІ ОУН.....	26
У ВІДДІЛІ РОЗВІДКИ УПА.....	47
“СІЧ”.....	60
НІМЕЦЬКІ КАРАЛЬНІ АКЦІЇ.....	69
ЗАГОРІВСЬКИЙ БІЙ.....	82
“СТЕП”.....	89
ЗНОВУ НА “СІЧІ”.....	95
В ШТАБІ “ЗАЛІСНОГО”.....	104
ПЕРЕХІД ФРОНТУ.....	131
СМЕРШ.....	149
НАРЕШТІ ВДОМА.....	173
ЗНОВУ В РЯДАХ УПА.....	178
В ШТАБІ “ДУБОВОГО”. ОСТАННІЙ БІЙ.....	196
ШПИТАЛЬ У БЕРЕСТЕЧКУ.....	206
ТЮРМА У БЕРЕСТЕЧКУ.....	217
КАМЕРА ПОПЕРЕДНЬОГО УВ’ЯЗНЕННЯ У ЛУЦЬКУ.....	224
ПЕРЕСИЛЬНА ТЮРМА У ЛЬВОВІ.....	237
ЕТАП НА СИБІР.....	242
КАТОРГА НА ВОРКУТІ. ПЕРЕСИЛКИ, РІЗНІ РОБОТИ, ШАХТИ.....	244
СМЕРТЬ СТАЛІНА.....	310
ЗВІЛЬНЕННЯ. РОБОТА.....	332
НАЗАД ДОДОМУ.....	347
Фотоілюстрації.....	351
Показчик.....	363
Список скорочень.....	381
Список фотоілюстрацій.....	382

ABOUT LIBRARY OF THE LITOPYS UPA

Library of the Litopys UPA is meant as an addition to a serial, scholarly monographs *Litopys UPA*. Its goal is to publish materials and documents of the history of the Ukrainian Insurgent Army (UPA). And also to stimulate and publish works about the history of Ukraine of that period and first of all works on the history of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Supreme Ukrainian Liberation Council (UHVR). The publication will not appear periodically but rather will depend on the availability of materials and their preparations. The external appearance of these books will not be identical and will be identified by a logo of *Library of the Litopys UPA*, placed on the cover and title pages. The works published here, if need be, may be accompanied by annotations and scholarly references.

In Ukraine there still are many persons who witnessed the national liberation struggle, and who remained in their memory many important and interesting details of that struggle. We asked them to get in touch with the Editors of the *Litopys UPA* about the possibility of publishing their memoirs. The pages of the *Library of the Litopys UPA* are also open to scholars of various political and ideological views whose works, even critical ones, are based on credible sources and documents.

Editors of Litopys UPA

ПРО “БІБЛІОТЕКУ ЛІТОПІСУ УПА”

“Бібліотека Літопису УПА” є додатком до серійного наукового книжкового видання “Літопис УПА”, якого завданням є публікувати матеріали і документи до історії Української Повстанської Армії, а також стимулювати і видавати праці про історію України того періоду, а передусім про ОУН і УГВР.

Такі видання появлятимуться в залежності від підготовки і опрацювання. Їх зовнішнє оформлення не нормуватиметься певними рамками, окрім логотипу “Бібліотеки Літопису УПА” на обкладинці та титульних сторінках. Друковані у цій серії матеріали і праці при потребі супроводжуватимуться анотаціями та науково-довідковими коментарями.

В Україні є ще чимало людей, які були свідками національно-визвольної боротьби і пам’ятають окремі важливіші та цікаві її сюжети. Тому, прохання до них, щоб зверталися до редакції “Літопису УПА” щодо можливої публікації їх споминів у серії “Бібліотека Літопису УПА”. Сторінки цієї серії також відкриті для авторів-науковців різних політичних поглядів і світоглядних переконань, праці яких, навіть критичні, оперті на вірогідних джерелах та документах.

Редакція “Літопису УПА”

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Серійне книжкове видання документів,
матеріалів і наукових праць до історії
Української Повстанської Армії

Досі появилися такі томи Літопису УПА основної серії:

Том 1. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. Книга містить політичні й організаційні документи та матеріали до історії УПА на Волині та Поліссі. Третє, виправлене видання, 1989 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 2. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга друга. Книга містить підпільні документи і матеріали про бойові дії УПА на Волині й Поліссі. Друге, виправлене видання, 1985 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Томи 3-4. Чорний ліс: видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА, 1947 – 1950 роки. Книга перша і друга. Книги містять меморіяли, біографічні нариси й документи про дії відділів УПА Станиславівського ТВ УПА. Частина матеріалів – оповідання, новели й вірші.

Том 3, книга перша: 1947 – 1948. Друге, виправлене видання, 1987 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 4, книга друга: 1948 – 1950 (продовження). Друге, виправлене видання, 1989 р., 288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 5. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга третя: спомини учасників. Книга містить спогади, рецензії і додаткові підпільні матеріали про дії УПА. Між мемуарами – повідомлення про договір про ненапад між ГК УПА й угорською армією. 1983 р., 312 стор., мапи, ілюстрації.

Том 6. УПА в світлі німецьких документів, 1942-1945; книга перша: 1942 – липень 1944. Книга містить аналізи, меморандуми, повідомлення, звіти, а також переклади українських документів для центральних політичних, військових і поліційних установ. 1983 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 7. УПА в світлі німецьких документів; 1942-1945; книга друга: Серпень 1944-1945 (продовження шостого тому). 1983 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 8. Українська Головна Визвольна Рада; документи, офіційні публікації, матеріали; книга перша: 1944-1945. Книга містить основні документи Першого Великого Збору УГВР, передрук органу Президії УГВР *Вісник* (ч. 4 (7), серпень 1945) і статті та матеріали з 1944-45 рр., які стосуються цілоти визвольного руху. 1980р., 320 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 9. Українська Головна Визвольна Рада; книга друга: 1946-1948. Книга містить видання УГВР *Самостійність* і *Бюро інформацій УГВР* та інші матеріали. 1982 р., 520 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 10. Українська Головна Визвольна Рада; книга третя: 1949-1952. Збірник містить документи, офіційні повідомлення, публікації й матеріали УГВР в Україні, між ними *Бюро інформацій УГВР*, вип. 4-6 і 9. 1984 р., 424 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 11. Тернопільщина: список впавших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 до 31 грудня 1948 року. Це підпільне видання містить біографії 725 осіб, які загинули на території Тернопільської округи. Крім того, подає нові дані про смерть близько 100 невідомих повстанців, які загинули на території округи. 1985 р., XXXII – 248 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 12. Третя подільська воєнна округа УПА («Лисоня»): містить видані командою воєнної округи короткі описи боїв відділів УПА – «Лисоня» від листопада 1943 до серпня 1945 року, збірник підпільних пісень *Повстанський стяг* – виданий з приводу п'ятиріччя УПА, в 1947 році, – та інші документи й матеріали групи УПА «Лисоня». 1989 р., 352 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 13. Перемищина – Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського) – містить денник цього відділу («Ударники»-4, 94а) за час від жовтня 1946 до 24 жовтня 1947 року, ведений бунчужним «Буркуном», з епілогом Богдана Гука («Скали»). Книга має також різні документи сотні – списки вояків, господарські документи тощо. 1986 р., 370 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 14. Перемищина – Перемиський курінь; книга друга: Денники й документи – містить денники сотенного «Крилача» (Ярослава Коцьолка) з 1944 і 1947 років, продовжувані по його смерті сотенним «Бурлакою» (Володимиром Щигельським), денник сотні «Крилача» (ведений бунчужним «Орестом») і документи обох сотень. 1987 р., 262 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 15. Костянтин Гіммельрайх: Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід»; спогади. Автор – киянин – оповідає про

свої переживання від вибуху війни 1941 року до «звільнення» з УПА і рейду на Захід в 1945 році: мобілізація до ЧА, німецький полон, окупований Київ, участь у підпіллі ОУНм, к-р вд. УПА (ОУНм) в Карпатах, старшинська школа УПА, мандри по Поділлі й к-р вд. особливого призначення «УПА-Схід». 1987 р., 266 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 16. Підпільні журнали закерзонської України, 1945-1947. Збірник містить передруки таких підпільних журналів: *Тижневі вісті, Лісовик, Інформативні вісті, Інформатор і Перемога*. Всі числа цих журналів супроводяться англomовним резюме. Збірник має статтю про історію підпільної видавничої діяльності на Закарзонні та Акт оскарження О. Лебедович. 1987 р., 608 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 17. Англomовні видання українського підпілля, 1946-1947. Збірник містить передруки підпільних видань: *Нові Лідіце, Виселення єпископа Коциловського, Вибори в СРСР, Нова голодова катастрофа в Україні, Фашистське страшило, До братніх чеського і словацького народів*. 1988 р., 192 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 18. Карпатська група УПА «Говерля»; книга перша: Документи, звіти та офіційні публікації. Містить передрук підпільного видання командування групи *Шлях перемоги*, звіти команд тактичних відтинків УПА й звіти командирів відділів та підвідділів УПА, 24 ТВ УПА «Маківка». 1990 рік, 328 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 19. Карпатська група УПА «Говерля»; книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Включає збірку нарисів і споминів, друкованих у підпіллі. Майже всі спомини написані старшинами і вояками УПА ще на Україні або відразу після переходу на еміграцію. 1992, 357 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 20. Показчик до «Літопису УПА»; книга перша: 1-19 томи. Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про перших 19 томів «Літопису УПА». 1994, 528 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 21. УПА в світлі німецьких документів, 1941-1943; Книга третя: Червень 1941 – травень 1943. Книга містить звіти, меморандуми, а також переклади українських документів для центральних політичних і поліційних установ. 1991, 271 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 22. УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий Суд Оперативної Групи «Вісла». Містить вироки, звіти та кореспонденцію Військового суду Оперативної групи «Вісла» за період від травня до вересня 1947 р. 1992, 627 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 23. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Більша частина книги – це спомини санітарів, медиків, лікарів й

інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). В книзі теж поміщені підпільні документи й біографії працівників УЧХ. 1992, 480 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 24. Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942-1946. У цій книзі передруковано головний політично-інформативний журнал Проводу ОУН на Українських Землях, що видавався в роках 1942-1946. Журнал містив важливі інформації про боротьбу УПА, німецьку та російську окупаційну політику, розвиток української політичної думки. 1995, 592 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 25. Пісні УПА. Збірка пісень, тематично пов'язаних з боротьбою УПА. Збірник включає не тільки властиві пісні вояків УПА, але й укладені пізніше в тюрмах і концтаборах, чи уложені народом. Збірник містить тексти пісень, їх варіанти, мелодію і варіанти, а також дані про саму пісню, її авторів й оспівуваних у піснях героїв чи події. Збірник містить понад 600 пісень чи їх варіантів. 1997, XXIV+556 стор., тверда обкладинка, ноти.

Том 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. Збірник містить протокол ВЗ УГВР, доповідь на цьому зборі й інші документи: вибір з листування президента УГВР Кирила Осьмака, переговори з польським підпіллям, Угорщиною й Румунією, слідчу справу Миколи та Петра Дужих й інші документи. У книзі також спогади членів УГВР й інших осіб про утворення та діяльність УГВР 2001, 658 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 27. Роман Петренко: За Україну, за її волю; спогади. Автор – волиняк – оповідає про свою діяльність від вибуху війни у 1939 до відходу на Захід у 1945. Спочатку автор був діячем ОУН Сарненської округи (від січня 1942 в підпіллі), згодом – шефом господарського відділу ШВО УПА «Заграва», від літа 1943 – ГВШ (потім КВШ УПА-Північ, командир Дм. Клячківський) і від літа 1944 – старшиною для особливих доручень при ГСЗС УГВР під керівництвом М. Лебедя. 1997, 279 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 28. Марія Савчин: Тисяча доріг; спомини. Автор оповідає про свої переживання від вибуху війни (від 1944 до 1953 – в підпіллі) до свого приходу на еміграцію у 1954. Від 1945 була дружиною В. Галаси, заступника пров. ОУН Закерзонського краю, від 1947 співробітника ГОСП в Карпатах, і від 1948 – пров. ОУН ПЗУЗ. Авторка перебувала разом з ним на Закерзонні, в Карпатах, на Волині а також – у тюрмі КГБ у Києві. 1995, 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 29. Іван Гарасимів («Палій»): 3 юнацьких мрій – у ряди УПА, це розповідь учасника підстаршинської школи УПА в Карпатах

та ройового в сотні У-І (94), про його бойовий шлях в УПА від осені 1943 до осені 1947 в Карпатах та на Лемківщині. Спогади дають цікаву картину із щоденного життя повстанців та їхніх командирів, як теж про важке становище українського населення на цих теренах. 1999, 336 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 30. Степан Хрін (Степан Стебельський): Крізь сміх заліза; спогади. Книга містить два спогади Степана Стебельського («Хріна»), к-ра ТВ УПА 24 «Маківка» – «Крізь сміх заліза», «Зимую в бункері» та спогади Олекси Конопадського («Острроверха») – «Спомини чотового УПА Острроверха». Автори оповідають про свої дії в УПА від 1944 до 1949 року на Лемківщині та Дрогобиччині. 2000, 552 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя», 1943 – 1947. Книга містить спогади «Сої», «Спартака», «Зенона Семеніва» та інших членів відділу УПА к-ра «Бриля». Також подаються оперативні звіти к-ра «Бриля» та к-ра «Гамалії» («Переяслави І» та «Переяслави ІІ») з Тактичного Відтинку УПА «Розточчя». 2000, 324 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 32. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Книга друга. Велика частина книги – це спомини санітарів, медсестер, медиків, лікарів і інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). 2001, 581 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 33. Тактичний Відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Книга містить документи і матеріали, що відносяться до історії та діяльності відділів УПА ТВ-«Лемко» в рр. 1944-1947, оперативні звіти, накази інструкції та вказівки, рейди УПА, та документи Підстаршинської школи ім. полк. «Коники». 2001, 900 стор., тверда обкладинка, мапи, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 34. Лемківщина і Перемищина – «Холодний Яр», «Бескид», «Верховина»: Політичні звіти. Книга містить організаційний розподіл підпільної мережі Лемківщини і Перемищини, кадрову обсаду підпільної сітки та політичні й інформативні звіти з терену за роки 1944-1947, 2001, 974 стор., тверда обкладинка, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 35. Показчик до «Літопису УПА»; книга 2: томи 21-34, томи та 1-3 Нової Серії та томи 1-3 серії «Бібліотека». Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про томи «Літопису УПА» Основної та Нової Серії, як також книги «Повстанські могили» т.1 за ред. Євгена Місила. 2002 р., 870 стор., тв. обл.

Том 36. «Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини».

Книга містить взяті з радянських архівів короткі біографії членів ОУН і УПА, які загинули на Львівщині. 2002, 1058 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 37. Іван Лико, «На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. 1945-1955». Книга містить спогади Івана Лика («Скали», «Богдана») – «На грані мрії і дійсності» та спогади Миколи Терепенка («Медведя») – «На грані двох світів». Автори оповідають про пережите ними в підпіллі на Лемківщині та в польських тюрмах. 2002 р., 644 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 38. Петро Й. Потічний, «Архітектура резистансу: криївки і бункри УПА в світлі радянських документів». Книга містить схеми та описи різних криївок УПА й заплілля, та перелік з'єднань Червоної Армії та Внутрішніх Військ НКВД, які були залучені до боротьби проти підпілля, зібраних в Архіві Внутрішніх військ Українського Округу за рр. 1944-1954, який знаходиться в Колекції ім. Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2002, 430 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали. Містить огляди й документи про дії УПА на Холмщині й Підляшші в 1945 – 1948 роках. Між документами – звіти Холмського ТВ УПА, хроніки (денники) сотень УПА, звіти зі зустрічей представників УПА з представниками польського резистансу з ВіН-у («Вольносьць і Незавісосьць»), звіт із зустрічі з англійським кореспондентом, та інше. Більшість документів походить з Колекції Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2003, 1058 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 40. Тактичний Відтинок УПА 27-й «Бастіон»: Любачівщина, Ярославщина, Томашівщина. Документи і матеріали. Містить огляди й документи про дії УПА в 1945–1948 роках. Серед документів – звіти Команди Тактичного Відтинку, хроніки відділів куреня УПА «Месники», звіти й огляди керівництва II Округу ОУН «Батурин», господарські звіти тощо. Більшість документів походить з Колекції Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2004, 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 41. Президент УГВР Кирило Осьмак. Книга містить документи та матеріали про Президента УГВР Кирила Осьмака, його життя, наукову діяльність і смерть. 2004, 880 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 42. Петро Й. Потічний. Літопис УПА – Історія: Документи і Матеріали. Вояки УПА, які в 1947-1949 роках пробілися рейдом у Західню Європу, вважали своїм обов'язком залишити для історії та майбутніх поколінь пам'ять про визвольні змагання в часі Другої світової війни та після її закінчення. Це стало реальністю в 1974 р., коли було засновано ви-

давництво “Літопис УПА”. Книга містить документи та матеріали про нелегкі будні становлення та діяльності видавництва “Літопис УПА” за 30-літній період існування, короткі біографії членів видавничого комітету, адміністрації видавництва, редакторів, авторів, упорядників і фундаторів томів. 2005, 658 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Томи 43-44. Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946-1948. Книги містять протоколи переслухань працівниками Служби Безпеки (СБ) ОУН Тернопільської області осіб, підозрілих у співпраці з органами державної безпеки СРСР. Матеріали походять з підпільного архіву, віднайденого у 2004 р. в селі Озерна Зборівського р-ну Тернопільської обл., завдяки с. п. Софрону Кутному. На їх базі можна вивчати організацію, обсяг та дії підпільних структур щонайменше в межах однієї області у 1946–1948 рр., коли тиск на підпілля радянських силових структур був надзвичайно потужний. Також матеріали протоколів яскраво відображають жорстокість, нелюддяність та брутальність радянських репресивних органів, які шляхом терору та насилля снували павутину імперії зла на теренах Західної України.

Том 43, книга 1: В першій книзі поміщено 85 з 193 наявних протоколів допитів, що охоплюють 13 районів Тернопільщини, зокрема: Бережанський, Білобожницький, Борщівський, Бучацький, Великобірківський, Великоглибочоцький, Великодедеркальський, Вишнівецький, Заліщицький, Залозецький, Збаразький і Зборівський райони. 2006, 1332 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, схеми.

Том 44, книга 2: Книга є продовженням 43 тому та містить 108 протоколів переслухань СБ ОУН, зокрема, з теренів таких районів, як: Золотопотіцький, Золотниківський, Козівський, Козлівський, Коропецький, Кременецький, Ланівецький, Микулинецький, Новосільський, Підволочиський, Підгаєцький, Почаївський, Пробіжнянський, Скала-Подільський, Скалатський, Теребовлянський, Товстецький, Чортківський, Шумський, як теж з Рогатинського району Станіславівської області. Тут також поміщені Протоколи ТОС-у, Протоколи смерті, Лист підпільників на Далекий Схід, Протокол однієї події, список функціонерів МВД і МГБ, та список слідчих СБ. Вступна стаття до обох книг поміщена в т. 43. 2006, 1288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 45. Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” Головний Командир УПА. Книга містить спогади про ген. Романа Шухевича–Тараса Чупринку, його життя, підпільну діяльність і смерть. 2006, 572 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Томи 46. Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946-1948. Книга 3. Книга є важливим доповнен-

ням і продовженням тт. 43-44 та містить протоколи переслухань СБ ОУН з 5-ти районів Тернопільської обл., зокрема: Великодедеркальського, Вишнівецького, Збаразького, Золотниківського та Кременецького. Документи походять з повстанських архівів, віднайдених в околицях сіл Пліхів, Краснопуца Бережанського р-ну та Петриків, Тернопільського р-ну. 2007, 896 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

У новій серії, т. зв. Київській, у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства Національної Академії Наук України Державним комітетом архівів України та Центральним державним архівом громадських об'єднань (ЦДАГО) України появились такі томи «Літопису УПА»:

1. Видання Головного Командування УПА. Книга містить такі видання: *До зброї*, № 16, 1943, *Повстанець*, № 1-6, 1944-1945, *Український перець*, № 1-3, 1943-1945 та *Бойовий правильник піхоти*. Київ – Торонто, 1995, 482 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали. Книга містить документи Головної Команди УПА-Північ та документи Військових Округ «Заграва», «Богун», «Турів» та «Тютюнник». Київ – Торонто, 1999, 724 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. Збірник містить найповніше зібрання документів ЦК КП(б)У – постанови з'їздів, пленумів політбюро, оргбюро, секретаріату, які супроводжуються інформативними записками, повідомленнями та довідками. У книзі також представлені листи, стенограми засідань та виступів членів ЦК КП(б)У. Київ-Торонто, 2001, 652 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959). кн. 1, (1943–1945). У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно–визвольного руху протягом 1943–1945 рр. Усі подані матеріали мають інформаційно–звітний характер. Київ–Торонто, 2002, 597 стор., тверда обкладинка.

5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. (1943–1959). Книга друга: 1946–1947. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно–визвольного руху протягом 1946–1947 рр. Усі подані мате-

ріали мають інформаційно-звітний характер. Київ–Торонто, 2002, 574 стор., тверда обкладинка.

6. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. (1943–1959). Книга третя: 1948. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху протягом 1948 р. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ–Торонто, 2003, 523 стор., тверда обкладинка.

7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. (1943–1959). Книга четверта: 1949–1959. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху протягом 1949–1959 рр. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ–Торонто, 2003, 716 стор., тверда обкладинка.

8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали. Збірник містить документи керівництва УПА–Північ і УПА – Південь, Краєвого проводу ОУН ПЗУЗ і НВРО та груп (Воєнних Округ) «Заграва», «Богун», «Тютюнник» і з'єднань груп «33» (ПЗК «Москва»), «44» (ПСК «Одеса»). Київ–Торонто, 2006, 1620 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Книга містить архівні документи з переслухань радянськими репресивними органами таких осіб, як: Михайло Степаняк, Євген Басюк, Мирослав Гайдук, Ярослав Білинський, Артемізія Галицька, Олександр Луцький, Юрій Стельмащук, Петро Дужий, Микола Дужий, Володимир Павлик, Омелян Польовий, Федір Воробець, Дмитро Вітовський, Василь Левкович. Київ–Торонто, 2007, 912 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

10. Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950). Документи і матеріали У книзі зібрані документи та матеріали за 1907–2005 рр., які характеризують основні віхи життя і діяльності керівника українського визвольного-революційного руху в 1943–1950 рр. ген. Романа Шухевича (“Тараса Чупринки”) та присвячені його пам'яті. Поряд з документами Галузевого державного архіву СБ України до збірника увійшли документи Державного історичного архіву України у Львові і, частково, – ЦДАВО України, а також матеріали, які публікувалися в “Літописі Української Повстанської Армії” (Торонто) та в інших виданнях. Київ–Торонто, 2007, 832 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

11. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) До книги увійшли 353 раніше не опублікованих документи з різних територіальних осередків ОУН(б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі за серпень 1942 – грудень 1943 рр., які відображають діловодство КП, округ, районів ОУН(б) на ПЗУЗ (серпень 1942 – вересень 1943 рр.), а також округ, надрайонів, районів, кущів, підрайонів і станиць запілля УПА на ПЗУЗ (вересень – грудень 1943 р.). Київ–Торонто, 2007, 848 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Готуються до друку томи НС:

Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. Книга 2.

Воєнна Округа УПА «Буг» 1944–1948. Документи і матеріали. Збірник містить документи керівництва і окремих підрозділів ВО та пресові видання УПА, теренові керівні і звітно-інформативні документи ОУН.

Серія «Літопис УПА» – Бібліотека

1. Юрій Ступницький. Спогади про пережите. Автор – волиняк – оповідає про свою родину та переживання від юнацьких років (кінець 30-х) до виходу з ув'язнення в середині 50-х років. Автор є сином начальника штабу УПА полк. Леоніда Ступницького, разом з яким у 1943 р. пішов до УПА, де навчався у старшинській школі «Дружинники». Після арешту в 1944 р. поневірявся по тюрмах і таборах Радянського Союзу. Київ, 2000, 128 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

2. Володимир В'ятрович. Рейди УПА теренами Чехословаччини. Монографію присвячено одному з маловідомих аспектів історії українського національно-визвольного руху 1940–1950 років – рейдам УПА чехословацькими теренами. Обрана тема дозволяє авторові показати розмах національно-визвольної боротьби в Україні, її вплив на події у післявоєнній Європі, без чого неможливе правильне і об'єктивне тлумачення суспільних процесів того часу. Львів, 2001, 208 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

3. Ярослав Грицай – «Чорнота», Параскевія Грицай. А рани не гоїлися: Спомини «Чорноти». У книзі описані спогади чотового командира УПА «Чорноти» про події, що відбувалися в 1943–1945 роках на

Закерзонні, та про його страдницьке життя в більшовицьких тюрмах і концтаборах Сибіру. Мемуари підготовлені до друку дружиною автора Параскою Грицай (з дому Ротко), яка протягом довгих років відтворювала розповіді свого чоловіка, уточнювала, доповнювала та систематизувала їх. Львів, 2001, 332 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини. Книга містить спогади Василя Левковича (“Вороного”), його дружини Ярослави, сотенного Миколи Тарабана (“Тучі”), вояків УПА Івана Філя (“Шеремети”), Івана Василевського–Путко (“Вуса”), оргмоба Костя Міхалика (“Думи) та зв’язкової Катерини Когут–Лялюк (“Грізної”). В книзі подана коротка згадка про Якова І. Чорнія (“Кулю”, “Мушку”, “Ударника”), командира Перемиської 6 ВО УПА, авторства Федора Лопадчака. Львів, 2003, 448 стор., тверда палітурка в суперобкладинці, ілюстрації.

5. Мирослав Горбаль. Довідник-пошукуєць. Реєстр осіб, пов’язаних з визвольною боротьбою на теренах Львівщини (без Дрогобиччини). 1944-1947 (за архівними документами). Книга є підсумком опрацювання архівних документів з фондів Державного архіву Львівської області за 1944-1947 роки. Ці документи мають інформаційно-звітний характер (також плани заходів, стенограми нарад, протоколи засідань та допитів, підпільні документи, прокурорські аналізи, агентурні справи тощо) й викривають суть боротьби комуністичного режиму проти національно-визвольного руху на вказаних теренах. У довіднику подані ключові ідентифікаційні дані про осіб, які були пов’язані з тим рухом, та джерела інформації цих даних. Львів, 2003, 416 стор., м’яка палітурка.

6. Мирослав Горбаль. Довідник-пошукуєць. Реєстр осіб, пов’язаних з визвольною боротьбою на теренах Дрогобиччини. 1939-1950 (за архівними документами). У цій праці зібрана трагічна інформація про особи та події, що, безпосередньо чи опосередковано, у позитивному чи негативному плані, були пов’язані з визвольною боротьбою на території тодішньої Дрогобицької області в 1939–50 роках. Основна інформація – результат опрацювання документів архівних справ Державного архіву Львівської області (ДАЛО) та інших архівів, а також видань, публікацій і машинописів з цієї тематики; дописів, свідчень, спогадів та листів. Львів, 2005, 1312 стор., ілюстрації, тверда палітурка.

7. Володимир Ковальчук. Діяльність ОУН (б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941-1944 рр.). В книзі досліджується інформативний потенціал джерел з історії діяльності мережі ОУН і запілля УПА на ПЗУЗ. Обговорюється формування первісної джерельної бази, особливості фондоутворення, діловодство, проводиться класифі-

кація документального масиву джерел та з'ясовуються особливості діяльності референтур ОУН(б) і запілля УПА. Львів, 2006, 512 стор., тверда палітурка.

8. Онишко Леся. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. В даній монографії на основі архівних документів та матеріалів, спогадів учасників подій досліджено етапи становлення світогляду Катерини Зарицької, її участь в формуванні Українського Червоного Хреста; діяльність в референтурі пропаганди ОУН (б) та налагодження зв'язків головнокомандувача УПА Романа Шухевича; показано її життєвий шлях в тюрмах і таборах СРСР, а потім на волі. Львів, 2007, 928 стор., тверда палітурка, суперобкладинка, ілюстрації.

9. Коханська Галина. З Україною у серці. Спомини. Дані спомини присвячені історії національно-визвольного руху на Волині 1930-1950 рр. Вони відображають діяльність польського окупаційного режиму та більшовицькі репресії 1939-1941 рр. Авторка детально розповідає про свій вступ в ряди ОУН, проходження вишколів, свою діяльність в Колківській республіці УПА у відділі розвідки. Окремий розділ споминів присвячений ув'язненню в комуністичних таборах. Львів, 2008, 400 стор., тверда палітурка, суперобкладинка, ілюстрації.

“ЛІТОПИС УПА” В МЕРЕЖІ INTERNET

Заходами Адміністрації видавництва “Літопис УПА” детальну інформацію українською та англійською мовами про видання та споріднені матеріали можна знайти в мережі Internet за адресою:

<http://www.litopysupa.com>

Ця інформація складається з чотирьох груп.

1. Вступ до серій (*Introduction to the Series*), який дає загальні інформації про “Літопис УПА” та цілі видавництва.

2. Інформації про замовлення (*Ordering information*), які дають короткі інформації про кожний том серій та як їх замовляти.

3. Книги “Літопис УПА” (*Litopys UPA volumes*), де про кожний том подається не тільки повна бібліографічна інформація (титульна сторінка, дата і місце публікації, число ISBN, ціна та редактор книги), але також повний текст вступної статті та резюме матеріалів тому. Текст ілюстрований знімками, які знаходяться в книзі.

4. Споріднені матеріали (*Related Materials*). У цій групі подані публікації інших видавництв, що відносяться до теми УПА та збройного підпілля в Україні.

Аналогічну інформацію англійською мовою можна знайти також на web-сторінці за адресою:

<http://www.infoukes.com/commercial/litopys-upa/index.html>

*Про подальші інформації можна звертатися на адресу
Адміністрації:*

— Микола Кулик — **upa@sympatico.ca**

або Редакції:

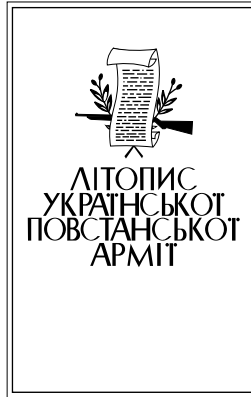
— Петро Й. Потічний — **potichp@sympatico.ca**

Адміністрація в Україні — litopys@bs.lviv.ua

Будемо вдячні за відгуки читачів на наше видання.

Пишіть на подані адреси або також на

www.litopysupa.com

ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США Й КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
ім. ГЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США Й КАНАДІ
ВИДАВНИЧИЙ КОМІТЕТ "ЛІТОПИСУ УПА"

*М. Бохно, І. Василевський-Путко, О. Дольницький, О. Жигар, Ірина Камінська,
Б. Ковалик, М. Ковальчин, Ю. Котляр, М. Кошик, М. Кулик, Р. Кулик,
М. Луцак, М. Мігус, П. Мицак, Емілія Нагірна-Зінько, Б. Пасічник,
Р. Петренко, Марія Пискір, П. Потічний, І. Росіл, В. Сорочак,
Ярослава Філь, О. Цилюпа, С. Шпак, Є. Штендера*

Адміністрація:

М. Кулик, Р. Кулик, М. Мігус, Емілія Нагірна-Зінько, І. Росіл

Адреса:

LITOPYS U.P.A.
P.O. Box 97, Station "C"
Toronto, ON M6J 3M7 CANADA
E-mail: upa@sympatico.ca

Адміністрація в Україні:

Ігор Гомзяк, Богдан Столяр

Благодійний Громадський Фонд "Літопис УПА"
ім. Володимира Макара
Микола Посівнич

Адреса: "Літопис УПА"

пл. Міцкевича, 6/7, Львів 79000 Україна
тел. (380-32) 272-4064 е-пошта: litopys@bs.lviv.ua

Науково-публіцистичне видання

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

БІБЛІОТЕКА

Том 9

Галина Коханська

**“З УКРАЇНОЮ У СЕРЦІ”
Спомини**

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

Петро Й. ПОТІЧНИЙ

РЕДАКТОР

Микола ПОСІВНИЧ

Літературна редакція і коректа

Наталя В. СОКІЛ

Підписано до друку 10.04.2008. Формат 62 x 95 ¹/₁₆

Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 23,17. Обл.-видавн. арк. 18,12.

Наклад 2000. Зам. № 2К-10-04-08

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

в міжвоєнний період
(1918 - 1939 рр.)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- державні кордони
- межі воєводств
- межі повітів
- межі сільських управ
- повітові центри
- містечка (селища)
- сільські управи
- села

**Галина
КОХАНСЬКА**

БІБЛІОТЕКА

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО
ПОВСТАНСЬКОГО
АРМІЇ

З УКРАЇНОЮ У СЕРЦІ